कृपया यह ग्रन्थ नीचे निर्देशित तिथि के पूर्व अथवा उक्त तिथि तक वापस कर दें। विलम्ब से लौटाने पर प्रतिदिन दस पैसे विलम्ब शुल्क देना होगा।

गुरुमण्डल ग्रन्थमालायाः दशमपुष्पम्

निरुक्तम्

(नैगमं काण्डम्)

—※(०)※—

श्रीमन्महर्षियास्काचार्य्य प्रणीतम्

जम्बूमार्गाश्रमवासि—भगवद् दुर्गाचार्य विरचितया
ऋज्वर्थाख्य टीकया सहितम्

तृतीयो भागः

५, क्लाइव रो,
कलकत्ता

वैक्रमाब्दः	प्रथमं संस्करणम्	खैस्ताब्दः
२००९	५०००	१९५२

Gurumandal Series No X.

NIRUKTAM

(*Naigamam Kandam*)

BY

Maharshi Yaskacharya

WITH A.
COMMENTARY BY

Bhagwat Durgacharya

Volume III

First Edition 5000

5, Clive Row,
Calcutta.

Vikram Era.
2009

Christian Era.
1952

अवध किशोर सिंह द्वारा
गोपाल प्रिण्टिग वर्क्स
१६८।१. कार्नवालिस स्ट्रीट से
मुद्रित।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ निरुक्त तृतीय भागस्य चतुर्थादि षष्ठाध्यायानां

विषय सूची

—:(०):—

॥ समाप्तैषा सूची ॥

निरुक्तम्

द्वितीयः खण्डः

अथ नैगमं काण्डम्

अथ चतुर्थाध्यायः

प्रथमपादः ।

—(:*:)—

ॐ । एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तमथयान्यनेकार्थान्येकशब्दानि तान्यतोऽनुक्रमिष्यामोऽनवगतसंस्कारांश्च निगमांस्तदैकपदिकमित्याचक्षते जहा जघानेत्यर्थः ॥ १ ॥

"एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तम्" । किमर्थमिदमुच्यते ? न यद्यद् वृत्तं तत्तद् वक्तव्यम्, इदं वृत्तमिदं वर्त्तिष्यत इति । यद्यद् वृत्तं तत्तदनुक्तमपि प्रतीयते, यच्च वक्ष्यमाणमिति । आह,— सङ्क्षेपतो निगमनाय यदुक्तं यद्वा वक्तव्यं प्रतिजानीथ, समासविस्तराभ्यां हि सुखमाधस्त्यं प्रकरणमवधारयिष्यामहे, गृहीतार्थं सङ्क्षेपाच्च विस्तरेणोत्तरग्रन्थमुच्यमानं सुखमवभोत्स्यामहे । तथा चोक्तमन्यत्रापि,—

"विस्तीर्य्य हि तमज्ञानमृषिः सङ्क्षेपतोऽब्रवीत् ।
इत्थं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम् ॥"

शृणु,—समासतो यदुक्तं यच्च वक्तव्यम् "एकार्थमनेकशब्दमिति"—एतत् पुरस्तात् सूचितम्, एतावन्तः समानकर्माणो धातवः, एतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयानि,—इत्यनेन वाक्येन। यदेतत् "गौरिति पृथिव्या नामधेयम्"—इत्यत आरभ्य नामाख्यातोपसर्गनिपातानां प्रपञ्चनञ्च, तत्त्वभेदपर्य्यायसङ्ख्यासन्दिग्धोदाहरणतन्निर्वचनव्याख्याप्रविभागेनोक्तम्। स एव नैघण्टुकस्य प्रकरणस्य निगमव्याजेन सर्वथाऽप्यर्थः सङ्क्षेपत उक्तः, शास्त्रसम्बन्धश्चैवमनुसृतो भविष्यति। प्रकरणद्वयस्य चास्यैवमपुनरुक्तता प्रदर्शिता भविष्यतीत्यनेनाभिप्रायेण एकार्थमनेकशब्दमित्युक्तम्। एकोऽर्थः पृथिव्यादिः, अनेकेषां गवादिशब्दानाम्, यत्र तत्त्वभूतः कथ्यते, अनेके च गवादिशब्दाः पृथिव्यादेरेकस्यार्थस्य यत्राभिधायिनः कथ्यन्ते, तदिदमेकार्थमनेकशब्दं प्रकरणम्। अत्रैकेनार्थेनानेके शब्दा लक्ष्यन्ते, अनेकैः शब्दैरेकोऽर्थः। ततो लक्षितलक्षणया वृत्त्या प्रकरणं लक्ष्यते। अत्र यद्यपि गतिकर्मणां द्वाविंशतिशतसङ्ख्यानामविशिष्टं गमनमेकोऽर्थ उक्तः, तथापि प्रसिद्ध्यानुरोधाय "कसति" "लोठते", "श्चोतते"—इत्येवमादयः प्रतिनियतसत्त्वगमनविषया एव द्रष्टव्याः। तद्यथा,—य एवोत्कटिक उरसा वा गच्छति, स एव कसतीत्युच्यते, नेतरो य ऊर्द्ध्वो गच्छति। तथा च,—य एव निम्नेन प्रदेशेन कश्चिदचेतनो लोष्ट्रादिरन्यो वा चेतनः पुरुषादिः अकामकारेण गच्छति, स एव लोटत इत्युच्यते, नान्यः। तथा च,—यदेव द्रवद्रव्यं किञ्चित् स्रवति, तदेव श्चोतत इत्युच्यते, नान्यत्।

एवं गच्छतिकर्मणामेकार्थत्वेऽपि सति प्रसिद्धे सामर्थ्याद् गमनविशेषेषु यथार्थं विनिवेशो द्रष्टव्यः। देशान्तरप्राप्तिस्तु चलनपूर्विका, सर्वेषां समानं कार्य्यम्, इत्यत एकार्थत्वमेषामुक्तम्। सामान्यशब्दाश्च क्वचिद् विशेषवाचिनो भवन्ति, विशेषशब्दाश्च क्वचित् सामान्यवाचिनः, तदप्युपेक्षितव्यम् ॥

एकार्थमनेन समासतो नैघण्टुकं प्रकरणमनुसृतम्, "अथ" इदानीं यद्व्याख्यातव्यं, तत् समासतः प्रतिज्ञायते।—"यानि अनेकार्थानि एकशब्दानि" पुरस्तात् समासतः सूचितानि, एतावतामर्थानामिदमभिधानमित्येवम्, "तानि" "अतः" परम् "अनुक्रमिष्यामः" व्याख्ययेत्यभिसम्बन्धः। किंलक्षणा पुनरिह व्याख्या? इति। तदुच्यते,—

"तत्त्वं पर्य्यायशब्देन व्युत्पत्तिश्च द्वयोरपि।
निगमो निर्णयश्चेति व्याख्येयं नैगमे पदे ॥"

यान्येतानि दयत्यकूपारादीनि पदानि अनेकैरर्थैरुपदयादानदहनहिंसादिभिरर्थवन्ति, यानि चैतान्यर्थजातान्युपदयादानदहनहिंसादीनि, एकशब्दवाच्यानि, तान्येवमितरेतरविशेषणविशेष्यभावलक्षणोपलक्षितानि, एकप्रकरणतामुपगतानि, एवम्प्रकारया ऐकपदिकप्रकरणव्याख्यया 'अनुक्रमिष्यामः' वर्णयिष्यामः। अत्रार्थस्याप्रतीयमानस्य पर्य्यायाभिधानेन विभज्य प्रतिपादनं व्याख्या, शब्दस्यापि व्युत्पादनं व्याख्या। एवमेते द्वे व्याख्ये। तयोरर्थपरिज्ञानमेकस्याः कार्य्यम्, शब्दपरिज्ञानमेकस्याः। तदेतदुभयकप्येकैकस्मिन् नैगमे पदे यथासम्भवं व्याख्यास्यते ॥

आह,—किमनेकार्थान्येव केवलानि अस्मिन् प्रकरणे व्याख्यायन्ते ? नेत्युच्यते,—"अनवगतसंस्कारांश्च निगमान्"। 'अनवगतसंस्कारान्' अविज्ञातसंस्कारानित्यर्थः। येषां प्रकृति-प्रत्ययादिसंस्कारो न साकल्येन ज्ञायते, तांश्च निगमान् अत्रैव व्याख्यास्यामः। पूर्वाणि चानेकार्थानि अनवगतसंस्कारांश्चेति च शब्दः॥

तदेतदेवम्प्रकारं प्रकरणं यत्रैतदुभयं व्याख्यायते, "तत्" "ऐकपदिकम्" "इति" अनेन नाम्ना अन्येऽप्याचार्य्याः "आचक्षते" निरूढा हीयमस्मिन् प्रकरणे सञ्ज्ञेत्यभिप्रायः। पूर्वस्मिन् प्रकरणे गणशः पदानां विरचनापेक्ष्यैतदैकपदिकमुच्यते, अत्र त्वेकैकमेव पदं समाम्नातम्। तद्यथा,—"जहा, निधा"—इत्येवमादीनि। यत्र पुनः क्वचिदनेकान्यपि समाम्नातानि, तद्यथा,—"देवो देवाच्या कृपा" "सोमो अक्षाः"—इत्येवमादीनि तत्रैव तत्प्रयोजनं वक्ष्यामः॥

एवं प्रकरणार्थं सङ्क्षेपतः प्रतिज्ञाय क्रमेण वर्णवृत्तित्वाच्च प्रथमं यत् पदं, तदुपादीयते,—"जहा(१)"—इति। आह,—किमेतदनवगतसंस्कारमुतानेकार्थम् ? उच्यते,—स च जहीत्यनेनानुपपन्नसंस्कारेणोक्तो भवति। अत्र हन्तेर्जहातेश्च सन्देह इति भाष्यकारेणावधृतं "जघानेत्यर्थः"—इति। आह,—कुतः पुनर्विशेषावधारणं हन्तेरेवात्र रूपम्, न पुनर्जहातेः ? इति। उच्यते,—निगमात्॥ १॥

को नु मर्य्या अमिथितः सखा सखायमब्रवीत् । जहा को अस्मदीषते । मर्य्या इति मनुष्यनाम मर्य्यादाभिधानं वा स्यान्मर्य्यादा (मर्य्यैरादीयते मर्य्यादा) मर्य्यादिनोर्विभागो मेथतिराक्रोशकर्मापापकं जघान कमहं जातु कोऽस्मद्भीतः पलायते निधा पाश्या भवति यन्निधीयते पाश्या पाशसमूहः पाशः पाशयतेर्विपाशनात् ॥२॥

कतमः पुनरसौ निगमः ? इत्याह,—"को नु मर्य्याः (ऋ० सं० ६, ३, ४६, २)"—इति । त्रिशोकस्येयमार्षम् । गायत्री । महाव्रते महदुक्थे तृचाशीतिषु शस्यते । अस्यामृचि जहेत्यस्य शब्दस्य पूर्वोत्तरपदाविरोधप्रकरणशब्दसारूप्यार्थोपपत्तिभिः संस्कारानवगमेऽपि सति हन्तेरेव विशेषेणार्थोऽवतिष्ठते, न जहातेः । कथम् ? इति, शृणु,—"मा न एकस्मिन्नागसि मा द्वयोरुत त्रिषु । वधीर्मा शूर भूरिषु ॥" (ऋ० सं० ६, ३, ४८, ४) । 'मा' 'नः' 'एकस्मिन् आगसि' 'वधीः' हे 'शूर !' 'मा' 'द्वयोः' आगसोः वधीः । 'उत' अपि च 'त्रिषु' अपि आगस्सु मा वधीः । 'भूरिषु' अपि अपराधेषु 'मा वधीः' इति । एतस्मिन् प्रकरणे ब्रवीति "को नु मर्य्याः"—इति । हे 'मर्य्याः' मनुष्याः ! युष्मानेव तावत् पृच्छामि,—'अमिथितः' अनाक्रुष्टः, परुषमपि वा किञ्चिदनुक्तः, अपि च 'सखा' समानख्यानः, 'सखायम्' एव समानख्यानमेव सन्तम् (यथा भवतामहं यज्ञे समान-

ख्यानः, एवं सन्तम्) 'अब्रवीत्'। को न्वेवमाह ? 'अमिथितः' अनाक्रुष्टो ब्रूयाद् यः कश्चित्,—यथा यूयमनाहूताः सन्तो मां ब्रूत मा वधीरिति। "जहा को अस्मदीषते"। अपापकशब्दोऽत्र भाष्यकारेणाध्याहृतः प्राक् जहाशब्दस्य अर्थोपद्योतनार्थम्,—'अपापकं" सन्तं "कमहं" "जघान" हतवान् "जातु" कदाचिदित्यर्थः। "अपापकं" "कम्" "अहम्" "जातु"—इति सर्वमेतत् अध्याहृतं भाष्यकारेण, 'जहा' शब्दस्य निराकांक्षीकरणार्थमधस्ताच्चोपरिष्टाच्च, एवं हि जहाशब्दः परिसमाप्तार्थो भवति। न कदाचिदपि कश्चिदपापको मया हतपूर्व इति, पापकारिणन्तु हन्मीत्यभिप्रायः। ते यूयमपापा एवाजस्रं भूयास्थ, न वो हनिष्यामि। यत् पुनरेतदुक्तं भवद्भिः 'भूरिष्वप्यागस्सु, मास्मान् वधीः'—इति, कथमागस्कारी न हन्यते ? श्वा पुरोडाशमवलिह्यात्, न च कस्यचित् कस्मिंश्चिदपि श्वता स्यात्, सर्वं वा असमञ्जसमेव स्यात्, यदि पापकारिणो न हन्येरन्, अथ मनुष्यानपापानपि त्वं हंस्येवेति। अत्र ब्रूमः,—"कः" "अस्मत्" अस्मत्तः अपापकारी सन् "भीतः" 'ईषते' "पलायते" इत्यर्थः, न कश्चिदप्यपापकारी मत्तः उद्विजमानः पलायते, स हि शुद्धेन चेतसा अभिमुख एव मामभ्येति, य एव तु पापकारी भवति, स एवात्मापराधशङ्कितया बुद्ध्या अस्मत्तो भीतः पलायते इत्यभिप्रायः। अत्रापि कोऽस्मादित्येतस्मात् पञ्चमीयोगात् ईषतेर्गमनमात्रसामान्यवाचिनः सतो गमनविशेषे पलायनेऽवस्थानम्। यो हि यस्माद् बिभेति, स तस्मात् पलायते।

भीतशब्दश्चाध्याहृतः ? न ह्यभीतः कश्चित् पलायते। इत्येष समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम्।—"मर्य्या इति" मनुष्यनामसु पठितम्। इहापि चैतत् "मनुष्यनाम" एव। तस्योक्ता व्युत्पत्तिः,—"मर्य्यो मनुष्यो मरणधर्मा" इति। अथ "वा" "मर्य्यादाभिधानम्" एव अत्र "स्यात्" न मनुष्यनाम। यदा मर्य्यादाभिधानमेतदभिप्रेतं भवति, तदैवमर्थवत्तास्य योजयितव्या,—"मर्य्यादा, मर्य्यैरादीयते"। का नु एषा मर्य्यादा,—यतो धर्मज्ञाः सन्तो यूयमनाहता अनाक्रुष्टाश्च असदभियोगं सखायः सन्तो मम सख्युर्दत्तं मा वधीः ? इति, नैतन्याय्यमित्यभिप्रायः। "मर्य्यादा, मर्य्यादिनोर्विभागः"। संश्रिता या भूमिरुपक्षीणा, सा मर्य्येत्युच्यते (विषयान्त इत्यर्थः), आदिन्यस्य विषयस्योपक्रमश्चोच्यते। संश्रितायाश्च भूमेरादेश्च विभागकारिणी या भूमिः, सा मर्य्यादेत्युच्यते। "मेथतिराक्रोशकर्मा"। चतस्रः पत्न्योऽश्वमभिमेथतीति प्रसिद्धमश्वमेधे मेथतेराक्रोशकर्मत्वम्। लोकेऽपि च शालो मेथनक इत्युच्यते, स ह्यभीक्ष्णमाक्रुश्यते, आक्रोशति च सः ॥

"अपापकम्"—इत्यस्य भाष्यपदस्यापरो व्याख्यामार्गः,—को न्वेवं ब्रूयादपापकं सन्तं मा वधीरिति ? जघान कमहं जातु पापकमपापकं वा ? कोऽस्मद्भीतः पलायते ? न कश्चिदपि, सौम्योऽहमित्यभिप्रायः। बलकृति सम्बन्धादिन्द्र एवायम् ॥

एवमेतस्मिन् मन्त्रे प्रकरणपूर्वोत्तरपदाविरोधशब्दसारूप्या-

र्थोपपत्तिभिर्हन्तेरेव विशेषेणार्थोऽवतिष्ठते, न जहातेः, जहातौ ह्येतस्मिन् कल्प्यमाने प्रकरणं पूर्वोत्तराणि च पदानि विरुध्यन्ते शब्दसारूप्येऽपि सति। तस्मान्नात्र जहातेरवकाशोऽस्ति, पारिशेष्यात् हन्तेरेतद्रूपमित्युपपन्नं भवति ॥

एवमेव सर्वेष्वेवानवगतसंस्कारेषु योज्यम् ॥

"निधा (२)"—इति। एतत् पदमनवगतसंस्कारावसरप्राप्तं व्याख्यानीयमैकपदिकव्याख्याधर्मेण प्रकृतानुवृत्त्या स व्याख्यातव्य इति तदभिधानाभिधेयनिगमनिर्वचनानुक्रमप्रवृत्त्या ब्रूमः, —"निधा पाश्या भवति"—इति। पर्य्यायेण तत्त्ववचनम्। यो वालमयः स्नायुमयो वा पाशसमूहः, पक्षिग्रहणार्थः, स पाश्येत्युच्यते। अधुना द्वावप्येतौ शब्दौ निर्वक्ति, निधाशब्दं पाश्याशब्दञ्च।—"यत्" यस्मात् इयं "निधीयते" नीचैर्धार्य्यते पक्षिग्रहणार्थम्। तस्मात् निधिरिति प्राप्ता, निधानीति वा। सेयमेवं प्राप्ता सती निधेत्यनवगतसंस्कारेणोच्यते। पाश्याशब्द पर्य्यायाभिधानप्रसक्तं निर्ब्रवीति प्रत्ययोत्पादनार्थम्,—"पाश्या पाशसमूहः" इति। पदान्निष्कृष्य तद्धितार्थो निरुक्तः, अधुना पदार्थं निर्ब्रवीति,—"पाशः पाशयतेर्विपाशनात्" तेन हि विविधमतिशयेन वा पाश्यते बध्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

वयः सुपर्णा उपसेदुरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः। अप ध्वान्तमूर्णुहि पूर्द्धि चक्षुर्मुमुग्ध्य१स्मान्निधयेव बद्धान्। वयो वेर्बहुवचनं (सुपर्णाः) सुपतना

आदित्यरश्मय उपसेदुरिन्द्रं याचमाना अपोर्णुह्याध्वस्तं चक्षुश्चक्षुः ख्यातेर्वा चष्टेर्वा पूर्द्धि पूरय देहीति वा मुञ्चास्मान् पाशैरिव बद्धान् पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः पार्श्वं पर्शुमयमङ्गं भवति पर्शु स्पृशतेः संस्पृष्टा पृष्ठदेशं पृष्ठं स्पृशतेः संस्पृष्टमङ्गैरंगमंगनादञ्चनाद्वा श्रोणिः श्रोणतेर्गतिचलाकर्मणः श्रोणिश्चलतीव गच्छतो दोः शिताम भवति दोर्द्रवतेर्योनिः शितामेति शाकपूणिर्विषितो भवति श्यामतो यकृत्त इति तैटीकिः श्यामं श्यायतेर्यकृद् यथा कथा च कृत्यते शितिमांसतो मेदस्त इति गालवः शितिः श्यतेर्मांसं माननं वा मानसं वा मनोऽस्मिन् सीदतीति वा मेदो मेद्यतेः ॥ ३ ॥

अधुना यस्मिन् मन्त्रे निधाशब्दः पाशसमूहवाची, तमानीय ब्रवीति, निधाशब्दनिगमार्थम् । कतमः पुनरसौ मन्त्रः ? इत्याह,— "वयः सुपर्णा" इति । शाक्त्यस्य गौरिवीतेरियमार्षम् । त्रिष्टुप् । अग्निष्टोमे मरुत्वतीयशस्त्रस्य परिधानीयैषा निविद्धानीये सूक्ते । 'वयः' "आदित्यरश्मयः" । "वेतेः" गत्यर्थस्य (अदा० प०) नामीभूतस्य "बहुवचनम्" विः, वी, वयः इति । 'सुपर्णाः' "सुपतनाः" एत एव "उपसेदुः" । उपसीदन्ति व्युष्टायां रात्रा-

वहन्यहनि। कमुपसेदुः ? 'इन्द्रम्' आदित्यम्। 'प्रियमेधाः' प्रिययज्ञाः। त एव यज्ञसहचारित्वात्, उद्गतेषूदितेषु हि तेषु यज्ञास्तायन्ते। 'ऋषयः' त एव, अर्षणात्, प्रकाशकत्वात्। 'नाधमानाः' त आदित्यमुपसेदुः। कमर्थं "याचमानाः"? इति। "अपोर्णुहि" अपावृणु जनानामेतत् 'ध्वान्तम्' "आध्वस्तम्" आच्छादितं तमसा। 'चक्षुः' 'पूर्द्धि' "पूरय" युष्मदननुगृहीत-मसफलमिवैतेषां जनानामेतच्चक्षुः, तत् पूर्द्धि, सफलं कुर्वित्यर्थः। अथवा 'पूर्द्धि' "देहि" इति। यदुक्तं स्यात् अस्तं हि गच्छता त्वया एतेषां जनानामात्तमिव यच्चक्षुः, तत् पुनरुद्यंस्त्वमेतेभ्यो जनेभ्यो देहि। कथञ्च पुनर्देहि ? 'मुमुग्धि अस्मान्' "मुञ्चास्मान्" 'निधया' "पाशैः" पाशसमूहेन पक्षिणः "इव" एतस्मिन् मण्डले "बद्धान्"। यावदेतत्तावदशेषं तमो नाशयित्वा एतेषां जनाना-मेतच्चक्षुयुग्मं, सफलं वा कुर्मः। एवं ह्येतत् त्वयैव दत्तं भविष्य-तीत्यभिप्रायः। एतमर्थं याचमाना उपसेदुः॥

"चक्षुः "ख्यातेर्वा" दर्शनार्थस्य, "चष्टेर्वा" दर्शनार्थस्यैव। एवमेतस्मिन् मन्त्रे 'मुमुग्ध्यस्मान्निधयेव बद्धान्—इत्येतेषां पदानां मध्ये वर्त्तमानस्य तृतीयान्तस्य निधाशब्दस्य पाशस-मूहादन्यः कोऽर्थः स्यात् ?—'मुमुग्धि' 'बद्धान्'—इत्येतौ शब्दौ येन बद्धाः, यस्माच्च मुच्यन्ते, तदर्थाभिधायिनं शब्दमाकाङ्क्षतः। तत्रैवं सति वरमविद्यमानस्याध्याहाराद् विद्यमानस्य, निधा-शब्दस्य, अनयोः शब्दयोर्मध्ये वर्त्तमानस्य, आकाङ्क्षितार्थाभि-धायकत्वकल्पना इति निधाशब्दः पाशसमूहाभिधायित्वेऽवतिष्ठते,

इतरथा ह्ययमितरैः पदैरसम्बन्ध्यमानोऽनर्थक एव स्यात्। तस्मादेवं सर्वत्रानवगतसंस्काराणामसिद्धार्थानां पदानां सामर्थ्यादाकाङ्क्षितरूप एवार्थेऽवस्थानं भवति, तदुपपाद्यं सर्वत्र, ग्रन्थातिगौरवभयात् तु सङ्क्षेपतोऽत्र दर्शयिष्यामः॥

"शितास (३)"—इति। एतदनवगतम्। अनुपन्यस्यैव पदम्, अभिधेयं चानुक्त्वैव निगममेव प्रथमं पठत्याचार्य्यः। विप्रतिपत्त्यानेकार्थत्वमस्येति। "पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः"—इति निगमः (य० मा० सं० २१, ४३)। पशुहविषः प्रैषेऽयं मन्त्रशेषः। कतमः पुनरसौ प्रैषः? "होता यक्षदिन्द्राग्नीछागस्य हविष आत्तामद्य मध्यतो मेद उद्भृतम्पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेय्या गृभो घस्तां नूनं घासे अज्राणां यवसप्रथमानाँ सुमत्क्षराणाँ शतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानां पीवोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करत एवाश्विना जुषेताँ हविर्होतर्यज॥" (य० मा० सं० २१, ४३)—इति। सर्व एव गद्यः। वामदेवस्यार्षम्। मैत्रावरुणो ब्रवीति। 'होता यक्षत्' होता यजत्वित्यर्थः। तेन चेज्यमानौ 'इन्द्राग्नी' अस्मात् 'हविषः' पश्वाख्यात् 'मध्यतः' यदेतत् मेदः' 'उद्भृतम्' अस्यां स्रुच्यां हितम्। तस्मान्मेदः पर्य्यस्यति, श्रपयति, त्रेधा मेदः करोतीति ह्युक्तम्। एतन्मेदः 'अद्य' एतस्मिन्नहनि सद्यः उद्भृतम् 'आत्ताम्' भक्षयेताम्। 'पुरा द्वेषोभ्यः' हविर्मथिभ्यः पिशाचादिभ्यः। 'पुरा पौरुषेय्या गृभः' अर्वागिडावदानात्, इडा हि पुरुषार्थं गृह्यते, प्राक् तस्माद् ग्रहणात्। 'इन्द्राग्नी' 'घस्तां' भक्षयेतां,

'नूनं' निश्चयेन। एतस्मिन् 'घासे' घसनकाले, भक्षणकाले प्राप्ते 'अज्राणाम्' अनभिभूतानां रक्षोभिः आदरेण प्रतिविशिष्टैर्मन्त्रैः संस्कृतानाम्। अथवा 'घासेअज्राणाम्' इत्येकं पदम्। तदायमर्थः,—घासे हि सति पशवो न जीर्य्यन्त इति 'घासेअज्राः'। 'यवसप्रथमानां' यवसः अशनम्, तस्य अनेकप्रकारस्य श्रेष्ठत्वादेतान्येव देवतृप्तये प्रथमानि, तेषां यवसप्रथमानाम्। 'सुमत्क्षराणाम्' स्वयमेवैतानि भक्ष्यमाणानि स्वादुत्वादुदरं प्रति क्षरन्तीति सुमत्क्षराणाम्। 'शतरुद्रियाणाम्। बहुस्तुतीनाम्। अथवा 'शतरुद्रियाणां' बहुशो रुग्णानाम्। 'अग्निष्वात्तानाम्' अग्निष्वात्तादीनाम्, अग्निपाकेन मृदुत्वात् स्वादूकृतानाम्। 'पीवोपवसनानाम्' पीवना छागेन, उपवस्तानाम्, अथवा पीवानं छागमुपगम्योषितानाम्। 'पार्श्वतः' अङ्गात् 'अवत्तानाम्' 'श्रोणितः' अवत्तानाम्। 'शितामतः' अवत्तानाम्। 'उत्सादतः' च उच्छेदनस्थानात् 'अङ्गादङ्गात्' अवत्तानाम्। 'करतः' कुरुताम् इन्द्राग्नी! तृप्तिम् एतेषाम् एवंलक्षणानामवदानानाम्। हे 'होतः'! यथैताविन्द्राग्नी 'जुषेताम्' आसेवेताम्, एतत् 'हविः'। तथा त्वमपि 'यज' ॥

निगमप्रसक्तमुच्यते,—"पार्श्वं पर्शुमयमङ्गं भवति"। पर्शवो वङ्क्रय उच्यन्ते, तन्मयं हि तद् भवति पार्श्वपदलक्षणम्। आह,—पर्शुः कस्मात्? उच्यन्ते,—"पर्शुः, स्पृशतेः"। आह,—किमनया स्पृष्टम्? इति। उच्यते,—"संस्पृष्टा पृष्ठदेशम्" प्रति भवति। आह,—"पृष्ठं" कस्मात्? उच्यते—"स्पृशतेः"

(तु० प०) एव, तद्धि "संस्पृष्टमङ्गैः"। आह,—"अङ्गम्" कस्मात्? उच्यते,—"अङ्गनात्" अङ्गितं हि तत् कालेन भवति, गतमित्यर्थः (भू० प०)। "अञ्चनाद्वा"। अञ्चतिरपि गत्यर्थ एव (भू० प०)। धात्वन्यत्वमर्थैकत्वम्। पार्श्वशब्दप्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम्। अधुना श्रोणिशब्दं निगमप्रसक्तं निर्ब्रवीति,—"श्रोणिः श्रोणतेः" धातोः "गतिचलाकर्मणः" (भू० प०)। गतिनिमित्तं चलनं यस्य कर्म, सोऽयं गतिचलाकर्म, तस्य गतिचलाकर्मणः। किं कारणम्? "श्रोणिश्चलतीव" स्थानात् पशोः "गच्छतः"॥

शितामशब्दस्य तत्त्वमाचष्टे,—"दोः शिताम भवति" बाहु-रित्यर्थः आह,—दोः कस्मात्? उच्यते,—"दोः" "द्रवतेः" (भू० प०) तस्य हि प्राणेन पशु र्द्रवति। श्रितमंसभावेन एतत्-कार्य्यं भवतीति शिताम। यदा दोर्विषये शितामशब्दः, तदैवं निर्वक्तव्यः। आह,—कयोपपत्त्या दोः शितामशब्देनोच्यते? शृणु,—पशोर्हि बाह्यानि चावदानानि, आभ्यन्तराणि च भव-न्तीति। तत्र, पशोः पार्श्वे श्रोण्यावंसाविति बाह्यानि, जिह्वा-हृद्यकृतादीनि आभ्यन्तराणि। तत्रैवं सति पार्श्वतः श्रोणितः इत्येतयोरन्तरा वर्त्तमानः शितामशब्दः किमन्यद् दोष्णोऽभि-दध्यात्। प्रायो हि नियामको भवति। एवं बाह्यावदानप्राये च शितामशब्दो वर्त्तते इति दोर्विषयः कल्पते। "योनिः शितामः"—"इति" शाकपूणिः" आचार्य्यो मन्यते। तत्र योनिः अनवदानीया एव। योनिसमानदेशस्तु गुदो नामावदानमस्ति, स योनिशब्देनोच्यते। स च गुदः "विषितो भवति"। 'विष्लृ

व्याप्तौ' (जु० उ०), व्याप्तः स पुरीषेण भवति। अथवा विषितमांसो विपुषितमांसः, विस्रस्तमांसः, स भवति। आह,—कयोपपत्त्या शाकपूणेर्मते योनिः शिताम शब्देनोच्यते? इति। शृणु,—स हि श्रोण्यनन्तरो भवति, श्रोण्यनन्तरश्च शितामशब्द उच्यते,—श्रोणितः शितामत इति। शब्दसारूप्यमपि च किञ्चिदस्ति,—विषितो भवति, शितामेति। अनयोपपत्त्या अनेन च शब्दसारूप्येण योनिः शिताम इति शाकपूणिर्मन्यते।

"श्यामतो यकृत्तः"—"इति" "तैटिकिः" आचार्य्यो मन्यते। यदुक्तं भवति श्यामत इति, तदुक्तं भवति शितामत इति। एवं हि बहुतरं शब्दसारूप्यं लक्ष्यते। एवञ्च सति यकृत्त एतदवदानं चोदितं स्यादिति गम्यते। किङ्कारणम्? तद्धि "श्यामं" श्यायतेः" (भू० आ०) धातोः, तद्धि सम्पर्कादुपपद्यते। आह,—"यकृत्" कस्मात्? उच्यते,—तद्धि मृदुत्वात् "यथा कथा च" अयत्नेनैव "कृत्यते" छिद्यत इत्यर्थः। "शितिमांसतो मेदस्तः"—"इति" "गालवः" आचार्य्यो मन्यते। श्वेतान्मांसात् 'शितिमांसतः'। कतमत पुनस्तत् श्वेतं मांसमिति? उच्यते—'मेदस्तः'। तस्मात् यदुक्तं भवति शितिमांसत इति, तदेवोक्तं भवति शितामत इति। एवमपि बहुतरं शब्दसारूप्यमस्ति। "शितिः" "श्यतेः" तनूकरणार्थस्य (दि० प०), परो हि विवेकस्तेजसो मेदस्येवावतिष्ठते। "मांसं" "माननं वा" य एव हि मान्यो भवति, तदर्थमेतत् संस्क्रियते। "मानसं वा" सुमनसा हि तदुपादीयते। अथ वा य एव हि मनस्विनो भवन्ति, तैरुपादीयते। "मनोऽस्मिन् सीद-

तीति वा" सर्वस्यैव हि मांसे मनः सीदति। "मेदः" "मेद्यतेः" स्नेहनार्थस्य ॥

एवमेष शितामशब्दोऽनवगताभिधेयोऽनवगतसंस्कारोऽपि। एवमेतस्मिन् प्रकरणे अन्यान्यनवगतसंस्काराणि उपेक्षितव्यानि। उक्तं हि,—

"शब्दरूपं पदार्थश्च व्युत्पत्तिः प्रकृतिर्गुणः।
सर्वमेतदनेकार्थं दशानवगमे गुणाः ॥"—इति।

(१) (२) (३) (४) (५) (६)
कतमे पुनस्ते ? इति। पदजात्यभिधेयंस्वरसंस्कारगुणविभा-
(७) (८) (९) (१०)
गक्रमविक्षेपाध्याहारव्यवधानानि। तेषु चाभिधेयमपेक्ष्य निर्वचनं कर्त्तव्यम्। उक्तं हि,—

"धातूपसर्गावयवगुणसत्त्वं हि धातुजम्।
बह्वेकधातुजं वापि पदं निर्वाच्यलक्षणम् ॥
धातुजं धातुजाज्जातं समर्थार्थजमेव च।
वाक्यजं व्यतिकीर्णञ्च निर्वाच्यं पञ्चधा पदम् ॥"—इति।

(१) पदजात्यनवगतम्,—"त्व" इति यथा, नाम, निपातो वा ?

(२) अभिधेयानवगतम्,—"शिताम" इति ॥ यथा।

(३) स्वरानवगतम्,—"वने न वायो" इति यथा।

(४) संस्कारानवगतम्,—"ईर्मान्तासः" इति यथा।

(५) गुणानवगतम्,—"करूलती" इति यथा।

(६) विभागानवगतम्,—"मेहना" इति यथा।

(७) क्रमानवगतम्,—"उपरमध्वं मे वचसे" इति यथा।

(८) विक्षेपानवगतम्,—"द्यावा नः पृथिवी" इति यथा।

(९) अध्याहारानवगतम्,—"दानमनसो नो मनुष्यान्" इति यथा।

(१०) व्यवधानानवगतम्, "वायुश्च नियुत्त्वान्" इति यथा।

एकमपि पदं पदद्वितयं क्रियते—"पुरूषादः, पुरुषानदनाय" इति यथा।

पदद्वितयमपि चैकं पदं क्रियते,—"गर्भनिधानीं सनितुः" इति यथा।

आख्यातमपि च नाम क्रियते,—"सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः" इति यथा।

एवमेव शब्दार्थसङ्करोऽनेकप्रकार उपेक्ष्यः, दृष्टानुविधानात् छन्दसि यथासम्भवमनुविधेयः॥ ३॥

यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति त्वादातमद्रिवः। राधस्तन्नो विदद्वस उभया हस्त्याभर। यदिन्द्र (चित्र) चायनीयं मंहनीयं धनमस्ति यन्म इह नास्तीति वा त्रीणि मध्यमानि पदानि त्वया नस्तद्दातव्यमद्रिवन्नद्रिरादृणात्येतेनापि वात्तेः स्यात्ते सोमाद इति ह विज्ञायते राध इति धननाम राध्नुवन्त्येनेन तन्नस्त्वं वित्तधनोभाभ्यां हस्ताभ्यामाहरोभौ

समुब्धौ भवतो दमूना दममना वा दानमना वा दान्तमना वापि वा दम इति गृहनाम तन्मनाः स्यान्मनो मनोतेः ॥४॥

"मेहना (४)—इति। एतदवगतम्। "मंहनीयम्" इति अवगमः। "यदिन्द्र चित्र मेहना"—इति निगमः। अत्रे- भौमस्यार्षम्। अनुष्टुप्। ऐन्द्री। स्वरपृष्ठानां स्वरसाम्नां
१　२र　३
प्रथमे स्वरसाम्नि "यज्जायथा अपूर्व्य" इति स्तोत्रियः, स्वर-
१ २ ३ २ ३
पृष्ठानां "यदिन्द्र चित्र मेहना" इति द्वे "या इन्द्र भुज
१ २ ३क
आभर" इति तृतीयानुरूपस्येति विनियोगः। हे "इन्द्र"! 'चित्रम्' "चायनीयम्" पूजार्हम्; "यत्" 'मेहना' "मंहनीयं" पूजार्हम्, तव 'राधः' "धनम्" "अस्ति" किञ्चित्, 'त्वादातं' "त्वया" च "दातव्यम्" एवावश्यं सुचिरमपि स्थित्वा "नः" अस्मभ्यम् "तत्" यतः, अतो ब्रूमः—हे 'अद्रिवः' वज्रिन्! "तत्" "नः" राधः हे 'विदद्वसो' आप्तधन! साम्प्रतमेव "उभाभ्यां हस्ताभ्याम्" अकृपणम् 'आभर' "आहर" मा चिराय इत्यभिप्रायः। अथ "वा" "यन्म इह नास्तीति" एतस्मिन् वाक्यैकदेशे "त्रीणि" "पदानि" "मध्यमानि" मध्ये भवन्ती- त्यर्थः। कथं मेहना इत्येषा संहिता,—'मे - इह—न' इति ? एतान्यस्याः संहितायाः पदानि। एवमेष वाक्यावयवः पञ्चपदो भवति। अत्र 'यत्'—इति प्रथमं पदम्; अतः परं 'मे' 'इह'

'न'—इत्येतानि त्रीणि मध्यमानि पदानि, 'अस्ति'—इति पञ्चमं पदम्। एवमभिप्रेत्य "इन्द्र चित्र"—शब्दादपकृष्योक्तं "त्रीणि मध्यमानि पदानि" इति। आह,—यद्येवम् पदविभागः, तदा कोऽर्थः ? इति। उच्यते,—यत् मे मम गृहे नास्ति धनम्, तव च तत् अस्ति धनम्, दातव्यञ्च त्वया तावत् स्तोतृभ्यः, तद्धस्ताभ्यासमस्म्यमाभरेति। बह्वृचानां 'मेहना'—इत्येकं पदम्। छन्दोगानां त्रीण्येतानि पदानि 'म, इह, न'—इति। तदुभयं पश्यता भाष्यकारेणोभयोः शाकल्यगार्ग्ययोरभिप्रायावत्रानुविहितौ, एवञ्जातीयनिर्वचनोपप्रदर्शनार्थमुभयोश्च प्रामाण्यख्यापनार्थम्॥

आह,—पदकारयोः पदविकल्पे कोऽभिप्रायः ? इति। उच्यते,—'विद्यावान्' विद्यमानधनो वा प्रतिविशिष्टतरं प्रार्थयते, —यच्च यस्य गृहे नास्ति, स तद्विशिष्टमविशिष्टं वा प्रार्थयेत, न चानयोरुभयोरपि विशेषलिङ्गमस्ति, तस्मान्मंहनीयमित्येतयार्थमत्या मेहनेत्येवमेकं पदमभिप्रेतं शाकल्यस्य। गार्ग्यस्य पुनर्यन्म इह गृहे नास्ति तदाहरेत्यभिप्रायः। एवमत्र विशेषलिङ्गाभावाद्विप्रतिपत्तिः एवमन्येष्वपि शाखान्तरपदविकल्पेषु अनुविधानमर्थाविरोधेन कर्त्तव्यम्। एवमयं मेहनाशब्दो राधःशब्दसामानाकरण्ये वर्त्तमानो यन्मंहनीयं राधः, यद्वा मद्गृहे नास्तीति धनविशेषणत्वात् कमन्यमर्थं ब्रूयात् ? तस्मान्मेहनेति सामर्थ्याद्धनविशेषणमेतदित्युपपत्तिः॥

अधुना निगमप्रसक्तानि निरुच्यन्ते।—"अद्रिरादृणात्येतेन" अद्रिसारमयमेव ह्यायुधं भवतीति। अद्रिर्वज्र उच्यते। आह,—

अद्रिः कस्मात्? उच्यते,—आद्रृणाति आदारयतीत्यर्थः। अथवा सोमाभिषवग्रावभिस्तद्वान् अद्रिवान् स्यात्। तैरपि हि सोम आदार्य्यते "अपि वा" "अत्तोः स्यात्" अद्रिः। कुतः? एतन्निगमात्। कतमोऽसौ निगम इति "ते सोमाद इति ह विज्ञायते" "ते सोमादो हरी इन्द्रस्य निंसते (ऋ० सं० ८, ४, ३०, ४)"—इत्येतस्मिन्मन्त्रे विचार्यमाणे ज्ञायतेऽत्तेरद्रिः स्यादितिः। व्याख्यात एव शेषः। "राधः" "इति" एतत् "धननाम" स्मारयति। व्यभिचारित्वाद्वा शब्दानां धननामसु पठितमपि सदेतदवधारयति,—इहाप्येतद्धननामैव, नात्र व्यभिचारोऽस्तीति। पठिताभिधाननिरूपणेषु सर्वेष्वेतौ समाधी योज्यौ। "वित्तधन" इति प्राप्तधन! उभौ समुब्धौ भवतः, संपूर्णावित्यर्थः॥

"दमूनाः (५)"—इति। एतदनवगतम्। "दममनाः" दमूनाः स्यात्, दमे हि नित्यमस्य मनः, अक्रूरमना इत्यर्थः। "दानमना वा" दातव्यं मयेति यस्य मनसि स वा दमूनाः। "दान्तमना वा" दमेषु दान्तेषु यमनियमवत्सु पुरुषेषु यस्य मनः, स वा दमूनाः। अथवा "दम इति" एतद् गृहनाम" एतद् यस्य मनसि ममेदमिति, स दमूनाः "स्यात्" गृहपतिरग्निः॥४॥

जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमन्नो यज्ञमुपयाहि विद्वान्। विश्वा अग्ने अभियुजो विहत्या शत्रूयतामाभरा

भोजनानि ।। अतिथिरभ्यतितो गृहान् भवत्यभ्येति तिथिषु परकुलानीति वा गृहाणीति वा (अयमपीतरोऽतिथिरेतस्मादेव) दुरोण इति गृहनाम दुरवा भवन्ति दुस्तर्पा इमं नो यज्ञमुपयाहि विद्वान् सर्वा अग्ने अभियुजो विहत्य शत्रूयतामाभर भोजनानि विहत्यान्येषां बलानि शत्रूणां भवनादाहर भोजनानीति वा धनानीति वा मूषो मूषिका इत्यर्थो मूषिकाः पुनर्मुष्णातेर्मूषोऽप्येतस्मादेव ।। ५ ।।

निगमः,—"जुष्टो दमूनाः"—इति। वसुश्रूतस्यात्रेयस्येयमार्षम्! त्रिष्टुप्। आग्नेयी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते स्विष्टकृत्पुरोनुवाक्या चेयं चातुर्मास्येषु साकमेधे। हे भगवन्नग्ने! 'जुष्टः' आसेवितस्त्वमस्माभिः स्तुतिभिः 'दमूनाः' दममनाः, अक्रूरमनाः भूत्वा, ततः 'उपयाहि'। अथवा गृहं ममेदमिति चेतोऽवस्थाप्य, तत् उपयाहि। अथवा दानमना भूत्वा, दातव्यमेभ्यो मयेत्येवं चेतोऽवस्थाप्य, तत उपयाहि। अथवा दान्तेष्वेव हि तव मनो वयश्च दान्ताः, 'अतिथिः' च त्वमग्निहोत्रिणां दान्तमनसां प्रातः सायञ्च उद्बोध्यमानो भवसि स्वभाव एवैष तत्राग्निहोत्रिणामतिथित्वेनोपस्थातव्यमिति, अतो ब्रूमः वयमपि दान्तमनसोऽग्निहोत्रिणश्च, अस्माकमपि य एषः 'दुरोणे' यज्ञगृहे यज्ञस्तन्यते, तं त्वमुपयाहि, तमागच्छ, 'विद्वान्' जानानः स्वम-

धिकारं भक्तताश्चास्माकम्। किञ्च, 'विश्वाः' सर्वाः 'अभियुजः' अभितः सर्वतो युजः, अभियोक्त्र्यः, शत्रुसेनाः त्वदागमनप्रतिबन्धेन वर्त्तमानाः, 'विहत्य' नानाप्रकारं हत्वा, तत उपयाहि। किञ्च, एवमागच्छंस्त्वं शृणु यत्कुरुष्व,—'शत्रूयतां' येऽस्माकं शत्रुत्वं कामयन्ते कर्त्तुम्, तान् विहत्य, तेषां बलानि, ततो यानि तेषां भोजनानि अन्नानि, धानानि वा, तानि अस्मभ्यम् 'आभर, आहरेति समस्तार्थः॥

निगमप्रसक्तोऽतिथिशब्दो दुरोणशब्दश्च। आह,—"अतिथिः" कस्मात्? उच्यते,—"गृहान्" "अभि" आभिमुख्येनासौ "अतितो भवति" गत इत्यर्थः। "अतति—पतति" इति गतिकर्मसु पठितम्, अथवैवमन्यथा स्यात्, "अभ्येति" अभ्यागच्छति "तिथिषु" पौर्णमा स्याद्यासु "परकुलानि" यजमानकुलानीत्यतिथिः। "अयमपीतरोऽतिथिरेतस्मादेव"। "दुरोण इति" एतत् "गृहनाम"। आह,—किङ्कारणम्? उच्यते—ते हि गृहाः "दुरवा भवन्ति, अवतिस्तर्पणार्थः, "दुस्तर्पाः" इत्यर्थः। उक्तञ्च,—'कुटुम्बतन्त्राणि हि दुर्भराणि'—इति। एवमेतस्मिन्मन्त्रे, जुष्टः, दमूनाः, अतिथिः, विद्वान्, हे अग्ने! यज्ञमुपयाहि! इत्येतस्मिन्नधिकारे वर्त्तमानः 'दमूनाः' शब्दः कमन्यमग्निविशेषणादर्थं ब्रूयात्? न कञ्चिदपि, परिशेषाद्दमूना इत्येतदग्निविशेषणमेवेति सिद्धम्॥

"मूषः (६)—इति। एतदनवगतम्।.. बहुवचनञ्चैतत्, मूट्, मूषौ, मूषः इत्येवम्। आह,—कुत एतत्? उच्यते,—"व्यदन्ति" इत्येतस्मिन्नाख्याते बहुवचननिर्देशात्, मूषो व्यदन्ति'

—इत्येतत् सम्बध्यते ! "मूषिकाः—इति" अनेनावगतसंस्कारेण यः "अर्थः" उक्तः स्यात्, स एव मूष इत्युक्तः प्रसिद्धार्थेन अभिधानेन। 'मूषः'—शब्दस्य तदेवमाख्यातम्, अधुनाऽऽख्यातप्रसक्तस्य मूषिकाशब्दस्य निर्वचनं करोति,—"मूषिकाः पुनर्मुष्णातेः"। "मुष स्तेये (क्र्या० प०)" इति। अस्य "मूषः अपि" च "एतस्मात् एव" ते हि हरन्ति धान्यादीनि ॥ ५ ॥

सं मा तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः। मूषो न शिश्ना व्यदन्ति माध्यः स्तोतारन्ते शतक्रतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ सन्तपन्ति मामभितः सपत्न्य इवेमाः पशवः कूपपर्शवो मूषिका इवास्नातानि सूत्राणि व्यदन्ति स्वाङ्गाभिधानं वा स्याच्छिश्नानि व्यदन्तीति सन्तपन्ति माध्यः कामाः स्तोतारं ते शतक्रतो (वित्तं मे अस्य रोदसी) जानीतं मेऽस्य द्यावापृथिव्याविति त्रितं कूपेऽवहितमेतत् सूक्तं प्रतिबभौ तत्र ब्रह्मेतिहासमिश्रमृङ्मिश्रं गाथामिश्रं भवति त्रितस्तीर्णतमो मेधया बभूवापि वा संख्यानामैवाभिप्रेतं स्यादेकतो द्वितस्त्रित इति त्रयो बभूवुः ॥ ६ ॥

"सं मा तपन्ति"—इति निगमः,—"सं मा तप ०—० रोदसी"—इति। आप्त्यस्य त्रितस्य, कुत्सस्य, वेयमार्षम्। पङ्क्तिः। ऐन्द्र्येषा। "संतपन्ति" "माम्" "अभितः" सर्वतोऽवस्थिताः,

कूपे पतितस्य एताः, "कूपपर्शवः" कूपेष्टकाः, सङ्कटेऽवस्थितम्। कथं पुनः संतपन्ति मामभितः ? 'सपत्नीरिव' यथा समानभर्तृका योषितः (परस्परं वा पीड्यन्ते) एकं भर्त्तारमभि सन्तपेयुः दुर्वचोभिः, इदमस्याः त्वया कृतम्, इदं मम न कृतमिति, एवं मामेताः कूपपर्शवः सन्तपन्ति, ताभिः कूपेष्टकादिभिः अहं पीड्ये। किञ्च, 'मुषो न' "मुषिकाः इव" 'शिश्नाः "शिश्नानि" "व्यदन्ति" अदन्ति तानि। अन्नवेष्टितानि, अन्नमिश्राणि, अन्नमिश्रोदकपायितानि "सूत्राणि" "व्यदन्ति"। सूत्रशब्दोऽध्याहृतः उपपत्तिं दृष्ट्वा भाष्यकारेण। विविधमदन्ति भक्षयन्ति। अथ "वा" "स्वाङ्गाभिधानम्" एतत् "स्यात्"। स्वाङ्गाभिधानमिति शेषोऽभिप्रेतः, भवति हि तिरश्चामेषः स्वभावः,—यच्छेपं भक्षयन्ति। अथवा लाङ्गूलमपि सादृश्यात् शिश्नमुच्यते, भवति हि मूषिकाणामेष स्वभावः,—स्नेहभाण्डे स्वलाङ्गूलं मुक्त्वा उद्धृत्य व्यदन्ति आस्वादयति। उपपद्यत उपमार्थ एवायमपीति शिश्नशब्दो विकल्प्यते। एवमेते मदुक्तः "सन्तपन्ति मा आध्यः"। आधयः "कामाः" सोमेन यक्ष्ये, दास्ये, भोक्ष्ये इत्येवमादयः। मां भक्षयन्ति, पीड़यन्ति, असम्पूर्य्यमाणाः। 'आधिः'—इति मानसं दुःखमुच्यते। "स्तोतारं ते शतक्रतो" हे 'शतक्रतो !' तव नाम 'स्तोतारं' सन्तम् एते कामाः, एताश्च कूपपर्शवः, मा उभयपार्श्वीकृतं सबाह्यान्तरं सन्तापयन्ति। न च नाम त्वमस्मानेतस्या आपदः त्रायसे, समर्थः सन् ? अहो न युक्तम् ? भक्तपरित्यागो हि सतां सर्वेभ्यः पापेभ्यः पापिष्ठ इत्यभिप्रायः। यदा एवमर्थ्य-

मानो न शुश्राव इन्द्रः, तदा द्यावापृथिव्यौ आह,—यदि नायमिन्द्रः श्रृणोति मन्दभागधेयत्वादस्माकम्। युवामपि तावत् हे 'रोदसी!' 'वित्तम्' "जानीतम्" "अस्य" वचसः स्तुत्याख्यस्य यत् प्रयोजनम्, यदर्थमहं रोरवीमि, युवामपि चैतस्मात् अति-भयाकारात् कूपात् उद्धरतम्। यदि नायमिन्द्रोऽभ्युद्धरति युवयोरपि स्तोतैवाहमित्यभिप्रायः॥

आह,—पर्शवः इति एतावति श्रूयमाणे कुत एतत् कूपपर्शव एताः? इति। उच्यते,—"त्रितः कूपेऽवहितः"—इत्येतस्मिन् सूक्ते विशेषलिङ्गात् तदेव भाष्यकारेण ख्यापितम्, अतएव सूक्तगताद्विशेषलिङ्गात् उपलभ्य "त्रितं कूपेऽवहितमेतत् सूक्तं प्रति बभौ" यत्रेयमृक्। तस्मात् कूपपर्शवः एता इति॥

सूत्राणि व्यदन्तीति सूत्रशब्दो भाष्यकारेणाध्याहृतः शिश्न इत्यस्य शब्दस्य शेषभूतो मूषकसम्बन्धेन, ते ह्यन्नगन्धेन सूत्राणि व्यदन्तीति। स्वाङ्गाभिधानपक्षे तु अध्याहारो नास्त्येवेति॥

"तत्र ब्रह्मेतिहासमिश्रम्"। तत्र तस्मिन् सूक्ते ब्रह्म, इतिहास-मिश्रम्, इतिहासयुक्तमित्यर्थः। तत् यथा,—"त्रितः कूपेऽव-हितो देवान् हवत ऊतये"—इत्येवमादि (ऋ० सं० १, १०, ५, १७)। "ऋग्मिश्रं" "गाथामिश्रं" च "भवति"। स पुनरिति-हासः ऋग्बद्धो गाथाबद्धश्च। ऋक्प्रकार एव कश्चित् गाथेत्यु-च्यते, गाथाः शंसति, नाराशंसीः शंसतीति ह्युक्तं गाथानां कुर्वीतेति। स एष सूक्तानां स्वभावः प्रदर्शितः,—इतिहास-सम्बन्धान्यपि सूक्तानि भवन्ति। तेषु प्रकरणादपि सन्दिग्धस्य

पदस्यार्थोऽध्यवसेयः, यथेह पर्शुशब्दो भाष्यकारेणाध्यवसित इति ॥

भाष्यप्रसक्तं त्रितशब्दं निर्ब्रवीति,—"त्रितः तीर्णतमो मेधया", एकतद्वितयोः सकाशात् "बभूव"। "अपि वा" सङ्ख्यानिमित्तमेष एतत् "नाम" "अभिप्रेतं स्यात्"। कथम्? "एकतः, द्वितः, त्रितः इति त्रयः" हि ते भ्रातरः "बभूवुः" तस्मात् सङ्ख्यानिमित्तमप्युपपद्यत एव। उक्तञ्च,—"भाष्यर्याङ्गारेणाभ्युपादयत् तत एकतोऽजायत, द्वितीयं ततो द्वितः, तृतीयं ततस्त्रित इति ॥ ६ ॥

इषिरेण ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव रायः। सोम राजन् प्रण आयूंषि तारीरहानीव सूर्यो वासराणि ॥ ईषणेन वैषणेन वार्षणेन वा ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव धनस्य प्रवर्द्धय च न आयूंषि सोमराजन्। अहानीव सूर्यो वासराणि। वासराणि वेसराणि विवासनानि गमनानीति वा कुरुतनेत्यनर्थका उपजना भवन्ति कर्त्तनहन्तनयातनेति जठरमुदरं भवति जग्धमस्मिन् ध्रियते धीयते वा ॥ ७ ॥

"इषिरः (७)"—इति। एतदनवगतम्। "ईषणेन वा एषणेन वा ऋषणेन वा" इति। एताः शब्दसमाधयः। "इषि

रेण ते मनसा" इति समानविभक्त्यन्तत्वात् इषिरशब्दस्य प्रतीयत एवमतो विशेषणत्वमित्यभिधेयमनुक्त्वा निगममेव पठति,—"इषिरेण ते मनसा ०—० वासराणि"—इति (ऋ० सं० ६, ४, १२, २)। प्रगाथस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। सौमी। हे भगवन्! 'सोम!' 'इषिरेण मनसा' त्वां प्रति सर्वात्मना गतेनेत्यर्थः। "ईषति, फणति"—इति गतिकर्मसु पठितम्। "एषणेनेति वा" स्यात्, इच्छावता फलप्रार्थनावतेत्यर्थः। "ऋषणेनेति वा" दर्शनवता। ईदृशेन मनसा किं कुर्मः? 'ते' तव योऽस्माकं स्वांशः, तं भक्षीमहि तं भक्षयेमहि। कथं पुनः भक्षयेमहि? 'पित्र्यस्येव रायः' यथा पित्र्यो धनांशः अविघ्नेन भक्ष्यते, भक्षितश्च सुखपरिणामो भवति, एवं तव वयं स्वमंशमविघ्नेन भक्षयेमहि, भक्षितश्च सुखपरिणामो मे अस्तु, मातीव भिद्येमहीत्यभिप्रायः। किञ्च, हे 'सोमराजन्!' 'प्र' 'न' 'आयूंषि' 'तारीः' तारय च प्रवर्द्धय च नः आयूंषि। कथं पुनः प्रवर्द्धय? "अहानि इव सूर्य्यः वासराणि"। यथा सूर्य्यः वासराणि वासन्तिकान्यहानि। "वासराणि" इति "वेसराणि"। शीतोष्णाभ्यां हि द्वाभ्यां तानि सरन्ति, तेषु हि शीतोष्णं भवति, रात्रौ शीतम्, दिवा उष्णम्। अथवा "विवासनानि" स्युः, तानि हि तत् शीतं विवासयन्ति नाशयन्तीत्यर्थः। "गमनानीति वा" विसृतानि विस्तीर्णानि सन्ति वासराणीति उच्यन्ते। यथा तानि सूर्य्यः वर्द्धयति मन्दगतित्वात्, एवमस्माकं त्वमायुः प्रवर्द्धयेत्याशीः॥

"कुरुतन (८)"—इति। "अनर्थका उपजना भवन्ति" य एवार्थः कुरुतेत्युक्ते भवति, स एव कुरुतनेति, नात्र नकारस्यार्थोऽधिकोऽस्ति। अधुना एवमुक्त्वा अन्यान्यपि दर्शयति,—कर्त्तनहन्तनयातनेति"।

"शुनं सुफाला वितुदन्तु भूमिं शुनं कीनाशा अभियन्तु वाहैः। शुनासीरा हविषा तोशमाना सुपिप्पला ओषधीः कर्त्तनास्मे"—इति (य० वा० सं० १२, ३६)।

अग्निचयने क्षेत्रकर्षणे विनियुक्ता। त्रिष्टुप्। 'शुनं' सुफालाः' सुखं शोभनाः फालाः, 'वितुदन्तु' विकृषन्तु 'भूमिम्'। सुखं 'कीनाशाः' भूमिं कीणनाशाः, खिलोत्कर्त्तारः, कर्षुकाः, 'अभियन्तु' 'वाहैः' अनडुद्भिः। अयं तावदेवं कृषीवलः कृषिं करोतु, युवामपि हे 'शुनासीरौ!' 'हविषा' उदकेन 'तोशमानौ' निघ्नन्तौ भूमिं 'सुपिप्पलाः' सुफलाः, एताः 'ओषधीः' 'कर्त्तन' कुरुत, 'अस्मे' अस्मभ्यमित्यर्थः॥

"यो नो मरुतो अभि दुर्हृणायुस्तिरश्चित्तानि वसवो जिघांसति॥ द्रुहः पाशान् प्रति संमुचीष्ट तपिष्ठेन हन्मना हन्तना तम्"—इति (ऋ० सं० ५, ४, ३०, २)॥

वसिष्ठस्येयमार्षम्। सान्तपनस्य चरोः याज्यैषा। 'यः' 'नः' अस्माकं हे 'मरुतः!' 'दुर्हृणायुः' पापक्रोधः, 'तिरश्चित्तानि' अन्तर्हितानि चित्तानि कृत्वा सम्मोह्य ततो हन्तुमस्मानिच्छति। हे 'वसवः' सर्वभूतवासयितारः! तस्येदंलक्षणस्य 'द्रुहः' अस्मद्द्रोग्धुः उपरि 'पाशान्' 'प्रति संमुचीष्ट' प्रतिसम्मोचयत। पाशैः

एवं वद्ध्वा 'तपिष्ठेन' तापयितृतमेन हन्मना' हननेन, वधेन 'हन्तना' हन्तेत्यर्थः ॥

"कोऽन्वत्र मरुतो मामहे वः प्रयातन सखीँरच्छा सखायः । मन्मानि चित्रा अपि वातयन्त एषां भूत नवेदा म ऋतानाम् ॥"—इति (ऋ० सं० २, ३, २६, ०३)। इन्द्रागस्त्यमरुतां सम्वादः। कयाशुभीयं सूक्तम्। तत्रेयमगस्त्यस्यार्षम्। महाव्रते व्यूढस्य च दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि सूक्तं शस्यते। हे 'मरुतः!' कोऽन्यः युष्मानेवमेतस्मिन् जगति 'मामहे' पुनः पुनः महयति, पूजयति? यथा अहं, तथा न कश्चिदित्यभिप्रायः यत एवमतो ब्रवीमि,—अस्मान् एव 'सखीन्' आभिमुख्येन 'प्रयातन, प्रयात, हे 'सखायः!'। किञ्च, 'मन्मानि' मननानि स्वानि चेतांसि 'चित्राः' चित्राणि, अस्मान् प्रति 'अपि वातयन्तः' निगमयन्तः 'एषाम्' 'ऋतानां' यज्ञानां प्रापयितारः 'भूत' भवत, हे 'नवेदाः' मेधाविनः! इत्यर्थः ॥

"जठरम् (६)"—इति। एतदनवगम्। "उदरं भवति"—इति अभिधेयवचनम्। "जग्धम्" भुक्तमन्नम् "अस्मिन्" अवस्थितं "ध्रियते" इति जठरम्। अन्नं "वा" जग्धमस्मिन् "धीयते" जग्धधानं वा स्यात्। एते शब्दसमाधी ॥ ७ ॥

मरुत्वाँ इन्द्र वृषभो रणाय पिबा सोममनुष्वधं मदाय। आसिञ्च स्वजठरे मध्व ऊर्मिं त्वं राजासि प्रदिवः

सुतानाम् ॥ मरुत्वानिन्द्रः मरुद्भिस्तद्वान् वृषभो वर्षितापां रणाय रमणीयाय संग्रामाय पिब सोममनुष्वधमन्वन्नं मदाय मदनीयाय जैत्रायासिश्च स्वजठरे मधुन ऊर्मिं मधु सोममित्यौपमिकं माद्यतेरिदमपीतरन्मध्वे तस्मादेव त्वं राजासि पूर्वेष्वप्यहःसु सुतानाम् ॥ ८ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४, १ ॥

"मरुत्वाँ इन्द्र"—इति निगमः। "मरुत्वाँ इन्द्र वृषभः०—० सुतानाम्"—इति (ऋ० सं० ३, ३, ११, १)। विश्वामित्रस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। महाव्रते पृष्ठ्यस्य चतुर्थेऽहनि शस्यते। मरुत्संयुक्तो भूत्वा पिब। हे 'इन्द्र!' यः त्वं 'वृषभः' वर्षिता, 'अपाम्' इत्यध्याहृतं भाष्यकारेण वृषभसम्बन्धात्। यः त्वामेवं कर्मकारी तं त्वां ब्रवीमि,—'रणाय' "रमणीयाय संग्रामाय" रमणीयं संग्रामं करिष्यामीति एतमर्थमुद्दिश्य "पिब" एतं "सोमम्" अस्मत्प्रदत्तम्। 'अनुष्वधं स्वधेति अन्ननाम, सवनीयपुरोडाशाद्यभिप्रायेण। 'अनुष्वधम्' "अन्वन्नम्"। 'मदाय' "मदनीयाय" पानाय, युष्मदर्थमस्माभिः संस्कृतम्। 'जैत्राय'—इत्यध्याहृतं भाष्यकारेण, द्विविधो हि मदः,—सम्मोहकरो जैत्रश्च, तयोः जैत्र इष्टः संग्रामे। कथं च पुनः पिब?—किमीषत्? नेत्युच्यते,—'आसिञ्च स्वजठरे' ये 'मध्वः' "मधुनः"। "मधुसोममिति, औपमिकम्"—इत्येतदुक्तं सोमस्य मधुत्वम्।

"माद्यतेः" धातोः। तृप्तिर्हि समाना, सोमेन मध्वा चेत्यौपमिकत्वम्। "इदमपीतरत् मधु" माक्षिकम् "एतस्मादेव" माद्यतेः। यत्तु सोमस्योपचारत्वेन, तस्मात् माध्वीकम्। 'ऊर्मिः' सङ्घातः। तावत् तं सोममासिञ्च स्वजठरे, यावता जैत्रो मद उपजायते। कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि? इतः,—यस्मात् 'त्वं राजासि प्रदिवः सुतानाम्' त्वमेव 'राजा' ईश्वरः "पूर्वेष्वपि अहःसु सुतानाम्" अभिषुतानाम्, न केवलमाधुनिकानाम्, एवं ते समुचितं सोमपानमित्यभिप्रायः॥ ८॥

इति निरुक्तवृत्तौ नवमाध्यायस्य (चतुर्थाध्यायस्य)

प्रथमः पादः॥ ४, १॥

—०—

द्वितीयः पादः

तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा तिलमात्रतुन्नमिति वा॥ १(९)॥

"तितउ (१०)" इति। एतदनवगतम्। "परिपवनं भवति"—इति अभिधेयवचनम्। सक्तवः परिपूयन्ते येन द्रव्येण, तत् परिपवनमुच्यते। ततेन चर्मणा नद्धं 'तितउ'। तुन्नैर्वा छिद्रैः तद्वत् 'तितउ'। तिलमात्राणि वा तुन्नानि तस्मिन्निति 'तितउ' यथासम्भवमेताः शब्दसमाधयः॥ १ (९)॥

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत। अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥ सक्तुमिव परिपवनेन पुनन्तः सक्तुः सचतेर्दुर्धावो भवति कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य विकसितो भवति यत्र धीरा मनसा वाचमकृषत प्रज्ञानं धीराः प्रज्ञानवन्तो ध्यानवन्तस्तत्र सखायः सख्यानि सञ्जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि भद्रम्भगेन व्याख्यातं भजनीयं भूतानामभिद्रवणीयं भवद्रमयतीति वा भाजनवद्वा लक्ष्मीर्लाभाद्वा लक्षणाद्वा (लप्स्यनाद्वा) लञ्छनाद्वा लषतेर्वा स्यात् प्रेप्साकर्मणो लग्यतेर्वा स्यादाश्लेषकर्मणो लज्जतेर्वा स्यादश्लाघाकर्मणः शिप्रे इत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः ॥ २ (१०) ॥

निगमः,—"सक्तुमिव तितउना"—इति। विद्यासूक्ते बृहस्पतेरार्षम्। "सक्तुः सचतेः" स हि सूक्ष्मत्वात् सचति संश्लिष्यति अङ्गे। ततः "दुर्धावो भवति"—इति उपपत्तिः। दुःखं धाव्यते प्रक्षाल्यत इत्यर्थः। "कसतेः वा स्यात् विपरीतस्य" स "विकसितः" विपुष्पितः "भवति"। यथा सक्तुं कश्चित् परिपवनेन पुनाति, एवं "मनसा" परिपवनस्थानीयेन परिपूय विनिश्चित्य शब्दार्थं न्याययुक्तां "वाचं" "यत्र" यस्मिन् समाजे यज्ञे वा "धीराः" धीमन्तः, मेधाविनः 'अक्रत' "अकृषत" कुर्वन्ती-

त्यर्थः। अत्र केचित् अकूषत प्रज्ञानमित्यभिधीयते, प्रज्ञानार्थत्वात् वाचः। तत्र किम्? इति "तत्र सखायः" समानख्यानाः। समानख्यानानामेव समानेषु शास्त्रेषु कृतश्रमाणाम्, तद्यथा,—वैयाकरणानां वैयाकरणा एव, नैरुक्तानां नैरुक्ता एव "सख्यानि" सखिभावान् "सञ्जानते" विज्ञानानि सञ्जानते, इतरेतरस्य यो विज्ञानप्रकर्षः, तं जानते। किङ्कारणम्? यस्मात् "भद्रा" भन्दनीया "एषां" "लक्ष्मीः" विज्ञानाख्या "निहिताधिवाचि" वाचः 'अधि' उपरि, 'निहिता' अवस्थापिता। तया लक्ष्म्या इतरेतरस्य विज्ञानश्रमं जानते, इतरो ह्यविद्वान् किं विज्ञास्यत इत्यभिप्रायः॥

"भद्रम्"। "भगेन व्याख्यातम्" स्त्रीभगः तथा स्यात्, भजतेः इति। "भजनीयम्" इति। "भूतानाम्" "अभिद्रवणीयम्" अभिगमनीयमित्यर्थः। "भवद्रमयतीति वा" यस्य हि तद् भवति, स रमते। "भाजनवद्वा" सन्ति हि कल्याणरूपाः पुरुषाः, ये यस्य भाजनम्, तैः तद्वत्॥

"लक्ष्मीः"। "लाभाद्वा" लक्ष्मीवन्त एव लभन्ते, नेतरे। "आ लक्षणाद्वा" आलक्षित एव हि लक्ष्मीवान्। "लञ्छनाद्वा" तया हि लञ्छित इव भवति। "लषतेः (भू० उ०) वा स्यात्, प्रेप्साकर्मणः" सर्व एव हि तामभिलषन्ति। "लग्यतेः (भू० पं०) वा स्यात्, आश्लेषकर्मणः" आश्लिष्य इव हि सा वर्त्तते पुरुषम्। "लज्जतेः (तु० आ०) वा स्यात्, अश्लाघाकर्मणः" ये हि लक्ष्मीवन्तो भवन्ति, ते स्वयमात्मानं न श्लाघन्ते॥

"शिप्रे (११)"—इति। "एतत् उपरिष्टात् व्याख्यास्यामः"—"शिप्रे हनू नासिके वा"—इति, अत्र हि एतन्निगमप्रसक्तमायास्यतीति लाघवार्थमुत्क्रुष्टम् ॥ २ (१०) ॥

तत्सूर्य्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्त्तोर्विततं सञ्जभार। यदेदयुक्त हरितः सधस्थादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥ तत्सूर्य्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां विततं संह्रियते यदासावयुक्त हरणानादित्यरश्मीन् हरितोऽश्वानिति वाथरात्री वासस्तनुते सिमस्मै वेसरमहरवयुवती सर्वस्मादपि वोपमार्थे स्याद्रात्रीव वासस्तनुत इति तथापि निगमो भवति पुनः समव्यद्विततं वयन्ती। समनात्सीत् ॥ ३ (११) ॥

"मध्या (१२)"—इति। एतदनवगतम्। "मध्ये"—इत्यवगमः। "तत् सूर्य्यस्य देवत्वं ०—० सिमस्मै"—इति निगमः (ऋ० सं० १, ८, ७, ४)। आङ्गिरसस्य कुत्सस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। सौर्य्यस्य पशोः षडर्चे वपाया याज्या, सूत्रितञ्च—"चित्रन्देवानामिति पुरोनुवाक्यास्तिस्र उत्तरा याज्याः सौर्य्यस्योपांशु (आ० ३, ८)" इति। 'तत्' अहं 'सूर्य्यस्य' भगवतः 'देवत्वं' देवताभावं, 'तन्महित्वं तच्च महत्त्वं माहाभाग्यं 'मन्ये' जाने। तत् किम्? इति,—'मध्या' "मध्ये" "यत्" "कर्मणां

क्रियमाणानाम्" अनेकेषाम् अवगणय्य सर्वान् कर्मकर्तॄन् 'विततं' तेषां "विततम्" एतत् प्रकाशजालम्। एवमतिमहत्। महतापि कालेन तत् दुरुपसंहारमन्यैर्यदेकेन मुहूर्त्तेनायत्नेनैव भगवता सूर्य्येण "संह्रियते" तत् अस्य देवत्वं तच्च महत्त्वमहं मन्ये। किञ्च, "यदासौ भगवान् सूर्य्यः, "अयुक्त" युनक्ति, 'हरितः' "हरणान्" रसहरणान् "आदित्यरश्मीन्" आत्मन्यस्तं गच्छन् 'सधस्थात्' पृथिवीलोकादाकृष्य। पृथिवी हि तेषां रसादानार्थं सहस्थानम्। इतो हि ते सर्वे एव रसानाददते। 'आत' अथेत्यर्थः। अथ तदैव उपसंहृतसर्वरश्मिजाले भगवति सूर्य्ये, 'रात्रिः' 'वासः' "वेसरमहरवयुवती" अवमिश्रयन्ती 'सिमस्मै' सिमस्मात्, सर्वस्मात् लोकात् अहरपकृष्य, स तमः 'तनुते'। तदेवमेतदपि सूर्य्यस्यैव माहाभाग्यं यदस्य सन्निधौ तमो नश्यति, यश्चानेनोत्सृष्टो देशः स तमसा छाद्यत इत्यभिप्रायः। "हरितोऽश्वानिति वा" ऐतिहासिकपक्षमतेन॥

"अपि वोपमार्थे स्यात्, रात्रीव वासस्तनुत इति" वास इव रात्री तमः तनुत इत्यर्थः। पूर्वत्र वेसरमहरवयुवती तमस्तनुत इति नास्त्युपमा, इह पुनर्वास इव तमस्तनुत इत्येवमुपमा॥

यथा च उपमार्थोऽपि युज्यते, "तथा" च "निगमः" "अपि" अयं भवति"—"पुनः समव्यद्विततं वयन्ती मध्या कर्त्तोर्न्यधाच्छक्म धीरः। उत्संहायास्थाद्व्यृ१तूँरदर्धररमतिः सविता देव आगात्॥" (ऋ० सं० २, ८, २, ४)। गृत्समदस्यै-

यमार्षम्। सावित्री। त्रिष्टुप्। पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेव-शस्त्रे शस्यते तृतीयसवने। "पुनः समव्यद्वितत वयन्ती"। "समनात्सीत्"—इति निर्वचनम्। समवेष्टयदित्यर्थः। यथा योषित् काचिद् वासो वयन्ती, पुनः संवेष्टयत्यस्तमयकाले, पुनश्च वितनोत्यादित्य उदिते, एवमियं रात्रिः पुनरेव तमः संवेष्टयति, योषिदिव वासो वयन्ती। कदा पुनः संवेष्टयति? यदा 'मध्या' मध्ये 'कर्त्तोः' कर्मणां क्रियमाणानां लौकिकवैदिकानां 'विततम्' एतद्रश्मिजालम्, 'शक्म' स्वात्मप्रसवादपत्यभूतं 'न्यधात्' न्यदधात्, नीचैर्धत्ते लोकानां प्रकाशनाय। अथवा शक्मेति कर्मनाम स्यात्, यदा स्वं प्रकाशं पुनः कर्म निधत्ते, निदधाति, उदेति 'धीरः' धीमानादित्यः, तदा अहनि अभ्युपस्थिते पुनः संवेष्टयति रात्रिस्तम इति। अस्तमयं प्रति पुनर्वास इव तनोतीति। एवमेतस्मिन्नपि मन्त्रे सामर्थ्यादसत्युपमाशब्दे वाससा तम उपमीयते। यथेह तथा पूर्वस्मिन्नपि, निगमेऽपीत्येवमेके मन्यन्ते। अपरे पुनः अपि चोपमार्थे स्यादित्यत्रैवं वर्णयन्ति,—रात्रीव वासस्तनुत इत्यत्र वासःशब्दोऽहःशब्दपर्य्यायवाची, तस्योक्ता व्युत्पत्तिः वेसरमहरिति। सा रात्रिः वासस्तनुते, अहस्तनुत इत्यर्थः। रात्रिप्रान्ते हि शुक्लमहर्लक्ष्यते, तेन ज्ञायते रात्र्यैवेदं ततमिति। एवमुपमार्थत्वमेके मन्यन्ते,—यदा चायमर्थः, तदा "पुनः समव्यद्वितत वयन्ती (ऋ० सं० २, ८, २, ४)"—इत्यत्र पुनः समवेष्टयदहो रात्रिः, विततमिव वासो वयन्ती। कदा? यदा मध्ये कर्मणां 'न्यधात्' निदधाति।

अस्तं गच्छन् आदित्यः स्वमण्डले 'शक्म' रश्मिजालं यदा च 'उदस्थात्' उत्तिष्ठति, स्वरश्मीनुपसंहृत्य 'व्यधात्' विदधाति 'ऋतून्' अहोरात्रलक्षणान्। यदा एवम् 'एषः' 'सविता देवः' 'अलमतिः' पर्य्याप्तमतिः, 'आगात्' आगच्छति। तदा 'रात्रिः तनुते' 'वासः' अहर्लक्षणम्, 'पुनः' 'संवेष्टयतीत्येवं मन्यन्ते। यदत्रार्थाविरोधि तत् प्रतिपत्तव्यम्॥ ३ (११)॥

इन्द्रेण सं हि दृक्षसे सञ्जग्मानो अबिभ्युषा। मन्दू समानवर्चसा॥ इन्द्रेण हि सन्दृश्यसे सङ्गच्छमानोऽबिभ्युषा गणेन मन्दू मदिष्णू युवां स्थोऽपि वा मन्दुना तेनेति स्यात्समानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातम्॥ ४ (१२)॥

"मन्दू (१३)"—इति। एतदनवगतम्। "मदिष्णू, मन्दुनेति वा" शब्दसमाधौ। "इन्द्रेण सं हि"—इति निगमः। मधुच्छन्दस इदमार्षम्। महाव्रते महदुक्थे तृचाशीतिषु शस्यते, सात्रिकेषु चाहःसु स्तोमातिवृद्धौ प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे इन्द्र उच्यते। हे भगवन्! इन्द्र! त्वं 'इन्द्रेण' ईश्वरेण, दीप्तेन वा मरुद्गणेन, नित्यमेव "सङ्गच्छमानः" 'संदृक्षसे' "सन्दृश्यसे"। 'अबिभ्युषा' अभयवता, "गणेन"—इत्यध्याहारः। तौ च "युवां" मरुद्गणः त्वं च, एकत्र सङ्गतौ। "मदिष्णू" हर्षशीलौ, नित्यप्रमुदितावित्यर्थः। 'समानवर्चसौ' च समानदीप्ती इत्यर्थः। एवं "मन्दू समानवर्चसा"—इत्येतेन द्विवचनेन

मरुद्गणेन्द्रविषयेण निगमो व्याख्यातः। "अपि वा" एवमन्यथा "स्यात्"। मन्दु इत्यस्य तृतीयैकवचनान्तत्वेन विपरिणामः, एवञ्च सति मरुद्गणविशेषणमेतद्भवति। कथम्? "मन्दुना" मरुद्गणेन, इन्द्र! सन्दृश्यसे सङ्गच्छमानः। "समानवर्चसा इति" एतत् पदं मन्दुनेति "एतेन" पदेन "व्याख्यातम्" यथैव हि मन्दू इत्येतत् द्विवचनमेकवचनं वा, एवमेतदपि,—समानवर्चसाविन्द्रमरुद्गणाविति द्विवचनमथवा मन्दुना समानवर्चसा च मरुद्गणेन इत्येवं तृतीयैकवचनम्। अपि वा एवं मरुद्गण उच्यते,—त्वमिहेन्द्रेण सङ्गच्छमानो नित्यमेव सन्दृश्यस इति। समानमन्यत् ॥ ४ (१२) ॥

ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः संशूरणासो दिव्यासो अत्याः। हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममश्वाः ॥ ईर्मान्ताः समीरितान्ताः (सुसमीरितान्ताः) पृथ्वन्ता वा सिलिकमध्यमाः संसृतमध्यमाः शीर्षमध्यमा वाऽपि वा शिर आदित्यो भवति यदनुशेते सर्वाणि भूतानि मध्ये चैषां तिष्ठतीदमपीतरच्छिर एतस्मादेव समाश्रिता— न्येतदिन्द्रियाणि भवन्ति संशूरणासः (दिव्यासो अत्याः) शूरः शवतेर्गतिकर्मणो दिव्या दिविजा अत्या अतनाः। हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते। हंसा हन्तेर्घ्नन्त्यध्वानं

(श्रेणिश इति) श्रेणिः श्रयतेः समाश्रिता भवन्ति यदा-क्षिषुर्यदापन् दिव्यमज्मजनि माजिमश्वा अस्त्यादित्य-स्तुतिरश्वस्यादित्यादश्वो निस्तष्ट इति । सूरादश्वं वसवो निरतष्टेत्यपि निगमो भवति ॥ ५ (१३) ॥

"ईर्मान्तासः (१४)"—इति । एतदनवगतम् । "समीरितान्ताः"—"पृथ्वन्ता वा" इति यथासम्भवं शब्दसमाधी। "ईर्मान्तासः"—इति निगमः । दीर्घतमस आर्षम् । "यमेन दत्तम्"—इति द्वयञ्च, द्वे अप्येते अश्वस्तोमीये सूक्ते, तेन चाश्वः स्तूयतेऽश्वमेधे, आदित्यस्य रथे येऽश्वा युक्तास्त उच्यन्ते ईर्मान्तासः, तेषां सप्तानां येऽश्वाश्चत्वारः, ते "समीरितान्ताः" विक्षिप्तान्ताः, प्रसृतान्ताः, प्रविरला इत्यर्थः । "पृथ्वन्ता वा" तेषामेवाश्वानां पृथवोऽन्ताः, पृथूरस्काः, पृथुजघना वा इत्यर्थः । "सिलिकमध्यमाः, संसृतमध्यमाः" संश्लिष्टमध्यमा इत्यर्थः । तेषां हि सप्तानां ये मध्यमास्त्रयः इतरेतरमुत्पीड्य संश्लेषेणावस्थिताः । अथवा पृथुजघनोरस्कानां सतां मध्यमाः शरीरप्रदेशाः, सप्तानामपि सश्लिष्टाः संलग्नास्तनवः, निरुदरास्तेऽश्वा इत्यर्थः । तथापि हि स्तुतिरुपपद्यत एव । "शीर्षमध्यमा वा" सिलिकमध्यमा वा । एवमपि हि शब्दे सारूप्यमस्ति, यो हि तेषां सप्तानां मध्यमः, स शिरोभूतः प्रधान इत्यर्थः । "अपि वा" एवमन्यथा स्यात । "शिर आदित्यः" एव "भवति" सर्वभूतप्राधान्यात् । "मूर्द्धा, राजेति वा अहमेतमुपासे इति ह विज्ञा-

यते"। यस्माच्चासावनुप्रविश्य प्राणभावेन सर्वभूतानि "शेते" आस्ते, तस्मात् सर्वभूताश्रयणात् शिर आदित्यः। स चैतेषा-मश्वानां "मध्ये तिष्ठति" शीर्षमध्यमास्त एते शीर्षमध्यमा इत्युक्ताः सन्तः सिलिकमध्यमा इत्युच्यन्ते। "इदमपीतरच्छिर एतस्मादेव"—इति प्रासङ्गिकम्। "समाश्रितानि" हि "एतत्" उत्तमाङ्गम् "इन्द्रियाणि" चक्षुरादीनि "भवन्ति" इति शिर उप-पत्तिः। 'संशूरणासः' सङ्गताः शूरेण भगवतादित्येन संशूरणाः। "शूरः शवतेर्गतिकर्मणः" स हि परानभिमुखो गच्छत्येव, न पर्य्यावर्त्तते। 'दिव्यासः' ते हि "दिव्याः" दिविजाताः, 'अत्याः' "अतनाः" ते हि अतन्त्येव, मुहूर्त्तमपि नावतिष्ठन्ते। य एवं-लक्षणा अश्वास्ते किं कुर्वन्ति? इति। उच्यते,—'हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते' हंसा इव श्रेणीकृताः पङ्क्तीकृताः यतन्ते गच्छन्ति। "हंसा हन्तेः" ते हि "घ्नन्त्यध्वानम्"। कदा पुनरेवं यतन्ते? "यदाक्षिषुः" 'यत्' "यदा" यस्मिन् काले 'आक्षिषुः' 'आपन्' आप्नुवन्ति। किम्? 'दिव्यम्' 'अज्मम्' "अजनि"। अज्य-तेऽस्यां गम्यत इति अजनिः, वाहिका, स्वर्गपथ इत्यर्थः। यदा ते आप्नुवन्ति—उदयादारभ्य यावदस्तमिति, तदैवं यतन्ते। के पुनस्ते? इत्युच्यते—'अश्वाः'। एवमेतानि ईर्मान्तास इत्येव-मादीनि अश्वविशेषणानि, अश्वशब्देन समानविभक्त्यन्तत्वात्। आत्मैवैषां रथो भवत्यात्माश्वा इत्येवं प्रक्रमेण सूर्य्यदैवत एष मन्त्र उक्तः। स पुनरयमश्वस्तुतौ विनियुक्तस्तदसमञ्जसमिति मन्यमानो भाष्यकारः प्रतिसमाधित्सुराह,—"अस्त्यादित्यस्तु-

तिरश्वस्य" इति, अश्वोऽपि ह्यादित्यात्मना स्तूयत इत्यर्थः। आह,—कयोपपत्त्या ? इति। उच्यते, "आदित्यादश्वो निस्तष्ट इति"—अनयोपपत्त्या सूर्य्यात्मना अश्वः स्तूयते। आह,—कुत एतत्सूरादश्वो निस्तष्ट ? इति। उच्यते,—"सूरादश्वं वसवो निरतष्ट—इत्यपि निगमो भवति"। "यमेन दत्तं त्रित एनमायुनगिन्द्र एणं प्रथमो अध्यतिष्ठत्। गन्धर्वो अस्य रशनामगृभ्णात् सूरादश्वं वसवो निरतष्ट॥"—इति (ऋ० सं० २, ३, ११, २)। 'यमेन' 'एनम्' अस्माकं 'दत्तम्' अश्वम् 'त्रितः' त्रिस्थानो वायुः 'आयुनक्' युनक्ति। यत्रायं योक्तव्यः, तत्र वायुना युक्तस्येन्द्रेणाधिष्ठितस्य 'अस्य' 'गन्धर्वः' गन्धर्वराजः 'रशनामगृभ्णात्' नियमेन रज्जुं गृह्णाति। कुतः पुनरयमश्वः ? इत्युच्यते,—'सूरात्' सूर्य्यादेतमेवंलक्षणम् 'अश्वं' 'वसवः' 'निरतष्ट' निस्तष्टवन्तः। एवमेतस्मिन् मन्त्रे सूर्य्यप्रभवोऽश्व इति स्तूयते। "कारणाच्च कार्य्यमनन्यत्"—इत्युपपद्यते सौर्य्येण मन्त्रेणाश्वस्य स्तुतिरिति॥ ५ (१३)॥

कायमानो वना त्वं यन्मातॄरजगन्नपः। न तत्ते अग्ने प्रमृषे निवर्त्तनं यद्दूरे सन्निहाभवः॥ कायमानश्चायमानः कामयमान इति वा वनानि त्वं यन्मातॄरपोऽगम उपशाम्यन् न तत्ते अग्ने प्रमृष्यते निवर्त्तनं दूरे यत् सन्निह भवसि जायमानः। लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः।

लुब्ध्वमृषिं नयन्ति पशुं मन्यमानाः। शीरं पावकशोचिषम्। पावकदीप्तिम्। अनुशायिनमिति वाशिनमिति वा॥ ६ (१४)॥

"कायमानः (१५)"—इति। एतदनवगतम्। "चायमानः"—इत्यवगमः, "कामयमान इति वा"। "कायमानो वना त्वम्"—इति निगमः (ऋ० सं० ३, १, ५, २)। विश्वामित्रस्येयमार्षम्। बृहती। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे भगवन्! अग्ने! 'कायमानः' "चायमानः" पश्यन्नित्यर्थः। अथवा "कामयमानः"। किम्? स्वां योनिम्। कतमाम्? 'वना' "वनानि" दारूणि। दारुभ्योऽग्निर्जायते, तदेतत् प्रसिद्धमेवोक्तम्, यदा चाग्निरनुगच्छति अरणी वावगच्छति। 'मातृः' वा सर्वभूतनिर्मात्रीः 'अपः' सापि योनिरेवाग्नेः। "आपो वा अग्नेर्योनिः,—इति ह विज्ञायते"। अनयोर्योन्योरन्तरां योनिं 'यत्' यदा 'अजगन्' "अगमः" "त्वम्"। कदा पुनरगमः? "उपशाम्यन्"—इत्यध्याहृतं भाष्यकारेण, अनुगच्छन्नित्यर्थः। तस्य तवैवमनुगच्छतः किम्? इति। उच्यते,—'न' 'तत्' 'ते' 'अग्ने'! 'प्रमृषे' 'निवर्त्तनम्'। "न प्रमृष्यते" न प्रमृज्यते निवर्त्तनं', वर्त्म, मार्गो न लुप्यत इत्यर्थः। कथं गम्यते न प्रमृज्यते मार्गः? "इति। 'दूरे' अपि 'सन्' अदृश्योऽपि भूत्वा यस्मात् "इह" पुनः "भवसि" एव। कदा? "जायमानः" "यत्" यदा अद्भ्यो जायसे वैद्युतात्मना, यदा वा अरणिभ्यां जायसे मथ्यमानः, तदा॥

"न सायकस्य चिकिते जनासो लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः। नावाजिनं वाजिना हासयन्ति न गर्दभं पुरो अश्वान् नयन्ति" इति (ऋ० सं० ३, ३, २३, ३)। "लोधम् (१६)"—इति। एतदनवगतम्। "लुब्धम्"—इत्यवगमः। यस्मिन् निगमे एष शब्दः सा वसिष्ठद्वेषिणी ऋक्। अहं च कापिष्ठलो वासिष्ठः। यतस्तान् निर्ब्रवीमीति ॥

"शीरम् (१७)"—इति। एतदनवगतम्। अग्निरभिधेयः। "अनुशायिनमिति वा"—इति, अनुप्रविश्य सर्वभूतानि शेते इत्यनुशायी, तमनुशायिनम्। अश्नोति व्याप्नोति वा सर्वभूतानीति "आशिनम्"। "शीरं पावकशोचिषं ज्येष्ठो यो दमेष्वा-दीदाय दीर्घश्रुत्तमः ॥"—इति निगमः (ऋ० सं० ६, ७, ११, १)। भार्गवस्य प्रयोगस्येयमार्षम्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'शीरम्' अनुशायिनं व्यापिनं वा अग्निं स्तौमि। "पावकशोचिषम्" पावयित्री यस्य शोचिर्दीप्तिः, तं पावकशोचिषम्। किञ्च 'ज्येष्ठः' श्रेष्ठः, 'यः' प्रधानः 'दमेषु' यज्ञगृहेषु 'आदीदाय आदीप्यते, परिचर्य्यमाणोऽग्निहोत्रिभिः। किञ्च 'दीर्घश्रुत्तमः' यः, दीर्घश्रोतृभ्यः यो दीर्घश्रुत्तमः। तमग्निं स्तौमि ॥ ६ (१४) ॥

कनीनकेव विद्रधे नवे द्रुपदे अर्भके। बभ्रू यामेषु शोभेते ॥ कनीनके कन्यके कन्या कमनीया भवति क्वेयं नेतव्येति वा (कमनेनानीयत

इति वा) कनतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः कन्ययोरधिष्ठान-प्रवचनानि सप्तम्या एकवचनानीति क्षाकपूणिर्विद्रध्योर्दारु-पाद्धोर्दारु दृणातेर्वा द्रूणातेर्वा तस्मादेव द्रु नवे नवजाते अर्भके अवृद्धे ते यथा तदधिष्ठानेषु शोभेते एवं वभ्रू यामेषु शोभेते वभ्र्वोरश्वयोः संस्तव इदश्च मेऽदादिदश्वऽ मेदा-दित्यृषिः प्रसंख्यायाह। सुवास्त्वा अधि तुग्वनि। सुवा-स्तुर्नदी तुग्व तीर्थं भवति तूर्णमेतदायन्ति। कुविन्नंसन्ते मरुतः पुनर्नः। पुनर्नो नमन्ते मरुतो नसत इत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः। ये ते मदा आहनसो विहायसस्तेभिरिन्द्रं चोदय दातवे मघम्। ये ते मदा आहननवन्तो वञ्चनवन्त-स्तैरिन्द्रं चोदय दनाय मघम् ॥ ७ (१५) ॥

"विद्रधे (१८), द्रुपदे (१६)"—इत्येते पदे एकनिगमे। द्वे अप्यनवगते, पक्षेण चानेकार्थे। 'विद्रधे' विद्धे, 'द्रुपदे' द्रुममये पदे इत्यवगमः। दारुपादौ वा एताभ्यां शब्दाभ्यां विशेष्येते। कन्ययोर्वा पादपीठप्रवचने सप्तम्येकवचनान्ते एते। द्वयोरपि पदयोरेक एव निगमः,—"कनीनकेव विद्रधे०—०शोभेते"—इति (ऋ० सं० २, ६, ३०, ७)। वामदेवस्यार्षम्। "कन्या कमनीया भवति" सर्वे एव हि तां प्रार्थयन्त एव। अथवा "क्वेयं नेतव्येति वा" दानायेत्येवं तां प्रति पिता चिन्तयतीति कन्या। "कमने-

नानीयत इति वा"। "कनतेर्वा स्यात् कान्तिकर्मणः" "कनति (१७)' कानिषत् (१८)"—इति कान्तिकर्मसु पठितम्। 'इव' इति उपमायाम्। 'विद्रधे' 'नवे' 'द्रुपदे' 'अर्भके'—इत्येतानि चत्वारि पदानि "कन्ययोरधिष्ठानप्रवचनानि" "सप्तम्या एकवचनानीति" एवं "शाकपूणिः" आचार्य्यो मन्यते। एकस्मिन् दारुमये पाद-पीठेऽस्मिन् समधिरूढेषु पाकाख्येषु अधिष्ठानेषु अधिरूढे 'शोभेते' यथैवं 'बभ्रू' बभ्रूवर्णे अश्वे 'यामेषु' आजिस्थानेषु यमनस्थानेषु, कन्यके, शालभञ्जिके वा। तदेतैश्चतुर्भिः पादैरुच्यत इति शाकपूणिराचार्य्यो मन्यते। यास्कस्तु "विद्रुयोः" विकुषि-ताधोभागयोः "दारुपाद्वोः" अधिरूढयोः कन्ययोरभिधानपदान्य-भिधायकान्येतानि द्विवचनानीति मन्यते। ताभ्यां ह्यश्विन्योः खुराकारत्वेन सारूप्यमस्तीत्येवमुपादानम्। दारुपाद्वोरित्ये-तस्मिन् व्याख्यानप्रसक्ते पदे विग्रहप्रसक्तो दारुशब्दो निरुच्यते,— "दारु दृणातेर्वा" विदारणार्थस्य (क्र्या० प०)। "दॄणातेर्वा" हिंसार्थस्य तस्मादेव धातुद्वयादन्यतरस्य "द्रु"—इत्येतदभिधानं भवति। द्रुपदे इत्येतदपेक्ष्य "तस्मादेव द्रु"—इत्येतद्दुक्तम्, द्रुम इत्यर्थः। "नवे नवजाते"। "अर्भके अवृद्धे" अल्पके इत्यर्थः। "ते" कन्यके एवम्प्रकारेषु "तदधिष्ठानेषु" तेषु पादुकाख्येषु अधिष्ठानेषु अधिरूढे "शोभेते" यथा "एवं" "बभ्रू" बभ्रूवर्णे अश्वे "यामेषु" आजिस्थानेषु यमनस्थानेषु वा बन्धनस्थानेषु मन्दुराख्येषु, वर्त्तमाने शोभेते। ते एवमेव "बभ्र्वोरश्वयोः संस्तवः" ॥

"तुग्वनि (२०)"—इति एतदनवगतम्। "तूर्णमेतदायन्ति"—इति शब्दसमाधिः। "तीर्थम्" अभिधेयम्। "सुवास्त्वा अधि तुग्वनि"—इति निगमः (ऋ० सं० ६, १, ३५, ७)। अस्य ऋक्पादस्य ऋक्छेषापेक्षो निर्णयः। सर्वस्या अपि च तस्या ऋचो यस्यामयं पादः, तस्या या आद्यान्या आधस्त्या ऋक्, तदपेक्षो निर्णयो यतः, अतस्तस्या ऋचः आधस्त्यायाः सङ्क्षिप्यार्थमाह भाष्यकारः,—'इदञ्च मेऽदादिदञ्च मेऽदादित्यृषः प्रसङ्ख्यायाह"—इति। इदञ्च द्रव्यजातं, मम दत्तवानसौ राजेत्येवं, प्रसङ्ख्याय' परिसङ्ख्यानं कृत्वा, ऋषिराह उक्तवानित्यर्थः। कतमा पुनरसौ आधस्त्या ऋक्, यथायमर्थः सङ्क्षिप्यते? इति। उच्यते,—"अदान्मे पौरुकुत्स्यः पञ्चाशतं त्रसदस्युर्वधूनाम्। मंहिष्ठो अर्य्यः सत्पतिः" (ऋ० सं० ६, १, ३५; ६)। सोभरेः काण्वस्येयमार्षम्, परा च, दानप्रशंसा। 'यः' 'अदात्' 'मे' मम, 'पौरुकुत्स्यः' बहुशत्रुकर्त्तितुः पुत्रः 'त्रसदस्यु' दस्युत्रासनः। किमदात्? 'पञ्चाशतं वधूनाम्' पञ्चाशतं वोढव्यानां कन्यानाम्। 'मंहिष्ठः' पूज्यतरः। 'अर्य्यः' ईश्वरः। 'सत्पतिः' च सतां पालयिता च। एवंलक्षणः पौरुकुत्स्यः त्रसदस्युः मम दत्तवान् पञ्चाशतं वधूनाम्। आह किमेतदेवादात्? नेति। उच्यते,—इदञ्च यदुक्तम् उत्तरञ्च यद् वक्ष्यते। कतरा पुनरसावुत्तरा ऋक्? इति। उच्यते,—"उ॒त मे॑ प्र॒यियो॑र्व॒यियोः॑ सु॒वास्त्वा॒ अधि॒ तुग्व॑नि। ति॒सॄणां॑ सप्त॒तीनां॑ श्या॒वः प्र॑णे॒ता भु॑वद् वसु॒र्दि॑यानां॒ पतिः॑"—(ऋ० सं० ६, १, ३५, ७)। अप्येतत्,—यदुक्तम्,

अपि च यदेतत् वक्ष्यमाणमिति 'उत'—शब्द एवमुभयं सम्भावयति। 'मे' मम 'प्रयियोः' (प्रगम्यते येन, तत् प्रयियुः, धनमश्वादि, तस्य प्रयियोः) धनस्य, बह्वदात्। ताभिः कन्याभिः सह 'वयियोः' (ऊयत इति वयियुः वस्त्रादि, तस्य) च बह्वदात्। 'तिसृणां सप्ततीनां' गवाम्। 'श्यावः' श्यामवर्णः कृष्णः, श्यामवर्णानां 'प्रणेता' प्रकर्षेण नेता अग्रतोगामी। 'भुवद्वसुः' भावयिता वसूनाम्। 'प्रशस्तः' पूजितलक्षणः। 'दियानां' दानार्हाणाम्, देया याः तासां पतिः। ताश्च गा एतत्सङ्ख्यायुक्ताः, एतद्गुणयुक्ताश्च मह्यमदात्। क्व पुनरसावदात्? 'सुवास्त्वा' सुष्ठु निवासाया नद्याः 'अधि तुग्वनि' तीर्थेऽधि, एतत् अदात मह्यम्। "सुवास्तुः नदी" "तुग्वं तीर्थं भवति" "तूर्णं" हि "एतत्" अवगाहनार्थम् "आयन्ति"। अत्र दानसम्बन्धात् सुवास्तुशब्दो नद्यभिधाने, प्रसिद्धं हि नद्यां दानम्, नदीसम्बन्धाच्च तुग्वशब्दोऽपि तीर्थाभिधायक इत्युपपत्तिः। निगमार्थप्रकाशनायैवं सूक्तगतोऽपि अन्वीक्षितव्य एवार्थ इत्येतत् प्रदर्शितमाचार्य्येण॥

"नंसन्ते (२२)"—इति। एतदनवगतम्। "नमन्ते"—इत्यवगमः। "कुविनंसन्ते"—इति निगमः, "ताँ आ रुद्रस्य मीव्ह्लुषो विवासे कुविन्नंसन्ते मरुतः पुनर्नः। यत् सस्वर्त्ता जिहीळिरे यदाविरव तदेनं ईमहे तुराणाम्"॥ इति (ऋ० सं० ५, ४, २८, ५)। वसिष्ठस्येयमार्षम्। 'तान्' अहं 'मीव्ह्लुषः' मरुतः वर्षस्य सेक्तृन् धनवतः, बलवतः वा 'आविवासे' आभि-

मुख्येन स्थित्वा परिचरामि। किंलक्षणान् पुनः मरुतः आविवासे? 'रुद्रस्य' इन्द्रस्य स्वभूतान्, आप्तान् वा। अथवा 'मीळ्हुषः' इति रुद्रविषयं षष्ठ्येकवचनान्तं स्यात् मीळ्हुषो रुद्रस्य स्वभूतानिति। कस्मात् पुनस्तानहं परिचरामि? यस्मात् ते मरुतः 'कुवित्' बहु 'नंसन्ते' 'नमन्ते' 'पुनः' वर्षाद्युपकारेण अस्मान् प्रति नमन्ते, प्रह्वीभवन्ति। किञ्च, 'यत्ससवर्त्ता' यच्छरीरगतम् 'एनः' जिहीळिरे' लज्जयन्ति, यच्च 'आविः' प्रकाशम्, तदेवम्प्रकारमुभयलक्षणमपि। एनोऽस्मान् 'जिहीळिरे' लज्जयन्ति। तदेषां मरुतां 'तुराणां' त्वरमाणानां प्रसादेन उभयलक्षणमपि 'अवयजेमहि' निर्णुदेमहि,—इत्येतत् 'ईमहे' 'याचामहे' अनेन परिचारेण आराध्यैतान् मरुत इति। "नसत इत्येतदुपरिष्टात्" द्वादशाध्याये "व्याख्यास्यामः"—"अभि प्रवन्त समनेव योषाः" (ऋ० सं० ३, ८, ११, ३)—इति व्याख्याने, "नसतिराप्नोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा"—इति॥

"आहनसः (२३)"—इति। एतदनवगतम्। "आहननवन्तः"—इत्यवगमः। "ये ते मदा आहनसः"—इति निगमः, "परि सोम प्र धन्वा स्वस्तये नृभिः पुनानो अभि वासयाशिरम्। ये ते ०—० मघम्॥"—इति (ऋ० सं० ७, २, ३३, ५)। पावमानी सौमी। कवेर्भार्गवस्येयमार्षम्। जगती। हे भगवन्! 'सोम!' 'परिप्रधन्व' परिप्रक्षर, एतस्मात् दशापवित्रात्। 'स्वस्तये' स्वस्त्ययनाय अस्माकम्। 'नृभिः' एतैः ऋत्विग्भिः, 'पुनानः' पूयमानः। किञ्च, 'अभिवासय' अभिप्रच्छादय,

अभिभावय। 'आशिरम्' तृतीयसवने। किञ्च, 'ये ते मदा आहनसः' ये ते मदाः तव आहननवन्तः, "वञ्चनवन्तः" सम्मोहयितारः, 'विहायसः' महान्तः, तैः 'इन्द्रं' 'चोदय' प्रेरय, 'दातवे' "दानाय" 'मघं' धनम्। यथास्माकं तैर्मदैरनभिहतचेताः सन् दद्यात् मघं धनमित्यर्थः ॥ ७ (१५) ॥

उपो अदर्शि शुन्ध्युवो न वक्षो नोधा इवाविरकृत प्रियाणि। अद्मसन्न ससतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषोणाम् ॥ उपादर्शि शुन्ध्युवः शुन्ध्युरादित्यो भवति शोधनात्तस्यैव वक्षो भासाध्यूढ इदमपीतरद्वक्ष एतस्मादेवाध्यूढं काये शकुनिरपि शुन्ध्युरुच्यते शोधनादेवोदकचरो भवत्यापोऽपि शुन्ध्युव उच्यन्ते शोधनादेव नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधाति स यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुत एवमुषा रूपाण्याविष्कुरुतेऽद्मसदद्मान्नं भवत्यद्मसादिनीति वाद्मसानिनीति वा। ससतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात् पुनरे युषीणाम्। (स्वपतो बोधयन्ती) शाश्वतिकतमागात् पुनरे युषीणाम्। ते वाशीमन्त इष्मिणः। ईषणिन इति वैषणिन इति वार्षणिन इति वा वाशीति वाङ्नाम वाश्यत इति सत्याः। शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहीन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम्।

अभिवहनस्तुतिमभिषवणप्रवादां स्तुतिं मन्यन्त ऐन्द्री त्वेव शस्यते परितक्म्येत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः ॥८(१६)॥

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४, २ ॥

"अभ्रसत् (२४)"—इति। एतदनवगतम्। "अभ्रसादिनीति वा अन्नसानिनीति वा" शब्दसमाधी। "उपो अदर्शि—इति निगमः (ऋ० सं० २, १, ७, ४)। कक्षीवत आर्षम्। औषसी। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते, 'उपो अदर्शि' उपश्लिष्टा दृश्यत इयमुषाः। कस्य? 'शुन्ध्युवः' शोधयितुरादित्यस्य, आदित्यो हि यदप्यशुचिर्भवति, तदपि रश्मिभिः स्पृष्ट्वा शुचीकरोति। "सूर्य्यः पवित्रमुच्यते"—इति वक्ष्यति। तमांसि वा शोधयतीति शुन्ध्युः, तस्य शुन्ध्युवः। कथं पुनरुपश्लिष्टा दृश्यते? 'वक्षो न' वक्ष इव, यथा तस्य स्वभासः स्वप्रकाशजालं वक्षोभूतमेतस्मिन् मण्डलेऽध्यूढम्, एवमियमुषा एतस्मिन् मण्डले उपश्लिष्टा दृश्यते, सन्निकर्षात्। प्रासङ्गिकमुच्यते शब्दसामान्यात्,—"इदमपीतरत्" "वक्षः" पुरुषवक्षः, पशुवक्षो वा अङ्गम् "एतस्मादेव" वहेर्धातोः (भू० प०), इदम् "अध्यूढम्" अधिप्रवेशितमेव "काये" शरीरे भवति। "शकुनिरपि" य एष मद्गुर्नाम, अयमपि "शुन्ध्युरुच्यते" "शोधनादेव" यो हि "उदकचरो भवति" नित्यशुद्ध एवेति शुन्ध्युः। "आपोऽपि शुन्ध्युव उच्यन्ते" ता अपि हि शोधयन्ति। "एवं" तावदियम् "उषाः" आदित्यस्यवक्ष इवोपश्लिष्टा दृश्यते। किञ्च इयमेवोषा नोधाः इवाविष्क-

तत्प्रियाणि "नोधा ऋषिर्भवति" स हि "नवनं" स्तोत्रं देवताः प्रति "दधाति"। "स यथा" स्वमुखोद्‌गीर्णया "स्तुत्या" प्रियाण्यात्मनः "कामान्" स्वानि कामाख्यानि "आविष्कुरुते" आविष्कृणोति, प्रकाशति देवताः प्रति। "एवम्" इयम् "उषाः" स्वात्मनः एवोद्गीणन प्रकाशेन "रूपाणि" जनानाम् "आविष्कुरुते" प्रकाशीकुरुते। किञ्च, इयमेवोषाः 'अद्मसन्न ससतो बोधयन्ती' "अद्म अन्नम्" तत् प्रतिकर्त्तव्यतया सीदति, तद्ध सनोति, सम्भजत इति "अद्मसत्" गृहाधिकारे नियुक्ता अन्नसाधिका स्त्री। सा यथा प्रातरेव क्षीराद्युपादानार्थं 'ससतः' "स्वपतः" जनान्, दोहकादीन् "बोधयन्ती" अन्नं साधयिष्यन्ती, एवमुषा अपि जनान् बोधयन्ती, तत्काले हि ते इतिकर्त्तव्यतार्थं जनाः प्रतिबुध्यन्ते, तेनैतयैव बोधिता भवन्ति। आह,—कदा पुनरेतद्भवति ? इति। उच्यते,—यदा 'शश्वत्तमागात्' "शाश्वतिकतमा" नित्यतमा "आगात्" आगच्छति, तदैव जनान् बोधयति, एवमुषा रूपाण्याविष्कुरुते। एवञ्च वक्ष इवोषा आदित्यस्य दृश्यते। आह,—का वा सा शश्वत्तमा इयमुषाः? इति। उच्यते,—'पुनरेयुषीणाम्' "पुनरागामिनीनाम्"—इत्यर्थः। या एताः काश्चिद्‌गत्वा पुनरागच्छन्ति, ताः पुनरेयुष्यो गावः, अन्या वा, तासां पुनरेयुषीणामिति निर्धारयति। एवैव 'शश्वत्तमा' शाश्वतिकतमा। एवमेतस्मिन् मन्त्रे, सा यथा अद्मसदित्यन्नसाधिका स्त्री उच्यते, सा हि तत्काले जनान् दोहकादीन् बोधयति, उषा अपि च तत्काल एवागच्छतीति

एवमुपमानमुपपद्यत इत्युपपत्तिः। अन्ये तु मक्षिकामन्नसदं मन्यन्ते, सापि ह्यन्ने सीदति, सनोति चान्नं तत्काले च प्रतिबुध्यमाना अन्यान् बोधयतीति॥

"इष्मिणः (२५)"—इति। एतदनवगतम्। ईषणिन इति वा, एषणिन इति वा, आर्षणिन इति वा" शब्दसमाधयः। "श्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त ऋक्वभिः सुखादयः। ते वाशीमन्त इष्मिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः"॥ इति निगमः (ऋ० सं० १, ६, १३, ६)। राहुगणस्य गोतमस्येयमार्षम्। जगती। मारुतस्य प्रैयङ्गवस्य चरोरियं याज्या, तत्र ह्युक्तम् "प्रियवती याज्यानुवाक्ये भवतः"—इति। 'श्रियसे कम्' श्रियोऽर्थाय यजमानाय आत्मने वा, कमित्यनर्थकमेव, कामये इति वा अस्यार्थः। 'भानुभिः' दीप्तिभिः सूर्य्यरश्मिभिः, येऽन्तरिक्षे मरुतः 'सम्मिमिक्षिरे' सङ्गच्छन्ते, 'ते' एव 'रश्मिभिः' सर्वलोकनियन्तृभिः 'सम्मिमिक्षिरे'—इत्येतदेवानुवर्त्तते। 'ते' एव 'ऋक्वभिः' रसहर्त्तृभिः संम्मिमिक्षिरे। 'सुखादयः' सुखदातारः जनानाम्। शोभनानां वा हविषां खादितारः, अत्तारः, 'सुखादयः'। 'ते' एव 'वाशीमन्तः' वाग्मिनः? 'इष्मिणः' "ईषणिनः" उपगमनवन्तः, "एषणिनो वा" इच्छावन्तः, "आर्षणिनो वा" आभिमुख्येन सर्वार्थानां द्रष्टारः, 'अभीरवो विद्रे' विदारयितव्ये शत्रौ प्राप्ते विगतभयः, अथवा 'विद्रे' वेद्मि, जाने। य एवंलक्षणा मरुतः, तेषां मरुतां यत् स्थानम् अन्तरिक्षलोकः, तस्य 'प्रियस्य' इष्टस्य 'मारुतस्य'

मरुतां स्वभूतस्य 'धाम्नः' स्थानस्य प्राप्तये, तानेव मरुतः स्तौमी-त्यध्याहारः। एवमेतस्मिन् मन्त्रे 'वाशीमन्त इष्मिणः'—इत्ये-तस्मादेकवाक्यसम्बद्धात् 'इष्मिणः'—इत्येतन्मरुद्विशेषणम्। "वाशीति वाङ्नाम"। "वाशी (११), वाणी (१२)"—इति पठितं वाङ्नामसु। वास्यत इति कारकावधारणम्॥

"वाहः (२६)—इति। एतदनवगतम्। पक्षेण चानेका-र्थम्। "शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहीन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम्। एदं बर्हिर्यजमानस्य सीदाथा च भूदुक्थमिन्द्राय शस्तम्॥"—इति निगमः (ऋ० सं० ३, ३, १६, ३)। विश्वा-मित्रस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। होता ब्रवीति,—हे 'अध्वर्यो' एहि 'प्रति गृणीहि' 'शंसाव' आवामुभावपि, न ह्यप्रतिगीर्य्यमाणं शस्यते, नाप्यशस्यमानं प्रतिगीर्य्यते, एवमितरेतरोपकारकत्वमभि-प्रेत्योक्तं द्विवचनम्,—'शंसाव' इति। एवमितरेतरगुणसम्पन्नमेतत् 'वाहः' स्तोत्रं 'कृणवाव' आवाम्। स्तोम एव हि देवानां वोढा भवति। "वाहिष्ठो वां हवानां स्तोमः। (ऋ० सं० ६, २१, १)"—इति, "वोढृतमो ह्वानानां स्तोमः"—इति हि वक्ष्यति। एवमियमभिवहनस्तुतिः। एवमेतच्छस्त्रमाभिमुख्य-गामि "इदम्" 'इन्द्राय' इन्द्रार्थम्, 'जुष्टम्' प्रियम्, तस्य यथा स्यात् तथा कुर्वः। अन्ये त्वेनाम् "अधिषवणप्रवादां" सोमा-भिषवणप्रवादिनीं स्तुतिं मन्यन्ते, वाहःशब्दो हि उदकवाहाभिधा-नसारूप्यात् तत्र युक्तरूपतर इति कृत्वा यदा पुनरेवं, तदैवमर्थो योज्यः,—'इन्द्राय' 'इदं' 'वाहः' सोमोदकपूर्णमधिषवणफलक-

-व्यं वाहः 'जुष्ट" प्रियं यथा स्यात् तथा कुर्वः। तद्धि 'सुशस्तं' सुप्रतिगीर्णञ्च इन्द्रस्य प्रीतिजनकं भवति। एतदेव कर्त्तव्यमा-वाभ्यां यतः, अतो ब्रवीमि,—'एदं बर्हिः यजमानस्य सीद' एतद् बर्हिः, यदेतदग्रतःस्तीर्णमग्रेण होतारं बर्हिः। 'सीद' "स प्रतिग-रायोपविशति"—इति ह्युक्तम्, 'यजमानस्य' अभिप्रेतकामावाप्तये आसीद। मा अवमंस्थाश्चिरेणैतच्छंस्यत इति, उपविष्टश्चेत् त्वं ममाग्रतः। 'अथ' अनन्तरमेव 'भूत्' भवति। 'उक्थं' शस्त्रमेतत्, इन्द्रार्थं शस्तम्, नात्र मम वाङ्मृषेत्यभिप्रायः। एवमियमभि-वहनस्तुतिः, अथवा अधिषवणप्रवादा स्तुतिः, उभयथापि तु इयम् "ऐन्द्री त्वेव शस्यते" इदमेवैकमभिधानमत्र व्युत्पाद्यत इत्यभिप्रायः॥

"परितक्म्या (२७)"—"इति"। "एतदुपरिष्टाद् व्याख्या-स्यामः" षोड़शाध्याये, तत्र हि एतत् "किमिच्छन्ती सरमा प्रेदं मानट् (ऋ० सं० ८, ६, ५, १)"—इत्येतस्मिन् मन्त्रे प्रसक्तमा-यास्यतीति लाघवार्थमुत्कृष्टमिति॥ ८ (१६)॥

इति निरुक्तवृत्तौ नवमाध्यायस्य (चतुर्थाध्यायस्य)
द्वितीयः पादः ॥ ४, २॥

——

तृतीयः पादः ।

सुविते सुइते सूते सुगते प्रजायामिति वा। सुविते मा धा इत्यपि निगमो भवति । दयतिरनेककर्मा । नवेन पूर्वं दयमानाः स्यामेत्युपदयाकर्मा । य एक इद्विदयते वस्विति दानकर्मा वा विभागकर्मा वा । दुर्वर्त्तुर्भीमो दयते वनानीति दहतिकर्मा । दुर्वर्त्तुर्दुर्वारः विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रूनिति हिंसाकर्मा । इमे सुता इन्दवः प्रातरित्वना सजोषसा पिबतमश्विना तान् । अयं हि वां मूतये वन्दनाय मां वायसो दोषा दयमानो अबूबुधत् । दयमान इति । नू चिदिति निपातः पुराणनवयोर्नू चेति च । अद्या चिन्नू चित्तदपो नदीनाम् । अद्य च पुरा च तदेव कर्म नदीनाम् । नू च पुरा च सदनं रयीणाम् । अद्य च पुरा च सदनं रयीणां रयिरिति धननाम रातेर्दानकर्मणः ॥ १ (१७)॥

"सुविते (२८)"—इति । एतदनवगतम् । अनेकार्थञ्च । 'सुइते'—इति, "सूते"—इति शब्दसमाधी । अत्र यदा "सु इते" इति विपरिणामः, तदा "सुगते" इत्यर्थः । यदा "सूते" इति, तदा "प्रजायाम्" सूते देवदत्ता पुत्रमिति प्रजायत इत्यर्थः । एवं 'सुविते'

—इत्यस्य "सु इते, सूते" शब्दसमाधौ। तयोरेतद् यथासङ्ख्ये-नार्थवचनम्, "सुगते, प्रजायामिति"। "सुविते मा धाः"—इत्यपि निगमः। "अनाधृष्टमस्य नाधृष्यं देवानामोजो अभि शस्तिपाः। अनभिशस्त्यञ्जसा सत्यमुपगेषं सुविते मा धाः"—इति। अनेन तानूनप्त्रं संस्पृश्यते। हे तानूनप्त्र! 'अनाधृष्टमसि' अनाधर्षितमसि, त्वयि स्पृष्टे समयोपयन्त्रिता ह्येते नान्योऽन्यस्मिन् द्रोहमुपयास्यन्त्यृत्विजः। कुतः पुनरेतत् सामर्थ्यं तव? इति। इतः,—यस्मात् 'अनाधृष्यं देवानामोजः' अनाधर्षणीयं त्वम्। ओजो वलमित्यर्थः। किञ्च, 'अभिशस्तिपाः' अभिशंसनान् पासि त्वम्। 'अनभिशस्ति' नाभिशंसनीयं केनचित्, अनवद्यमित्यर्थः। 'अनु मे' 'इदं व्रतं व्रतपतिः' 'मन्यताम्' अनुमन्यताम् 'इदं व्रतं' कर्म, 'व्रतपतिः' अग्निः। 'मे' मयोपेयमानाम् एनां 'दीक्षाम्' 'अनुमन्यताम्' 'दीक्षापतिः' सोमः। किञ्च, 'अञ्जसा' अनन्तर्हितम्, अहम् 'सत्यम्' उपगेषम्' उपगतवान्। योऽहमेतदस्पृशम्, स त्वं हे तानूनप्त्र! एवमुपगतवन्तं मा 'सुविते' सुगते स्थाने, यत्र गतानां शोभनं गतं भवति, तत्र धेहि, अथवा प्रजायां जनयितव्यायां धेहि, यथा वह्वपत्या स्याम तथा कुर्वित्यर्थः।

"दयति (२६)"—इति। एष शब्दः "अनेककर्मा" अनेकार्थः, नत्वनेकविकल्पप्रकृतिः,—यथा सुवितेशब्दस्य अन्येनान्येन धातुना विगृह्यानेकार्थत्वमुक्तम्,—इणा विगृह्य "सु इते"—इति गत्यर्थत्वम्। सूतिना विगृह्य "सूते"—इति च प्रजार्थत्वम्, नैवमिह।

किन्तर्हि ? एकप्रकृतेरेवायं शब्दोऽनेकार्थो भवतीत्यस्य विशेष-स्योपद्योतनार्थमुदाहरति। एवमुच्यमानेऽप्यनेकार्थत्वे दयतिरनेककर्मैवेत्येवमुक्तम्। अन्ये तु ब्रुवते,—यथा "सुविते"शब्दोऽनेकार्थोऽनवगतसंस्कारश्च, नैवमयम्। किन्तर्हि ? अनेकार्थ एवायमिति॥

एवमनेकार्थत्वं प्रतिज्ञाय उदाहरणेनैवोपपादयति,—"नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम"—"इति" एतस्मिन् मन्त्रे दयतीत्येष शब्दः "उपदयाकर्मा"। उपदयेति रक्षणमुच्यते। 'नवेन' धान्येन 'पूर्वं' पुराणं 'दयमानाः' रक्षन्तः 'स्याम' पुराणेन च नवम्, इष्टं हि नवेन पुराणस्य च रक्षणं, पुराणेन च नवस्य, प्रसिद्धं च लोके। तस्मादिहायमुपपद्यते उपदयाकर्मा। चतुर्दशेऽध्याये इत्यस्य शेषः॥

"य एक इद् विदयते वसु"—"इति" एतस्मिन् मन्त्रे "दानकर्मा वा, विभागकर्मा वा"। "य एक इद् विदयते वसु मर्त्ताय दाशुषे। ईशानो अप्रतिष्कुत इन्द्रो अङ्ग॥" इति (ऋ० सं० १, ६, ६, २)। राहुगणस्य गोतमस्यार्षम्। ऐन्द्री। उष्णिक्। 'यः' इन्द्रः 'एकः इद्' एक एव स्वतन्त्रः 'वि' विविधं 'वसु' धनं 'दयते' ददाति। कस्मै ? 'मर्त्ताय' मनुष्याय। किंलक्षणाय ? 'दाशुषे' दत्तवते हवींषि। अथवा विभागकर्मा। 'दाशुषे' 'वसु' 'विदयते' विभजते इत्यर्थः। किंलक्षणः पुनरिन्द्रो ददाति, विभजते वा ? इति। उच्यते,—'ईशानः' ईश्वरः, 'अप्रतिष्कुतः' अप्रतिस्खलितः संग्रामेषु। 'इन्द्रः' 'अङ्ग' क्षिप्रं धनं ददाति,

विभजते वा, 'दाशुषे' यजमानाय, तमहं स्तौमि, सोऽस्माकमेतत् करोत्वित्यभिप्रायः। ईशानः, इन्द्रः, अन्यत्र दानविभागाभ्यां दाशुषे यजमानाय वस्वेकवाक्ये श्रूयमाणं किमन्यत् कुर्य्यात् ? तस्माद् वाक्यसामर्थ्यादत्र "दानकर्मा वा विभागकर्मा वा"—इत्युपपद्यते ॥

"दुर्वर्त्तुर्भीमो दयते वनानि"—"इति" एतस्मिन् मन्त्रे "दहतिकर्मा"। निगमप्रसक्तं निब्रवीति,—"दुर्वर्त्तुः दुर्वारः" दुर्वारणीय इत्यर्थः। "अध जिह्वा पापतीति प्र वृष्णो गोषुयुधो नाशनिः सृजाना। शूरस्येव प्रसितिः क्षातिरग्नेर्दुर्वर्त्तुर्भीमो दयते वनानि॥" इति (ऋ० सं० ४, ६, ८, ५)। आग्नेयी। भरद्वाजस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। उपज्वलितस्याग्नेः 'अध' अथ, अनन्तरमेव तस्य 'जिह्वा' ज्वाला दारुषु 'पापतीति' पुनः पुनः पतति, 'प्रवृष्णः' प्रवर्षितुः इन्द्रस्य 'गोषुयुधः' गवार्थं वादे पणिभिः सह असूरैर्युध्यते, अथवा 'गोषु' अप्सु, मेघेन सह युध्यत इत्यर्थः। 'न'—इत्युपमा, इन्द्रस्य गोषु युध्यत इव। 'अशनिः' 'सृजाना' तेनैव सृज्यमानो यथा पतति अशनिर्वज्रः, तथा अग्नेर्ज्वाला दारुषु पापतीति। किञ्च, 'शूरस्येव प्रसितिः क्षातिरग्नेः'। यथा कस्यचित् 'शूरस्य' विक्रान्तस्य वा अप्रतिहतगतेः 'प्रसितिः' प्रसह्य ग्रामानुप्रवेशमार्गः छिन्नभिन्नरुग्णैः शत्रुभिः प्रकीर्णः स्यात्, एवमस्य 'अग्नेः' 'क्षातिः' दहनमार्गः, ईषत्प्लुष्टार्द्धदग्धभस्मीभूतैर्वृक्षैर्गुल्मादिभिराकीर्य्यते। कदा पुनरेतद् भवति ? 'दुर्वर्त्तुः' दुर्वारः, दावा-

ग्नीभूतः, 'भीमः' सर्वप्राणिभयङ्करो यदायमग्निः 'दयते' दहति। किम्? 'वनानि'। एवमयमाग्नेये मन्त्रे वनशब्दसन्निकर्षे श्रूयमाणे दयतिशब्दो दहनादन्यत् किमभिदध्यात्? तस्मात् सामर्थ्यादिहायं "दहनकर्मा"—इत्युपपत्तिः॥

"विदद्वसुर्दयमानो विशत्रून्"—"इति" एतस्मिन् मन्त्रे "हिंसाकर्मा"। "इन्द्रः पूर्भिदातिरद्दासमर्कैर्विदद्वसुर्दयमानो विशत्रून्। ब्रह्मजूतस्तन्वा वावृधानो भूरिदात्र आपृणद्रोदसी उभे॥" इति (ऋ० सं० ३, २, १५, १)। विश्वामित्रस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। उद्भिद्वलभिदोर्निष्केवल्ये निविद्धानीयस्य सूक्तस्य प्रथमैवेयम्। 'इन्द्रः' 'पूर्भित्' असुरपुरां मेघानां वा भेत्ता, अद्भिः पूर्णा अपो वा पालयन्तीति मेघाः, पुरः, "पॄ पालनपूरणयोः (क्र्या० प०)"—इत्येतस्य। 'आतिरत्' आभिनत्। 'दासं' दासयितव्यं मेघम्। कैः सहायैः सह? 'अर्कैः' वृक्षैः, देवैर्माध्यमिकैर्वा। किंलक्षणः पुनरसाविन्द्रः, य आतिरत्? 'विदद्वसुः' प्राप्तधनः। किं कुर्वन् आतिरत् दासम्? 'विदयमानः' विविधं हिंसन् 'शत्रून्' ये मेघवधप्रतिबन्धिनः। आह,—किं विदद्वसुत्वेनैवैकेन गुणेन युक्तो य इन्द्रः, स एतदकरोत्? नेत्युच्यते,—'ब्रह्मजूतः' च ब्रह्मणा स्तुतिलक्षणेन 'जूतः' प्राप्तः, प्रीतो वा, ब्राह्मणतन्वा शरीरेण 'वावृधानः' वर्द्धमानः 'आपृणत्' आपूरयति। 'रोदसी' द्यावापृथिव्यौ उभे अपि 'भूरिदात्रः' बहुदानश्च इन्द्रो दासमातिरत्। एवमत्र "विदद्वसुर्दयमानो विशत्रून्"—इति शत्रुसन्निधौ दयतेः किमन्यत् सामर्थ्यमुपपद्येतान्यत्र वधात्?

"इमे सुता इन्दवः प्रातरित्वना सजोषसा पिबतमश्विना तान्। अहं हि वा मूतये वन्दनाय मां वायसो दोषा दयमानो अबूबुधत्"—इति। "दयमान इति"। अत्र दयतिर्गत्यर्थः। दयमान उड्डीयमानः काकोऽन्तरिक्षेणाधस्तात् मां सुप्तं दोषायामबोधयत्। मृग्योऽत्र शेषः॥

"नू चित् (३०)"—इति। एषः "निपातः" अनेकार्थत्वेनेह समाम्नातः। न हि निपातानां प्रकृतिप्रत्ययादिसंस्कारोऽस्ति, यस्यानवगतं स्यात्। स च पुनरयं "पुराणनवयोः" अर्थयोर्वर्त्तते। प्रकरणोपपदवशात् पुराणतां कस्यचिदर्थस्यावद्योतयति, नवतां च कस्यचित्॥

"नू च (३१)"—"इति च"। अयमपि पुराणनवयोरर्थयोर्वर्त्तते। अयन्तु नू चिदित्येतस्यैवार्थसामान्यप्रसङ्गादसमाम्नात एवोदाहृतः॥

नू चिदित्यस्योदाहरणम्,—"अद्या चिन्नू चित्तदपो नदीनां यदाभ्यो अरदो गातुमिन्द्र। निषत्ता अद्मसदो न सेदुस्त्वया दृढानि सुक्रतो रजांसि॥"—इति (ऋ० सं० ४, ७, २, ३)। भरद्वाजस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। उक्थपर्यायेष्वच्छावाकस्य शस्त्रे माध्यन्दिने सवने विनियुक्ता। 'अद्य' च पुरा च, तदेव कर्म 'नदीनां' वर्त्तते। कतमत्? 'तत्' उद्दिश्य वहनं कर्म। कथं नाम? अस्य लोकस्योपकारायाजस्रमेता वहेयुरिति। "गातु" गमनमार्गम् 'आभ्यः' नदीभ्योऽर्थाय त्वम् 'अरदः' अखनस्त्वम्। किं गमनम्? गच्छन्त्यनेनेति गमनम्। हे 'इन्द्र!'

तदेव कर्माद्यापि वर्त्तते, तासां नदीनाम्, यथा व्यादिष्टमेव 'त्वया'। ताभिरद्यापि तदनुष्ठीयत इत्यभिप्रायः। यदुक्तं पुरस्तादपि, "इन्द्रो अस्माँ अरदत्"—इत्यत्र। एवं तावदयं त्वयैव नद्यधीनेनोपकारेणानुगृह्यते लोकः। किञ्च, 'निपर्वता अन्नसदो न सेदुः'। यः एते 'पर्वताः' पर्ववन्तो मेघाः, 'अन्नसदः' निष्पादयितव्यमन्नमस्माभिरित्येतदर्थमुद्दिश्यान्तरिक्षे लोके सीदन्ति, अवतिष्ठन्ते, गच्छन्ति वा, तेऽपि युष्मद्वीर्य्योपमृदिता एवोदकभूताः, नीचैर्भूम्यामत्र, निष्पत्त्यर्थं 'सेदुः' सीदन्तीत्यर्थः। तदेवं कृत्वा (किं बहुना) सर्वथाप्युदकप्रदानद्वारेण त्वयैवैतानि, हे 'सुकर्मन्! 'दृढ़ानि' दृढ़ीकृतानि 'रजांसि' लोका इत्यर्थः। त्वञ्चेदेषामेवमन्नमुदकञ्च न व्यधास्यः, सर्व एवैते लोका नाभविष्यन्नित्यभिप्रायः। इहाद्यैतस्य सन्निधौ वर्त्तमानो नूचिदित्येष पुराणाभिधायीत्युपपद्यते। इह पुराणनवयोरित्युक्तम्, तत्र पुराणाभिधायित्वस्यैतदुदाहरणम्, नवाभिधायिनः "नू चिन्नु वायोरमृतं विदस्येत्" अत्र हि वक्ष्यति,—"नवञ्च पुराणञ्चेति"॥

नू चेत्यस्योदाहरणम्,—"नू च पुरा च सदनं रयीणां जातस्य च जायमानस्य च क्षाम्। सतश्च गोपां भवतश्च भूरेर्देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाम्।" इति (ऋ० सं० १, ७, ४, २)। कुत्सस्येयमार्षम्। पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि अग्निमारुते शस्त्रे जातवेदस्ये सूक्ते शस्यते। 'नू च पुरा च सदनम्' अद्य च पुरा च सदनम्। कस्य ?, 'रयीणां' धनानाम्। किञ्च, 'जातस्य' उत्पन्नस्य 'जायमानस्य' 'च' अभिनिष्पद्यमानस्य भूत-

जातस्य 'क्षाम्' निवासमित्यर्थः। "तस्मात् सर्वानृतून् पशवोऽग्निमभिसर्पन्तीति विज्ञायते"। "यत्र गां शयानां निर्जगाति मृतामेतामद्धिद्वान् मन्यतेऽन्वग्नौ ह्येवैते प्रविशन्तीति च विज्ञायते"। तस्मादुपपद्यते स्थानत्वं निवासत्वं चाग्नेः। 'सतश्च' निष्पन्नस्य भूतजातस्य 'गोपां' गोप्तारम्, 'भवतश्च' उत्पद्यमानस्य 'भूरेः' बहुनः, गोप्तारमित्यनुवर्त्तते। य एवंलक्षणोऽग्निस्तं 'द्रविणोदां' धनस्य दातारम्, 'देवाः' 'धारयन्' धृतवन्त इत्यर्थः। क्व? हविर्वहनकर्मणि? "अधा देवा दधिरे हव्यवाहम्"—इति वक्ष्यति। एवमिह पुरा चेत्यस्य सन्निधौ नू चेत्येष शब्दो वर्त्तमानो नवाभिधायीत्युपपद्यते। पुराणाभिधायित्वे पर्य्योष्यमस्योदाहरणम्॥ १ (१७)॥

विद्याम तस्य ते वयमकूपारस्य दावने। विद्याम तस्य ते वयमकुपरणस्य दानस्यादित्योऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति दूरपारः समुद्रोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति महापारः कच्छपोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो न कूपमृच्छतीति कच्छपः कच्छं पाति कच्छेन पातीति वा कच्छेन पिबतीति वा कच्छः खच्छः खच्छदोऽयमपीतरो नदीकच्छ एतस्मादेव कमुदकं तेन छाद्यते। शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे। निश्यति शृङ्गे रक्षसो विनिक्षणाय

रक्षो रक्षितव्यमस्माद्रहसि क्षणोतीति वा रात्रौ नक्षत इति वा। अग्निः सुतुकः सुतुकेभिरश्वैः। सुतुकनः सुतुकनैरिति वा सुप्रजाः सुप्रजोभिरिति वा। सुप्रायणा अस्मिन् यज्ञे विश्रयन्ताम्। सुप्रगमनाः ॥ २ (१८)॥

"दावने (३२)"—इति। एतदनवगतम्। "दानस्य"—इत्यवगमः। "अकूपारस्य (३३)"—इति। एतदनवगतम्। अनेकार्थम्। "अकुपरणस्य"—इत्यवगमः। द्वयोरप्येतयोरेक एव निगमः, "यन्मन्यसे वरेण्यमिन्द्र द्युक्षं तदा भर। विद्याम तस्य ते वयमकूपारस्य दावने॥"—इति (ऋ० सं० ४, २, १०, २)। अत्रेर्भौमस्येयमार्षम्। अच्छावाकस्य तार्तीयसवनिके आवापे नियुक्ता, "यदिन्द्रचित्र"—इति, इयञ्च। हे 'इन्द्र!' 'यत्' 'मन्यसे' जानीषे त्वं 'वरेण्यं' वरणीयम्, एतद्धनमिति, 'द्युक्षं' च, यत् द्यु तिनिवासभूतम्, द्यु तिमदित्यर्थः। 'तत्' अस्मभ्यम् 'आहर'। कदाचित् त्वमाहृत्यापि न दद्याः ? अतो ब्रूमः,—'तस्य' त्वयाहृतस्य धनस्य 'विद्याम' लभेमहि 'ते' तव स्वभूतस्य। किंलक्षणस्य ? 'अकूपारस्य, "अकूपरणस्य" अकुत्सितपूरणस्येत्यर्थः। येन लब्धेन सुपूर्णमात्मानं मन्यामहे पर्य्याप्तमैहिकाय च श्रेयसे आमुष्मिकाय चेत्यर्थः। 'दावने' "दानस्य" इत्यर्थः॥ ईदृशस्य भावत्कस्य धनस्य वयमेव लब्धारः स्यामेत्यभिप्रायः। एवमिह यन्मन्यसे वरेण्यं, द्युक्षञ्च; तदाभरेति इन्द्र उच्यमानो

धनसन्निधानाद् दानादन्यत् किमुच्यते? धनमेव हि प्रायेण मनुष्यैः प्रार्थ्यते, तस्मादत्राश्रूयमाणोऽपि धनशब्दोऽध्याहृतः। तच्च पुनः प्रार्थ्यमानं वहु प्रार्थ्यते। तस्मादकूपारस्येत्येष शब्दोऽतिपरोक्षवृत्तिः। "अकुपरणस्य"—इत्येवं परोक्षवृत्तित्वेनावस्थाप्य, ततः अकुत्सितपुरणस्य...इत्येवं प्रत्यक्षवृत्तित्वेन व्याख्यायते। अत्र कुरिति कुत्सार्थः, परणं पूरणमुच्यते, कुत्सितं परणं 'कुपरणम्' न कुत्सितं परणं 'अकुपरणम्' तस्य "अकुपरणस्य" प्रभूतस्येत्यर्थः॥ दानसम्बधादेव "दावने"—इत्येष शब्दो दानार्थ इत्युपपत्तिः। एतस्मिन् मन्त्रे "अकूपारस्य, दावने"—इत्ययमनयोः पदयोरनुक्रमः, समाम्नाये पुनः "दावने, अकूपारस्य"—इति मन्त्रपाठव्यतिक्रमेणानुक्रमः। तेन ज्ञायतेऽन्यैरेवायमृषिभिः समाम्नायः समाम्नातः, अन्य एव चायं भाष्यकार इति, एको हि समाम्नानं भाष्यं च कुर्वन्, प्रयोजनस्याभावादेकमन्त्रगतयोः पाठानुक्रमं नाभङ्क्ष्यत्। अविवक्षितार्थाश्चैते मन्त्रे निगमाः, तेषु सम्पत्त्या काकतालीयन्यायेन कस्मिंश्चिदेकस्मिन्नेव निगमे द्वे पदे अगच्छतस्ते यथोपागते एव भाष्यकारो व्याचष्टे इत्यदोषः॥

"आदित्योऽप्यकूपारः"—इति "उच्यते"। किं कारणम्? स हि अकुत्सितस्य महतोऽध्वनः पारयिता भवति, उदयादारस्य यावदस्तमिति। "समुद्रोऽप्यकूपार उच्यते" असावपि ह्यकुत्सितपारः आत्मनैव भवति। "महापारः"—इति पर्य्यायेणार्थवचनम्, विस्तीर्णपार इत्यर्थः। "कच्छपोऽप्यकूपार उच्यते"

स हि "न कूपमृच्छति" अल्पोदकत्वात्, किं तर्हि? यत्र बहु-प्रकीर्णमुदकम्, तत् स्थानं गन्तुमिच्छति, समुद्रं नदीं वा। आख्यानप्रसक्तमुच्यते,—"कच्छपः" "कच्छम्" आत्मनो मुख-सम्पुटं "पाति" रक्षति, स हि किञ्चिद् दृष्ट्वा स्वशरीरे एव मुखसम्पुटं प्रवेशयति, सम्पुटे हि कच्छशब्दः प्रसिद्धः, प्राणि वाच्यः कच्छपुट इति च। "कच्छेन" कटाहेन इतराण्यङ्गानि-पातीति वा, स हि किञ्चिद् दृष्ट्वा सर्वाण्यङ्गानि कटाह एवानु-प्रवेश्य कूर्मत्वेनेवावतिष्ठते। अथ "वा" "कच्छेन" मुखसम्पुटेन "पिबतीति" कच्छपः। विग्रहप्रसक्तः कच्छशब्दो निरुच्यते,—य एष कच्छो मुखसम्पुटः कटाहो वायं कच्छः, आह किमुक्तं भवति? "खच्छः"—इत्युच्यते, स हि "खच्छदः" खम् आकशं छादयति, स हि मध्ये सुषिरो भवति। "अयमपीतरो नदी-कच्छ एतस्मादेव" कसञ्ज्ञकेन उदकेन "छाद्यते" इति कच्छः॥

आदित्योऽप्यकूपारः, समुद्रोऽप्यकूपारः, कच्छपोऽप्यकूपारः—इत्येतेषु निगमाः पर्य्येष्याः॥

"शिशीते (३४)—इति। एतदनवगतम्। "निश्यति"—इत्य-वगमः। "वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निराविर्विश्वानि कृणुते महित्वा। प्रादेवीर्मायाः सहते दुरेवाः शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे॥" (ऋ० सं० ३, ८, १५, ३)।—इति निगमः। वृषो नाम जनपुत्रस्तस्येयमार्षम्, आत्रेयस्य वा कुमारस्य, उभयोर्वा। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'वि भाति' 'अग्निः' नानाप्रकारं भाति। केन? 'बृहता ज्योतिषा'। स एवं विभासमानः

किं करोति ? 'आविर्विश्वानि कृणुते' 'आविष्करोति' प्रकाशीकरोति 'विश्वानि' सर्वाणि भूतानि। 'महित्वा' महत्त्वेनेत्यर्थः। किञ्च, "प्रादेवीर्मायाः सहते" 'प्रसहते' प्रकर्षेणाभिभवति। किम् ? 'अदेवीर्मायाः' आसुरीरित्यर्थः। 'दूरेवा' दुरवाः, दुस्तर्पा वा, न ह्यग्नेस्तृप्तिरस्ति। किञ्च, 'शिशीते श्रृङ्गे' यथा हि वृषभस्तटान्निघ्नन् श्रृङ्गे तीक्ष्णीकरोति, एवमग्निरपि दारूणि दहंस्तीक्ष्णीकरोति ज्वालाः। कमर्थं पुरस्कृत्य ? "रक्षसो विनिक्षणाय" विहिंसनायेत्यर्थः॥ अत्र श्रृङ्गशब्दसन्निधानात् "शिशीते"—इत्यस्य तीक्ष्णार्थत्वम्, तीक्ष्णीकृतैर्ह्यर्चिभिर्विनिक्षणनमुपपद्यत इति॥ निगमप्रसक्तमुच्यते,—रक्षः रक्षितव्यम्" हि शरीरमस्माद्भवति, रक्षो हि मानुषान् भक्षयति। "रहसि वा" विविक्ते प्रदेशे रक्षः "क्षणोति" हिनस्तीत्यर्थः। "रात्रौ नक्षते" गच्छति—"इति वा" रक्षः॥

"सुतुके (३५)"—इति। एतदनवगतम्। पक्षेण चानेकार्थम्। "सुतुकनः"—इत्यवगमः, "सुतुकनैरिति वा" "स आ वक्षि महि न आ च सत्सि दिवस्पृथिव्योररतिर्युवत्योः। अग्निः सुतुकः सुतुकेभिरश्वैरभस्वद्भी रभस्वाँ एह गम्याः॥"—इति निगमः (ऋ० सं० ७, ५, ३१, ७)। त्रितस्येयमार्षम् आप्त्यस्य। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते यस्त्वं 'दिवस्पृथिव्योः' 'युवत्योः' सम्मिश्रीभवन्त्योः यानि भूतानि अन्तरा वर्त्तन्ते, तेषां सर्वेषाम् 'अरतिः' त्वमेवालमतिः, पर्य्याप्तमतिरित्यर्थः। 'सः' एवंलक्षणस्त्वमस्माकम् 'आवक्षि' आह्वयसि देवान्, 'महि' महत इत्यर्थः। स एवम्

'आसत्सि च' आसीदसि च होतृत्वे। 'अग्निः'—इत्येतत् पदं सम्बोधनत्वेन विपरिणस्यते, 'आ वक्षि'—'आ च सत्सि'—इति मध्यमपुरुषयोगान्मन्त्रस्य। हे अग्ने! यस्त्वमेवङ्गुणयुक्तः 'सुतुकः' "सुतुकनः" सुगमन इत्यर्थः, अथवा "सुप्रजाः"। तुगित्यपत्यनामसु पठितम् हिरण्यमपत्यमभिप्रेतमग्नेः, "हिरण्यरेता अग्निः" —इति श्रूयते, "अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णम्"—इति च। 'सुतुकैरेव' सुगमनैरश्वैः, अथवा "सुप्रजोभिः" कुलजैरित्यर्थः। अथवा शोभना प्रजा येषां ते सुप्रजाः, शोभनानामेवाश्वानां शोभनाः प्रजा भवन्तीति प्रजाद्वारेण चाग्निः स्तूयते। अथवा स एवाग्निः 'सुतुकः' "सुप्रजाः" अपत्यञ्चास्य सर्वाः प्रजाः, ताश्च प्रति कल्याण इति "सुप्रजाः"। 'रभस्वद्भिः' त्वरितैः 'रभस्वान्' स्वयं च त्वरितः 'एह गम्याः' आगच्छेस्त्वंहि कर्मणि, नित्यं हवींषि वोढुम्, कर्मैव त्वेदमित्यभिप्रायः। एवमेतदिह "सुतुकः"—इत्यग्निविशेषणम्, सुतुकनैरश्वैरित्येतस्मात् तृतीयासम्बन्धादित्युपपत्तिः॥

"सुप्रायणाः(३६)"—इति। एतदनवगतम्। "सुप्रगमनाः" इति शब्दप्रतीतिः। यज्ञगृहद्वारोऽभिधेया यास्कमतेन, शाकपूणेस्तु अर्चिषः। "होता यक्षद्दुर ऋष्वा कवष्योऽकोषधावनीरुदाताभिर्जिहतां वि पक्षोभिः श्रयन्तां सुप्रायणा अस्मिन् यज्ञे विश्रयन्तामृतावृधो व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज॥"—इति निगमः (य० का० सं० वा० सं० २८, ५)। मैत्रावरुणो ब्रवीति,—'होता यक्षत्' होता यजतु। किम्? एताः 'दुरः' यज्ञगृहद्वारः, अथवैता अग्न्यर्चिषः। 'ऋष्वाः' महत्यः, अथवा हिंस्राः, द्वार्य्येव हि यो निवा-

रणीयः, स हिंस्यते, अर्चिषान्तु हिंस्रत्वमुपपद्यत एव। 'कवष्यः' विकर्त्तिताः, कुषिता इत्यर्थः, कपाटवत्यो वा यज्ञगृहद्वारः। "अकोषधावनीः' अकोशधावनीः, तासु हि संवृतासु द्रव्यकोशाः सुरक्षा भवन्ति, अर्चिष्वपि हविः प्रक्षिप्तं नान्यतो धावति, किं तर्हि ? देवानेव प्राप्नोति, एतदकोषधावनीत्वमर्चिषाम्। एवंलक्षणा एता द्वारः, अर्चिषो वा 'उदाताभिर्जिहताम्' 'उज्जिहताम्' उत्तिष्ठन्तु, 'आताभिः' दिग्भिः, 'विश्रयन्ताम्' च 'पक्षोभिः' विव्रियन्ते कवाटसंवरणैः द्वारः, अर्चिषस्तु हविषोऽनुप्रवेशार्थम् पक्षोभिः स्वैरेवावयवैर्विश्रयन्ताम्। विवृताश्च सत्यः 'सुप्रायणाः' "सुप्रगमनाः" भवन्तु ऋत्विजं प्रति द्वारः, अथ पुनरर्चिषस्ततो हविषः सुप्रगमनाः सन्तु। सामान्यमेवेदमाशास्तं यत्, पुनस्तस्मिन्नेव वर्त्तमाने कर्मण्याशास्ते,—'अस्मिन् यज्ञे,' विश्रयन्तां' विव्रियन्ताम् 'ऋतावृधः' यज्ञवर्द्धयित्र्यः। या एता एवंलक्षणा द्वारः, अर्चिषो वा, ता अस्याः 'आज्यस्य व्यन्तु' य आसां स्वांशः, तं पिबन्तु। हे 'होतः !' त्वमपि मया प्रेषितः 'यज' एताः॥ एवमेषः 'सुप्रायणाः'—इति दुरामर्चिषां वा सन्निधौ श्रूयमाणः सुप्रगमनाभिधायीत्युपपद्यते ॥ २ (१८) ॥

देवा नो यथा सद मिद्वृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ॥ देवा नो यथा सदा वर्द्धनाय स्युरप्रायुवोऽप्रमाद्यन्तो रक्षितारश्चाहन्यहनि च्यवन ऋषिर्भवति च्याव-

यिता स्तोमानां च्यवानमित्यप्यस्य निगमा भवन्ति। युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः। युवां च्यवनं सनयं पुराणं यथा रथं पुनर्युवानं चरणाय ततक्षथुर्युवा प्रयौति कर्माणि तक्षतिः करोतिकर्मा रजो रजतेर्ज्योती रज उच्यत उदकं रज उच्यते लोका रजांस्युच्यन्तेऽसृगहनी रजसी उच्येते (रजांसि चित्रा विचरन्ति तन्यव इत्यपि निगमो भवति) हरो हरतेर्ज्योतिर्हर उच्यते (उदकं हर उच्यते) लोका हरांस्युच्यन्ते। (असृगहनी हरसी उच्येते। प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणीहीत्यपि निगमो भवति) जुहुरे विचितयन्तः। जुह्विरे विचेतयमाना व्यन्त इत्येषोऽनेककर्मा। पदं देवस्य नमसा व्यन्त इति पश्यतिकर्मा। वीहि शूर पुरोडाशमिति खादतिकर्मा। वीतं पातं पयस उस्रियायाः। अश्नीतं पिबतं पयस उस्रियाया उस्रियेति गोनामोत्स्राविणोऽस्यां भोगाः (उस्रेति च)। त्वामिन्द्र मतिभिः सुते सुनीथासो वसूयवः। गाभिः क्राणा अनूषत। गोभिः कुर्वाणा अस्तोषतः। आ तू षिञ्च हरिमीं द्रोरुपस्थे वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः। आसिञ्च हरिं

द्रोरुपस्थे द्रुममयस्य हरिः सोमो हरितवर्णोऽयमपीतरो हरिरेतस्मादेव। वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः। वाशीभिरश्ममयीभिरिति वा वाग्भिरिति वा। स शर्द्धं दर्यो विषुणस्य जन्तोर्मा शिश्नदेवा अपिगुर्ऋतं नः। स उत्सहतां यो विषुणस्य जन्तोर्विषमस्य मा शिश्नदेवा अब्रह्मचर्याः शिश्नं श्नथतेः। अपिगुर्ऋतं नः। सत्यं वा यज्ञं वा॥ ३ (१६)॥

"अप्रायुवः (३७)"—इति। एतदनवगतम्। "अप्रमाद्यन्तः" —इत्येवमर्थप्रतीतिः। "आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽदब्धासो अपरीतास उद्भिदः। देवा नो यथा सदमिद्वृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे॥"—इति निगमः (ऋ० सं० १, ६, १५, १)। गोतमस्येयमार्षम्। अग्निष्टोमे महाव्रते तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यते। 'आ यन्तु' उपयन्तु, अस्माकं 'भद्राः' भन्दनीयाः, स्तुत्याः। 'क्रतवः' सोमक्रतवः, कामा वा। 'विश्वतः' सर्वतः, सर्वदैव यथाविहितेषु कालेषु। 'अदब्धासः' अनुपहताः, अविगुणाः, कैश्चिदपि दस्युभिः। 'अपरीतासः' अपरिप्राप्तपूर्वाः, असमच्छत्रुभिः। 'उद्भिदश्च' उद्भेत्तारः, एषां त्रयाणामपि लोकानाम्, येषां फलेनैतान् त्रीनपि लोकानुद्भिन्दीमहि, ते आगच्छन्तु। किञ्च, तथा च तेऽत्यर्थमविगुणा आगच्छन्तु, 'यथा' तैः परितोषिताः सन्तः 'देवाः' सदैव नित्यमेवा-

साकं वर्द्धनायोद्यताः 'असन्' स्युरित्यर्थः, भाष्येऽपि "स्युः"—इत्येष पाठः। 'अप्रायुवः' अप्रमाद्यन्तः, प्रमादमकुर्वाणः, असम्मुह्यमाना इत्यर्थः। वर्द्धयितारो 'रक्षितारः' च। 'दिवेदिवे' अहन्यहनि यथा स्युस्तथा ते सोमक्रतवः, सगुणाः कामा वा आगच्छन्तु। अत्र "अप्रायुवो रक्षितारः"—इति रक्षितृशब्देन समानार्थसन्निवेशादप्रायुवशब्दस्याप्रमादार्थत्वम्, रक्षणे हि सत्यप्रमादस्येष्टत्वात् ॥

"च्यवनः(३८)"—इति। एतदनवगतम्। "च्यावनः"—इत्येवमर्थप्रतीतिः। "ऋषिर्भवति"—इत्यभिधेयवचनम्' "च्यवानम्"—"इति" एवम् "अप्यस्य" ऋषेर्भृगुपुत्रस्य छन्दसि "निगमाः" सन्ति। च्यवन इति प्रसिद्धमेवेति कृत्वा निगमं न पठति, इतरथा त्वप्रसिद्धमल्पप्रयोगञ्चैतदिति कृत्वा पठति,—

"युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः। निष्टौग्र्यमूहथुरद्भ्यस्परि विश्वेत् ता वां सवनेषु प्रवाच्या ॥"—इति (ऋ० सं० ७, ८, १५, ४)। काक्षीवत्या घोषायाः इयमार्षम्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। अश्विनावुच्येते,—हे अश्विनौ! "युवां" 'च्यवानम्' ऋषिं च्यावयितारं स्तोमानाम्। 'सनयं' वृद्धं गमनासमर्थं सन्तम् 'यथा' चिरन्तनं 'रथं' गमनासमर्थं कश्चिच्छिल्पी गमनसमर्थं कुर्य्यात्, एवं 'पुनः युवानम्' च्यवनमृषिं 'चरथाय' "चरणाय" गमनार्थम् 'तक्षथुः' कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः। किञ्च, 'निष्टौग्र्यमूहथुः' निरूहथुः, निर्हृतवन्तौ स्थः, 'तौग्र्यं' तुग्राणामपां सङ्घातं मेघानाम्। क्व पुनः निरूहथुः?

'अद्भ्यस्परि' चिरन्तनीनामन्यासामपामुपरि, अनुपक्षीणास्वेवान्यासु वार्षिकास्वप्सु, तासामेवोपरि लोकानुग्रहार्थमन्यमुदकसङ्घातं निरूहथुः। तान्येवमादीनि कर्माणि 'विश्वा' विश्वानि, सर्वाणि। युवयोः 'सवनेषु' यज्ञेषु, प्रातःसवनादिषु वा 'प्रवाच्या' प्रकर्षेण वचनीयानि स्तोतॄणाम्॥ एवमेतस्मिन् मन्त्रे "च्यवानः"—शब्देन च्यवन एव ऋषिरुक्तः, स हि श्रूयते सौकन्ये आख्याने,—जीर्णः सन्नश्विभ्यां पुनर्युवाकृत इति। तस्मादुपपद्यते निगमप्रसक्तमुच्यते,—"युवा, प्रयौति कर्माणि" मिश्रयति। "तक्षतिः करोतिकर्मा" करोतीत्यर्थः॥

"रजः (३६)"—इति। अनेकार्थम्। "रजतेः"—इति व्युत्पत्तिः॥ "ज्योती रज उच्यते" तद्धि अनुरञ्जयति द्रव्याणि स्वेन प्रकाशेन। "या ते॑ अग्ने रजःशया तनूः"—इत्येवमाद्युदाहरणं द्रष्टव्यम्। भाष्यकारस्तु प्रचुरत्वादेतेषु निगमान् न पठति॥

"उदकं रज उच्यते" तदपि हि स्वेन स्नेहाख्येन गुणेनानुरञ्जयति। "भुवो॑ य॒ज्ञस्य॒ रज॑सश्च ने॒ता यत्रा॑ नि॒युद्भिः॒ सच॑से शि॒वाभिः॑। दि॒वि मू॒र्द्धानं॑ दधिषे स्व॒र्षां जि॒ह्वाम॑ग्ने चकृषे हव्य॒वाह॑म्॥"—इति निगमः (ऋ० सं० ७, ६, ४, ६)। हे अग्ने! त्वमेवास्य 'यज्ञस्य' 'भुवः' पृथिवीलोकादमुं लोकं 'नेता'। रजसः उदकस्य च नेता, "अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति"—इति हि वक्ष्यति। क्व पुनर्नेता? 'यत्र' यस्मिन् लोके 'नियुद्भिः' अश्वजातिभिः 'शिवाभिः' सुखतमाभिः सहितं 'वायुम्' अन्तरिक्षस्थानं 'सचसे' संसेवसे त्वम्, तत्र नेता, मध्यस्थानानां देवानां

स्थितये। किञ्च, त्वमेव 'दिवि' अवस्थितः सर्वभूतमूर्द्धानं 'दधिषे' धारयसि। यज्ञाभिनिष्पन्नेनेतो लोकाहृतेन हविषा 'स्वः' स्वराख्यमादित्यम्। किञ्च, त्वमेव एतां 'जिह्वां' ज्वालाम् अत्यद्भुताम्, आत्मनः सकाशात् 'चकृषे' पुनः पुनः करोषि। यः अस्मत्प्रदत्तानि हवींषि उपक्षिपति, यस्त्वमेवङ्गुणयुक्तस्तं त्वां वयमेतस्मिन् कर्मणि 'हव्यवाहं' हविषां वोढारम्, अनेन पुरोडाशाख्येन 'हविषा' यजामः। पौर्णमासस्याग्नेयस्य हविषो याज्यैषा॥

"लोका रजांस्युच्यन्ते" तेष्वपि हि प्राणिनो रज्यन्ते। "त्वया दृढानि सुक्रतो रजांसि" (ऋ० सं० ४, ७, २, ३)—इति व्याख्यातो निगमः॥

"असृगहनी, रजसी उच्येते"। असृग् रुधिरम्, असृक् च अहश्च असृगहनी, ते अपि रजसी उच्येते। "मासि मासि रजो ह्यासां दुष्कृतान्यपकर्षति"—इति रुधिरस्योदाहरणम्। "अहश्च कृष्णमहरर्जुनञ्च"—इत्यह्न उदाहरणम्॥

"हरः (४०)"—इत्येतदनेकार्थम्।"हरतेः"—इति व्युत्पत्तिः। "ज्योतिर्हर उच्यते" तद्धि ह्रियते, हरति वा स्नेहम्, विरूक्षीकरोति। हरति वा तम इति हरः। "या ते अग्ने हरःशया तनूः" "अग्ने यत्ते हरस्तेन तं प्रति हर"—इत्येवमादयः प्रचुरा एव निगमा इति अत्रापि भाष्यकारो न पठति॥

"उदकं हर उच्यते" तद्धि ह्रियते प्राणिभिः जीवनाय॥

"लोका हरांस्युच्यन्ते" तेभ्यो हि क्षीणपुण्याः प्राणिनो ह्रियन्ते॥

"जुहुरे (४१)"—इति। एतदनवगतम्। "जुह्विरे"—इत्यवगमः। "जुहुरे विचितयन्तोऽनिमिषं नृम्णं पान्ति। आदृढां पुरं विविशुः॥"—इति (ऋ० सं० ४, १, ११, २)। वव्रेरात्रेयस्यार्षम्। जुहुरे, जुह्विरे, जुह्वति। योऽग्निं 'विचितयन्तः' "विचेतयमानाः" कर्मकर्त्तृसाधनानां याथार्थ्यं वेदान्तदर्शनेन जानानाः, ये च नराः 'अनिमिषम्' आदरवदवस्थानमात्मनः कृत्वा युक्तात्मानो 'नृम्णं' योगबलमात्मनः कर्मणि वर्त्तमाने 'पान्ति' रक्षन्तीत्यर्थः। आह,—ये एवं गुणयुक्ताः, किं तेषाम्? इति। उच्यते,—'आ दृढां पुरं विविशुः' ते 'दृढां' नित्यम्, अनावृत्तये परब्रह्ममयीं 'पुरम्' इमामदृढां शरीरपुरं पापिष्ठां हित्वेत्यभिप्रायः॥ विचेतयमाना हि वेदप्रामाणिकाः सन्तो हवनादृते किमन्यत् कुर्य्युः, येन दृढां पुरमाविशेयुः? शब्दसारूप्यमपि च "जुहुरे"—इत्येतस्मिंच्छब्देऽस्त्येव। प्रकरणाच्चेयमाग्नेयी ऋक्। तस्मात् "जुहुरे"—इत्येष शब्दो हवनार्थ एवेत्युपपद्यते॥

"व्यन्तः (४२)"—इत्येषोऽनेककर्मा। यस्माद्धातोरयं शब्दो निष्पद्यते, स धातुरनेककर्मा, अनेकार्थः। "वी गतिप्रजननकान्त्यशनखादनेषु (अदा० प०)"—इति। तद्यथा,—"पदं देवस्य नमसा व्यन्तः श्रवस्यवः श्रव आपन्नमृक्तम्। नामानि चिद् दधिरे यज्ञियानि भद्रायां ते रणयन्त संदृष्टौ॥"—इति (ऋ० सं० ४, ४, ३५, ४)। इत्यत्र "पश्यतिकर्मा"। भरद्वाजस्येयमार्षम्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते, पशौ च विनियुक्ता। 'पदं' स्थानम्, अवस्थानं याथार्थ्यम्, 'अग्नेः' 'देवस्य' दानादिगुणयुक्तस्य 'व्यन्तः'

पश्यन्तो जानानाः। केन? 'नमसा' नमस्कारेण, 'स्तुत्या' मन्त्रेणेत्यर्थः। मन्त्रार्थपरिज्ञानादेव ह्यग्नेराध्यात्माधिभूताधियज्ञेष्ववस्थानं याथार्थ्यतो दृश्यते। पदशब्दो हि स्थाने प्रसिद्धः, पदस्थोऽयमिति हि वक्तारो भवन्ति लोके। अथवा 'नमसा' अन्नेन, हविराख्येनाभ्युद्यतेनेति योज्यम्। 'श्रवस्यवः' श्रव इच्छमानाः, अन्नमात्मनः प्रार्थयमानाः। य एवमग्नेः स्तुतिभिर्विद्वांसो याथार्थ्यम्, अन्नैर्वा अभ्युद्यतैः श्रव इच्छमानाः पश्यन्तोऽग्निमुपासते। किन्तेषाम्? इति। उच्यते,—'श्रव आपन्'। किंलक्षणं पुनराप्नुवन्ति? 'अमृक्तम्' अमृदितम्, अनुपभुक्तमन्यैः। किञ्च, 'नामानि चित्' ये चैते ग्रन्थमात्राध्येतारः, केवलच्छान्दसाः, नामान्यपि च मन्त्रभावेनावस्थितानि धारयन्ति, अनर्थज्ञाः, 'यज्ञियानि' यज्ञार्हाणि, तेऽपि "भद्रायां' भन्दनीयायाम्, अग्नेः 'सन्दृष्टौ' सन्दर्शने 'रणयन्त' रमयन्त्यात्मानम्। तानपि भद्रेण चक्षुषा पश्यत्येवाग्निरित्यभिप्रायः॥

एवमेतस्मिन् मन्त्रे "पदं देवस्य नमसा व्यन्तः श्रवस्यवः श्रव आपन्"—इत्येतेषां पदानामेकवाक्ययोगात् "व्यन्तः"—इत्यस्य शब्दस्य पश्यत्यर्थोऽप्युपपद्यते॥

"इमा ब्रह्म ब्रह्मवाहः क्रियन्त आ बर्हिः सीद। वीहि शूर पुरोडाशम्॥"—इति (ऋ० सं० ३, ३, ३, ३)। इत्यत्र "खादतकर्मा"। विश्वामित्रस्येयमार्षम्। रात्रिपर्यायेषु महारात्रिके पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता। 'इमा' इमानि ब्रह्माणि, ऋग्यजुःसामाख्यानि स्वरसौष्ठवादियुक्तानि

अस्माभिः ब्रह्मणोऽस्य हविषः वहनसमर्थानि, त्वां प्रतिक्रियन्ते, उच्यन्त इत्यर्थः। यज्ञो ब्रवीति,—हे इन्द्र! 'आ बर्हिः सीद' आसीदेदं बर्हिः प्रति। आसीनश्चैतस्मिन् बर्हिषि, 'वीहि' भक्षय एतमस्मत्प्रदत्त हे 'शूर'! 'पुरोडाशम्'॥ एवमेतस्मिन् मन्त्रे "वीहि शूर पुरोडाशम्"—इत्येतस्मादेकवाक्यसंयोगात् "वीहि"—इत्येष शब्दः खादनार्थः प्रतीयति, किमयं बर्हिष्यासीन इन्द्रः पुरोडाशस्यान्यत्र भक्षणात् कुर्यात्? प्रसिद्धञ्च लोके कठिन-द्रव्यस्य भक्षणम्, भक्षयति मोदकादीनि। तस्मात् सामर्थ्याद्भक्ष-णार्थोऽयमित्युपपद्यते॥

"वीतं पातं पयसः"—इत्यत्राशनार्थः। "उत वां विक्षु मद्यास्वन्धो गाव आपश्च पीपयन्त देवीः। उतो नो अस्य पूर्व्यः पतिर्दन् वीतं पातं पयस उस्रियायाः॥"—इति (ऋ० सं० २, २, २३, ४)। मैत्रावरुण्येषा। त्रिष्टुप्। दीर्घतमस आर्षम्। मित्रावरुणावुच्येते,—'उत वां' अपि युवयोः, एतासु 'विक्षु मद्यासु' एतेषु मनुष्येषु मदयितृषु वर्त्तमानमेतत् 'अन्धः' हविर्ल-क्षणम्, यदि तस्मिन्नहनि मनुष्यैः भवद्भ्यां देयं पयस्याख्यम् आज्याख्यञ्च। तदेव 'गावः' एताः 'च आपः' 'देवीः' दानादि-गुणयुक्ताः। आसां गवामुपकारं कुर्वन्त्यः, 'पीपयन्त' वर्द्धयन्ती-त्यर्थः। यदेतदशनपानयोग्यम्, आज्यं सान्नाय्यलक्षणम् आभि-रद्भिर्गाभिश्च युवयोरन्धो वर्ध्यते। 'उतो न अस्य' अप्यस्य हविषोऽस्मत्पूर्वो यजमानः पतिः। पूर्वं हि द्रव्यस्य यजमानः पतिर्भवति, तदनन्तरं स तद् ऋत्विग्भ्यः समर्पयति—'देवतायै

संस्कुरुतैवत्'—इति, ततस्ते तस्य हविषः पतयो भवन्ति। तानपेक्ष्य यजमानः 'पूर्व्यः पतिः'। तदपेक्षयैव ऋत्विज आहुः,—योऽस्मत्तः 'पूर्व्यः पतिः' अस्य हविषः, सः 'दन्' भवति, दददित्यर्थः। तेनाप्येतद् भवन्तावेवोद्दिश्य स्यात् प्रत्युत्सृष्टम्। एवमपि सदत्र भवत्यपि वयं यथा व्यादिष्टमेव तेन पूर्वेण हविःपतिना भवद्भ्यामेतद्भ्यः। तौ युवामस्य हविषः, 'पयसः' पयस्याख्यस्य, 'उस्रियायाः' पयसा निष्पन्नस्य, नातिकठिनस्य अशनयोग्यस्य स्वं भागमस्माभिर्दीयमानं 'वीतम्' अश्नीतं युवामित्यर्थः। पिबतं च यदेतदाज्यस्य स्वं भागम् उपस्तरणाभिधारणसम्बद्धम्। एवमस्मिन् मन्त्रे 'उस्रियायाः पयसा निष्पन्नस्य'—इति श्रूयमाणे पयस्याज्ये प्रतीयेते, तयोराज्यं पेयम्, तत् 'पातम्'—इत्यनेन सम्बध्यते, पारिशेष्यात् 'वीतम्'—इत्यस्य शब्दस्य पयस्यया सह सम्बन्धः, सा च नातिकठिना, नातिद्रवा, अशनयोग्या, तस्मात् "वीतम्"—प्रत्येष शब्दोऽशनार्थ इत्युपपद्यते, लोकेऽपि हि नातिकठिने नातिद्रवे अश्नातिशब्दः प्रसिद्धः,—'अश्नाति पायसम्'—इति ॥ निगमप्रसक्तमुच्यते,—"उस्रियेति गोनाम" "उत्स्राविणः" हि तस्याः सकाशात् क्षीरादयः "भोगाः" भवन्ति ॥

"क्राणाः" (४३)—इति। एतदनवगतम्। "कुर्वाणाः"—इत्यर्थप्रतीतिः। "गोभिः क्राणा अनुषत"—इति निगमः। "गोभिः कुर्वाणा अस्तोषत"—इति निर्वचनम्, त्वामिन्द्रेति शेषः। "त्वामिन्द्र मतिभिः सुते सुनीथासो वसूयवः। गोभिः

क्राणा अनुषत ॥”—इति। हे ‘इन्द्र !’ त्वामस्मिन् सोमे ‘मतिभिः’ मतिमद्भिः ‘सुते’ मेधाविभिरभिषुते सोमे, य एव हि मतिमन्तः, त एव हि सोमममभिषोतुं शक्नुवन्ति, नेतरे मतिहीनाः। ‘सुनीथासः’ सुष्ठु ये स्तोतुं शक्नुवन्ति, ते सुनीथाः। ‘वसूयवः’ वसुकामाः। आह,—किमेते कुर्वन्ति, मतिभिः सुते मेधाविभिरभिषुते सोमे? उच्यते,—‘गोभिः’ वाग्भिः, स्तुतिलक्षणाभिः। अस्मिन्नभिषुते सोमे, आभिमुख्येन “कुर्वाणाः” ‘अनुषत’ “अस्तोषत” स्तुवन्तीत्यर्थः। अभिषुतेषु सोमेषु किमन्यदाभिमुख्येन करणाद् इन्द्रस्य गोभिः सुनीथाः स्तुवन्तः कुर्य्युः, तस्मात् “क्राणाः”—इत्येष शब्दः, “कुर्वाणाः”—इत्येवमुपपद्यते॥

“वाशी (४४)”—इति। एतदनवगतम्। पक्षेण च अनेकार्थम्। “वाशीभिरश्ममर्याभिरिति वा, वाग्भिरिति वा” इति शब्दसमाधी। “वाश्यः” एवाभिधेयाः, वाच्याः वा। “आ तू षिञ्च हरिमीं द्रोरुपस्थे वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः। परिष्वजध्वं दश कक्ष्याभिरुभे धुरौ प्रति वह्निं युनक्त॥”—इति (ऋ० सं० ८, ५, १६, ४)। बुधस्य सोमपुत्रस्यार्षम्। ‘आसिञ्च’ प्रक्षिप, एतं ‘हरिं’ हरितवर्णं सोमम्। क? ‘द्रोरुपस्थे’ द्रुममयस्याधिषवणफलकद्वयस्योपरि। एवं तावदध्वर्य्युरुक्तः, स हि सोममुपावहरति। अधुनेतरानभिषवकर्तॄन् ब्रवीति,—यूयमपि अनेनाध्वर्य्युणोपावहृतमेनं सोममधिषवणफलकयोरुपरि ‘वाशीभिः’ एताभिः ‘अश्मन्मयीभिः’ “अश्ममयीभिः” ‘तक्षत’ संस्कुरुत, अभिषुणुतेत्यर्थः, “ग्रावभिरभिषुण्वन्ति”—इति

ह्यु क्तम्। अथवाऽयमन्योऽस्यार्द्धस्यार्थः,—हे उन्नेतः! 'आसिञ्च' प्रक्षारय, तं हरितवर्णं सोममनेन कलशेन। क्व? 'द्रोरुपस्थे' द्रोणकलशस्योपरि। यूयमपि च हे होतारः! आसिच्यमानम् एनं सोमं 'वाशीभिः' "वाग्भिः" स्तुतिलक्षणाभिः 'तक्षत' संस्कुरुत, यदस्यायज्ञियमपूतं, तत् स्तुतिभिः पुनीतेत्यभिप्रायः। 'अश्मन्मयीभिः' व्यापनसमर्थाभिरित्यर्थः। यूयमपि हे अध्वर्यवः! पूतमेतमुद्गातृभिः, सोमं 'परिष्वजध्वं' ग्रहेषु, स्थालीषु च। 'कक्ष्याभिः' अङ्गुलीभिः, अङ्गुलिभिरेव हि पात्रस्थः सोमो गृह्यते। यदेव चेदं ग्रहणमेष एव तस्य परिष्वङ्गः। परिष्वज्य च गृहीत्वा एनं सोमम् 'उभे' हविर्द्धाने-'धुरौ' 'प्रति' 'वह्निम्' इव, वोढारमिव, अनड्वाहं 'युनक्त' एनं सोमं सादयतेत्यर्थः। स हि सोमो हविर्द्धानधुरोः अधस्तात् खरे साद्यते। एतस्मादेव चानुडुद्युयोजनदेशं प्रति सामान्याद्वह्निमिव युनक्तेति लुप्तोपममुपपद्यते। अत्र "वाशीभिस्तक्षते"—इति लक्षणयोगात् अश्ममय्यो वाश्य एता ग्रावाख्या इति प्रथमस्यार्थस्योपपत्तिः॥ एतस्मिन्नर्थे 'आ तू षिञ्च'—इत्यासेकशब्दो गौणः, न हि सोमांशूनाम् अनभिषुतानाम् आसेकोऽस्ति कठिनत्वात्, तस्मादेतस्मिन्नर्थे प्रक्षेपणमात्रमेव सिञ्चतेरर्थः। अथवा 'आसिञ्चत हरिं द्रोरुपस्थे'—इत्यतोऽनन्तरं वाशी शब्दः श्रूयमाणो वाङ्नामधेयत्वेनाप्युपपद्यते एव, सोमो हि द्रोणकलशस्योपरि आसिच्यमाने वाग्भिः स्तूयते। एवमर्थद्वयमभिप्रेत्य उभयथा भाष्यकारेणोक्तम्,—"वाशीभिरश्ममयीभिरिति वा वाग्भिरिति वा"—इति॥

"अयमपीतरो हरिः" मर्कटः, "एतस्मादेव" इति, हरितवर्णत्वाद्धरिरुच्यते, "शिरीषकुसुमप्रख्याः केचित् पिङ्गलकप्रभाः, वानराः"—इति श्रूयन्ते रामायणे॥

"विषुणस्य (४५)"—इति। एतदनवगतम्। "विषमस्य"—इत्यवगमः। "न यातव इन्द्र जूजुवुर्नो न वन्दनाः शविष्ठ वेद्याभिः। स शर्द्धदर्य्यो विषुणस्य जन्तोर्मा शिश्नदेवा अपि गुर्ऋतं नः॥"—इति (ऋ० सं० ५, ३, ३, ५)। वसिष्ठस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। उन्नीयमानसूक्ते माध्यन्दिने सवने शस्यते। हे भगवन्! "इन्द्र!" तथा, कुरु यथा 'न' इममस्मद्यज्ञं 'यातवः' यातयितारः, यज्ञविघ्नकर्त्तारः, केचिदपि 'जूजुवुः' आगच्छेयुरित्यर्थः ? किञ्च, हे 'शविष्ठ' बलिष्ठ! य एते 'वन्दनाः' वन्दितारः, लाड(ट?)गौडादयः, जानपदीभि 'वेद्याभिः' आकृतिभिर्युक्ताः, किं ब्राह्मणाः एते स्युः, उतान्यजातीयाः केचिदिति ? अथवा आवेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिः युक्ताः न हि तासां प्रवृत्तीनामन्तोऽस्ति, याभिस्ते प्रवर्त्तन्ते चपलत्वात्। किञ्च, येऽपि चैते श्रोत्रिया अपि सन्तः 'शिश्नदेवाः' शिश्ने नित्यमेव प्रकीर्णाभिः स्त्रीभिः साकं क्रीड़न्त आसते, श्रोतानि कर्माणि उत्सृज्य, तेऽपि युष्मदनुग्रहादिदमस्माकम् 'ऋतं' यज्ञम् 'मा अपिगुः' मा आगच्छन्तु, नास्माकं तैरपि यज्ञमभिगच्छद्भिरर्थोऽस्तीत्यभिप्रायः। आह,—कीदृशास्तर्हि यज्ञमागच्छन्त्विति ? उच्यते,—'स शर्द्धत्' स एवोत्सहतामिममस्मद्यज्ञमागन्तुम्, य एव 'अर्य्यः' ईश्वर आत्मीयानामिन्द्रियाणाम्; जितेन्द्रिय इत्यर्थः। यश्च 'विषुणस्य "विषमस्य" यज्ञविध्वंसयितुः 'जन्तोः' मनुष्यस्य

निग्रहाय समर्थः, येन परिपाल्यमाना एतं यज्ञमविघ्नेन समापये-महीत्यभिप्रायः॥ एवमेतस्मिन् मन्त्रे "यातवो वन्दनाः शिश्न-देवाश्च मा आगच्छन्तु"—इति प्रतिषिद्धेष्वेतेषु अनिष्टत्वादेतेषां 'स शर्द्धदर्य्यः'—इति श्रूयमाणमर्य्यवृत्तमनुष्याभ्यागमनविषयमेत-द्भवति, तस्येष्टत्वात्, स चाभ्यागतः सन्नवश्यं 'विषुणस्य' "विष-मस्य" मनुष्यस्य निग्रहं करोति, तस्मात् "विषुणस्य शब्दो विषमस्येत्युपपद्यते। यदा तु ऋतशब्दस्य "सत्यं वा"—इत्येत-दर्थवचनं भवति तदाऽस्माकम् 'ऋतं' सत्यम्, एवंलक्षणाः पापकर्माणः 'मा अपिगुः'—इत्येवं योज्यम्। अपिगुरिति चैष गमिस्तदा ज्ञानार्थः। एवमप्युपपद्यत इत्यतो भाष्यकारेणोक्तम्,—"सत्यं वा यज्ञं वा"—इति॥ ३ (१९)॥

आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणव-न्नजामि। उप बर्बृहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत्॥ आगमिष्यन्ति तान्युत्तराणि युगानि यत्र जामयः करिष्यन्त्यजामिकर्माणि जाम्यतिरेकनाम बालिशस्य वासमानजातीयस्य वोपजन उपधेहि वृषभाय बाहुमन्य-मिच्छस्व सुभगे पतिं मदिति व्याख्यातम्॥ ४ (२०)॥

"जामि (४६)"—इति। एतदनेकार्थम्। भगिनी, बालिशः, पुनरुक्तञ्चास्याभिधेयानि। प्रकरणादेवैतेषामन्यतममस्मिन्नव-तिष्ठते। यथानेन तावद्भगिन्युच्यते, तथेदमुदाहरणम्,—"आ

घा ता०—०मत्"—इति (ऋ० सं० ७, ६, ७, ५)। इयं यमी किल यमं प्रार्थयाञ्चकार,—एहि मैथुनाय सङ्गच्छावहा इति, तामकामयमानोऽसावनयर्चा प्रत्युवाच,—'आ घा ता गच्छान्'। 'घा'—इत्यनर्थक एव, 'आगच्छान्' आगमिष्यन्तीत्यर्थः। आह, कानि ? उच्यते,—'ताः' "तानि उत्तराणि युगानि आगमिष्यन्ति" तेऽपि काला न तावत् साम्प्रतं वर्त्तते इत्यभिप्रायः। येषु किम् ? 'यत्र' येषु 'जामयः' भगिन्यः भ्रातृणाम् "अजामि"—योग्यानि मैथुनसम्बन्धानि "कर्माणि" "करिष्यन्ति" कलियुगान्ते हि तादृशः सङ्करो भवति, न चेदं कलियुगं वर्त्तते इत्यभिप्रायः। यतो न तावदद्यापि सङ्कीर्णो वर्णसङ्करधर्मः स्वाचारा एव तावत् प्रजाः। अतो ब्रवीमि,—'उप बर्बृहि' उपधेहि। कस्मै ? 'वृषभाय' तवोपरि रेतःसेक्तुमन्यकुलजो योग्यः, तस्मै। किमुपबर्बृहि ? इति 'बाहुम्'। शयनीये सर्वथा प्रार्थ्यमानोऽप्यहं तव पतिः न भविष्यामीति। यतो ब्रवीमि,—'अन्यमिच्छस्व' अन्यमन्वेषयस्व। हे 'सुभगे !' 'पतिं' 'मत्' मत्त इत्यर्थः॥ एतमेतस्मिन् मन्त्रे, सूक्ते वा संवादाधिकाराज्जामिशब्देन भगिन्युच्यते इत्युपपद्यते॥

"जामि"—इत्येतदेव स्वरान्तशब्दरूपम् "अतिरेकनाम" भवति, पुनरुक्तनामेत्यर्थः। तदुत्तरत्र लक्षणतो भविष्यति, "तद् यत् समान्यामृचि समानाभिव्याहारं भवति, तत् जामि भवति"—इति पुनरुक्ताभिधानत्वेन। जामिशब्दस्य पर्य्येष्यो निगमः॥

"बालिशस्य वा" बालिशस्यैतदेव नाम। बालिशो मूर्खः,

स हि बाल इव शेते, प्रमादित्वाद्धर्मकार्य्येषु। एतस्यापि पर्य्येष्यो निगमः॥

"असमानजातीयस्य वा" असमानजातीयो हि पुरुषस्य भगिन्याख्यो भ्राता, सा हि स्त्रीत्वादेवातुल्यजातीयैव पुरुषस्य भवति। जामिरित्येतस्मिन् शब्दे 'मिः'—इत्येषः "उपजनः" यदेवोक्तं भवति 'जा'—इति, तदेव जामीति। उभयथापि मन्त्रे प्रयोगो द्रष्टव्यः। "अन्यमिच्छस्व सुभगे! पतिं मत्—इति व्याख्यातम्"। निगदसिद्धमेवैतदित्यर्थः। अथवैतानि पदान्यधस्तात् तत्र तत्र व्याख्यातानि, तद् यथा,—"अन्यो नानेयः"—इत्येवमादि उपेक्षितव्यम्॥ ४ (२०)॥

द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मे माता पृथिवी महीयम्। उत्तानयोश्चम्वो३र्योनिरन्तरत्रा पिता दुहितुर्गर्भमाधात्॥ द्यौर्मे पिता माता वा पालयिता वा जनयिता नाभिरत्र बन्धुर्मे माता पृथिवी महतीयं बन्धुः सम्बन्धनान्नाभिः सन्नहनान्नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्त इत्याहुरेतस्मादेव ज्ञातीन् सनाभय इत्याचक्षते सम्बन्धव इति च ज्ञातिः सञ्ज्ञानात्। उत्तानयोश्चम्वो३र्योनिरन्तः। उत्तान उत्ततान ऊर्ध्वतानो वा तत्र पिता दुहितुर्गर्भं दधाति पर्जन्यः पृथिव्याः। (शंयुः सुखंयुः।) अथा नः

शंयोररपो दधात। रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः शमनञ्च रोगाणां यावनञ्च भयानामथापि शंयुर्बार्हस्पत्य उच्यते। तच्छंयोरावृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतय इत्यपि निगमो भवति। गमनं यज्ञाय गमनं यज्ञपतये ॥ ५ (२१) ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ४, ३ ॥

"पिता (४७)"—इति। एतदनवगतम्। "पाता वा पालयेता वा"—इत्यवगमः। "द्यौर्मे पिता"—इति (ऋ० सं० २, १, २०, ३)। इयमस्यवामीयं दीर्घतमस आर्षम्। तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्यते। 'द्यौम पिता' येयं द्यौः, उपरि स्थिता द्युलोकाख्या, एष एव मम पिता। द्यौरहमित्येवं वैवाहिके कर्मणि द्युलोकभावेन पित्रा आत्मानमभिसम्पाद्यमानं दृष्ट्वैवमाह मन्त्रदृक्—'द्यौर्मे पिता'—इति। 'जनिता' जनयिता, उत्पादयितेत्यर्थः। आह,—कथम्? उच्यते,—'नाभिरत्र' नहनमेव नाभिः, अत्र एतस्मिन् द्युलोकलक्षणे पितर्युदकदानेनानुग्रहीतरि सति सन्तानोत्पत्त्यनुग्रहक्रमेणैव शुक्रात्मनोत्पत्तिरुपपद्यते,—इत्येवमभिसमीक्ष्योक्तम् 'द्यौर्मे पिता, जनिता, नाभिरत्र'—इति। 'बन्धुः मे' अङ्गसम्बन्धकारणाद् बन्धुः मे 'माता पृथिवी महीयम्'—इति। मातुर्मन्त्रेण पृथिवीत्वं सम्पाद्यमानं दृष्ट्वैवमाह,—'बन्धुर्मे माता पृथिवी महीयम्'—इति। उदकं हि द्युलोकात् पतितम्, पार्थि-

वेन धातुना सम्पृक्तम्, ओषधिभावमागम्य, शरीरभावेनावति
—इत्येतदपेक्ष्य सर्वभूतानां द्यावापृथिव्यौ मातापितरौ उ
तत्र तत्र। तद्यथा,—"द्वे स्रुती अश्रृणवं पितॄणामहं देवाना
मर्त्यानाम्। ताभ्यामिदं विश्वमेजत् समेति यदन्तरा पि
मातरञ्च॥"—इति (ऋ० सं० ८, ४, १२, ५)। इत्येवमा
तत्कृतस्य ह्युपकारस्याभावे सतीतरौ मातापितरावकिञ्चित्क
वेव भवतः। तस्मादुपपद्यते द्यावापृथिव्योर्मातृपितृभावः। अ
—किमेते द्यावापृथिव्यौ अन्यत् किञ्चदनपेक्ष्यैव सर्वभूत
मातृपितृभावं बिभृतः, उत अन्यदपि किञ्चिदपेक्षेते? इ
उच्यते,—अनयोः 'चम्वोः' द्यावापृथिव्योः 'उत्तानयोः' ऊर्ध्व
ह्यनयोः अन्तरा च प्रतिधारणीयोऽन्तः प्राणः तत इति उ
द्यावापृथिव्यौ, प्राणेन हीमे वायुना सूत्रभूतेन विधृते ति
एतयोः द्यावापृथिव्योरुत्तानयोः य एषोऽन्तरिक्षाख्यः 'अ
मध्ये योनिः' 'अत्र' एतस्मिन्नवकाशदानोपकारप्रवृत्ते सति 'पि
"पर्जन्यः" द्युलोकाख्यः, द्यौरेव हि रसान् प्रार्जयति, तस
सैवात्र पर्जन्यशब्देन भाष्यकारेणोक्ता। 'दुहितुः' "पृथिव्
उपरि 'गर्भं' 'सर्वभूतगर्भोत्पत्तिहेतुभूतोदकम् 'आधात्' आद
ददातीत्यर्थः। अत्र पृथिव्येव दुहितृशब्देनोक्ता सा हि द्युलो
'दूरे निहिता' अथवा सा हि द्युलोकं 'दोग्धीति' दुहिता,—सा
द्युलोकात् पतितमुदकमुपजीवत्येवादूरे निहिता, दोग्धि वा॥
द्यावापृथिवीभ्यामन्तरिक्षेण चावकाशदानेनानुगृह्यमाणान्येता
स्मदादीनि भूतान्युत्पद्यन्त इति एतदनेन मन्त्रेण मन्त्रद्रष्टा

पितम्। अत्र मातृपितृसम्बन्धात् पितृशब्दः पितर्य्येवेत्युपपत्तिः। पिता माता चायमेतदाशासनं मन्येत ॥

"शंयोः (४८)"—इति। एतदनवगतम्। पञ्चम्यन्तं वा षष्ठ्यन्तं वा सत्। निगमश्चैषः,—"बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वागिमा वो हव्या चकृमा जुषध्वम्। त आ गतावसा शन्तमेनाथा नः शंयोररपो दधात ॥"—इति (ऋ० सं० ७, ६, १७, ४)। न चैवं यजमानोऽर्थात्तस्माद् वृहस्पतिपुत्रादर्थमपेक्षते, किं कारणम्? स्वत एव हि ते विधातुं समर्थाः, न च वृहस्पतिपुत्रस्य शंयोः मम पितरः किञ्चिदेभिः पितृभिः विधीयेतेति। एवं पञ्चम्यर्थासम्भवं षष्ठ्यर्थासम्भवञ्च पश्यन् भाष्यकारः, 'शंयोः'—इत्येकं पदं, द्वितीयान्ते द्वे पदे चकार, 'शम्'—इति, 'योः'—इति च। शमित्यस्य "शमनम्" अर्थं निराह, योरित्यस्य "यावनम्"—इति। एवं द्वितीयान्ते परिणामं कृत्वा अर्थं निराह,—तथाहि वाक्येन सम्बध्यत इति। कस्य शमनं कस्य वा यावनम्? इति पुनः पर्य्यनुयोगे प्राप्ते "रोगानाम्" "भयानाम्" "च" इत्यध्याजहार भाष्यकारः। रोगशमनञ्च दधात, भययावनञ्च, शान्तरोगा यथा स्याम, प्रहीणसर्वभयाश्च, तथा कुरुतेत्यभिप्रायः। किमेतावदेव? नेत्युच्यते,—यदपि चान्यत् किञ्चित् 'अपरः' अपापम्, तदपि चास्मभ्यमेव 'दधात' दत्तेत्यर्थः ॥ एवमेतत् पदम् एकम्, अर्थासम्भवाद् द्विधा प्रविभज्य भाष्यकारेण निरुक्तम्। इत्थमप्यर्थासम्भवे सति निर्वचनप्राप्तिरस्त्येव, तद्यथा उद्गीथशब्दे,—"प्राण एवोत्प्राणेन ह्युत्तिष्ठति, वाग् गीर्वाचो ह गिर इत्याचक्षतेऽन्न-

मथान्नेन हीदं सर्वं स्थितम् (छा० ब्रा० ३, ३)"—इत्येषा
तस्मादुपपद्यते। प्रथमान्तमेव सत् कस्माद् द्वितीयान्त
विपरिणम्यते शंयुमिति? एवमपि न विरुध्यति, तथापि
कश्चिदर्थ उपपद्यते, तस्माद् युक्तमिति॥ "रपो रिप्रम्"—
अत्र रिप्रशब्दस्य रपःशब्देनार्थसामान्यात् तत्त्वमुक्तम्। यदेव
'रिप्रम्' अमेध्यम्, तच्छुध्यतीति ह विज्ञायते॥

"अथापि शंयुर्बार्हस्पत्य उच्यते" अपि शं, योः,—इत
पदद्वयेन शमनयावने रोगभययोः उच्येते, द्वेधा प्रविभक्तेन,
यथावस्थितेनैवाविभक्तेन बार्हस्पत्यो बृहस्पतेः पुत्र उच
तस्याप्येतदेव नामेत्यपिशब्दः। "तच्छंयोरावृणीमहे ग
यज्ञाय गातुं यज्ञपतये"—इति। "ओमानं शंयोर्ममकाय सू
(ऋ० सं० १, ३, ४, ६)" इति, "तच्छंयोः सुम्नमीमहे (
सं० १, ३, २६, ४)"—इति च निगमौ। इयं शक्वरी। शंयो
बृहस्पतिपुत्रस्यार्षम्। शंयोर्वाके विनियुक्ता। शंयोरात्म
मभिसम्पाद्य, अथवा शंयोः सकाशादिति केचिन्मन्यन्ते। अ
कर्मणा 'शंयोः' वाकाख्येन 'तत्' तदा आभिमुख्येन 'वृणीमहे
किं पुनस्तत्? 'गातुं यज्ञाय' "गमनम्" अस्मै "यज्ञाय" दे
प्रति, 'गातुं यज्ञपतये' "गमनं" चास्मै "यज्ञपतये" देवान् प्र
किञ्च, 'दैवी स्वस्तिरस्तु नः' देवानुग्रहादस्माकं स्वस्तिरस्तु
नो देवाः काञ्चिदापदमुत्पादयन्त्वित्यभिप्रायः। 'स्वस्ति मा
षेभ्यः' मनुष्येभ्योऽपि सकाशात् मा नः काचिदापदस्तु। 'ऊ
जिगातु भेषजम्' गच्छत्वेतद्भेषजम् भयसादयितृ कर्म, याव

वमनवच्छिन्नमविगुणञ्चोद्र्ध्वगमनयोग्यम् अस्माकमस्त्वित्यभिप्रायः। किञ्च, 'शन्नो अस्तु' शं सुखं नोऽस्माकं भवतु, 'द्विपदे' मनुष्यादिकाय 'चतुष्पदे' गवादिकाय च॥ 'शंयुः' बृहस्पतिपुत्रः--इति, एतस्मिन् मन्त्रे विशेषलिङ्गमस्ति, तदन्यस्मात् श्रुतिलिङ्गात् कुतश्चिदुपलभ्यमानाद्वा एतावदेव त्वेतस्मात् मन्त्रात् सिद्धम्,—एकमेवेदं पदमविभक्तम् निरुच्यते, पञ्चम्यन्तं वा षष्ठ्यन्तं वा, न यथा पूर्वस्मिन् मन्त्रार्थासम्भवाच्छंयुशब्दो विभक्त इति॥ ५ (२१)॥

इति निरुक्तवृत्तौ नवमस्याध्यायस्य (चतुर्थाध्यायस्य) तृतीयः पादः॥ ४, ३॥

चतुर्थ पादः॥

अदितिरदीना देवमाता ॥ १ (२२)॥

"अदितिः (४६)"—इति। एतदनवगतम्। "अदीना"—इत्यवगमः। "देवमाता" अभिधेया, ऐतिहासिकपक्षेण, नैरुक्तपक्षेणपुनर्यान्येतस्यामविवक्ष्यमाणायां द्यौरित्येवमादीनि पदानि श्रूयन्ते एतान्येवादितिशब्दनोच्यन्ते॥ १ (२२)॥

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः। विश्वेदेवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जातमदि-

तिर्जनित्वम् ॥ इत्यदितेर्विभूतिमाचष्ट एनान्यदीनानीति वा। यमेरिरे भृगवः। एरिर इतीर्त्तिरुपसृष्टोऽभ्यस्तः ॥ २ (२३) ॥

"अदितिर्द्यौः० ०मदितिर्जनित्वम्" (ऋ० सं० १, ६, १६, ५)। राहुगणस्य गोतमस्येयमार्षम्। तृतीयसवने सर्वस्तोमेष्वेव; वैश्वदेवस्य शस्त्रस्य परिधानीयैषा। 'अदितिः' एव देवमाता 'द्यौः' 'अदितिः' अदितिरेव च 'अन्तरिक्षम्' 'अदितिः' एव 'माता' सर्वभूतनिर्मात्री, 'सः' एव च 'पिता' पालकः, 'सः' एव हि 'पुत्रः' सैव हि परितुष्टा सती स्तोतारं पुरुणो बहुनः पापात् त्रायते, अथवा सैव निपृणाति, सर्वभूतानां यन्निर्वर्त्तव्यं दातव्यमित्यर्थः। येऽपि चैते 'विश्वेदेवाः' सर्वे देवाः, एतेऽपि 'अदितिः' एव। 'पञ्चजनाः' गन्धर्वादयः 'अदितिः' एव। सर्वथापि किं बहुना, यावदेतत् किञ्चित् 'जातं' च 'जनित्वं' च जनिष्यमाणञ्च सर्वमप्येतत् 'अदितिः' एव। एवमनेन मन्त्रेण मन्त्रदृक् "अदितेर्विभूतिमाचष्टे" देवमातुस्तत् सर्वमप्युपपद्यत एव, माहाभाग्याद् देवतायाः। तदुत्तरत्र वक्ष्यामः। एवमैतिहासिकपक्षेण, नैरुक्तपक्षेण पुनः "एतानि" द्युलोकादीनि सर्वाणि "अदीनानि" अनुपक्षीणानि इति योज्यम्, न ह्येषां क्षयोऽस्तीति ॥

"एरिरे (५०)"—इति। एतदनवगतम्। "आ ईरिरे"—इत्यवगमः। "यमेरिरे भृगवो विश्ववेदसं नाभा पृथिव्या भुवनस्य मज्मना अग्निं तं गीर्भिर्हिनुहि स्व आ दमे य एको वस्वो

वरुणो न राजति ॥"—इति (ऋ० सं० २, २, २, ४)। दीर्घतमस इयमार्षम्। जगती। प्रातरनुवाकाश्विनयोरग्निमारुते च शस्यते। 'यम्' अग्निमाभिमुख्येन ईरितवन्तः, प्रेरितवन्तः, स्थापितवन्त इति यावत्, आत्माभिप्रेतार्थसिद्धये 'भृगवः'। 'विश्ववेदसं' सर्ववेदसं, सर्वस्य वेत्तारं, सर्वधनं वा। क्व पुनः 'एरिरे'? 'नाभा' पृथिव्याः नाभौ अवस्थितम्, उत्तरवेदिमध्यगतायाः पृथिव्या वेद्या उपरि। केन पुनरैरिरे? 'भुवनस्य' उदकस्य 'मज्मना' मननीयेन वीर्य्येणान्नेन हविर्लक्षणेन। किं तस्य? 'तमग्निं' हे यजमान! त्वमपि 'गीर्भिः' वाग्भिः स्तुतिलक्षणाभिः आभिमुख्येन स्थित्वा 'हिनुहि' प्रेरय। तस्मिन् तस्मिन् कर्मणि वर्त्तमानमग्निहोत्रादौ, यथा भृगवः ईरितवन्तः, तथा 'स्वे दमे' स्व एव गृहे, मा कस्यचिदार्त्विज्येऽवस्थित इत्यभिप्रायः। किंलक्षणं पुनरग्निमाहिनुहि? 'य एको वस्वः' एक एव यो वसुनो धनस्य दाता। 'वरुणो न' वरुण इव, यथा वरुणः समुद्रान्तर्गतानां धनानाम् इष्टे, एवं यः सर्वस्यैव धनस्य 'राजति' इष्टे इत्यर्थः। राजतिरैश्वर्य्यकर्मसु पठितः,—"क्षियति (३), राजति (४)"—इति। "एरिरे—इति" "ईर्त्तिः" अयं धातुर्गतिकर्मा,—"ईर्त्ते (७६), ऊयति (८१)"—इति गतिकर्मसु पठितम्। स पुनरयमाङोपसर्गेण "उपसृष्टोऽभ्यस्तः" च, पुनः पुनरीरितवन्त इत्यर्थः ॥ २ (२३) ॥

उत स्मैनं वस्त्रमथिं न तायुमनु क्रोशन्ति क्षितयो

भरेषु । नीचायमानं जसुरिं न श्येनं श्रवश्चाच्छा पशुमच्च यूथम् ॥ अपि स्मैनं वस्त्रमथिमिव वस्त्रमाथिनं 'वस्त्रं वस्तेस्तायुरिति स्तेननाम संस्त्यानमस्मिन् पापकमिति नैरुक्तास्तस्यतेर्वा स्यादनुक्रोशन्ति क्षितयः संग्रामेषु भर इति संग्रामनाम भरतेर्वा हरतेर्वा नीचायमानं नीचैरयमानं नीचैर्निचितं भवत्युच्चैरुच्चितं भवति जस्तमिव श्येनं श्येनः शंसनीयं गच्छति । श्रवश्चाच्छा पशुमच्च युथम् । श्रवश्चापि पशुमच्च यूथं प्रशंसां च यूथं च धनं च यूथं चेति वा यूथं यौतेः समायुतं भवति । इन्धान एनं जरते स्वाधीः । गृणाति मन्दी मन्दतेः स्तुतिकर्मणः । प्रमन्दिने पितुमदर्चता वचः । प्रार्चत मन्दिने पितुमद्वचो गौर्व्याख्यातः ॥ ३ (२४) ॥

"जसुरिः (५१)"—इति । एतदनवगतम् । "जस्तम्"—इत्यवगमः । "उत स्मैनं"—इति निगमः (ऋ० सं० ३, ७, ११, ५) । वामदेवस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । दधिक्रावणे सूक्ते । दधिक्रावा चेन्द्र एव, वायुर्वा मध्यस्थानत्वात् । 'उत स्मैनम्' अप्येनमिन्द्रम् 'अनुक्रोशन्ति' आभिमुख्येन क्रन्दन्ति, आह्वयन्ति । 'क्षितयः' मनुष्याः । क्व ? 'भरेषु' संग्रामेषु । कथं पुनरभि-

क्रन्दन्ति ? 'वस्त्रमथिं न' वस्त्रापहर्त्तारमिव 'तायुम्' यथा केचिज्जनाः कश्चिद्वस्त्रापहर्त्तारं तायुं दृष्ट्वा कश्चिदन्यमात्मनस्त्राणार्थमभिक्रन्देयुः, एवमेतमिन्द्रम् अभिक्रन्दन्ति संग्रामेषु, परैरप्यर्द्यमानास्त्राणार्थमात्मनः। किञ्च, अपि चैनं तायुं 'नीचायमानं' नीचैर्गच्छन्तं 'जसुरिं न' जसुरिमिव, "जस्तमिव" 'श्येनं' बद्धम्, स्नायुतन्तुना य एष याजिक इति प्रसिद्धो राज्ञाम्, स हि बद्धत्वादुत्पतितुमत्यर्थं न शक्नोति, नीचैरेव गच्छति, गत्वा च शशकादीनि हिनस्ति सत्त्वानि। स यथा जनैरभिक्रन्द्यते, तथा चैनमभिक्रन्दति। आह,—कमर्थमभिसन्धाय ? इति। उच्यते,—'श्रवश्च अच्छ' कीर्त्तिश्चाभिसन्धाय, कथं नाम श्रूयेमहि ? प्रशस्येमहि जितमेभिरित्येतमर्थमभिसन्धाय। 'पशुमच्च यूथम्' अनेकपशुजातिसंयुक्तं पशुयूथमभिसन्धायैतदस्माकं स्यादित्येवमभिक्रन्दतीत्येष समस्तार्थः॥

अथैकपदनिरुक्तम्। "वस्त्रं वस्तेः" आच्छादनार्थस्य (अदा० आ०), तद्ध्याच्छाद्यते। "तायुरिति"—एतत् "स्तेननाम" "संस्त्यानं" संहतम् "अस्मिन् पापकं" भवति "इति" एवं "नैरुक्ता-" मन्यन्ते। "तस्यतेः वा स्यात्" क्षयार्थस्य (दि० प०), उपक्षीणो ह्यसौ भवति, अधार्मिकत्वात्, परलोकमनपेक्ष्य कल्पयति कर्माणि। क्षितयो मनुष्याः। "भर इति संग्रामनाम" भ्रियन्ते तस्मिन् योद्धारः "हरतेः वा" ह्रियन्ते हि तस्मिन् जीवितानि, वसूनि च। "श्येनः शंसनीयं गच्छति" शीघ्रत्वात्। "यूथं यौतेः" तद्धि "समायुतं भवति" एकत्र मिश्रीभूतं स्त्रीपुरुष-

बालवृद्धैः पशुभिः ॥ एवमिह नीचायमानं श्येनमित्यनेन सम्ब-न्धाज्जसुरिर्बद्ध इत्युपपद्यते न ह्यबद्धः श्येनो नीचैरयते ।

"जरते (५२)"—इति । एतदनवगतम् । धातोरस्वार्थे प्रवृत्तिरेवानवगमः । "दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद् द्वितीयं परि जातवेदाः । तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः ॥"—इति (ऋ० सं० ७, ८, २८, १) । वत्सप्रिर्भालन्दनः, तस्येयमार्षम् । उक्थस्याग्नेरुपस्थाने विनियुक्ता । 'दिवस्परि' 'दिवः' द्युलोकादित्यर्थः । 'प्रथमम्' अयम् 'अग्निः' 'जज्ञे' आदित्यात्मना । 'द्वितीयम्' 'अस्मत् परि' अस्मदधि, अस्मत्तो जायते, पार्थिवात्मना । 'तृतीयम्' 'अप्सु' अन्तरिक्षलोके वैद्युतात्मना जायते । "आपः"—इति ह्यन्तरिक्षनामसु पठितम् । नृणां मनस्यवस्थितः 'नृमणाः' नृषु वा मनोऽस्य, स नृमणाः । योऽयमेक एव त्रिषु स्थानेषु जायते, तमेवङ्गुणयुक्तं 'स्वाधीः' शोभनधीः 'इन्धानः' 'अजस्रं' नित्यं 'जरते' स्तौति, यः, स एव 'स्वाधीः' सुप्रज्ञ इत्यर्थः । इन्धानो हि किमन्यत् स्तुतेः कुर्य्यात् ? तस्मात् "जरते"—इत्यस्य शब्दस्य "गृणाति"—इत्यर्थ उपपद्यते ॥

"मन्दिने (५३)"—इति । एतदनवगतम् । "मन्दतेः" स्तुत्यर्थस्य । मन्दनीयः स्तुतिमान् वेत्यर्थप्रतीतिः । "मन्दति (१८), शंसति (२५)"—इति स्तुतिकर्मसु पठितम् । "प्रमन्दिने पितुमदर्चता वचो यः कृष्णगर्भा निरहन्नृजिश्वना । अवस्यवो वृषणं वज्रदक्षिणं मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥"—इति (ऋ० सं० १, ७, १२, १) । कुत्सस्येयमार्षम् । छन्दोमेषु

तृतीयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे निविद्धानीयसूक्तस्य प्रथमैषा। हे स्तोतारः! 'प्रार्चत' प्रकर्षेणोच्चारयत, पूजयत। 'मन्दिने' मन्दनीयाय, स्तुत्याय, स्तुतिमते वा इन्द्राय। 'पितुमत्' अन्नसंयुक्तं 'वचः'। 'यः' इन्द्रः, किं करोति? कृष्णस्य मेघस्य गर्भभूता अपः 'निरहन्' नीचैरहन्, निरगमयदित्यर्थः। केन? 'ऋजिश्वना' ऋजुरेवावक्षिप्तो लक्ष्ये यः श्वनति गच्छति इति ऋजिश्वा वज्रः, तेन निरगमयत्। 'अवस्यवः' अवनमात्मनो रक्षणमिच्छन्तः, तर्पणं वा। योऽयमेवम्प्रभाव इन्द्रः, तमिमं 'वृषणं' वर्षितारम्, 'वज्रदक्षिणं, वज्रबाहुम्, 'मरुत्वन्तं' मरुत्सहितम्, 'सख्याय' सखिभावाय 'हवामहे' तासु तासु क्रियासु आह्वयामहे इत्यर्थः॥ एवमेतस्मिन् मन्त्रे "मन्दिने पितुमद्वचः प्रार्चत'—इत्येतस्माद्वाक्यसम्बन्धादिन्द्रविशेषणमेतदित्युपपद्यते॥

"गौः (५४)"—इति। एतदनेकार्थत्वादिह समाम्नातम्। यथा चैतदनेकार्थत्वं तथा पुरस्तात् "व्याख्यातम्" ॥ ३ (२४)॥

अत्रा॒ ह॒ गोर॑मन्वत॒ नाम॒ त्वष्टु॑रपी॒च्य॑म्। इ॒त्था च॒न्द्रम॑सो गृ॒हे॥ अत्र ह गोः सममंसतादित्यरश्मयः स्वं नामापीच्यमपचितमपगतमपिहितमन्तर्हितं वामुत्र चन्द्रमसो गृहे गातुर्व्याख्यातः (गा॒तुं कृ॒णव॑न्नु॒षसो॒ जना॑येत्यपि निगमो भवति) दंसयः कर्माणि दंसयन्त एनानि। कुत्सा॑य॒ मन्म॑न्न॒ह्य॑श्च दं॒सय॒ इत्यपि निगमो भवति। स तू॒ ताव॒

नैनमश्नोत्यंहतिः। सतुताव नैनमंहतिरश्नोत्यंहतिश्चांहश्चांहुश्च हन्तेर्निरूढोपधाद् विपरीतात्। बृहस्पते चयस इत्पियारुम्। बृहस्पते यच्चातयसि देवपीयुं पीयतेर्हिंसाकर्मा वियुते द्यावापृथिव्यौ वियवनात्। समान्या वियुते दूरे अन्ते। समानं सम्मानमात्रं भवति मात्रा मानाद् दूरं व्याख्यातमन्तोऽततेऽऋधगिति पृथग्भावस्य प्रवचनं भवत्यथाप्यृध्नोत्यर्थे दृश्यते। ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः। ऋध्नुवन्नयाक्षीरऋध्नुवन्नशमिष्ठा इति चास्या इति चास्येति चोदात्तं प्रथमादेशेऽनुदात्तमन्वादेशे तीव्रार्थतरमुदात्तमल्पीयोऽर्थतरमनुदात्तम् अस्मा ऊ षु ण उप सातये भुवोऽहेलमानो ररिवाँ अजाश्व (श्रवस्यतामजाश्व)॥ अस्यै नः सातयः उपभवाहेलमनोऽक्रुध्यन्नरिवान्नातिरभ्यस्तोऽजाश्वेति पूषण माहाजाश्वाजा अजना अथानुदात्तम्। दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति शरदः शतम्। दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवतु स शरदः शतं शरच्छृता अस्यामोषधयो भवन्ति शीर्णा आप इति वाऽस्येत्यस्या इत्येतेन व्याख्यातम्॥४(२५)॥

यत्तूक्तम्,—"अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते, ०—० सोऽपि गौरित्युच्यते,—'अत्रा ह गोरमन्वतेति' तदुपरिष्टा-

द्व्याख्यास्यामः"—इति, तदिदमुच्यते,—"अत्रा ह"—इति। गोतमस्य राहुगणस्येयमार्षम्। अग्निचयने इष्टकोपधाने विनियुक्ता। 'अत्रा ह' अत्रैव, एतस्मिंश्चन्द्रमण्डले 'गो' सुषुम्नस्यैकस्य सूर्य्यरश्मेः, इतरे सूर्य्यरश्मयः 'अमन्वत' अमन्यन्त, समनुज्ञातवन्त इत्यर्थः। किं पुनस्तत् सममन्यन्त 'नाम' नमनं प्रह्वणमवस्थानमित्यर्थः। कुतः? 'त्वष्टुः' आदित्यस्य स्वभूता रश्मयः सममन्यन्त। कथं तस्य नमनं तत् सममन्यन्त? इति 'अपीच्यम्' "अपगतं" तत्रैव चन्द्रमण्डलेऽन्तःप्रविष्टस्य यदवस्थानान्तरं तत् सममन्यन्त। अथवा अपीच्यमिति "अप" एत्य सूर्य्यमण्डलात् चन्द्रमण्डले "चितम्" अपीच्यम्। अथवा अपीच्यम् "अन्तर्हितम्" इत्यर्थः, "प्रतीच्यम् (५), अपीच्यम् (६)"—इति अन्तर्हितनामसु पठितम्। क्व पुनरन्तर्हितस्यान्यत्रावस्थानम्? इति 'इत्था चन्द्रमसो गृहे' अमुष्मिंश्चन्द्रमण्डले इत्यर्थः॥

"गातुः (५५)"—इति। "व्याख्यातः" "गमनं यज्ञपतये" —इत्यत्र॥

"दंसयः (५६)"—इति। एतदनेकेषां कर्मणां अभिधानम्। तानि हि दंसयन्त्युपक्षयन्ति कर्मकराः। "तव त्य इन्द्र सख्येषु वह्नय ऋतं मन्वाना व्यदर्दिरुर्बलम्। यत्रा दशस्यन्नुषसो रिणन्नपः कुत्साय मन्मन्नह्यश्च दंसयः॥"—इति (ऋ० सं० ८, ७, २६, १)। अङ्गस्यौरवस्येयमार्षम्। हे 'इन्द्र' 'तव' 'त्ये' 'वह्नयः' वोढारोऽश्वाः, 'सख्येषु' समानख्यानेषु कर्मसु वर्त्तमानाः, इदमेव हि भवतः कर्म, मेघो विदारयितव्य इति, एतदेव तेषामपि समानख्यानत्वम्।

'ऋतम्' उदकमस्मिन्नस्तीति, एवमेतं 'मन्वानाः'। किमकुर्वन्? 'व्यदर्दिरुः' विदारितवन्तः 'वलं' मेघं काले काले। 'यत्र' यस्मिन् मेघे विदारिते 'दशस्यन्' दशस्यन्ति 'उपसः' माध्यमिकाः एकस्या एव पूजनार्थे बहुवचनम्। किं दशस्यन्? 'अपः' 'अह्यः च' अहिनिवासिन्यः, मेघनिवासिनीरित्यर्थः। ताश्च दीर्य्यमाणाः 'रिणन्' आगच्छन्, पृथिवीलोकम्। तदेतत् सर्वमपि युष्मदश्वैः क्रियते। किं पुनरर्थमुद्दिश्य त एवं कुर्वन्ति? 'मन्मन्' मन्यमानाः, 'कुत्साय' पृथिवीं कृन्तते, कृषीवलाय, 'दंसयः' कृषिकर्माणि सफलानि कर्त्तुम्। अत्र 'दंसयः'--इत्येतेन शब्देन "कर्माणि" उक्तानि। दासैः कर्मकरैः, 'दस्यन्ते'—इति कृत्वा कर्मकरा दासा इति। बाहुल्याद् भाष्यकारेण निगमोऽत्रनोदाहृतः॥

"तूताव (५७)"—इति। एतदनवगतम्। "तुताव" इत्यवगमः। "यस्मै त्वमा यजसे स साधत्यनर्वा क्षेति दधते सुवीर्यम्। स तूताव नैनमश्नोत्यंहुतिरग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव॥"—इति (ऋ० सं० १, ६, ३०, २)। कुत्सस्येयमार्षम्। महाव्रते आग्निमारुते शस्त्रे जातवेदस्ये सूक्ते शस्यते। हे भगवन्! 'अग्ने!' 'यस्मै' यजमानाय 'त्वम्' 'आ' आहूय 'यजसे' देवान्, होतृत्वेऽवस्थितः। 'सः' एव 'साधति' 'साधयत्यात्मनोऽभिप्रेतार्थम्। किञ्च, स एव 'अनर्वा' अप्रत्यृतः, अनाश्रितः कञ्चिदन्यम्, स्वेनैव महिमायुक्तः। 'क्षेति' निवसति, युष्मदनुग्रहात्। स एव 'दधते' धारयते 'सुवीर्य्यं' शोभनमा-

त्मनो वीर्य्यम्। स एव 'तूताव' वर्द्धते, प्रजाधनयशोभिः, 'न' च 'एनम्' 'अंहतिः' अपि पापमपि सम् "अश्नोति" आप्नोति। हे भगवन्नग्ने! यः त्वमेवमतिमहानुभावः, तस्य 'तव' 'वयं' 'सख्ये' सखिभावे, परिचरणकर्मणि वर्त्तमानाः 'मा रिषाम' मा केनचिच्छिद्येमहि॥ एवमयमत्र "तूताव"—इति शब्दः 'यस्मै त्वमायजसे'—इत्येवमादीनां पदानां मध्ये श्रूयमाणो वृद्ध्यर्थमुपपद्यते॥ "अंहतिश्च अंहश्च अंहुश्च"—इत्येते शब्दाः "हन्तेः" "निरूढोपधात् विपरीतात्" अकारमुपधातोर्निष्कृष्यादौ कृत्वा, ततो हकारनकारौ विपर्य्ययेण भवतः॥

"चयसे (५८)"—इति। एतदनवगतम्। "चातयसि"—इत्यर्थप्रतीतिः। "ये त्वा देवोस्रिकं मन्यमानाः पापा भद्रमुपजीवन्ति पज्राः। न दूढ्ये अनुददासि वामं बृहस्पते चयस इत् पियारुम्॥"—इति (ऋ० सं० २, ५, १२, ५)। अगस्त्यस्य मैत्रावरुणस्येयमार्षम्। हे 'बृहस्पते!' 'देव' दानादिगुणयुक्त! 'ये' यजमानाः त्वाम् 'उस्रिकम्' उत्स्राविणं भोगानां 'मन्यमानाः' दातैव केवलं भोगानाम्, अयमार्जवेन न प्रत्युपकारार्थीत्येवं मन्यमानाः, 'पापाः' अप्रत्युपचिकीर्षवः 'उपजीवन्ति' एव केवलं, न क्रियया प्रत्युपकारं कुर्वन्ति, 'भद्रं' भन्दनीयं स्तुत्यम्, अपि च 'पज्राः' प्रार्जितधनाः सन्तः, न दरिद्राः। किं तेभ्यः? इति 'न दूढ्ये' न तेभ्य एवंलक्षणेभ्यः, दुर्धीभ्यः, पापबुद्धिभ्यः, स्वार्थप्रधानेभ्यः त्वम् 'अनुददासि' 'वामं' वननीयं धनम्। किं तर्हि? यस्तादृशो जनः 'पियारुः' देवपीयुः, देवहिंसिता, स्वभोगप्रधानः,

न यष्टा देवानाम्, तं 'चयसे' "चातयसि" नाशयसि। य एव श्रद्दधानो यष्टा, तस्मै देवान् यजते अनुददासि वामम्, यस्मात् त्वमेवं करोषि, तस्मात् ते पापबुद्धयः त्वां सम्यक् न पश्यन्तीत्यभिप्रायः। यो हि दुर्बुद्धिः देवपियारुः तस्य किमन्यत् चातनादृते स्यात्? चात्य एवासौ॥ तस्मात् 'चयसे'—इत्येष शब्दः, "चतयतिः" नाशने इत्येवमस्थापिते नाशनार्थो भवतीत्युपपद्यते, "चातयतिर्नाशने"—इति हि वक्ष्यति। लोकेऽपि च प्रसिद्धं देशादुच्चातित इति। तस्मादुपपद्यते॥

"वियुते (५६)"—इत्येतदेकमेव समस्तयोर्द्वयोरपि द्यावापृथिव्योरभिधानम्। "वियवनात्"—इति निर्वचनम्। यौतिर्मिश्रणार्थः (अदा० प०) तस्योपसर्गसामर्थ्याद्विपर्ययेणार्थो भवति, विमिश्रीभूते इत्यर्थः। "इमे वै सहास्तां ते शम्यामात्र्यैतामिति ह विज्ञायते"। "समान्या वियुते दूरे अन्ते ध्रुवे पदे तस्थतुर्जागरूके। उत स्वसारा युवती भवन्ती आदु ब्रुवाते मिथुनानि नाम॥"—इति (ऋ० सं० ३, ३, २५, २)। विश्वामित्रस्येयमार्षम्। वैश्वदेवे सूक्ते। 'समान्या' समान्यावेते द्यावापृथिव्यौ, समानपरिमाणे। 'वियुते' च विमिश्रीभूते। 'दूरे अन्ते' च, न हि द्यावापृथिव्योरन्तोपलब्धिरस्ति। 'ध्रुवे पदे' सप्तम्येकवचनम्, अन्तरिक्षविषयम्, ध्रुवं शाश्वतम्, एतस्मिन् पदे आधारभूते, अन्तरिक्षस्य क्षयो नास्ति, प्रतिद्वन्द्वाभावात्, तच्चैतयोर्द्यावापृथिव्योः प्रतिष्ठा, तस्मिन्नेते 'तस्थतुः' स्थितवत्यौ। सर्गादारभ्य 'जागरूके' जागरणशीले, स्वं स्वमधिकारं प्रति। 'उत'

अपि चैते 'स्वसारौ' भगिन्यौ, सहोत्पत्तित्वात्। 'युवतीभवन्ती' सम्मिश्रीभवन्त्यौ, परस्परसम्भोगेन। 'आद्विँ उ ब्रुवाते मिथुनानि नाम' इति। अथैवमेते 'वियुते' च सम्मिश्रीभूते च सत्यौ, द्यावापृथिव्यौ, ब्रुवाते इव, प्रथयत इव, स्तोस्तॄणां 'नाम' नामानि, आत्मनः 'मिथुनानि' द्विवचनसम्बद्धानि स्तुतिनामभिः,—स्वधे (१), पुरन्धी (२)"—इत्येवमादिभिरिति॥ एवमेतस्मिन् मन्त्रे 'वियुते"—इत्यस्य पदस्य द्यावापृथिवीविशेषणत्वम्, द्यावापृथिवीशब्दश्चात्राध्याहार्य्यः, 'दूरे अन्ते'—इत्येवमादीनां तथोपपत्तिदर्शनात्॥

"ऋधक् (६०)"—इति। अनेकार्थम्। "ऋधगिति पृथःभावस्य प्रवचनं भवति" पृथक्त्वमेव पृथग्भावः, तस्येदं प्रवचनं भवति, सोऽनेन प्रोच्यते इत्यर्थः। "यदिन्द्र दिवि पार्य्ये यदृधग् यद्वा स्वे सदने यत्र वासि। अतो नो यज्ञमवसे नियुत्वान् सजोषाः पाहि गिर्वणो मरुद्भिः॥"—(ऋ० सं० ४, ७, १२, ५)। भरद्वाजस्येयमार्षम्। पृष्ठ्यस्य पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीये निविद्धानीये सूक्ते शस्यते। हे भगवन्! 'इन्द्र!' 'यत्' यदि त्वं 'दिवि' द्युलोके 'पार्य्ये' पारणीये स्थानेऽवस्थितः, 'यदृधक्' यदि ऋधक् पृथगिव इत्यर्थः। 'यद्वा' यदि वा 'स्वे सदने' अन्तरिक्षलोकेऽवस्थितः। 'यत्र वासि' क्वचिदन्यत्रैव स्थानेऽवस्थितः, को हि तत्त्वतो वेद, तव स्थानं यत्रासीति। किं बहुना, यत्र यत्रासि अवस्थितः, 'अतः' आगत्य 'यज्ञम्' 'अवसे' रक्षसि। 'नियुत्वान्' वायुर्भूत्वा। यस्त्वमेवम्प्रभावः, त्वां तु ब्रवीमि,—हे 'गिर्वणः'

गीर्भिः सम्भजित! स हि स्तुतीः सम्भजति, स्तुतिभिर्वा सम्भज्यते, 'सजोषाः' सहजोषणः सप्रीतिः, 'मरुद्भिः' पिबैतं सोममस्मन्प्रत्तम्। एवमेके पृथग्भावोदाहरणमेतमृचं व्याचक्षते॥

अपरे पुनर्य एवैष भाष्यकारेण निगमः पठितः,—"ऋधगयाः"—इति, अत्रैवैतौ द्वावप्यर्थाविति मन्यन्ते, तथापि दर्शयिष्यामस्तस्यामेवर्चि "अथापि" अथमेवमृधगिति शब्दः कदाचित् "ऋध्नोत्यर्थे" अपि "दृश्यते"—"ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः" इत्यस्मिन् मन्त्रे। "वयं हि त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्नग्ने होतारमवृणीमहीह। ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः प्रजानन् यज्ञमुपयाहि विद्वान् स्वाहा॥"—इति (य० वा० सं० ८, २०)। समिष्टयजुः सौमिकेषु विनियुक्ता। तत्र चोक्तम्,-"एतौ विश्वामित्रो यज्ञस्यारणी अपश्यत्"—इति। हे भगवन्! 'अग्ने!' 'यत्' प्रयोजनमुद्दिश्य 'अद्य' 'प्रयति' प्रोत्सर्पति एतस्मिन् 'यज्ञे' 'वयम्' 'अवृणीमहि' वृतवन्तः 'होतारं' त्वाम्। "अग्निर्दैवो दैव्यो होता"—इति श्रूयते। किं पुनस्तत् प्रयोजनम्? इति। कथं नामाल्पमप्यवदानमाहुतं देवतातृप्तिसमर्थं बहु कुर्य्यादशान्तमपि च यद् विगुणं यज्ञस्य किञ्चित् तच्छमयित्वा समृद्धमेव कुर्य्यात्? इति, तच्चोभयमपि यथाशास्त्रमेवास्माकं त्वया कृतम्, अत इदानीं परिसमाप्ते एतस्मिन् यज्ञे प्रत्यभाष्यसे अस्माभिः,—'ऋधगयाः' त्वम्, अल्पमप्याहुतम् अस्माभिः हविः, 'अधक्' एव ऋद्धमेव, देवतातृप्तिसमर्थं बहु कुर्वन् 'अयाः' त्वं यागमकार्षीरित्यर्थः। किञ्च, 'ऋधगुता

मिष्ठाः' अपि च यदपि किञ्चिद्विगुणम् अकार्ष्म, वयमेतस्मिन् यज्ञे, तदपि सर्वमेव समृद्धं सगुणमेव कुर्वन्, पापमस्य यज्ञस्य अशमिष्ठाः स्विष्टकृद्रूपेण शमितवानसि। यस्त्वमेतदकार्षीरस्माकमेतस्मिन् यज्ञे, तं, त्वां ब्रवीमि,—एतदेव मयैतेषां कर्त्तव्यमित्येतत् 'विद्वान्' 'प्रजानन्' प्रकर्षेण जानन् अस्माकमात्मन उपरि भक्तिं पुनः पुनः 'उपयाहि' उपागच्छ 'यज्ञम्' ॥ एवं तावदेकेषाम् "ऋधगयाः, ऋधगुताशमिष्ठाः"—इत्येतौ द्वावपि "ऋधक्"शब्दौ ऋध्नोत्यर्थावेव। एतस्मिन्नर्थे, ऋधक्छब्दस्य पृथग्भावार्थत्वे "यदिन्द्र दिवि पार्य्ये यदृधक्"—इत्येतदुदाहरणम्। अन्ये पुनर्मन्यन्ते,—"ऋधगयाः, ऋधगुताशमिष्ठाः"—इत्येतयोरेव ऋधक्छब्दयोः पूर्वः पृथग्भावार्थः, उत्तर ऋध्नोत्यर्थ इति। तदेतदुपपद्यते, मिश्राण्यपि हवींषि हुतानि सन्ति, त्वमग्ने ऋधक् पृथगेव कृत्वा ततो देवानयाक्षीर्न ते सम्मोहोऽस्तीत्यभिप्रायः। 'ऋधगुताशमिष्ठाः'—इत्येष यथाव्याख्यात एव। पूर्वस्त्वर्थः साधीयान्, यत्र द्वावप्येतावृध्नोत्यर्थावेव,—"ऋधगयाः" "ऋधगुताशमिष्ठाः"—इति। किं कारणम्? "अथाप्यृध्नोत्यर्थे दृश्यते"—इति एवमुपन्यस्य भाष्यकारेण ततोऽयमुपात्तो निगमः,—"ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः"—इति, एवञ्च निरुक्तम्—"ऋध्नुवन्नयाक्षीरृध्नुवन्नशमिष्ठाः"—इति। तस्मात् द्वावप्येतावृध्नोत्यर्थावित्येतदेव साधीयः॥

"अस्याः (६१)"—इति, "अस्य (६२)"—इति च। पदद्वयं स्त्रीपुंसविषयम्, स्वरकृतात् विशेषात् प्रधानाभिधायि वा भवति।

आह,—कथम् ? इति उच्यते,—"उदात्तं प्रथमादेशे"। प्रथ
इति मुख्यनाम, मुख्यं प्रधान उच्यते, प्रधानं कञ्चिदर्थमभिदध
एतद् द्वयमुदात्तं भवति। "अनुदात्तमन्वादेशे"। प्रधानमर्थम
यो वर्त्तते गुणभावेन तस्यैतत् पदद्वयमन्वादेशे वर्त्तमानमनुदा
भवति। आह,—कस्मादेतत् पुनरुदात्तं प्रधाने वर्त्तमानमनुदा
मप्रधाने ? इति। उच्यते,—लोकेऽपि हि यत् "तीव्रार्थतरम्
उत्कृष्टार्थप्रधानतरं तत् "उदात्तम्"—इति प्रसिद्धम्, तद्यथा,-
उदात्तमेतत् कुलमिति। "अल्पीयोऽर्थतरमनुदात्तम्" अल्पीय
सार्थेन यद्युक्तं भवति तदनुदात्तमुच्यते, अप्रधानमित्यर्थः
उदाहरणैरेवानयोर्विभागं दर्शयति,—"अस्या ऊ षु ण उप सात
भुवोऽहेलमानो ररिवाँ अजाश्व श्रवस्यतामजाश्व। ओषु त्
ववृतीमहि स्तोमभिर्दस्म साधुभिः न हि त्वा पूषन्नतिमन्य आघृ
न ते सख्यमपह्नुवे॥"—इति (ऋ० सं० २, २, २, ४)। प
च्छेपस्यार्षम्। अतिच्छन्दाः। 'ऊ'—इति, 'षु'—इति, 'ण'-
इति पदानि। 'अस्याः' "अस्यै" 'सातये' लब्धये। कथं ना
वयमर्थमभिप्रेतं लभेमहि ? इत्येतमर्थमुद्दिश्य, हे 'पूषन्
अस्माकं सुष्ठु 'उप' समीपे 'भुवः' भव। त्वयि सन्निकृ
त्वदनुग्रहादेतमर्थं लभेमहीत्यभिप्रायः। कथं पुनरुपभव ? अहेल
मानः' अक्रुध्यन्, सर्वो ह्यभ्यर्थ्यमानः क्रुध्यतीत्यभिप्रायः
'ररिवान्' दानवान्, दानाभिप्रायसंयुक्तेन चेतसा उपभव
'अजाश्व' "अजनाश्व" गमनाश्व, छागाश्व वा 'श्रवस्यताम्
अस्माकं धनमिच्छतां भव, "अजनाश्व" छागाश्वेत्यर्थः। किञ्च

'ओषु त्वा ववृतीमहि'। 'आ' 'उ' 'षु'—इति पदानि। 'आ ववृतीमहि' त्वां सुष्ठु आभिमुख्येन आत्मनो वर्त्तयामहे। केन? 'स्तोमेभिः' स्तोत्रैः। 'स्तोत्रैः'। 'दस्म' हे दस्म! दर्शनीय! अथवा दान्त! साधुभिः शोभनैरित्यर्थः। किञ्च, 'न हि त्वा' नैव त्वां दर्शनीयम् अतीत्य साधुतरां कञ्चिदप्यन्यामहं देवतां मन्ये, हे 'आघृणे' आगतदीप्ते! त्वद्भक्त एवाहमस्मीत्यभिप्रायः। किञ्च, 'न ते' न चाहं तव 'सख्यं' सखिभावं कदाचिदपि 'अपह्नवे' कृतज्ञो ह्यहमित्यभिप्रायः। एवमत्र सातिः प्रधानेति कृत्वा "अस्याः"—इत्येतत् पदमन्तोदात्तम्। अन्तोदात्तमपि च सदुदात्तमित्युक्तं भाष्यकारेण, एकदेशस्योदात्तत्वात्॥

"अथ" पुनर्यस्मिन् "अनुदात्तम्" एतत् पदं गुणभूतार्थाभिधायि भवति। तस्यैष निगमः,—"पुनः पत्नीमग्निरदादायुषा सह वर्चसा। दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति शरदः शतम्॥"—इति (ऋ० सं० ८, ३, २७, ४)। सूर्य्याया आर्षम्। विवाहे विनियुक्ता। पित्रा पूर्वमेतां दत्तां सतीं कन्यां पत्नीं पुनरग्निरदात्, 'आयुषा सह वर्चसा' तेन सह एतस्मिन् वैवाहिके कर्मणि अग्निसन्निधिसंस्काराद् भार्य्यात्वमुपजायते इत्येतदपेक्ष्य पूर्वदानात् पुनर्दातृत्वमुच्यते। तदेवमस्या दत्ताया एतदाशास्महे,—'योऽस्याः पतिः' सः 'दीर्घायुः' अस्त्विति। यतो विशेषयन् ब्रवीमि,—"जीवतु सः शरदः शतम्"—इति। शरदि दुर्जीवाः, रोगभूयस्त्वात्, अतएव आशास्यते शरच्छतं जीवत्विति॥

एतस्मिन् मन्त्रे भर्तृकन्यासंयोगे सति भर्त्तैव प्रधानम्, तस्य

ह्यायुराशास्यते। तस्य लक्षणार्था पत्नी। तस्मात् "दीर्घायुः अस्या यः पतिः"—इति, एतदनुदात्तम् ॥

निगमप्रसक्तमुच्यते,—"शरत्" "अस्यां" हि "श्रृंताः" पकाः "ओषधयो भवन्ति"—इति, "शीर्णा आप इति वा" वर्षासु हि प्रवृद्धानि स्रोतांसि शरदि विशीर्य्यन्ते। "अस्य-इति" एतत् पदं पुंविषयम् षष्ठ्यन्तं "अस्याः—इत्येतेन" स्त्रीविषयेण पदेनैव व्याख्यातम्" ॥ ४ (२५) ॥

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्नः। तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विश्पतिं सप्तपुत्रम् ॥ अस्य वामस्य वननीयस्य पलितस्य पालयितुर्होतुर्ह्वातव्यस्य तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यशनो भ्राता भरतेर्हरतिकर्मणो हरते भागं भर्त्तव्यो भवतीति वा तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यायमग्निस्तत्रापश्यं सर्वस्य पातारं वा पालयितारं वा विश्पतिं सप्तपुत्रं सर्पणपुत्रमिति वा सप्त सृप्ता सङ्ख्या सप्तादित्यरश्मयइति वदन्ति ॥ ५ (२६) ॥

यदेवोक्तम् "उदात्तं प्रथमादेशे, अनुदात्तम् अन्वादेशे"—इति तदेवात्रापि लक्ष्यमित्यभिप्रायः। उदाहरणमात्रं प्रदर्श्यते,—"अस्य वामस्य ०—० सप्तपुत्रम्"। अस्यवामीयमेवेदं सूक्तम्। दीर्घतमस आर्षम्। तार्त्तीयसवने महाव्रते वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यते। 'अस्य' सूर्य्यस्य 'वामस्य' "वननीयस्य" स्तुतिभिः, 'पलितस्य' "पाल-

यितुः" अयं हि सर्वमेवेदं जगत् पालयति। 'होतुः' "ह्वातव्यस्य" आह्वानार्हस्य। आह, तस्य किम्? इति। उच्यते,—योऽयमेवं लक्षणः आह,—तस्य' भ्राता' "भागहर्त्ता" "भर्त्तव्यो वा" उदकेन, 'मध्यमः' मध्यमस्थानः 'अस्ति' विद्यते। कतमः? योऽयम् 'अश्नः' "अशनः" व्यापनो वायुरित्यर्थः, स हि द्युलोकादादित्येनोदकेन भ्रियते, हरति चोदकं द्युलोकात्। 'तृतीयः' 'अस्य' वायोः 'भ्राता' हविर्भागहर्त्ता वा, ऐन्द्राग्ने हविषि संस्तुतौ वा, घृतपृष्ठः' घृतेन स्पृष्टः, आज्यस्पृष्टः, "अयम्" एव "अग्निः" पृथिवीस्थानः। 'सहस्रिणः' वायोः, सर्वस्माद्धि वायुः बलवान्। अथवा सहस्रमस्य नियुक्तमश्वानामस्तीति सहस्री वायुः, "आ नो नियुद्भिः शतिनीभिरध्वरं सहस्रिणीभिः"—इति (ऋ० सं० २, १, २४, ३)। श्रूयते वायव्ये मन्त्रे। वायुः, आदित्यः, अग्निः,—इत्येवं परिसंख्याय वायोस्तृतीयोऽअग्निर्भवति, वायुरपि च ज्योतिरेव, "वायुना ज्योतिषा"—इति विज्ञायते। तत्रैतस्मिन् त्रेधा विभक्ते ज्योतिषि, प्रधानत्वेनैतमेवाहमपश्यमिति। 'विश्पतिं' विश्वस्य सर्वस्य जगतः पालयितारम्। कतमम्? य एषः 'सप्तपुत्रः' सूर्यएतमेवाहमत्र प्रधानेनापश्यमित्येवमेतस्मिन् मन्त्रे। सूर्य्यः प्रधानः, सूक्ते सूर्य्याधिकारात्, तस्मात् 'अस्य वामस्य'—इत्येषः "अस्य"—शब्द अन्तोदात्तः। वायुरत्राप्रधानम्, तस्मात् 'तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठः अस्य,—इत्येषः "अस्य" —शब्दोऽनुदात्तः॥ एवमेकस्मिन्नेवास्मिन् मन्त्रे उदात्तानुदात्तावेतौ "अस्य"-शब्दौ प्रधानाप्रधानविषयावित्येकमेवोदाहरणम्॥

आह,—'तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य'—इत्यनेन "अस्य" शब्देन सूर्य्य एव कस्मान्न सम्बध्यते? अपि च "तृतीय"-शब्दस्य प्रकृतानुक्रमाविरोधेनैवमेव सुखतरा योजना भविष्यति। उच्यते,—'अस्य वामस्य'—इत्येतदन्तोदात्तं पदमितरदन्यत् 'तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठः अस्य'—इति प्रधानरूपमेव सत् पूर्वेणानुदात्तमिति स्वरकृताद्विशेषादर्थकृतेनापि विशेषेण भवितव्यमित्यप्रधानार्थाभिधायिना विशेषः प्रतीयते। आदित्यसंस्तवात् सूक्ते वायुश्चात्राप्रधानः, प्रकृतादादित्यात् तस्माद्वायुविषयमेवेदम् अस्येति द्वितीयपदमनुदात्तं सम्पद्यते। अतः सुतरामुपपन्नं भवति "उदात्तं प्रथमादेशेऽनुदात्तमन्वादेशे"—इत्यत्र प्रथमादेशान्वादेशशब्दाभ्यां प्रधानाप्रधानावुच्येते इति। अन्ये तु मन्यन्ते,—प्रथमादेशो नाम प्रारम्भः, तत्र यद्वर्त्तते, तदुदात्तं भवति, प्रधानार्थतरमुदात्तत्वेनैव लक्षणेन। तद्यथा,—"अस्या ऊ षु णः (ऋ० सं० २, २, २, ४)" "अस्य वामस्य (ऋ० सं० २, ३, १४, १)"—इति। अन्वादेशो नाम, अन्यस्य पदस्य पश्चादादेशः, तत्र वर्त्तमानमनुदात्तं भवति। पदात् पदस्य निघातो भवतीति हि लक्षणविदोऽपि ब्रुवते। तच्चानुदात्तत्वेनैव लक्षणेनाल्पीयोऽर्थतरमप्रधानार्थतरं भवति। तद्यथा,—"दीर्घायुरस्या यः पतिः (ऋ० सं० ८, ३, २७, ४)" तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य (ऋ० सं० २, ३, १४, १)"—इति॥

आह,—कथं सप्तमपुत्र आदित्यः? इति। उच्यते,—"सप्तमो ह्यसावादित्यः पुत्रः"—इत्येवमैतिहासिका मन्यन्ते। ब्राह्मणेऽपि च,—"मृतपितरमण्डमवापद्यत, तस्मिन्नादित्यः सप्तम इन्द्रोऽष्टम

इति ह विज्ञायते"। अथवा सप्तसंख्याका युक्ता अस्य रश्मयः पुत्राः, तेनासौ सप्तपुत्रः। अथवा नैव संख्याभिप्रायमेतत् सप्तपुत्र इति। आह,—कथं तर्हि ? इति। उच्यते,—"सर्पणपुत्रमिति" एवम्, सर्पणा हि तस्य रश्मयो मुहूर्त्तमप्यनवस्थायिनो यस्य पुत्राः सोऽयं सप्तपुत्रः। "सप्त सृप्ता संख्या" षड्भ्यः सकाशात्। एवं सप्तसंख्योपेताः, सर्पणक्रियायोग्या वा एत एव "आदित्यरश्मयः" आदित्यस्य पुत्राः "इति" मन्त्रविदः "वदन्ति" मन्यन्ते ॥५(२६)॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा।
त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्थुः ॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकचारिणंचक्रं चकतेर्वा चरतेर्वा क्रामतेर्वैको अश्वो वहति सप्तनामादित्यः सप्तास्मै रश्मयो रसानभिसन्नामयन्ति सप्तैनमृषयः स्तुवन्तीति वेदमपीतरन्नामैतस्मादेवाभिसन्नामात् संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्द्धर्चस्त्रिनाभिचक्रं त्र्यृतुः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति संवत्सरः संवसन्तेऽस्मिन् भूतानि ग्रीष्मो ग्रस्यन्तेऽस्मिन्रसा वर्षा वर्षत्यासु पर्जन्यो हेमन्तो हिमवान् हिमं पुनर्हन्तेर्वा हिनोतेर्वाजरमजरणधर्माणमनर्वमप्रत्यृतमन्यस्मिन् यत्रेमानि सर्वाणि भूतान्यभिसन्तिष्ठन्ते तं संवत्सरं सर्वमात्राभिः स्तौति पञ्चारे

चक्रे परिवर्त्तमान इति पञ्चर्तुतया पञ्चर्त्तवः संवत्सरस्येति च ब्राह्मणं हेमन्तशिशिरयोः समासेन षळर आहुरर्पितमिति षड्तुतया अराः प्रत्यृता नाभौ षट् पुनः सहृतेः। द्वादशारं नहि तज्जराय। द्वादश प्रधयश्चक्रमेकमिति मासानां मासा मानात् प्रधिः प्रहितो भवति। तस्मिन् साकं त्रिशता न शङ्कवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः। षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं समासेन। सप्त शतानि विंशतिश्च तस्थुः। सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं विभागेन विभागेन ॥६॥

इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४, ४ ॥

यथा चायं सप्तभिः सर्पणैर्वा रश्मिभिर्युज्यते तथेयमपरा ऋगेतस्मिन्नेव सूक्ते "सप्त युञ्जन्ति ०—० अधि तस्थुः"—इति (ऋ० सं० २, ३, १४, २)। 'सप्त' सङ्ख्योपेताः सर्पणा वा 'युञ्जन्ति' योजयन्त्यात्मना रश्मयः 'रथं' रंहणमादित्यम्, उद्यन्नेव ह्यसावादित्यो रश्मिभिः युज्यते, रंहणश्चासौ मुहूर्त्तमप्यनवस्थायित्वात्। 'एकचक्रम्' एक एव ह्यसावन्तरिक्षे चरति, इतराणि ज्योतींषि नाशयत्येव स्वेन तेजसा प्रकाशेन। 'एकोऽश्वः', एक एवाश्वः, अशनो व्यापनः सर्वभूतानाम् 'वहति' गच्छति 'सप्तनामा' सप्तस्तुतिः, सप्तपुत्रः—इत्येवमाद्याः सप्त-

सङ्ख्याकाः स्तुतयोऽस्य। अथवा "सप्तास्मै रश्मयो रसानभिसन्नामयन्ति"—एतस्मिन् मण्डले, इति सप्तनामा। अथवा "सप्तैनमृषयः (नमन्ति) स्तुवन्ति इति" सप्तनामा। "इदमपीतरत्" शब्दः "नाम" "एतस्मादेव"—"अभिसन्नामात्" तदपि स्वमर्थं प्रत्याययितुं क्रियापदस्य वा गुणभावेनाभिमुख्येन सन्नमति। स एवंलक्षणः सप्तचारी व्यापनः सप्तनामा, सर्पणैः सप्तभिर्वा रश्मिभिर्युक्तो यदा वहति, उदयादारभ्य यावदस्तमिति, तदैवं वहन् निर्वर्चायन्तीति उच्यते,—'त्रिनाभिचक्रमजरमनर्वम्' 'त्रिनाभिसंयुक्तं कालचक्रम्, चकनधर्मि, चकनं चलनमुच्यते, चरणधर्मि, क्रमणधर्मि वा। 'अजरम्' "अजरणधर्माणम्"। 'अनर्वम्' "अप्रत्यृतमन्यस्मिन्" अनाश्रितमित्यर्थः। 'त्रिनाभिचक्रं' "त्र्यृतुः" हि "संवत्सरः"—"ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति" अनेन ऋतुविभागेन एतदेवास्य त्रिनाभित्वमभिप्रेतम्। ऋतुभिर्हि संवत्सरो नह्यते सन्नह्यते इत्यर्थः। "संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्द्धर्चः" नादित्यप्रधानः। "संवत्सरः संवसन्त्यस्मिन्"—इति प्रसक्तानुप्रसक्तम्, समस्तानि हि "भूतानि" एतस्मिन् संवसन्ति। मैथुनाभिप्रायो वा स्यात् संवासः? "ग्रीष्मः, ग्रस्यन्तेऽस्मिन् रसाः" सूर्य्येण। "वर्षा, वर्षत्यासु पर्जन्यः" तदेतत् प्रत्यक्षमेव। "हेमन्तः, हिमवान्" तत्र हि बहु भवति हिमम्। "हिमं पुनर्हन्तेर्वा" तद्धि हन्त्योषधिवनस्पतीन् प्रकिरति, "हिनोतेर्वा" तर्पणार्थस्य, तेन हि पुष्यन्ति यवादयः, गमनार्थस्य वा हन्तेः, तद्धि गमयति क्षयं भूतानि। 'अजरं' तत् संवत्सरचक्रम् अजरणधर्मि, न हि संव-

त्सरस्य जरा नाम धर्मोऽस्ति। "अनर्वं" च तत् "अप्रत्यृतम्" अप्रतिगतमनाश्रितमन्यत्र क्वचित्। आह, अत्र किम्? इति। उच्यते,—"यत्र" यस्मिन् 'मा' "इमानि" 'विश्वा' "सर्वाणि" 'भुवना' "भूतानि" 'अधि' उपरि 'तस्थुः' "अभिसन्तिष्ठन्ते" आश्रितानि विनाशमुपयान्ति। विनाशोऽपि हि संस्थोच्यते, संस्थितः पिता ममेत्युक्ते मृत इति गम्यते। तदेवंलक्षणं 'त्रिनाभि' कालचक्रमजरम्, य आदित्योऽभिनिर्वर्त्तयति, यच्चेदमभिनिर्वर्त्यते कालचक्रम्, तदेतदुभयमप्यहं स्तौमीत्येवमस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्द्धर्चं आदित्यप्रधानः, उत्तरः संवत्सरप्रधानः॥

आह—कथं गम्यते सम्वत्सरप्रधान उत्तरोऽर्द्धर्चः इति, नहि संवत्सरग्रहणमत्रास्ति? उच्यते,—'त्रिनाभिचक्रम्'—इत्येतस्मादनुसम्बन्धात्। आह,—एतदपि विशेषलिङ्गमत्र नास्त्येव, त्रय ऋतवो नाभिशब्देनोच्यन्ते इति? तस्मादेतदप्ययुक्तमेवेति। उच्यते,—य एष पूर्वस्मिन्नर्द्धर्चे प्रकृतेन सूर्य्येणाभिनिर्वर्त्यते संवत्सरः, अस्मिंश्च सर्वाण्येतानि भूतान्यभिसन्तिष्ठन्ते, "तम्" एतं "संवत्सरम्" उत्तरस्मिन्नर्द्धर्चे प्रकृत्य मन्त्रकृत् 'त्रिनाभिचक्रम्'—इत्येवमाद्याभिः "सर्वमात्राभिः" सर्वैः अवयवैः 'पञ्चारे चक्रे' 'षडरे' 'त्रीणि शतानि षष्टिश्च' 'सप्तशतानि विंशतिश्च'—इत्येवम्प्रकारैः "स्तौति"। तस्मात् सूक्ते संवत्सरस्यावयवस्तुतिप्रायदर्शनादिहापि त्रिनाभिशब्द ऋतुविषय इत्युपपद्यते। षण्णामृतूनां द्वौ द्वौ ऋतू समानस्वभावौ इत्यनेनाभिप्रायेण त्रित्वम्। अथैव-

मुक्त्वा "तं संवत्सरं सर्वमात्राभिः स्तौति" अधुना यथैतं सर्वमात्राभिः स्तौति, तथोपपादयति,—"पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने तस्मिन्नातस्थुर्भुवनानि विश्वा। तस्य नाक्षस्तप्यते भूरिभारः सनादेव न शीर्य्यते स नाभिः॥"—इति (ऋ० सं० २, ३, १६, ३—१, २२, ८, १३)। "इति पञ्चर्त्तुतया" संवत्सरस्य स्तुतिः। 'पञ्चारे चक्रे' ऋतवः अत्र अरत्वेनाभिप्रेताः। 'परिवर्त्तमाने' परिगृह्येदं जगद् वर्त्तमाने। आह,—किम्? इति। उच्यते, 'तस्मिन्नातस्थुः' तस्मिन्नवस्थितानि उपरि अधिरूढानि। कानि? 'भुवनानि' भूतानि 'विश्वा' विश्वानि, सर्वाणि, कालचक्रे हि सर्वमेवेदं जगदधिरूढं बम्भ्रमीति। अथैवमतिमहतापि सर्वभूतचक्रेणाक्रान्तस्य कालचक्रस्य 'भूरिभारः' बहुभारः सन्नेवायम् 'अक्षः' संवत्सराख्यः 'न तप्यते' न सन्तापयति नापि सन्तापं यास्यतीत्यर्थः। अपि च 'सनादेव' चिरन्तन एव सोऽक्षः, तथापि न तप्यते, न वा तप्तोऽपि सन् सहसैव 'विशीर्य्यते' नश्यति। आह,—यद्यक्षो न तप्यते शीर्य्यते वा, किमेवमतिवलीयसाक्षेण घृष्यमाणा नाभिः, तप्यते शीर्य्यते वा? इति। नेत्युच्यते,—'स नाभिः' अक्षो न शीर्य्यते न तप्यते। नाभिरादित्य एवाभिप्रेतः। आह,—कथमेतद्गम्यते 'पञ्चारे चक्रे'—इत्यत्र अर-शब्देन ऋतवोऽभिप्रेता इति, न ह्यत्र विशेषलिङ्गमृतूनामरत्वेऽस्ति, अपि च ऋतवः षट् प्रसिद्धाः, इह च पञ्चार इति श्रूयते, तस्मादनुपपन्नम्? इति। उच्यते,—सूक्ते संवत्सरस्यावयवस्तुतिप्रायदर्शनादुपपद्यते। "पञ्चर्त्तवः संवत्सरस्येति च ब्राह्मणम्,

हेमन्तशिशिरयोः समासेन" एकत्वेनेत्यर्थः। तस्मादुपपद्यते। एवं पञ्चर्त्तुत्वमृतूनाम्, अरत्वं चावयवस्तुत्यभिसम्बन्धादिति॥

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्द्धे पुरीषिणम्। अथेमे अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे षळर आहुरर्पितम्"—इति (ऋ० सं० २, ३, १६, १)। "षळर आहुरर्पितमिति षड्ऋतुतया" संवत्सरस्य स्तुतिः। 'पञ्चपादं संवत्सरम्, ऋतवो हि संवत्सरस्य पादाः, तैरसौ पतति गच्छति। 'पितरं' पालकं सर्वभूतानामुत्पादयितारं वा 'द्वादशाकृतिम्' द्वादशमासप्रविभक्तविग्रहम्, "द्वादशमासाः संवत्सरस्य"—इति च ब्राह्मणम् "दिवे' द्युलोकस्य 'परे' परमे 'अर्द्धे' स्थाने योऽयमवस्थित आदित्यः, एतस्मिन् पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं 'पुरीषिणं' उदकवन्तं संवत्सरम् 'अर्पितमाहुः' अविशेषेणान्ये ब्राह्मणाः। तस्मात् सर्वऋतवो वृष्टिमन्त इति ह विज्ञायते। तस्मात् संवत्सरस्योदकवत्त्वमुपपद्यते। 'अथ' पुनः 'इमे' 'अन्ये' य एते 'उपरे' उपर्य्यवस्थिताः; 'सप्त' ऋषयः, एते 'विचक्षणं' विविधानां सर्वभूतकर्मणां द्रष्टारमेवमादित्यं 'चक्रे षडरे' तस्मिन् संवत्सराख्ये 'अर्पितमाहुः'। अथवा सप्तचक्र आदित्यः, स हि सप्तभीरश्मिभिश्चकते दीप्यते, 'सप्तचक्रे'—इत्येकं पदं तस्मादेवमपि भवति॥ एवमेके संवत्सरमादित्यप्रविष्टमाहुः,अपरे पुनरादित्यं संवत्सरेप्रविष्टमित्येष समस्तार्थः॥ एवमेतस्यामृचि आदित्यसंवत्सरौ स्तूयेते। वक्ष्यति हि "चन्द्रमसा वायुना संवत्सरेणेति संस्तवः"। संवत्सरस्य चक्ररूपेण नाभ्यादिभिः स्तुतिरुपपद्यते॥ "अराः प्रत्यृता नाभौ"

प्रतिगता इत्यर्थः। "षट् पुनः सहतेः" ते हि पञ्चसङ्ख्यामभिभूय वर्त्तन्ते ॥

"द्वादशारं न हि तज्जराय"—इति। "द्वादशप्रधयश्चक्रमेकम्"—इति। "इति मासानाम्" एतौ पादौ भवत इति वाक्यशेषः। "द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत। तस्मिन् साकं त्रिशता न शङ्कवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः ॥"—इति (ऋ० सं० २, ३, २३, २)। "मासा मानात्" मीयते हि तैः संवत्सरः। "प्रधिः प्रहितः" प्रश्लिष्य चक्रे निहितः "भवति" गण्डपुच्छः प्रधिरित्युच्यते। 'द्वादशप्रधयः' मासाख्याः, संहताः सन्तः 'चक्रमेकं' भवति। तत्र च पुनः 'त्रीणि नभ्यानि' फलकानि भवन्ति,—त्रय ऋतवो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति। यदेतदेवंलक्षणं चक्रम् 'क उ तत् चिकेत' कस्तु तत् याथार्थ्यतो विजानाति? 'तस्मिन्' चक्रे 'साकं' सह 'त्रिशता न शङ्कवोऽर्पिताः' त्रिशतान्यहोरात्राणि शङ्कव इवार्पितानि। 'षष्टिर्न' षष्ट्यधिकानि त्रीण्यहोरात्रशतानि शङ्कव इवार्पितानि, प्रक्षिप्तानि। द्वितीयो नकारः समुच्चयार्थे। 'चलाचलासः' चलानि च अचलानि च, चलान्यनवस्थायित्वात्, अचलान्यहोरात्रात्मभावं न मुञ्चति। आह,—कथं गम्यते अहोरात्राण्येतानीति? उच्यते,—संवत्सरस्तुतिप्रायसम्बन्धाच्च। "षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहोरात्राः इति च ब्राह्मणं समासेन" अहोरात्रयोरेकत्वेनेत्यर्थः ॥

"द्वादशारं न हि तज्जराय वर्वर्त्ति चक्रं परि द्यामृतस्य। आ

पुत्रा अ॒ग्ने मिथुना॒सो अत्र स॒प्त श॒तानि विंश॒तिश्च तस्थुः ॥"—
इति (ऋ० सं० २, ३, १६, १)। 'न हि तज्जीर्य्यते' किं तर्हि
अन्यानि भूतानि जरयत् 'वर्वर्त्ति च पुनः पुनर्वर्त्तते। 'परि द्यां'
परिगृह्य द्याञ्च पृथिवीञ्च ततो वर्वर्त्ति। 'ऋतस्य' उदकस्य
पूर्णम्, अथवा 'ऋतस्य' आदित्यस्य स्वभूतम्, अथवा 'ऋतस्य'
यज्ञस्याङ्गभूतम् 'आतस्थुः' पुत्राः। एतस्मिंश्चक्रे 'मिथुना' द्वन्द्व
इत्यर्थः। कस्य ? 'अग्ने'। अग्निशब्दोऽस्मिन् मन्त्रे सम्बो-
नान्तः, षष्ठ्या विपरिणस्यते, अग्नेः पुत्रा आतस्थुरिति। अग्नि-
श्चात्रादित्य एवाभिप्रेतः, तस्याहोरात्राण्येव पुत्रत्वेनोच्यन्ते, तत्
कृतत्वादहोरात्राणाम्। आह,—कियन्तस्ते पुत्राः ? इति
उच्यते,—"सप्तशतानि विंशतिश्च"। ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे
भवति,—"सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः"
इति च ब्राह्मणमहोरात्रयोर्विभागेन विभागेन"—इति ॥ एवमे-
स्मिन् सूक्ते संवत्सरं "सर्वमात्राभिः" सर्वैरवयवैः "स्तौति"
तस्मादुपपद्यते "सप्त युञ्जन्ति"—इत्येतस्यामृचि संवत्सरप्रधा-
स्त्रिनाभिचक्रमित्येषोऽर्द्धर्चः। तदेतत् सर्वमपि 'सप्तपुत्रं' सप्त-
पुत्रमित्येतस्मात् पदात् प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम्, प्रकृतमिदानीं
वर्णयिष्यामः। किं पुनः प्रकृतम् ? ऐकपदिकं समाम्नायव्या-
ख्यानम्। तत्र यदुक्तं तदुक्तमेव, यदनुक्तं तद्वक्तव्यमितीदमु-
च्यते,—"स॒क्थिमविन्द॒च्चर॒णे न॒दीनाम्"—इति ॥ ६ (२७)॥

इति निरुक्तवृत्तौ नवमाध्यायस्य [चतुर्थाध्यायस्य]
चतुर्थः पादः ॥ ४, ४ ॥

ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ जम्बूमार्गाश्रमवासिन
आचार्य्यभगवद्दुर्गस्य कृतौ नवमोऽध्यायः
(चतुर्थोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ४ ॥

—–

१ २ ३ ४ ५ ६
(एकार्थकोऽनुवयःसुपर्णायदिन्द्रजुष्टोदमूनाः सम्मातप-
७ ८ ९ १० ११ १२ १३
न्तीषिरेणमरुत्वाँतितउसक्तुमिवततसूर्य्यस्येन्द्रेणसमीर्मान्ता-
१४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
सः कायमानःकनीनकेवोपोअदर्शिसुविते विद्यामदेवानआघा-
२१ २२ २३ २४ २५ २६ २७
द्यौर्मेऽदितिरदितिरुतस्मात्राहास्यवामस्यसप्तयुञ्जन्ति सप्त-
विंशतिः ॥)

इति निरुक्ते पूर्वषट्के चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

—:०*०:—

ओ३म् । सस्निमविन्दच्चरणे नदीनाम् । संस्ना
मेघम् । वाहिष्ठो वां हवानां स्तोमो दूतो हुवन्नरा
वोढृतमो ह्वानानां स्तोमोदूतो हुवन्नरौ मनुष्या नरा नृत्यन्ति
कर्मसु दूतो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा (दूतो देवानामसि
मर्त्यानामित्यपि निगमो भवति ।) वावशानो वष्टेर्वा
वाश्यतेर्वा । सप्त स्वसृररुषीर्वावशान इत्यपि निगमो
भवति । वार्यं वृणोतेरथापि वरतमम् । तद्वार्यं वृणीमहे
वरिष्ठं गोपयत्यम् । तद्वार्य्यं वृणामहे वर्षिष्ठं गोपायितम्
गोपायितारः । यूयं स्थ युष्मभ्यमिति वान्ध इत्यन्ननाम
ध्यानीयं भवति । आमत्रेभिः सिञ्चता घमन्धः । आसि
ञ्चतामत्रैर्मदनीयमन्धोऽमत्रं पात्रममा अस्मिन्नदन्त्यम
पुनरनिर्मितं भवति पात्रं पानात्तमोऽप्यन्ध उच्यते नास्मि
ध्यानं भवति न दर्शनमन्धन्तम इत्यभिभाषन्तेऽयसपीतरोऽ
एतस्मादेव । पश्यदक्षण्वान् न विचेतदन्ध इत्यपि निगमो
भवति ॥ १ ॥

"सस्निम् (१)"—इति। एतदनवगम्। अर्थाप्रतीतिरस्य-नवगस्य इत्युच्यते। लक्षणासम्पन्नश्च संस्कारः खल्वपि अविज्ञा-तमित्युच्यते। तत्रैवं सति, कचित्प्रकृत्यादेः संस्कारस्यानवगमः, कचिदर्थाप्रतीतिरेव, कचिदुभयस्याप्यनवगमः, यथास्मिन्नेव सस्नि-मिति न विज्ञायते किमभ्युक्तं भवति? प्रकरणादत्र मेघाभिधेयम्, अन्यत्रान्योऽपि कश्चित् स्यात्, प्रकरणविशेषादेव। एवं सर्वत्रै-वोपेक्षितव्यम्। प्रकरणसामर्थ्याच्छब्दोऽप्यर्थान्तरं भजते। "सस्निमविन्दच्चरणे नदीनामपावृणोद्दुरो अश्मव्रजानाम्। प्रासां गन्धर्वो अमृतानि अवोचदिन्द्रो दक्षं परिजानादहीनाम्॥"—इति (ऋ० सं० ८, ७, २७, ६)। विश्वावसोर्देवगन्धर्वस्येयमार्षम्। घर्मोत्सादने विनियुक्ता। तत्रोक्तं परिषिक्ते गन्धर्वनामभिरुपति-ष्ठन्तऋत्विजो यजमानश्चेति। तासामुपस्थानर्चामियं मध्ये मैत्राय-णीयके। 'सस्नि' "संस्नातम्" अद्भिः परिवेष्टितं, सर्वतः परिस्नुतं, धौतं वा "मेघम्" 'अविन्दत्' अलभतेन्द्रः। क पुनरलभत? 'चरणे नदीनां' यत्र नदना आपश्चरन्ति, गच्छन्ति, तत्रालभत, अन्तरिक्षलोके इत्यर्थः। आह,—लब्ध्वानन्तरं किमकरोत्? इति। उच्यते,—'अपावृणोत्' अपावृतवान्, उद्घाटितवानि-त्यर्थः। 'दुरः' द्वारः। आह,—कस्य? उच्यते,—'अश्मव्रजा-नाम्' अपामश्मा मेघः, तमधि या व्रजति, स च यासां व्रजभूतो गोष्ठभूतः, ता अश्मव्रजा आपः, तासां निर्गमनद्वाराणि अपावृ-णोत्। या एता एवंलक्षणा आप', 'आसाम्' अस्य च इन्द्रस्य 'गन्धर्वः' विश्वावसुः 'प्रावोचत्'—'अमृतानि' नामानि, छान्दसस्तु-

तियुक्तानि, तानि हि नित्यत्वादमृतानि। आह,—कस्मात् पुनः स्येन्द्रस्यामृतानि प्रावोचदासाञ्चापाम्? इति। उच्यते, इतः,— यस्मादसाविन्द्रः 'दक्षं' दातारं मेघम्। अयम् आसाम् 'अहीनाम् अयनानाम्, अपां द्वारेषु अपावृतेषु, दानाय समर्थो भविष्यति,— इत्येवं 'परिजानात्' परिज्ञातवान्। परिज्ञाय च 'अपावृणोत् दुरोऽश्मव्रजानाम्'। तस्मादस्येन्द्रस्यामृतानि नामानि प्रावोचदि... श्चानेन प्रकारेणेन्द्रेण सर्वमेवेदं जगद् ध्रियत इति आसामपि अने... हेतुना प्रावोचदिति। एवमेतस्मिन् मन्त्रे 'चरणे नदीनाम् अवि... न्दत्' अपावृणोच्च दुरोऽश्मव्रजानाम्, दक्षञ्च परिजानात्'—इत्ये... कवाक्यतार्थसम्बन्धात् "सस्नि" शब्दो मेघविशेषणम् उपपद्यते॥

अथवा अयमप्यस्य मन्त्रस्य पादव्यत्ययेनार्थः स्यात्,— संस्नातं मेघमविन्ददलभतेन्द्रः पर्य्येष्यमाणः, क्वाविन्दत्? चरणे नदीनाम्, अपाम्, अन्तरिक्षलोके। लब्ध्वा च स एव इन्द्रः, ... मेघं, दक्षं दातारम्, अहीनाम् अपां परिजानात्। परिज्ञाय च समर्थोऽयमिति ततस्तस्य द्वाराण्यपावृणोत्। अश्मव्रजानाम... पामधो निर्गमनाय। तत एतानि निर्गतानि, अमृतानि उदकानि शस्यसम्पत्कराणि प्रावोचदिव प्राकथयदिव,—असाविन्द्रो गन्धर्वः, आसां प्रजानां जीवध्वमेभिरुदकैरस्मद्दत्तै रति। "इन्द्रो गन्धर्वः, तस्य मरुतोऽप्सरसः"—इति श्रूयते। तस्मादिन्द्रस्यापि गन्धर्वत्वमुपपद्यत एव, स च गोः वज्रस्य धारयिता इति गन्धर्वः।

"वाहिष्ठः (२)"—इति। एतदनवगतम्। "वोढृतमः"— इत्यवगमः। "वाहिष्ठो वां हवानां सोमो दूतो हुवन्नरा। युवाभ्यां

भूत्वश्विना ॥"—इति (ऋ० सं० ६, २, २६, १)। गायत्री। विश्वमनसो वैयश्वस्येयमार्षम्, पितुर्वा व्यश्वस्य। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शास्यते। 'नरा' हे नरौ! सर्वेषामेव वोढ़ृणां स्तोमानाम्, आह्वातॄणाञ्च। य एव एषः 'वाहिष्ठः' अतिशयेन वोढा, आह्वातृतमः, अयमेव 'दूतः' इव युवां 'हुवत्' आह्वयदित्यर्थः। योऽयमेवंलक्षणः 'सोमः' अस्मत्प्रेरितः, स नित्यकालमेव 'युवाभ्यां' 'भूतु' भवत्वित्यर्थः। हे 'अश्विना' अश्विनौ! इति सम्बोधनम्। 'स्तोमो दूतः'—इत्येताभ्यां समानविभक्त्यन्तत्वात् "वाहिष्ठ"-शब्दः सोमविशेषणमित्युपपद्यते ॥

निगमप्रसक्तमित्युच्यते,—"मनुष्याः" अपि हि "नराः" उच्यन्ते, ते हि "नृत्यन्ति" गात्राणि पुनः पुनः प्रक्षिपन्ति "कर्मसु" उपस्थितेषु तान्यनुतिष्ठमानाः ॥

"दूतो" (३) जवतेर्वा गत्यर्थस्य" स हि गच्छति। "द्रवतेर्वा" गत्यर्थस्यैव। "वारयतेर्वा" स हि वारयत्यनर्थान् ॥

"वावशानः (४)"—इति अनवगतम्। "वष्टेर्वा" कान्त्यर्थस्य, "वाश्यतेर्वा" शब्दार्थस्य वावशानः स्यात्। "सप्त स्वसॄरुषीर्वावशानो विद्वान्मध्व उज्जभारा दृशे कम्। अन्तर्येमे अन्तरिक्षे पुराजा इच्छन् वव्रिमविदत् पूषणस्य।"—इति (ऋ० सं० ७, ५, ३३, ५)। त्रितस्याप्तस्येयमार्षम्। आग्नेयी। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'सप्त' 'स्वसॄः' स्वसारो भगिन्य इव पाह्वर्चिषः समानजन्मत्वात्। अथवा सह सर्पणात् स्वसारः,

ता हि सह सर्पन्ति 'अरुषीः' आरोचनाः, दीप्ता इत्यर्थः। या एवं-लक्षणाः अर्चिषः, ताः, अग्निः 'वावशानः' कामयमानो वावश्यय-मानो वा, शब्दं कुर्वाणः सः 'विद्वान्' आत्मीयमधिकारान् जानानः, 'मध्वः' घृतस्य हविषः पूर्णः, 'उज्जभार' ऊर्द्ध्वं हृतवानेषां लोकानां 'दृशे कं' दर्शनायेत्यर्थः। एवं ता ऊर्द्ध्वं हुत्वा दर्शनम-भिव्यञ्जयित्वा जनानाम् 'अन्तः' आदित्यस्य मध्ये यदन्तरिक्षं तत्र, 'येमे' तत्रोपनियमितवान् तद्धविः 'पुराजाः' अग्निः, स हि सर्वदेवेभ्यः प्रथम एव जातः। 'इच्छन्' 'वव्रिं' रूपं 'पूषणस्य' पूष्णः, आदित्यस्य। कथं नामासावादित्यो दीप्तरूपः स्यात्? अतोऽन्तरादित्यस्य येमे। तच्चासावेतमर्थम् 'अविदत्' अलभत इत्यर्थः। स एव दीप्तरूप आदित्यः संवृत्त इत्यभिप्रायः॥ एवमत्र "स्वसृर्वावशानः"—इत्यनेन सामानाधिकरण्याच्छब्दसा-रूप्याच्च "वावशाने"—इत्यस्य कान्त्यर्थत्वं शब्दार्थत्वञ्च उप-पद्यते॥

"वार्य्यम् (५)"—इति। अनवगतम्। वृणोतेर्यद्वरयितव्यं भवति, तद्वार्य्यमित्युच्यते। अथापि। कदाचिद् वार्य्यशब्देन यद्वरतमं श्रेष्ठतमं किञ्चिद्भवति, तदुच्यते। तद्वार्य्यं वृणीमहे वरिष्ठं गोपयत्यम्। मित्रो यत् पान्ति वरुणो यदर्य्यमा॥"—इति (ऋ० सं० ६, २, २३, ३)। विश्वमनस इयमार्षम्। मैत्रावरुणे सूक्ते। 'तद्वार्य्यं वृणीमहे' वरयितव्यं वरणार्हं धनं वृणीमहे। हे स्तोतारः! 'वरिष्ठ' 'गोपयत्य' "गोपायितव्य" यद्रक्षणार्हमित्यर्थः। अथवा गोपयत्यं गोपितारो यस्य धनस्य

यूयं भविष्यथ, तद् वृणीमहे। अथवा युष्मभ्यं यौष्माकीणं यद्भवति, तद् वृणीमहे। किञ्च, नित्यकालमेव मित्रावरुणार्य्यमाणः 'यत्' 'पान्ति' रक्षन्तीत्यर्थः, तद् वृणीमहे। एवमत्र च मित्रावरुणार्य्यमाणो यत् पान्ति इत्यनेन सम्बन्धात् "वार्य्य"—शब्दो धनविशेषणमित्युपपद्यते॥

"अन्धः (१६)"—इति। अनेकार्थमनवगतम्। आध्यानीयमित्यर्थप्रतीतिः। प्रार्थनीयमन्नं भवति सर्वस्यैव। "अध्वर्य्यवो भरतेन्द्राय सोममामत्रेभिः सिञ्चता मद्यमन्धः। कामी हि वीरः सदमस्य पीतिं जुहोत वृष्णे तदिदेष वष्टि॥"—इति (ऋ० सं० २, ६, १३, १)। गृत्समदस्येयमार्षम्। रात्रिपर्य्यायि शस्यते। होतुः शस्त्रे विनियुक्ता। अस्त्येव च शस्त्रस्य याज्यैषा। हे 'अध्वर्य्यवः!' 'भरत' प्रापयतेमं 'सोमम्' एतस्माद्धविर्धानादुत्तरवेदिम्, 'इन्द्राय' इन्द्रार्थम्। अथवा 'भरत' धारयताग्नेरुपरि। ततश्चैनम् 'अमत्रेभिः' अमत्रैः पात्रैः, एभिः सोमचमसैः, वषट्कारे प्राप्ते 'आसिञ्चत' तस्मिन्नग्नौ। 'मद्य' मदनीयम्, एतत्सोमाख्यम् 'अन्धः'। कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि?? इतः—यस्मात् 'कामी हि वीरः' कामयत वीरः इन्द्रः 'अस्य' सोमस्य 'सदं' सदैव, नित्यकालमेव 'पीतिं' पानमित्यर्थः। तस्मात् कारणात् 'जुहोत' तस्मै 'वृष्णे' वर्षित्रे इन्द्राय, एतं सोमम्। किमेतमेव केवलं सोममेष कामयते? नेत्युच्यते,—'तदिदेष वष्टि' तत्तत्सोमप्रदानमेष इन्द्रो वष्टि कामयत इत्यर्थः, न केवलं रात्रिपर्य्यायेष्वित्यर्थः। तस्मादासिञ्चत इमं सोमं

मा विलम्बध्वमित्यभिप्रायः। एवमत्र दानसम्बन्धात् "अन्धः" शब्दोऽन्नार्थ उपपद्यते। पठितमपि चान्ननामसु अनेकार्थत्वात् तु सन्दिह्यते इत्येष निगम उपात्तः॥

निगमप्रसक्तमुच्यते।—"अमत्रं पात्रम्, अमा अस्मिन् अदन्ति" अश्नन्तीत्यर्थः। अमा-शब्देन पुनर्यदनिर्मितपरिमाणं किञ्चिद् भवति, तदुच्यते, न हि तेषां परिमाणमस्ति, यावन्तस्त-स्मिन्नदन्ति। "पात्रं पानात्" पीयते हि तेन॥

तमोऽप्यन्ध उच्यते। किं कारणम्? "नास्मिन्" "ध्यानं" दर्शनं कृतं "भवति" चक्षुषो दृष्टि-निरोधाल्लौकिका अपि दर्शननिरोधे सति "अन्धन्तम इत्यभिभाषन्ते"। "स्त्रियः स॒तीस्ताँ उ॒ मे पुंस आ॑हुः पश्य॒दक्ष॒ण्वान् न वि॒चे॑तद॒न्धः। क॒विर्यः पुत्रः स ईमा चि॑केत॒ यस्ता वि॒जा॒नात् स पि॒तु॒ष्पि॒तास॑त्॥"—इति (ऋ० सं० २, ३, १७, १)। अस्यवामीये। त्रायतोः पालनार्थस्यात्र स्त्री-शब्दो निरुच्यते। पालयित्र्यः एवैतः सत्यः कृतस्नस्य जगतः। एत एव रश्मयो नाड़ीभिः अध्यात्मिकीभिः अनुप्रविश्य प्राणिशरीरेष्वन्नपक्तिं कुर्वन्ति, ततः स्थितिरुपजायते, एत एव वर्षप्रदानेन कृत्स्नं जगत् त्रायन्ते, तस्मात् त्राणात् 'स्त्रियः' एताः। 'तान्'—इति नकारान्तं पदम्। 'उ'—इति पदपूरणे एव। तानेवंलक्षणान्‌रश्मीन् पालयितॄन् सतः। 'मे' ममेति मन्त्रदृगात्मानं निर्दिशति। ममैतान् पुंस आहुः। एत एव रश्मयो बहुप्रजानाः इत्येवं ब्रह्मविदः आहुः। एत एवान्नपक्त्यादिनोपकारेणोपकु-र्वन्ति। जगत्त्रायन्ते एत एव बुद्धेः सर्वार्थप्रकाशित्वेनोपकुर्वन्ती-

त्यभिप्रायः। आदित्यान्तरपुरुषो हि बुद्ध्यधिदेवता, तदवयवभूताश्च रश्मयः, तेन ह्यन्तर्गता आध्यात्मे पुरुषस्य विज्ञानम् उपहरन्ति। अतस्तेषां बहुप्रजानत्वमुपपद्यते। आह,—कः पुनरेतान् रश्मीनेवङ्गुणयुक्तान् पश्यतीति? 'पश्यदक्षण्वान् न विचेतदन्धः' यो हि अक्षण्वान् भवति, दर्शनवान्, विज्ञानवान्, वेदार्थविज्ञानवान्, वेदार्थविज्ञानेनोपजनितप्रज्ञः, स एव ताभ्यां गुणाभ्यां युक्तान् पश्यन्नास्ते नित्यकालं नित्ययुक्तत्वात्। इतरस्तु योऽन्धः अध्यानवान्, अश्रुतवेदोपनिषत्कः स मन्दबुद्धित्वात् 'न विचेतत्' नैतान् याथार्थ्यतः पश्यति, न विजानातीत्यर्थः यः पुनः एवं एतान् यथार्थ्यतः पश्यति, स एव 'कविः' क्रान्तदर्शनो भवति, परिनिष्ठितविद्य इत्यर्थः। स च परिनिष्ठितविद्यत्वेनैव 'पुत्रः' पुरुणो बहुनोऽहंसस्त्रातः। यश्चायमेवङ्गुणयुक्तः, स 'ईम् आचिकेत'। 'ईम्'—इति पदपूरणः। 'आचिकेत' स एवैतानेवम् आभिमुख्येन यथावत् पश्यति, नेतरो मूढः। यश्चैतानेवं पश्यति, स एव 'पितुः' अपि 'पिता' भवतीत्यर्थः, स हि आधिदैविकम् आत्मानम् अभिसम्पन्नो भवति, न हि तस्य पिता नाम कश्चित्, स एव हि सर्वेषां जनानां पिता भवतीत्यभिप्रायः। एवमेतस्मिन् मन्त्रे य एवाक्षण्वान् भवति। स एव पश्यतीत्यस्य सन्निधौ 'न विजानात्यन्धः' शब्दप्रयोगात् अदर्शनलक्षणं तमः-अन्धःशब्देनोच्यत इत्युपपद्यते ॥१॥

असश्चन्ती भूरिधारे पयस्वती। असज्यमाने इति वान्युदस्यन्त्याविति वा बहुधारे उदकवत्यौ वनुष्यतिर्हन्ति-

कर्मानवगतसंस्कारो भवति। वनुयाम वनुष्यत इत्यपि निगमो भवति। दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दूढ्यः। दीर्घप्रततयज्ञमभिजिघांसति यो वयं तं जयेम पृतनासु दूढ्यं दुर्धियं पापधियं पापः पातापेयानां पापत्यमानोऽवाङेव पततीति वा पापत्यतेर्वा स्यात् तरुष्यतिरप्येवङ्कर्मा। इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रमित्यपि निगमो भवति। भन्दना भन्दतेः स्तुतिकर्मणः। पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविरित्यपि निगमो भवति। स भन्दना उदियर्त्ति प्रजावतीरिति च। अन्येन मदाहनो याहि तूयम्। अन्येन मदहनो गच्छ क्षिप्रमाहंसीव भाषमाणेत्यसभ्यभाषणादाहना इव भवत्येतस्मादाहनः स्यादृषिर्नदो भवति नदते स्तुतिकर्मणः। नदस्य मा रुधतः काम आ गन्। नदस्य मारुधतः काम आगमद् संरुद्धप्रजननस्य ब्रह्मचारिण इत्यृषिपुत्र्या विलपितं वेदयन्ते ॥ २ ॥

"असश्चन्ती (७)"—इति अनवगतम्। "असज्यमाने इति वा"—इत्यर्थप्रतीतिः, "अव्युदस्यन्त्याविति इति वा"—इति। "असश्चन्ती भूरिधारे पयस्वती घृतं दुहाते सुकृते शुचिव्रते राजन्ती अस्य भवनस्य रोदसी अस्मे रेतः सिञ्चन्तं यन्मनुर्हितम् ॥" इति

(ऋ० सं० ५, १, १४, १)। भरद्वाजस्येयमार्षम्। अभिप्लवस्य षडहस्य पञ्चमेऽहनि तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्त्रे द्यावापृथिवीये निविद्धानीये सूक्ते शस्यते। 'असश्चन्ती' असज्यमाने असंश्लिष्यमाणे परस्परतः, एते द्यावापृथिव्यौ। 'भूरिधारे' बहूदकप्रक्षरणस्वभावे एव, अथवा बहु भूतं धारयित्र्यौ। 'पयस्वती' उदकवत्यौ। 'घृतम्' उदकम्, द्वे अप्येते 'दुहाते' प्रपूरयेते, इतरेतरसम्भोगेन। 'सुकृते' शोभनकृते, अथवा शोभनानां स्वाधिकारप्रयुक्तानां कर्मणां कर्त्र्यौ। 'शुचिव्रते' शुक्लकर्मणी इत्यर्थः। 'राजन्ती' दीप्यमाने स्वैः स्वैः तेजोभिः। 'अस्य' "भुवनस्य' भूतजातस्य 'रोदसी' रोधसी, रोधयित्र्यौ। ये एते एवंलक्षणे द्यावापृथिव्यौ, ते 'अस्मे' अस्मभ्यं 'रेतः' उदकं 'सिञ्चन्तम्' अभिमते काले। किंलक्षणं पुनः सिञ्चन्तम्? 'यत्' 'मनुर्हितम्' मनुष्यहितम्, अक्षारं, शस्यसम्पत्करमित्यभिप्रायः। एवमेतस्मिन् मन्त्रे 'भूरिधारे'— इत्येवमादिभिः समानविभक्त्यन्तत्वात् "असश्चन्ती"—इति द्यावापृथिवीविशेषणमुपपद्यते। "असज्यमाने इति" न हि ते सज्येते परस्परतः "अव्युदसन्त्यौ वा" अनुपक्षियन्त्यौ अविपर्य्यस्यन्त्यौ वा, न हि ते उपक्षीयेते विपर्य्यस्येते वेति॥

"वनुष्यति (८)"—इति "हन्तिकर्मा" हन्त्यर्थे वर्त्तमानः, "अनवगतसंस्कारो भवति"। "यदि॒न्द्रा॑ग्नी॒ जना॑ इ॒मे वि॒ह्वय॑न्ते॒ तना॑ गि॒रा। अ॒स्माके॑भि॒र्नृभि॑र्व॒यं सा॑सह्याम पृत॒न्यवो॑ वनुयाम॒ वनुष्य॑तो नभ॑न्तामन्य॒के स॑मे॥" इति (ऋ० सं० ६, ३, २५, १)। नाभाकस्यार्षम्। महाव्रते महदुक्थे शस्यते। अस्याः पुनरष्टा-

क्षराः षट् पादाः। छन्दसां पुनरनुक्रमण्यां शौनकेनाग्निमस्तोषीत्यत आरभ्य जागतानि त्रीणि सूक्तानि अनुक्रान्तानि तेषामपीयं मध्ये हे 'इन्द्राग्नी !' 'यत्' यदा 'इमे' 'जनाः' येऽस्मदीयाः परकीयाश्च उभयेऽपि 'विह्वयन्ते' व्यत्ययेनेतरेतरम् आह्वयन्ते विजिगीषुतया। 'तना' सन्ततया 'गिरा' 'वाचा, अथवा 'तना' धनेन निमित्तभूतेन जेतव्येन पुरस्कृतेन विह्वयन्ते। तदा युवाम् 'अस्माभिः' अस्मदीयैः 'नृभिः' मनुष्यैः संहितौ भूयास्तन्ते 'वयं' युवाभ्यां सहिताः 'सासह्याम' पुनःपुनरभिभवेम। कान् ? य एते 'पृतन्यवः' पृतनामस्माभिः सह कर्त्तुम् इच्छन्ति, तानभिभवेम। किञ्च, 'वनुयाम वनुष्यतः' ये च एतेषाम् अस्माभिः सह सम्पन्ना एव सम्प्रहारीभूता वनुष्यन्त्यस्मान् घ्नन्त्येव, एतांश्च वनुष्यतः वनुयामो वयं हन्म इत्यर्थः। कथं पुनर्हन्म ? उच्यते यथा,—'नभन्तामन्यके समे' युवयोरनुग्रहाद्धन्म इत्यभिप्रायः। एवमेतस्मिन् मन्त्रे "सासह्याम पृतन्यतः"—इत्येनस्मिन् संग्रामाधिकारे वनुष्यतेर्हन्त्यर्थमुपपद्यते, न हि संग्रामे हननादन्यत् कर्त्तव्यमस्ति, यत् क्रियते॥

"इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नो विशे जनाय महि शर्म यच्छतम्। दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दूढ्यः॥"—इति (ऋ० सं० ५, ६, २, १)। वसिष्ठस्येयमार्षम्। जगती। तार्त्तीयसवनिकीये मैत्रावरुणस्य शस्त्रे विनियुक्ता। हे 'इन्द्रावरुणौ !' 'युवम्' युवामित्यर्थः। 'अध्वराय नः' यज्ञाय अस्माकं 'विशे' जनाय सर्वस्मै मनुष्यजनाय, अस्मत्सर्वकामाय

'महि' महत्, 'शर्म' सुखं 'यच्छतम्' दत्तमित्यर्थः। 'दीर्घप्रयज्युं' "दीर्घप्रततयज्ञं" नित्ययायजूकम्, अग्निहोत्रिणम् 'अति यो वनुष्यति' "अभि जिघांसति" यो निहन्तुमिच्छति। किं तस्य? इत्युच्यते,—'वयं जयेम' 'पृतनासु' संग्रामेषु 'दूढ्यः' "दुर्धियं" पापधियं, पापया धिया हि दीर्घप्रततयज्ञमभि जिघांसति। एवमत्रापि प्रकरणात् "वनुष्यतिः" हन्त्यर्थः। अल्पप्रयोगविषयत्वाद् भाष्यकारेण निगमद्वयं पठितम्॥

व्याख्यानप्रसक्तमुच्यते,—"पापः पाताऽपेयानाम्" अपेयान्यलेह्यानि यानि, तान्यसौ पिबति, विषयप्रसक्त इत्यर्थः। "पापत्यमानः" पुनः पुनः पात्यमानः, तेनैव पापेन कर्मणा। "अवाङेव" नरकमेव प्रति "पतति" असौ, तस्मात् "वा" पापः॥

"तरुष्यति (६), अप्येवङ्कर्मा" हन्तिकर्मेत्यर्थः। "ऋभुर्ऋभुभिरभि वः स्याम विभ्वो विभुभिः शवसा शवांसि। वाजो अस्माँ अवन्तु वाजसाताविन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम्॥"—इति (ऋ० सं० ५, ४, १५, २)। वसिष्ठस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। अविवाक्ये तृतीयसवने, वैश्वदेवे शस्त्रे, आर्भवे सूक्ते, निविद्धानीये शस्यते। ऋभवः उरु भासो वयम्, उरुभाभिः 'ऋभुभिः' देवैः सहिताः 'अभि वः स्याम' अभिभवेम युष्मान् वयम्। हे 'विभ्वः!' 'विभुभिः' प्रभूतबलैः युष्माभिः 'शवसा' स्वेन बलेन, एतेषामभिभवितॄणां 'शवांसि' बलान्यभिभवेम। किञ्च, 'वाजः' 'अस्मान्' 'अवन्तु'। कस्मिन्? 'वाजसातौ' संग्रामे, 'इन्द्रेण'

च 'युजा' संयुक्ताः सन्तो वयं 'तरुषेम' हन्मैनं 'वृत्रं' शत्रुमित्यर्थः। अभिभवाधिकारात् तरुष्यतिर्हन्त्यर्थ उपपद्यते ॥

"भन्दना (१०), भन्दतेः स्तुतिकर्मणः" स्तुत्यर्थे वर्त्तमानस्य।

"पिता यज्ञानामसुरो विपश्चितां विमानमग्निर्वयुनं च वाघताम्। आविवेश रोदसी भूरिवर्पसा पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविः ॥"

—इति (ऋ० सं० १, ८, २० ४)। विश्वामित्रस्येयमार्षम्। पृष्ठ्यस्य प्रथमेऽहनि आग्निमारुते शस्त्रे, निविद्धानीये, वैश्वानरीये सूक्ते शस्यते। 'पिता यज्ञानां' पालयिता यज्ञानाम्, 'अग्निः' 'असुरः' प्रज्ञावान् 'विपश्चितां' प्रज्ञावतामपि मध्ये प्रज्ञावान्, विनिर्माणं कृत्स्नस्य जगतः, अग्निनैव ह्यग्निहोत्रादिकर्मद्वारेण कृत्स्नं जगद्विनिर्मीयते। 'वयुनञ्च' प्रज्ञानमयमेव 'वाघताम्' ऋत्विजाम्, ऋत्विजो ह्ययमेवाग्निः 'आविवेश' 'रोदसी द्यावापृथिव्यौ 'भूरिवर्पसा' बहुरूपत्वेन, तमेवङ्गुणयुक्तमग्निं 'पुरुप्रियः' बहुकामप्रियः स्तोता, 'भन्दते' स्तौति, 'धामभिः' नामभिः अनेकैः प्रकारैः, 'कविः' क्रान्तदर्शन इत्यर्थः। पुरुप्रियो हि स्तोता धामभिरग्नेः किमन्यत् स्तुतेः कुर्य्यात्? तस्मादुपपद्यते स्तुत्यर्थत्वमस्य ॥

"स भन्दना उदियर्त्ति प्रजावतीर्विश्वायुर्विश्वाः सुभरा अहर्दिवि। ब्रह्म प्रजावद्रयिमश्वपस्त्यं पीत इन्द्रविन्द्रमस्मभ्यं याचतात् ॥"—इति (ऋ० सं० ७, ३, २०, १)। भौमोऽत्रिः, तस्येयमार्षम्। जगती। "प्रत आशवः पवमान धीजवः"—इत्यष्टाचत्वारिंशत्के महासूक्ते एकचत्वारिंशत्तमी पावमानसौमी।

यदिममयाज्ञं कर्मोपनमेत्तत्सुयामहमेतं सोमं तत्रेति, य एवं नित्यकालमास्ते 'सः' एष साम्प्रतमस्मिंस्तोमकर्मणि उपनीते हे सोम! तव 'भन्दनाः' स्तुतीः 'उदीरयति'। 'प्रजावतीः' प्रजासंयुक्ताः, प्रजालिङ्गा इत्यर्थः। 'विश्वायुः' विश्वमयतीति विश्वायुः, सर्वत्राप्रतिहतप्रज्ञान इत्यर्थः, सर्वतो वा विश्वायुः। 'विश्वाः' सर्वप्रकाराः, नामबन्धुकर्मरूपसम्बन्धात् स्तुतीनाम्, नाम्ना, बन्धुभिः, कर्मणा, रूपेणेति ह्य क्तम्। 'सुभराः' सुभृताः, सुपुष्टाः, स्थानकरणानुप्रदानवत्यो युष्मद्गुणैरलङ्कृताः। 'अहर्दिवि' अहनि वा रात्रौ च, रात्रिपर्य्यायाभिप्रायेण नित्यकालमेवेत्यभिप्रायः। कं पुनरर्थमुपेत्य स्तुतीरुदीरयति? 'ब्रह्म प्रजावत्' अन्नं प्रजासंयुक्तं भोक्तृसहितम्। अपि च 'रयिम्' धनं गोहिरण्यादि। 'अश्वपस्त्यम्' अश्वैः पतनसमर्थैः शीघ्रैः संयुक्तम्। 'पीतः' त्वमस्माभिरस्मिन् कर्मणि। हे 'इन्द्रो' सोम! इदमस्मदर्थं याचतात्' याचस्वेत्यर्थः। एतमर्थमभिप्रेत्य स्तुतीरुदीरयति। भन्दना उदियर्त्तीत्युदीरणसम्बन्धात् स्तुतय एताः "भन्दना" शब्देनोच्यन्ते इत्युपपद्यते। पूर्वमाख्यातपदसम्बद्धमुदाहरणं "पुरुप्रियो भन्दते धामभिः"—इति नामरूपसम्बद्धं "स भन्दना उदियर्त्ति प्रजावतीः"—इति इदन्तु च। उभयथा प्रयोगोऽस्तीत्युभयमुपप्रदर्शितम्, अल्पप्रयोगविषयत्वाच्च॥

"आहनः (११)"—इति। एतत् पदं सम्बोधनमनवगतम्, अप्रतीयमानार्थत्वात्। "आहंसि"—इत्यर्थप्रतीतिः। "न

तिष्ठन्ति न निमिषन्त्येते देवानां स्पश इह ये चरन्ति। अन्येन मदाहनो याहि तूयं तेन विवह रथ्येव चक्रा ॥"—इति (ऋ० सं० ७, ६, ७, ३)। यमस्य यम्याश्च संवादसूक्तम्, तत्र यमस्येयमार्षम्। स यमीं मैथुनाय प्रार्थयमानां ब्रवीति,—हे यमि! मामंस्था साम्प्रतं रहो वर्त्तत इति, किन्तु 'न तिष्ठन्ति' मुहूर्त्तमपि, एते जनाः रन्ध्रान्वेषणतत्परा इत्यभिप्रायः। अपि च, 'न निमिषन्ति' अनिमिषाः, आदरवन्त इत्यभिप्रायः। के पुनस्ते? इत्युच्यते,—'एते देवानां' स्वभूताः, य इह एतस्मिन् लोके 'स्पशः' स्पाशयितारः, कृताकृतानां कर्मणाम्। के पुनस्ते? इति। उच्यते,—अहश्च, रात्रिश्च, उभे च सन्ध्ये, सूर्य्याचन्द्रमसौ, वायुश्च, अन्तरपुरुषश्च इत्येवमादयः, न ह्येतेषां किञ्चिदविदितं परोक्षमस्ति इत्यभिप्रायः। अतो ब्रवीमि,—'अन्येन' अन्यकुलजेन केनचित् पुरुषेण, 'मत्' मत्तः, त्वं हे 'आहनः!' मैथुनं 'याहि' 'तूयं' "क्षिप्रम्"। "आहंसि इव" असभ्यमेतत् "भाषमाणा" त्वम्, नाहमेतदसभ्यं श्रोतुमप्युत्सहे तव, किं पुनः कर्तुम्? तस्मान्मत्तोऽन्येन मैथुनार्थं चर। 'तेन' एव सह 'विवह' अभ्युद्यच्छस्व आत्मानं मैथुनकर्मणि। 'रथ्येव चक्रा' रथचक्रे इव, यथैकमक्षं रथचक्रे द्वे अभ्युद्यतः, एवमेकमनस्त्वमुपपाद्य तेनैकभूतेन मनसा अक्षेणैवोभेऽपि शरीरे, तच्च तस्य कामिनः सक्तम्, स च तव, तेनैव सह तवैतस्मिन्नर्थे एकमनस्त्वमस्त्विति, न मया सार्द्धमेतस्मिन्नर्थेऽभ्युद्यच्छमाना न मां शक्ष्यसे कम्पयितुमित्यभिप्रायः॥ एवमेतस्मिन् मन्त्रेऽनिष्टत्वान्मैथुनसमाचारस्य "आहनः"—

इत्येतद् यमीविषयं सन्धानम्। आहन्यत "इव" हि स यमं तयाऽनेन दुर्वचनेन। तस्मात् सैव सम्बोध्यते आहनः। इति "एतस्मात्" एव कारणात् "आहनः स्यात्" योऽयम् उपदेशः स्त्रियै, असावपि हि यस्य सन्निधौ सङ्कीर्त्त्यते, स आहन्यत इव असभ्यत्वात्, तस्य अयज्ञियो वै पुरुषोऽमेध्य आहनः स्याज्जायत इति विज्ञायते॥

"नदः (१२)"—इति, एतदनवगतम्। "ऋषिः नदो भवति"—इति शब्दस्य पर्य्यायेण तत्त्ववचनम्। "नदतेः स्तुतिकर्मणः" इति व्युत्पत्तिः। नदिता वा नदतीवेत्यर्थप्रतीतिः। "नदस्य मा रुधतः काम आगन्नित आजातो अमुतः कुतश्चित्। लोपामुद्रा वृषणं नीरिणाति धीरमधीरा धयति श्वसन्तम्॥"—इति (ऋ० सं० २, ४, २२, ४)। अगस्त्यलोपामुद्राब्रह्मचारिसूक्तसंवादे लोपामुद्राया इयमार्षम्। सा अब्रवीदगस्त्यं भर्त्तारमभिप्रेत्य 'नदस्य' "नदनस्य" नदितुर्वा देवतास्तोतुः अस्यागस्त्यस्य 'रुधतः' संरुद्धवतः इन्द्रियग्रामं 'मा' माम् अयं 'कामः' 'आगन्' आगतवान्, येनाहं साम्प्रतं पीड्ये। सा पुनरेवं न जाने। किम् 'इतः' एव 'आजातः' अस्मच्छरीराज्जातः, ममोपरि ह्यभिव्यक्तोऽस्मत्पीड़नाय,—अथवा 'अमुतः' अगस्त्यशरीरात्? पुरुषगुणानुस्मरणाद्धि स्त्रियाः कामो जायते—अभिव्यज्यते, पुरुषस्य च स्त्र्यनुस्मरणात्। अतएव "स्मरः" —इति काम उच्यते। तस्मादुपपद्यते इतो वास्मच्छरीरात्, -अमुतो वा नदशरीरात्, कुतः? इति, न जाने इति। अथवा अन्यत एव 'कुतश्चित्'

अयमागतः स्यात्? इत्येतदपि तत्त्वतो न जाने। इत्येवं विलपमानो कामार्त्ता 'लोपामुद्रा' राजर्षिपुत्रिका 'वृषणं' रेतसो वर्षितारम्, अगस्त्यं 'नीरिणाति' निश्चयेनाधिकं वा दोषेण गच्छति, यदि न ममासावुपरि प्रजननं निरोत्स्यात्, ततो नायं कामो मागमिष्यत्, इत्येवं दोषेण गच्छति। "रिणाति"—इति गतिकर्मसु पठितम्। अथवा चेतसा 'नीरिणाति' उपगच्छतीत्यर्थः, इष्टपुरुषानुचिन्तना हि कामार्त्तायाः स्त्रियाः स्वभाव एव। तस्मादेवमप्युपपद्यते। 'धीरं' स्थिरबुद्धिं ब्रह्मचर्य्ये 'अधीरा' सङ्क्षुब्धसर्वेन्द्रियग्रामा 'धयति' पिबतीव चेतसा, चक्षुर्भ्यां वा पश्यति। 'श्वसन्त' चेतसा व्यावर्त्तमानं, तस्याः सकाशात् ब्रह्मचर्य्ये कृतबुद्धिं तथापि धयत्येव। "श्वसति, नदति"—इत्येवं गतिकर्मसु पठितम्। एवं लोपामुद्रावाक्ये "नदस्य रुधतो मामागमत् कामः"—इति प्रकरणादृषिर्नदशब्देनोच्यत इत्युपपद्यते। "संरुद्धप्रजननस्य ब्रह्मचारिणः इत्यृषिपुत्र्या विलपितं वेदयन्ते"—इति निदानप्रख्यापनम्॥ २॥

न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्रयः सोमो अक्षाः। अश्नीते रित्येके। अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः। लोपाशः सिंह प्रत्यञ्च मत्साः। क्षियतिनिगमः पूर्वः क्षरतिनिगम उत्तर इत्येकेऽनूपे गोमान् गोभिर्यदा क्षियत्यथ सोमो दुग्धाभ्यः

क्षरति सर्वं क्षियतिनिगमा इति शाकपूणिः श्वात्रमिति क्षिप्रनामाशु अतनं भवति। स पतत्रीत्वरं स्था जगद्य-च्छ्वात्रमग्निरकृणोज्जातवेदाः। स पतत्रि चेत्वरं स्थावरं जङ्गमञ्च यत्तत् क्षिप्रमग्निरकरोज्जातवेदाः। ऊतिर् वनात्। आ त्वा रथं यथोतय इत्यपि निगमो भवति। हासमाने इत्युपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः। वम्रकः पड्भिरुप-सर्पदिन्द्रम्। पानैरिति वा स्पाशनैरिति वा (स्पशनैरिति वा) ससं न पक्कमविदच्छुचन्तम्। स्वपनमेतन्माध्यमिकं ज्योतिरनित्यदर्शनं तदिवाविदज्ज्वल्यमानम्। द्विता च सत्ता स्वधया च शम्भुः। द्वैधं सत्ता मध्यमे च स्थान उत्तमे च। शम्भुः सुखभूः। मृगं न व्रा मृगयन्ते। मृगमिव व्रात्याः प्रैषाः ॥ ३ ॥

"सोमो अक्षाः (१३)" इत्येते द्वे पदे। अत्र अक्षा इत्येतत् पदं अनवगतम्, पक्षेण चानेकार्थम्। अस्यैव च सम्बन्धादुपलक्षणार्थं सोमशब्दोऽत्र समाम्नातः। कथं नाम "न यस्य द्यावापृथिवी"—इत्येतदेवोदाहरणमत्र उपलक्षितं स्यात्? अत्र हि अक्षा इत्येष शब्दः, सोमशब्देन सम्बद्धः, यथा भूतशब्देन, मेषशब्दः—"मेषो भूतो३ भियन्नयः"—इत्यत्र; यथा वा "अग्निर्नेयै"—इत्यत्राग्निशब्दः। अत्र वाक्षोतिपक्षे

अक्षा इति अस्य शब्दस्य सुपुष्टतर उदाहरणार्थो भवति। तस्मा-द्यमनन्तर उपलक्ष्यते अल्पप्रयोगविषयत्वादस्य मन्त्रस्य प्रति-पत्त्यर्थं सोमशब्दः समाम्नात एकपदसमाम्नाते प्राप्ते सति॥

"न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्रयः सोमो अक्षाः। यदस्य मन्युरधिनीयमानः शृणाति वीलु रुजति स्थिराणि॥" इति (ऋ० सं० ८, ४, १५, १)। रेणुर्नाम विश्वामित्रस्य पुत्रः, तस्येयमार्षम्। ऐन्द्रे सूक्ते सूर्य्यस्तुन्नामै-काहः, तत्रेयं निष्कैवल्यशस्त्रे निविद्धानीये शस्यते। 'न यस्य द्यावापृथिवी' न यस्य इन्द्रस्य द्यावापृथिव्यौ महिमानं 'अश्नुवाते' व्याप्नुत इत्यर्थः। 'न' 'धन्व' उदकम्, तद्धि धन्वत्यन्तरिक्ष-लोकात्। 'न अन्तरिक्षम्' 'न' 'अद्रयः' पर्वताः अश्नुवाते महिमानम्। किं तर्हि? सोम एवाक्षाः महिमानमश्नोतीत्यर्थः। कथं पुनर्गम्यते सोम एवेन्द्रस्य महिमानमश्नोतीति? इतः,— 'यत् अस्य मन्युः अधिनीयमानः' यस्मादस्येन्द्रस्य मन्युः क्रोधः सोमेन पीतेन सता मदसामर्थ्यादुपरि शत्रूणां नीयमानः प्राप्य-मानः शृणाति। 'वीलु'। यदपि 'वीलु' दृढं सन्नद्धं शत्रुबलं भवति, तदपि शृणात्येव, हिनस्तीत्यर्थः। 'रुजति' च 'स्थिराणि' अपि दृढानि मेघवृन्दानि भिनत्तीत्यर्थः। एवमेतस्मिन् मन्त्रे व्याप्त्यर्थस्य "अश्नोतेः" अक्षा इत्येष शब्दो निरुच्यते "इत्येव-मेके" मन्त्रार्थविदो मन्यन्ते॥

"अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः। समुद्रं न संवरणान्यग्मन् मन्दी मदाय तोषते॥"—इति (ऋ० सं०

७, ५, १३, ४)। सप्तर्षीणामार्षम्। बृहती। पावमानी सौमी। 'अनूपे' देशे 'गोमान्' गोभिः सहितो यदा 'अक्षाः' क्षियति, निवसति, अथ तदा सुयवसत्वात् तस्य देशस्य 'सोमो दुग्धाभिः' पुनः पुनः दुग्धाभ्योऽपि गोभ्यः क्षरत्येव। कथं पुनः क्षरति? इति। उच्यते,—समुद्रं न संवरणानि समुद्रमिव संवरणान्युदकानि, उदकानि हि देशान्तरात् संवृण्वन्ति, तानि यथा सर्वेभ्यो देशेभ्यः संसृत्य समुद्रमाभिमुख्येन 'अग्मन्' गच्छन्ति, एवं दुग्धाभ्यः सोमः सर्वेभ्यो गात्रेभ्यः संसृत्य उधः प्रतिक्षरति मदायेन्द्रस्य। अथ यदेवं प्रक्षरति, तेन सोमेनामावास्यायां सान्नाय्येन तृप्त इन्द्रः 'मन्दी' हर्षशीलः, यजमानस्य शत्रून् 'तोषते' हिनस्तीत्यर्थः। "नितोषयति, निवर्हयति"— इति हन्तिकर्मसु पठितम्। एवमेतस्मिन् मन्त्रे "क्षियति-निगमः पूर्वः" - "अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः"—इत्येषः "क्षरति-निगमः उत्तरः"—"सोमो दुग्धाभिरक्षाः"—इत्यत्र एवम् "एके" मन्त्रार्थविदो मन्यन्ते। तच्च तथैवोपव्याख्यातम्। "सर्वे" एवैते त्रयोऽपि "क्षियतिनिगमाः" "इति" "शाकपूणिः" आचार्यो मन्यते। न यस्य द्यावापृथिव्यौ निवासः, न धन्व, न अन्तरिक्षं निवासः, किं तर्हि? सोम एव इन्द्रस्य निवासः। तस्य सोमस्य किम्। इति। उच्यते,—यदस्य मन्यूरधि शत्रूणां नीयमानः, शृणाति वीलु रुजति स्थिराणि। समानमन्यत् पूर्वेणेवार्थेन। "अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः"—इत्यत्र निवासार्थतैवं पूर्वस्मिन्नेवार्थे। अथ सोमो दुग्धास्वपि गोवृधः निवसति, न निर्दुग्धाः कर्त्तं

शक्यन्ते इत्यभिप्रायः। एवमेते सर्वे त्रयोऽपि "क्षियतिनिगमाः" —इति "शाकपूणिः" आचार्य्यो मन्यते॥

"श्वात्रम् (१४)—इति एतदनवगतम्। "आशु अनतं भवति"—इति शब्दसमाधिः। "क्षिप्रनाम"—इत्यभिधेयवचनम्। "यो होतासीत् प्रथमो देवजुष्टो यं समाञ्जन्नाज्येना-वृणानाः। स पतत्रीत्वरं जगद्यच्छ्वात्रमग्निरकृणोज्जातवेदाः॥" —इति (ऋ० सं० ८, ४, १०, ४)। इयं हविष्पाङ्क्तीये सूक्ते। तत् पुनर्मूर्द्धन्वताङ्गिरसेन दृष्टम्, वामदेव्येन वा। पृष्ठ्यस्य पञ्चमेऽहनि अग्निमारुते शस्त्रे निविद्धानीयं तद्भवति। 'यः' अग्निः 'होतासीत्' आहोता देवानाम्, 'प्रथमः' प्रधानः, मनुष्य-होतुः सकाशात्। 'देवजुष्टः' देवैरासेवितः। 'यं' 'समाञ्जन्' समुक्षितवन्तः। केन ? 'आज्येन' 'आवृणानाः' सेवमानाः; भजमाना इत्यर्थः। तस्य किम् ? इति। उच्यते,—सः पतत्रीत्वरम्' सोऽग्निः पतत्रिः, यदेतदितश्चेतश्च पतति, इत्वरञ्च पक्ष्यादि, 'स्था' स्थावरञ्च वृक्षादि, 'जगत्' यदेतज्जङ्गमादि। तस्य किम्? इति। उच्यते,—तत् सर्वं प्रलयकाले 'श्वात्रं' क्षिप्रमात्मसात् 'अकृणोत्' "अकरोत्" 'जातवेदाः' अग्निः। एवमेतस्मिन् मन्त्रे "श्वात्रमिति" इत्येतत् "क्षिप्रनाम"। पतत्रि-स्थावर-जङ्गमानां क्षिप्रदहनादग्नि, किमन्यत् कुर्य्यात् ? तस्मादुपपद्यते क्षिप्रनामेति॥

"ऊतिः (१५"—इति, अनवगतम्। "अवनम्"—इत्यर्थ-प्रतीतिः। "अवनात्" रक्षणादित्यर्थः। आ त्वा रथं यथोतये

सुम्नाय वर्त्तयामसि। तुविकूर्मि मृतीषहमिन्द्र शविष्ठ सत्पते ॥" इति (ऋ० सं० ६, ५, १, १)। प्रियमेधस्यार्षम्। हे इन्द्र! 'त्वा' त्वाम् 'आवर्त्तयामसि' आवर्त्तयामहे। किमर्थम्? 'ऊतये' अस्माक रक्षणाय, 'सुम्नाय' सुखाय च। कथं पुनराव-र्त्तयामहे? इति। उच्यते,-'रथं यथा' शक्तो हि कश्चिद् यथा रथमावर्त्तयेत्, एवमावर्त्तयामहे वयं त्वां स्तुतिभिः। किंलक्षणं पुनर्भवन्तमावर्त्तयामहे? उच्यते,—'तुविकूर्मिम्' बहूनामनेकप्रकाराणां कर्मणां कर्त्तारम्। 'ऋतीषहम्' च, आर्त्तानामभिभवितारम्। हे 'इन्द्र!' 'शविष्ठ' बलिष्ठ! 'सत्पते' सतां पते! एवमावर्त्तनेनैकवाक्याभिसम्बन्धेन "ऊति" शब्दो रक्षणार्थ इत्युपपद्यते ॥

"हासमाने (१६)"—इति। "उपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः" "प्रपर्वतानामुशती उपस्थात्"-इत्यत्र ॥

"पड्भिः (१७)"—इति, अनवगतम्। "पानैरिति वा स्पर्शनैरिति वा"—इति शब्दसमाधौ। "एवा महो असुर वक्षथाय वम्रकः पड्भिरुपसर्पदिन्द्रम्। स इयानः करति स्वस्ति-मस्मा इषमूर्जं सुक्षितिं विश्वमाभाः ॥"-इति (ऋ० सं० ८, ५, १५, ६)। वम्रो नाम वैखानसः, तस्येयमार्षम्। ऐन्द्री। य एष एतस्मिन् सूक्ते स्तुतिप्रकारोऽधिकृतः 'एवा' एवम् अनेन प्रकारेण वर्त्तमान! हे इन्द्र! 'असुर' असुमन्! प्रज्ञानवन्! बलवन्! वा 'वक्षथाय' स्तुतिवक्त्रे, महते यजमानाय, पूर्व-कल्पान्तरीणाय, पूर्वकल्पान्तरीण एव 'वम्रकः' 'पड्भिः' सोम-

पानैरभ्युदितैः, अथवा गुणस्पाशनैः स्तुतिगतैः, 'उपसर्पत्' उपसृतवान्, अन्यकल्पान्तरीणम् 'इन्द्रम्'। 'सः' तेन तथा 'इयानः' ईयमानः, अनुस्मियमाणः 'करति' कृतवान्। किम्? 'स्वस्तिम्' स्वस्त्ययनम्। 'अस्मै' यजमानाय। यतो ब्रवीमि,—साम्प्रतमहमेतस्मिन् कल्पे वम्रकः, त्वञ्चेन्द्रः, ता एवैताः स्तुतयः, याभिरहमुपासर्पं साम्प्रतं भवन्तम्, स त्वमेवं विज्ञाय, अस्मै वर्त्तमानाय यजमानाय स्वमधिकारं जानानः, कुरु स्वस्त्ययनम्। किञ्च, 'इषमूर्ज्जम्'। 'इषम्' अन्नं व्रीहियवादि, 'ऊर्ज्जम्' क्षीरादि। 'सुक्षितिं' च, शोभननिवासञ्च। 'विश्वम्' एतत् सर्वम् 'आभाः' आभिमुख्येनास्मै यजमानाय भावयस्व॥ एवमेतस्मिन्मन्त्रे शब्दसारूप्यात् प्रकरणाच्च "पड्भिः"—इत्येतत् पानाभिधानं स्पाशानाभिधानं वेत्युपपद्यते॥

"ससम् (१८)"—इति अनवगतम्। "स्वपनम्"—इत्यवगमः। "प्रमातुः प्रतरं गुह्यमिच्छन् कुमारो न वीरुधः उपसर्पदुर्वीः। ससं न पक्वमविदच्छुचन्तं रिरिह्वांसं रिप उपस्थे अन्तः॥"—इति (ऋ० सं० ८, ३, १४, ३)। अग्नेर्वैश्वानरस्य, अग्नेर्वा सूचीकस्य, सप्तेर्वा जम्भरस्य इयमार्षम्। आग्नेयी। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'प्रमातुः प्रतरम् गुह्यम्' प्रकर्षेण गततरं गह्वरं; मातुः सर्वनिर्मातुः भूमेः, अग्निः 'वीरुधः' दग्धुम् 'उपसर्पत्' 'उर्वीः' ऊर्णुवत्यः, प्रच्छाद्य भूमेर्निर्झरप्रदेशम्, तस्मिन् निर्झरप्रदेशे वर्त्तमानाः, तत्र हि ताः सुविवृद्धाश्च भवन्ति। कथम्पुनरुपासर्पत्? इति। उच्यते,—'प्रमातुः

प्रतरं गुह्यमिच्छन् कुमारो न' स्तनपानाय मातुः यथा कुमारः, प्रकर्षेण गुह्यतरं सर्वाङ्गेभ्यः स्तनप्रदेशम्, स्तनपानम् इच्छन् उपसर्पेत्, एवं योऽग्निः बह्वोषधिके भूमेर्निर्झरप्रदेशे कुमार इव स्तनप्रदेशमिवोपसर्पेत्। तत्रैव च निर्झरप्रदेशे 'रिरिह्वांसं' पुनः-पुनरास्वादयमानम्, ओषधीः 'रिपः' अस्या एव भूमेः 'उपस्थे उपस्थाने, निर्झरे हि भूमेः प्रदेशे आप उपतिष्ठन्त इति निर्झर एवोपस्थो भूमेः। तस्या एव 'अन्तः' मध्ये इत्यर्थः। तस्मिन्ने-वलक्षणे प्रदेशे, तमग्निम् 'अविदत्' कश्चित् ऋषिः अन्यो वा। ओषधीरास्वादयन्तं कथं पुनरविदत्? इति। उच्यते,—'ससं न पक्वम्' अविदत्, यथैव स्वपनशीलं "माध्यमिकं ज्योतिः" वैद्युताख्यं पक्वमभिव्यक्तम्, वर्षासु उपर्य्यवस्थानादयन्नेनैव दृश्यते, एवं निर्झरान् प्रविष्टमपि सन्तमग्निमतिमहत्त्वादर्चिषोऽविददेवा-पश्यत्। 'शुचन्त'' दीप्यमानमित्यर्थः। निर्झरेऽन्योऽनुप्रविष्टो न विज्ञायते, अग्निस्तु निर्झरस्थोऽपि स्वया दीप्त्या विज्ञायत एवेत्यभिप्रायः। य एवङ्गुणयुक्तोऽग्निः स इदं नाम करोतु—इत्येवमाशीर्योज्या। न ह्यष्टौ मासान् माध्यमिकं ज्योतिर्दृश्यते, ततः "अनित्यदर्शनम्" तस्मादनित्यदर्शनात् "स्वपनम्"—इत्यु-च्यते, पक्वं नामाभिव्यक्तमित्युच्यते॥ एवमिह शब्दसारूप्यात् अर्थोपपत्तेश्च "ससम्"—इत्यनेन शब्देन स्वपनमुच्यत इत्यु-पपद्यते॥

"द्विता (१६)"—इति, अनवगतम्। "द्वैधम्"—इत्यव-गमः। "यस्त्वद्धोता पूर्वो अग्ने यजीयान् द्विता च सत्ता

स्वधया च शम्भुः। तस्यानुधर्म प्रयजा चिकित्वोऽथा नो धा अध्वरं देववीतौ ॥"—इति (ऋ० सं० ३, १; १७, ५)। कतस्य वैश्वामित्रस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे भगवन्! 'अग्ने!' पृथिवीस्थान! 'त्वत्' त्वत्तः, 'यः' 'पूर्वः' 'होता' मध्यमस्थानो वायुः, असावपि हि दूतो देवानामिति श्रूयते,—"आ दूतो अग्निमभरद् विवस्वतः"—इति। वैद्युतोऽग्निरिति केचिन्मन्यन्ते। 'यजीयान्' यष्टृतरः। 'द्विता च सत्ता' द्वैधं यस्य विद्यमानता,—"मध्यमे च स्थाने" वैद्युतभावेन, "उत्तमे च" स्थाने सूर्य्यभावेन। 'स्वधया च' अन्नेन, सर्वभूतानां वर्षाद्वारेण। यः 'शम्भुः' "सुखभूः" सुखस्य भावयिता। तस्य किम्? इति। उच्यते,—'तस्य अनुधर्म' वायोर्वृत्तिलाभमन्वात्मनो दीप्तिलक्षणां वृत्तिमतिलाभमाप्नुवन्, "वायुर्वा अग्नेस्तेजः, तस्माद् वायुरग्निमन्वेति"—इति ह विज्ञायते। हे अग्ने! 'प्रयज' प्रकर्षेण यज, देवान्। हे 'चिकित्वः' चिकित्वन्! ज्ञानवन्नित्यर्थः। 'अथ' एवम्, 'नः' अस्माकं यागं कुर्वन्, तं शृणु, यं कुरुष्व। 'धाः अध्वरं' धारय यज्ञम्। 'देववीतौ' देवतर्पणायेत्यर्थः॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "द्विता"—इत्ययं द्वैधमित्येवमुपपद्यते॥

"व्राः (२०)—इति, अनवगतम्। "व्रात्याः"—इत्यवगमः। "गोभिर्यदीमन्ये अस्मन्मृगं न व्रा मृगयन्ते। अभित्सरन्ति धेनुभिः॥"—इति (ऋ० सं० ५, ७, १८, १)। काण्वश्च मेधातिथिः, प्रियमेधाङ्गिरसः ऐन्द्रं सूक्तं ददृशतुः। तत्रैषाभिप्ल

वस्य षडहस्य द्वितीयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे अनुचरतृचे शस्यते । हे भगवन्निन्द्र! 'यद् ईम्' यद्यपि त्वाम् 'अन्ये' यजमानाः 'गोभिः' वाग्भिः, स्तुतिलक्षणाभिः 'धेनुभिः' च तर्पयित्रीभिराहुतिभिः 'अभित्सरन्ति' अभिगच्छन्ति, अभिव्याप्नुवन्ति, तथाप्यस्मानेव प्रत्यभ्येहि। किं कारणम्? इतः,—यस्मादेतेऽस्माभिरतिरिक्तया भक्त्यान्येभ्यो यजमानेभ्यः सकाशात् 'व्रा' "व्रात्याः" "प्रैषाः" युष्मत्संस्तवसंयुक्ताः प्रतिप्रहिताः 'मृगं न' "मृगमिव" इतरे लुब्धकाः व्रात्याः 'मृगयन्ते' मार्गयन्ते त्वाम्, तस्माद् भक्त्यतिरेकात् विषहेतोरस्मानेव प्रत्यभ्येहि॥ एवमेतस्मिन्मन्त्रे मृगसम्बन्धात् "व्राः"—इति शब्देन लुब्धका उच्यन्ते इत्युपपत्तिः ॥ ३ ॥

वराहो मेघो भवति वराहारो वरमाहारमाहार्षीरिति च ब्राह्मणम् । विध्यद्वराहन्तिरो अद्रि मस्तेत्यपि निगमो भवत्ययमपीतरो वराह एतस्मादेव वृहति मूलानि वरं वरं मूलं वृहतीति वा। वराहमिन्द्र एमुषमित्यपि निगमो भवत्यङ्गिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते । ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैः । अथाप्येते माध्यमका देवगणा वराहव उच्यन्ते । पश्यन् हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान् विधावतो वराहून् ॥ ४ ॥

"वराहः (२१)"—इति, अनवगतमनेकार्थञ्च । "मेघः" तावद् वराह उच्यते, स हि "वराहारो भवति" तस्यवरमुदकमा-

ह्वारः। "वरमाहारमाहार्षीरिति च ब्राह्मणम्" निर्वचनस्य दृढ-प्रतीत्यर्थं ब्राह्मणमाचार्य्येण प्रदर्शितम्। यथा मेघो वराहशब्देनोच्यते, तथैव निगमः,—"अस्येदु मातुः सवनेषु सद्यो महः पितुं पपिवाञ्चार्वन्ना। मुषायद्विष्णुः पचतं सहीयान् विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्ता॥"—इति (ऋ० सं० १, ४, २८, २)। नोधा नाम गोतमपुत्रस्येयमार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। अभिजिद्विश्वजिन्महाव्रतादिषु आहीनिकेषु अहःसु अहीनसूक्ते माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंशिनः शस्त्रे विनियुक्ता। 'अस्य इत् उ मातुः' अस्य जगन्निर्मातुः यज्ञस्य 'सवनेषु' प्रातःसवनमाध्यन्दिनतृतीयसवनेषु, 'महः' महतः यज्ञस्य, 'पितुं' महान्तं सोमभागं 'पपिवान्' पीतवान्। पीत्वा 'चार्वन्ना' चारूणि च शोभनान्यन्नानि, अन्यान्यपि हवींषि भक्षयित्वा, तैर्हविभिः, तेन च सोमेन विवृद्धवलः, सद्यः एव 'पचतम्' परिपक्वमुदकदानसमर्थं मेघं हि 'विष्णुः' इन्द्रः, सर्वभूतानां वेष्टा प्राणभावेन 'मुषायत्' अमुष्णादित्यर्थः। 'सहीयान्' अभिभवितृतमः। कथम्पुनरमुष्णात्? इति। उच्यते,—"विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्ता"। 'वराहम्' मेघं 'विध्यत्'। कथम्पुनः विध्यद्वराहम्? इति। उच्यते,—'तिरः अद्रिम् अस्ता' दूर एवावस्थितस्य 'अद्रिं' वज्रम् 'अस्ता' क्षेप्तेत्यर्थः॥ एवमेतस्मिन् मुषायच्छब्दसम्बन्धात् "वराहः=मेघः"—इत्युपपत्तिः॥

"अयमपीतरो वराह एतस्मादेव" असौ अपि हि वरं मूलाख्यमाहारमाहरत्येव। "वरं वरं मूलं वृहति"—उद्यच्छतीत्यर्थः॥

यथा अयमपीतरो वराहशब्दः छन्दसि वराह इत्युच्यते, तथैव निगमः,—"विश्वेत्ता विष्णुराभरदुरुक्रमस्त्वेषितः। शतं महिषान् क्षीरपाकमोदनं वराहमिन्द्र एमुषम्॥"—इति (ऋ० सं० ६, ५, ३०, ४)। काण्वस्य पुरुसुतेरार्षम्। ऐन्द्री। 'विश्वा इत् ता' विश्वानि एव तानि 'विष्णुः आभरत्'। 'उरुक्रमः' बहुविक्रान्तः, 'त्वेषितः' सन्दीपितः इन्द्रः वाक्येन। यदि 'त्वा' 'इषितः'—इति पदविभागः, तथापि तु 'त्वेषितः'—इत्येकं पदं कृत्वैव निरुक्तम्, परोक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य, नान्यथार्थ उपपद्यते। कानि पुनस्तानि वसूनि आहरत्? इति। उच्यते,—'शतं महिषान्' बहून् महतो यज्ञान् आहरत्। किंलक्षणान्? इति। उच्यते,—'क्षीरपाकम् ओदनम्' प्रायणीयाख्यमादितः कृत्वा ये क्रियन्ते तान्, सोमक्रतूनित्यभिप्रायः। कुतः पुनराहरत? इति। उच्यते,—'वराहम्' असुरम्, वराहरूपेणावस्थितम्। सर्वेषामसुराणां मध्ये 'एमुषम्' मोहस्थानीयम्॥ "माययायमिन्द्रो जघान, तस्य मध्यादाहरत, यदयं वराहमिन्द्र एमुषमेकविंशत्याः पुरां पार इत्युच्यते"—इत्येवं ब्राह्मणं मैत्रायणीयके, तदनुवादिनी चैषा ऋक्। तस्मादत्र वराह एवोच्यत इत्युपपद्यते॥

"अङ्गिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते"। "स ईं सत्येभिः सखिभिः शुचद्भिर्गोधायसं विधनसैरदर्दः। ब्रणस्पतिर्वृषभिर्वराहैर्घर्मस्वेदेभिर्द्रविणं व्यानट्॥"—इति (ऋ० सं० ८, २, १६, १)। आयासस्याङ्गिरसस्येयमार्षम्। ब्राह्मणस्पत्यस्य काम्य-

पशौ षड़र्चे विनियुक्ता मैत्रायणीयके। 'सः' 'ब्रह्मणस्पतिः' 'सत्येभिः' सत्यवादिभिः, 'सखिभिः' समानख्यानैः, 'शुचद्भिः' दीप्तिमद्भिः, 'विधनसैः' विविधधनवद्भिः, 'वृषभिः' वर्षद्भिः वर्षितृभिः, 'वराहैः' 'घर्मस्वेदिभिः' घर्मतापयितृभिः, प्रवर्ग्यकर्मणि, अथवा यज्ञस्वेदिभिः, यज्ञस्वादयितृभिः, यज्ञसद्भिर्वा। एवङ्गुणविशिष्टैरङ्गिरोभिः सहितो ब्रह्मणस्पतिः 'गोधायसं' गोः वाचः धायितारम्, अपां वा, मेघम्। 'अदर्दः' अदारयदिति। विपरिणामपरोक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य। दारयित्वा च 'द्रविणम्' उदकं 'व्यानट्' व्याप्नोतीत्यर्थः। एतस्यामृचि अङ्गिरसां विशेषलिङ्गं नास्ति वराहशब्दवाच्यत्वं, सूक्ते तु एतस्मिन्नङ्गिरसो लिङ्गमस्तीत्यर्थः।—

"ऋतं शंसन्त ऋजु दीध्याना दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः।
विप्रं पदमङ्गिरसो दधाना यज्ञस्य धाम प्रथमं मनन्त॥"—इति
(ऋ० सं० ८, २, १५ सू०, २=१०, ५, ६७ व०, २)। 'ऋतं शंसन्तः' ऋतं सत्यं वा प्रशंसन्तः, अपि च 'ऋजु' अकुटिलम् अतिकालमेव 'दीध्यानाः' ध्यायमानाः, सर्वभूतानामुपरि समचेतस इत्यभिप्रायः। 'दिवस्पुत्रासः' द्योतनवतः, 'असुरस्य' प्रज्ञावतः पुत्राः, 'वीराः' विविधानामर्थानां वक्तारः, ईरयितारो वा मेधावित्वात्। 'विप्रं पदं' विप्राप्तं सर्वतः प्राप्तम् 'अङ्गिरसो दधानाः'। यत्पदं स्थानं ज्ञानसहितस्य कर्मणः फलपराकाष्ठा, तामङ्गिरसो दधाना धारयन्तः चेतसा, विवृद्धप्रज्ञत्वात्। "यज्ञस्य धाम प्रथमं मनन्त" 'यज्ञस्य' यत् 'प्रथमं' मुख्यं परमात्माख्यम-

नावृत्तिलक्षणं 'धाम' स्थानं तत्त्वेन 'मनन्त' जानत इत्यर्थः॥ एतद्दैवतस्यामृचि अङ्गिरोलिङ्गं दृष्ट्वा एष निगमो भाष्यकारेणो दाहृतः,—"अङ्गिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते"—इति॥

"अथापि एते माध्यमिका देवगणा वराहव उच्यन्ते" "मरुतः, रुद्राः"—इत्येवमादयः। अङ्गिरसो ह्यृषिसमाख्यामपि लभन्ते, तस्मान्माध्यमकत्वेऽपि सति पृथगुद्धृत्योक्ताः। ये ताव-न्मरुतो वराहशब्देनोच्यन्ते, तथैव निगमः,—"ए॒ तत्त्यन्न योज॑न मचेति स॒स्वर्ह॒ यन्मरु॑तो॒ गौत॑मो वः। पश्य॒न् हिर॑ण्यचक्रा॒नयो दंष्ट्रान् वि॒धाव॑तो व॒राहून्॥"—इति (ऋ० सं० १, ६, १४, ५)। राहूगणस्य गौतमस्येयमार्षम्। "आविद्युन्मद्भिर्मरुतः"—इती-यञ्चैतस्मिन्नेव सूक्ते। हे 'मरुतः!' 'एतत्' 'त्यत्' बलं यौष्मा-कीणं 'न योजनमचेति' न योगमागच्छति, विजितारित्वात् भवतां न युज्येत इत्यर्थः। तस्य बलस्य किम्? इति। उच्यते,— 'सस्वर्ह यन् मरुतो वः'। अन्तर्हितं यत् सर्वेषां मनुष्याणाम्। यस्य च मध्ये युष्मान् 'वराहून्' परेषां शत्रूणांउद्धर्तृ न्, उद्बर्हणान्, 'हिरण्यचक्रान्' सुवर्णविकृतचक्रान्, 'अयोदंष्ट्रान्' अयोमयान् रथानधिरूढान् 'विधावतः' नानाप्रकारं धावतः, 'पश्यन्' स्तौति, 'गौतमः'। तदेतन्न योजनमचेति। अचेतिर्गत्यर्थः, अञ्चतेर्ग-त्यर्थस्य सारूप्यात् एवमत्र प्रकरणे मरुतो वराहव उच्यन्ते इत्युपपत्तिः। मरुतादयोहि सर्व एव माध्यमका देवगणा वराहव उच्यन्ते। तेषां शाखान्तरेषु मृग्या निगमाः। निगमानु-पलब्धौ च "माध्यमिका देवगणा वराहव उच्यन्ते"—एतद्

बहुवचनं मरुत्स्वेव योज्यम्, तेषां सप्तसप्तका गणा ब्राह्मणे हि श्रूयन्ते,—"ते सप्तसप्त मरुतां गणाः"—इति, तस्मादेवमप्युपपद्यते।

एवं बहुवचनं भाष्यकारस्य एकदेवताविषयेऽपि कदाचिद् वराहशब्दो भवत्येव, तदप्युपेक्षितव्यम्। तद्यथा,—"दिवो वराहमरुषं कपर्दिनम्"—इति (ऋ० सं० १, ८, ५, ५)। रुद्र उक्तः ॥ ४ ॥

स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयं सारीण्यपि वा स्वरादित्यो भवति स एनानि सारयति। उस्रा इव स्वसराणीत्यपि निगमो भवति। शर्य्या अङ्गुलया भवन्ति (सृजन्ति कर्माणि) शर्य्या इषवः शरमय्यः शरः शृणातेः शर्य्याभिर्नभरमाणो गभस्त्योरित्यपि निगमो भवत्यर्को देवो भवति यदेनमर्चन्त्यर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्चन्त्यर्कमन्नं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो भवति संवृत्तः कटुकिम्ना ॥ ५ (४) ॥

"स्वसराणि (२२)"—इति। अनवगतम्। "स्वयं सारीणि"—इत्यवगमः। "अहानि"—इत्यभिधेयवचनम्, तानि हि स्वयमेव सरन्ति गच्छन्ति। अपि वा "स्वर् आदित्यः" अत्र उच्यते। "स एतानि सारयति" तेनैतानि स्वसराणीत्युच्यन्ते।

"विश्वेदेवासो अप्तुरः सुतमागन्त तूर्णयः। उस्रा इव स्वसराणि ॥"—इति (ऋ० सं० १, १, ६, २)। मधुच्छन्दस आर्षम्। अग्निष्टोमे प्रउगे शस्त्रे गायत्रे तृचे वैश्वदेवे शस्यते। हे 'विश्वेदेवासः!' 'अप्तुरः' कर्म प्रति त्वरमाणाः, ते हि याज्ञिकं कर्म प्रत्यागन्तुं त्वरन्ते। अत एवमामन्त्र्यते 'सुतम् आगन्त' अस्माभिः अभिषुतमेतं सोमं प्रति 'आगन्त' आगच्छत। हे 'तूर्णयः' त्वरणशीलाः! कथं पुनरागच्छत? 'उस्रा इव स्वसराणि'। यथा 'उस्राः' रश्मयः, 'स्वसराणि' अहानि प्रति, शीघ्रमागच्छन्ति, एवमागच्छत॥ एवमस्मिन् रश्मिसम्बन्धात् "स्वसराणि"—इत्यहानीत्युपपद्यते॥

"शर्य्याः (२३)"—इति। अनवगतम्। "शरमय्यः"—इत्यवगमः। "इषवः" अभिधेयाः। "शरः, शृणातेः" हिंसार्थस्य (क्र्या० प०), हिंस्यन्ते हि तेन। "अभ्यभि हि श्रवसा ततर्दिथोत्सं न कश्चिज्जनपानमक्षितम्। शर्य्याभिर्न भरमाणो गभस्त्योः॥"—इति (ऋ० सं० ७, ५, २२, ५=६, ७७, ५)। त्र्यरुणः त्रसदस्युश्च "पर्य्यूषु प्रधन्व वाजसातये"—इति पावमानं सौम्यं सूक्तं ददृशतुः। पिपीलिकमध्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः षडूर्ध्वबृहत्यः, तासामियं द्वितीया। 'अभि ततर्दिथ' एतं सोमं हे अभिषोतारः! पुनः पुनरभिहतेत्यर्थः। 'श्रवसा' श्रवणीयेन मन्त्रेण। कथं पुनरभिततर्दिथ? इति—'शर्य्याभिः न भरमाणः' शरमयीभिः इषुभिः यथा कश्चित् कं तर्दयेत् धनुर्धारयमाणः, एवमेतं सोमम् एभिः ग्रावभिः 'गभस्त्योः' बाह्वोरवस्थितैरभित-

तर्दिथ यूयम्। किञ्च, एवमेतं सोमं अभितर्दयन्तो यूयं वसतीवरीभिरद्भिराप्याय्य 'उत्सं न कञ्चित्' कूपमिव कञ्चित् 'जनपानं' महतः 'अक्षितम्' अक्षीणं कुरुत, महतो देवजनौघस्य पानार्हं प्रभूतं कुरुतेत्यभिप्रायः॥ एवमिहाभितर्दनक्रियासम्बन्धात् "शर्य्या" शब्देन इषव उच्यन्त इत्युपपद्यते॥

"अर्कः (२४)"—इति, अनेकार्थम्। "देवः" तावत् सर्व एवार्क इत्युच्यते। आह किं कारणम्? उच्यन्ते,—"यत्" यस्मात् "एनं" देवम् "अर्चन्ति" स्तोतारः। "अर्को मन्त्रो भवति"। किं कारणं? "यत्" यस्मात् "अनेन" मन्त्रेण "अर्चन्ति" तस्मादर्कः। "अर्कमन्नं भवति"। किं कारणम्? तद्धि "अर्चेति भूतानि" यो हि पूज्यः, तस्मात् तमपि संस्कारविशेषेण संस्कृतं पूजा क्रियते, पूज्यं च सर्वस्यैनमन्नम्। "अर्को वृक्षो भवति" य एष प्रसिद्धः। आह किं कारणम्? इति। उच्यते,—"संवृत्तः" सङ्गतः, संव्याप्तः, "कटुकिम्ना" कटुकभावेन भवति॥ ५॥

गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः। ब्राह्मणस्त्वा शतक्रत उद्वंशमिव येमिरे॥ गायन्ति त्वा गायत्रिणः प्रार्चन्ति तेऽर्कमर्किणो ब्राह्मणास्त्वा शतक्रतो उद्येमिरे वंशमिव वंशो वनशयो भवति वननाच्छ्रूयत इति वा पवी रथनेमिर्भवति यद्विपुनाति भूमिम्। उत पव्या रथानामद्रिं

भिन्दन्त्योजसा । तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुरित्यपि निगमौ भवतः । वक्षो व्याख्यातं धन्वान्तरिक्षं धन्वन्त्यस्मादापः । तिरो धन्वातिरोचत इत्यपि निगमो भवति । सिनमन्नं भवति सिनाति भूतानि । येन स्मा सिनं भरथः सखिभ्य इत्यपि निगमो भवति । इत्थामुथेत्येतेन व्याख्यातं सचा सहेत्यर्थः । वसुभिः सचा भुवा । वसुभिः सह भुवौ । चिदिति निपातोऽनुदात्तः पुरस्तादेव व्याख्यातोऽथापि पशुनामेह भवत्युदात्तश्चिदसि मनासि चितास्त्वयि भोगा-श्चेतयस इति वा आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्या-तोऽथाप्यध्यर्थे दृश्यते । अभ्र आ अपः । अभ्रे आ अपोऽपोऽभ्रेऽधीति द्युम्नं द्योततेर्यशो वा अन्नं वा । अस्मे द्युम्नमधि रत्नं च धेहि । अस्मासु द्युम्नं च रत्नं च धेहि ॥ ६ (५) ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ५, १ ॥

यथा तावद्द्योर्कशब्देन उच्यते, तथैष निगमः,—"गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः । ब्राह्मणस्त्वा शतक्रतो उद्वंश-मिव येमिरे ॥"—इति (ऋ० सं० १, १, १९, १)। मधुच्छन्दस आर्षम् । अनुष्टुप् । ऐन्द्री । हे भगवन्निन्द्र ! 'गायन्ति त्वा

गायत्रिणः' स्तुवन्ति त्वां सामगाः, सामभिः। 'अर्चन्त्यर्कमर्किणः' पूजयन्ति त्वाम् ऋग्भिः होतारो मन्त्रिणः। एवमनेन प्रकारेण सर्वे एते "ब्राह्मणाः" याज्ञे कर्मणि हे 'शतक्रतो!'। 'उद्वंशमिव येमिरे' उद्येमिरे वंशमिव त्वां स्तुतिभिः हविर्भिश्च; यज्ञेषु तवैव महिमानं वर्द्धयन्तीत्यर्थः॥ "वंशो वनशयो भवति" वने शयित इवास्ते। "वननाच्छ्रूयत इति वा" सम्भजनाद् वा वल्लिभिः॥ एवमत्र देवः "अर्क" शब्देनोच्यते॥

मन्त्रस्यार्कशब्दवाच्यत्वे "अर्चन्त्यर्कमर्किणः"—इत्येष एव निगमः, अर्किणो हि मन्त्रिण एवाभिप्रेताः।

वृक्षस्तु प्रसिद्ध एव, तेन निगमस्तदभिधायको नैवास्ति॥

"पविः (२५)"—इति। अनवगतम्। "रथनेमिर्भवति"—इत्यभिधेयवचनम्। "यद् विपुनाति भूमिम्" सा हि विपुनाति भूमिमिति पविः॥ "उ॒त स्म॑ ते प॒रु॒ष्ण्या॒मूर्णा॑ वसत शु॒न्ध्यवः॑। उ॒त प॒व्या र॑थाना॒मद्रिं॑ भि॒न्द॒न्त्योज॑सा॥"—इति (ऋ० सं० ४, ३, ६, ४)। श्यावाश्वस्येयमार्षम्। हे मरुतः! येषां वः तिरोभवितुमाविर्भवितुं च काले शक्तिरस्ति, ते यूयम् 'उत स्म, अपि च कस्मिंश्चन काले 'शुन्ध्यवः' मद्गव इव 'परुष्ण्यां' नद्यां, माध्यमिकायां वा विपर्ववत्यां यूयमेव 'शुन्ध्यवः' शोधयितारः 'ऊर्णाः' चित्राः, तिरोहिताः 'वसथ' एतस्मिन्नन्तरिक्षलोके। 'उत' अपि, च, कस्मिंश्चिदभ्युद्गमनकाले प्राप्ते युष्माकं 'रथानां पव्याः' या रथनेमयः, ता एव 'अद्रिम्' एवं 'भिन्दन्ति' 'ओजसा' बलेन, किमुत यूयमित्यभिप्रायः॥ एवमेतस्मिन्नर्थसंयोगात्पविशब्देन

रथचक्रनेमिरभिसम्बन्ध्यते। ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नेवार्थे चातुर्मास्येषु सान्तपनं हविरधिकृत्य 'देवा वै वृत्रस्य मर्म नाविदंस्— "तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुः" सान्तपनं सन्तपंस्तस्मात् सान्तपनाः'—इति। एतस्मिन्नपि च ब्राह्मणे चक्रनेमिः क्षुरधाराकृतिस्तीक्ष्णपविरित्युच्यते, तस्मादुपपद्यते। अल्पप्रयोगविषयत्वादुदाहरणद्वयम्॥

"वक्षः (२६)"—इति, व्याख्यातम्। "उपो अदर्शि शुन्ध्यवः"—इत्यत्र॥

"धन्व (२७)"—इति, अनवगतम्। "धन्वन्ति"—इत्यवगमः। "अन्तरिक्षम्"—इत्यभिधेयवचनम्। "धन्वन्त्यस्मादापः"—इति नामप्राप्तौ हेतुनिर्देशः,—"यः परस्याः परावतस्तिरो धन्वाति रोचते। स नः पर्षदति द्विषः॥"—इति (ऋ० सं० ८, ८, ४५, २)। अग्निपुत्रस्य वत्सस्येयमार्षम्। व्यूढस्य दशरात्रस्य नवमेऽहन्याग्निमारुतस्य शस्त्रस्य जातवेदस्ये सूक्ते निविद्धानीये शस्यते। 'यः' अग्निरादित्यात्मनावस्थितः, 'परस्याः परावतः' परस्यामपि परावति वर्त्तमानः, 'तिरः' तीर्णतममेतन्महदन्तरिक्षं 'धन्व' स्वेन प्रभावेन दीप्त्या 'अति' अतीत्य, अस्मान् प्रति 'रोचते' एव, प्रकाशत एव। अनेनैवमतिमहतापि तिरोधीयत इत्यभिप्रायः। तस्य किम्? इत्युच्यते,—'स नः' सोऽस्माकं 'पर्षत्' 'अति' सर्वतः सादयतु नाशयतु 'द्विषः' द्वेष्टॄन् इत्यर्थः॥ एवमस्मिन्नादित्यस्तुतिसम्बन्धात् "धन्व"शब्दोऽन्तरिक्षाभिधानमित्युपपद्यते॥

"सिनम् (२८)"—इति, अनवगतम्। "सिनाति"—इति शब्दयुक्तिः। "अन्नं भवति"—इत्यभिधेयवचनम्। "सिनाति भूतानि" बध्नातीत्यर्थः, अन्नेन हि सर्वाणि भूतानि बध्यन्ते। "इमा उ वां भृमयो मन्यमाना युवावते न तुज्या अभूवन्। क १ त्यदिन्द्रावरुणा यशो वां येन स्मा सिनं भरथः सखिभ्यः॥"—इति (ऋ० सं० ३, ४, ६, १)। विश्वामित्रस्येयमार्षम्। तार्तीयसवनेषु उक्थपर्य्यायेषु स्तोमाभिशंसने मैत्रावरुणस्य शस्त्रे विनियुक्ता। हे 'इन्द्रावरुणौ!' 'इमा उ वां' युवयोः 'भृमयः' स्तुतयः यायास्तैस्तैस्तोतृभिरुदीरयामहे, तां पुनरेता अस्मै 'युवावते' युष्मद्वते, भवद्भ्यां तद्वते यजमानाय 'न' यथा पूर्वं 'तुज्या' दानायाभिमतानामर्थानाम् 'अभूवन्' बभूवुः। यतो ब्रवीमि,—हे 'इन्द्रावरुणौ!' 'क त्यत्' क तत् युवयोः 'यशः' माहाभाग्यं गतम्? 'येन' माहाभाग्येनैताभिः स्तुतिभिः अभिष्ठुतौ सन्तौ 'सिनम्' अन्नं 'भरथः' 'सखिभ्यः' समानख्यानेभ्यो यजमानेभ्यः॥ अन्नमेव हि प्रायेण यजमानैः प्रार्थ्यत इति "सिन" शब्देनात्रान्नमभिधीयत इत्युपपत्तिः। व्यभिचारित्वादभिधानानां "सिनम्"—इत्यादीनि स्वेस्वेऽभिधानवर्गे पठितान्यपि सन्ति नैघण्टुके प्रकरणे समाम्नाता ह्येतस्मिन्नैकपदिके प्रकरणेऽनवगतसंस्काराभिप्रायेण, कानिचिदनेकार्थाभिप्रायेण॥

"इत्था (२६)"—इति, एष निपातः, "अमुथा"—इत्यनेन व्याख्यातोऽष्टमेऽध्याये॥

"सचा (३०)—इति, अप्रतीतार्थो निपातः। "सह"—

इत्यर्थप्रतीतिः । "अग्निनेन्द्रेण वरुणेन विष्णुनादित्यैरुद्रैर्वसुभिः सचा भुवा । सजोषसा उषसा सूर्येण च सोमं पिबतमश्विना ॥"—इति (ऋ० सं० ६, ३, १४, १)। श्यावाश्वस्येयमार्षम् । त्रिष्टुप्, ज्योतिष्मती । हे 'अश्विनौ !' एताभिः अग्न्यादिभिः देवताभिः 'सचा भुवौ' सहितौ भूत्वा, 'सजोषसौ च' सहप्रीतौ, इमं 'सोमं' 'पिबतम्' । पीत्वा चैतन्नामास्माकमर्थमभिप्रेतं कुरुतमित्येवमाशीर्योज्या ॥ एवमिहाग्न्यादिदेवताभिसम्बन्धात् "सचा"—इत्येष सहयोगे भवतीत्येतदुपपद्यते ॥

"चित् (३१)"—इति, एष "निपातः" "अनुदात्तः" । तद्यथा,—"सद्यश्चिद् यः शवसा पञ्च कृष्टीः"—इति (ऋ० सं० ८, ८, ३६, ३)। स "पुरस्तादेव व्याख्यातः" चिदित्येषोऽनेककर्मा"—इत्यत्र । "अथापि" अयमेव "उदात्तः" आद्युदात्तो भवति, ततः "पशुनाम भवति" । तद्यथा,—"चिदसि मनासि धीरसि—इति राजक्रयणी गोस्तुतौ । सैवोच्यते,—"चिदसि मनासि"—इति । अतः पुनरेतद् ब्राह्मणे व्याख्यायते,—"चिदसीति यद्वाव विचिकित्सते"—इत्येवमादि आध्वर्य्यवे ॥

"आ (३२)—इति, आकार उपसर्गः, पुरस्तादेव व्याख्यातः" —"आ इत्यर्वागर्थे"—इति । "अथाप्युपमार्थे दृश्यते" निपातत्वेन "जार आ भगम्"—इति । "अथापि" कदाचित् "अध्यर्थे दृश्यते"—"अधीत्युपरिभावमैश्वर्य्यं वा"—इति । यथायमध्यर्थेऽपि भवति, तथा "अभ्र आँ अपः"—इत्येष निगमः । "कदु प्रियाय धाम्ने मनामहे स्वक्षेत्राय स्वयशसे

महे वयम्। आमेनस्य रजसो यदभ्र आँ अपो वृणाना वितनोति मायिनी॥"—इति (ऋ० सं० ४, ३, २, १)। अधुना पदविभागमस्य भाष्यकारः करोति, उपसर्गविभागोपप्रदर्शनार्थम्,—"अभ्रे, आँ, अपः"—इति। अधुना "आँ—इत्यस्यार्थं ब्रवीति,—"अपोऽभ्रेऽधीति" यदुक्तं स्यात्तदेवोक्तं भवति "अभ्र आँ अपः"—इति। प्रतिभानो रात्रेयस्येयमार्षम्। वैश्वदेवस्य प्रथमैव। जगती। अत्र पुनः प्रायेणापः स्तूयन्ते। "आपो वै विश्वेदेवाः, सर्वा एव वा देवताः"—इत्यनेन ब्राह्मणदर्शनेनापां विश्वेदेवत्वमुपपद्यते। तत् पुनः सूक्तं अभिप्लवस्य षड़हस्य पञ्चमेऽहनि तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यते। "कदु प्रियाय धाम्ने मनामहे"। 'कत् उ प्रियाय' सुखाय प्रियाय च 'धाम्ने' स्थानाय वैश्वदेवाय, तत्प्राप्त्यर्थम्। तानेव च विश्वान् देवान् यः 'मनामहे' त एव ह्युपास्यमानाः तत् स्थानं प्रापयितुं समर्था इत्यर्थं मनामहे। स्थानविशेषणान्येवोत्तराण्यपि स्वक्षत्रादीनि। 'स्वक्षत्राय' च धाम्ने स्वबलायेत्यर्थः। यत्र स्वमेव बलं भवति, न तत्र परकीयं बलमाशास्यते, यथेह लोके। 'स्वयशसे' यत्र स्वमहिमकृतमेव यशो भवति, न सांयौगिकद्रव्यकृतम्। 'महे' महते धाम्ने। मत्प्राप्त्यर्थमेव 'वयं' मनामहे, मत्वा चोपास्महे इत्यभिप्रायः। 'आमेन्यस्य' मेना माध्यमिका वाक्, सा यत्र, तस्य। 'रजसः' रजोलोकः, अन्तरिक्षलोक इत्यर्थः, तस्य 'आँ' उपरि। 'यत् अभ्रे' यो मेघः, तत्र। या आपः अवस्थिताः, ताः 'अपः'। 'वृणाना' सम्भजमाना 'वितनोति' विस्तृणाति

वर्षभावेन। 'मायिनी' प्रज्ञावती, माध्यमिका वाक्। ताः 'अपः' 'वयम्' एवमादिगुणयुक्ताः, तासामेव सर्वगतस्य धाम्नः प्राप्त्यर्थं 'मनामहे' याचामहे॥ अभ्रे एव हि अधि आपः वर्त्तन्ते इति आङ्कध्यर्थं इत्युपपद्यते॥

अथ चैवमन्यथास्य मन्त्रस्यार्थः स्यात्,—'कदु प्रियाय' सुखाय प्रियाय चैतस्मै 'धाम्ने' स्थानाय, यत्र वयं वर्त्तामहे। कथं नामैतत् स्थानं सुखं च प्रियं च स्वक्षत्रञ्च स्वमहत्त्वञ्च स्यादित्येवमर्थं विश्वान् देवान् मनामहे। "मदेमहि, मनामहे"—इति याच्ञाकर्मसु पठितम्। कतमाः पुनरपो याचामहे? इति। उच्यते,—'आमेन्यस्य रजसः' आभिमुख्येन मननीयस्य रजसोऽन्तरिक्षलोकस्य यदभ्रमुपरि वर्त्तते, तस्मिन्नभ्रे 'अपः' 'वृणाना' सम्भजमानां 'मायिनी' माध्यमिका वाक् 'वितनोति' वृष्टिभावेन, ताः 'मनामहे' याचामहे॥

"द्युम्नम् (३३)"—इति, अनेकार्थम्। "यशो वा अन्नं वा"—इत्यभिप्रेयवचनम्। "श॒तं ते॑ शिप्रिन्नू॒तयः॑ सु॒दासे॑ स॒हस्रं॒ शंसा॑ उ॒त रा॒तिर॑स्तु। ज॒हि व॒धर्व॒नुषो॒ मर्त्य॑स्या॒स्मे द्यु॒म्नमधि॒ रत्नं॑ च धेहि।"—इति (ऋ० सं० ५, ३, ६, ३)। वसिष्ठस्यार्षम्। त्रिष्टुबेव। महाव्रते महदुक्थे दक्षिणे पक्षे शस्यते। हे 'शिप्रिन्!' इन्द्र! 'शतं' 'ते' तव 'ऊतयः' आगमनानि सन्तु। क? 'सुदासे' सुदाने कल्याणदाने, एतस्मिन् यजमाने, तथैनमनुगृहाण, यथा नित्ययाज्येवायं यजमानः स्यादित्यभिप्रायः। आगतस्य च सतः तव 'सहस्रं शंसा' बहूनि स्तोत्राणि सन्तु। 'उत रातिः अस्तु'

अपि च हविर्दत्तिरस्त्वत्येतद्देवानुवर्त्तते। एवञ्च त्वमागत उपसृप्तः सन् शृणु, यत् कुरुष्व। हे 'वधः' वधयितः! 'वनुषः मर्त्यस्य योस्मान् हन्तुमिच्छति मर्त्यो मनुष्यः तस्य। यद् वीर्य्यम्, तत् 'जहि'। हत्वा च तस्य वीर्य्यम्, निरुक्तमकृत्वा 'अस्मे' अस्मासु 'द्युम्नम्' "अन्नं यशो वा" रत्नं च' 'धेहि' देहीत्यर्थः। 'रत्नं' धनम्। एवमेतस्मिन् शत्रुवधसम्बन्धात् "द्युम्न" शब्देन "यशो वा अन्नं वा" उच्यत इत्युपपत्तिः, हते हि शत्रौ यशोऽन्नं वा भवतीति॥ "द्युम्नं द्योततेः"—इति, अन्नमेव हि भुञ्जानस्य दीप्तिर्भवतीति। द्युम्नं द्योतयितृ च, यशस्तु दीप्त प्रकाशस्वभावादिति॥ ६॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमाध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

प्रथमः पादः॥ ५, १॥

——

द्वितीयः पादः॥

पवित्रं पुनातेर्मन्त्रः पवित्रमुच्यते। येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदेत्यपि निगमो भवति। रश्मयः पवित्रमुच्यन्ते। गभस्तिपूत इत्यपि निगमो भवत्यापः पवित्रमुच्यन्ते। शतपवित्राः स्वधया मदन्तीर्बहुदकाः। अग्निः

पवित्रमुच्यते वायुः पवित्रमुच्यते सोमः पवित्रमुच्यते सूर्य्यः पवित्रमुच्यते इन्द्रः पवित्रमुच्यते। अग्निः पवित्रं स मा पुनातु वायुः सोमः सूर्य्य इन्द्रः। पवित्रं ते मा पुनन्त्वित्यपि निगमो भवति तोदस्तुद्यतेः ॥ १ (६) ॥

"पवित्रम् (३४)"—इति, अनेकार्थम्। "पुनातेः"—इति धातुनिर्देशो निर्वचनाभिप्रायः। "मन्त्रः पवित्रमुच्यते"—इत्यभिधेय-
१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ १ २ ३ १ २ १ २ ३ १ २
वचनम्। "येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदा। तेन सहस्र-
३ १ २
धारेण पावमानीः पुनन्तु नः ॥"—इति (सा० सं० उ० आ० ५, २, ८, ५)। मन्त्रस्य पवित्रत्वप्रख्यापको निगमः। पवित्रस्य वसिष्ठसहितस्य वा आर्षम्। पावमानी सौमी। 'येन' 'पवित्रेण' मन्त्रेण 'देवाः' ऋत्विग्यजमानाः 'आत्मानं पुनते' 'सदा' सततमेव। प्रस्तुते कर्मणि यस्य मन्त्रस्य तत् सामर्थ्यम्, 'तेन' मन्त्रेणैवं वीर्य्यवता 'सहस्रधारेण' बहुप्रक्षरेण प्रविरलेन 'पवमानः' पूयमानः, सोमो मां पुनातु ॥ मन्त्रेणैव देवा ऋत्विग्यजमाना आत्मानं पुनन्ति, तस्मादुपपद्यते तेषां देवत्वमिति, न हि इतरेषां देवानां पापमस्ति, यत् पूयेत। "न च वै देवान् पापं गच्छति" —इति विज्ञायते। तस्माद्देवशब्देनात्र ऋत्विग्यजमाना उच्यन्ते। ते हि हविषां दातारः, याचनेन च अर्थिनः तस्मादुपपद्यते तेषां देवत्वम् ॥

"रश्मयः पवित्रमुच्यन्ते" ते हि स्पर्शनेनैव पावयन्ति। "वाचस्पतये पवस्व वृष्णः अंशुभ्यां गभस्तिपूतः। देवो देवेभ्यः पवस्व येषां भागोऽसि"—इत्येषा उपांशुग्रहग्रहणे विनियुक्ता। हे सोम! वाचस्पतिरिन्द्रः, त्वां पश्यतीत्येतमर्थं पुरस्कृत्य वृष्णः वर्षितुः, अग्नौ प्रास्ताहुत्या वृष्टिं कर्तुरादित्यस्य चार्थे 'पवस्व' पूयस्व, यावेतावन्तर्हितौ सन्तौ सकलयज्ञं व्याप्नुवानौ निषिच्य-मानस्यैव ताभ्यां पवस्व। अपि च त्वं प्रागप्यभिषवात् 'गभ-स्तिपूतः' एव रश्मिपूतः। किञ्च, 'देवः' त्वं दानादिगुणयुक्तः। देवानामेव दानादिगुणयुक्तानां पवित्रमसि पावयितासि। किं सर्वेषामेव? नेत्युच्यते,—'येषां भागोऽसि' ये त्वामभिषवादि-क्रियया भजन्ति ऋत्विग्यजमानाः, ते ह्यत्र देवत्वेनाभिप्रेताः पात्रनसम्बन्धात्, न हीतरेषां देवानां पापमस्ति। पूर्ववत् किञ्चित्॥

"पवमान मह्यर्णो विधावसि सूरो न चित्रो अव्यया-न्यव्यया। गभस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः सुतो महे वाजाय धन्वसि॥" —इति। एतं मन्त्रं व्याचक्षते। ऋषिगणैरकृष्टमायादिभिर्व्य-स्तैः समस्तैश्च त्रिभिः "प्रत आशवः"—इत्येतस्याष्टाचत्वारिंश-दृचस्य सूक्तस्य चत्वारिंशतामृचां दशदशर्चो दृष्टाः, तत्रैषा चतु-स्त्रिंशत्तमी। हे 'पवमान' पूयमान! सोम! 'अव्ययानि' 'पव्यया' पविमयेन, और्णेन पवित्रेण पूयमानः, त्वम् 'महि' 'अर्ण' उदकम्, उदकत्वेनाभिसम्पन्नः, तत्स्वभावमुपगतः, निर्ऋ-जीषः, स्वच्छो भूत्वा ततो द्रोणकलशं प्रति 'विधावसि'।

कीदृशः पुनः पूर्वं भूत्वा एतां रसावस्थामापद्यते त्वम्? इति, उच्यते,—पूर्वं तावदरण्येऽवस्थितः, 'गभस्तिपूतः' रश्मिपूतः सन्। ततः आहृत्य क्रीत्वा सोमस्तूपविक्रयविधानेन, 'नृभिः' ऋत्विग्यजमानैः 'अद्रिभिः' ग्रावभिः 'सुतः' अभिषुतः। ततो 'महे' 'वाजाय' अन्नाय 'धन्वसि' कृत्स्नं जगद्धारयित्रेऽर्थाय। कथं नाम कृत्स्नजगदुपकारित्वमभिनिष्पद्येत, वृष्टिनिमित्तेनेत्येतमर्थं पुरस्कृत्य रसभावमापन्नो द्रोणकलशं प्रति 'धन्वसि' प्राप्नोषीत्यर्थः? 'सूरो न चित्रः' सूर्य इव पूजनीयः॥ एवमस्ति "गभस्तिपूतः"—इत्येतस्मात् पावनसम्बन्धाद्रश्मीनां पवित्रत्वमुपपद्यते॥ कैश्चित् "पवित्रवन्तः परि वाचमासते"—इति (ऋ० सं० ७, २, २६, ३)। एष निगमो विधीयते॥

"आपः पवित्रमुच्यन्ते" ता अपि हि पावयन्ति। "शतपवित्राः स्वधया मदन्तीर्देवीर्देवानामपियन्ति पाथः। ता इन्द्रस्य न मिनन्ति व्रतानि सिन्धुभ्यो हव्यं घृतवज्जुहोत॥"—इति (ऋ० सं० ५, ४, १४, ३)। अब्देवत्या। त्रिष्टुप्। वसिष्ठस्यार्षम्। 'शतपवित्राः' बहुपावयित्र्यः; याः देव्यः, 'स्वधया' अन्नेन सहिता भूत्वा 'मदन्तीः' 'देवीः' दानादिगुणयुक्ताः, 'देवानां' दानादिगुणयुक्तानामेव 'पाथः' पानं सोमाख्यम्, 'अपियन्ति' गच्छन्ति। ताः, एवंलक्षणा आपः, 'इन्द्रस्य न मिनन्ति' न हिंसन्ति च तानि कर्माणि? येनाभ्रवधानन्तरमविलम्बमाना वर्षभावेन प्रक्षरन्तीत्यभिप्रायः। या एताः, एवङ्गुणयुक्ता आपः, ताभ्योऽद्भ्यः 'सिन्धुभ्यः' स्पन्दमानाभ्यः 'हव्यं' हविः, 'घृतवत्'

घृतमिश्रम् 'जुहोत' हे ऋत्विजः! अर्हन्ति ता हविरित्यभिप्रायः। एवमत्रापः "पवित्र" शब्देनोच्यन्ते, अब्दैवतत्वादस्य मन्त्रस्य॥

अग्न्यादयोऽपि ह्येते पवित्रशब्देनोच्यन्ते; तेऽपि हि सर्वं एव पावयन्ति। "अग्निः पवित्रं स मा पुनातु, वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः पवित्रं ते मा पुनन्तु॥"—"इत्यपि निगमो भवति"। निगदप्रसिद्ध एवैष निगमः॥

"तोदः (३४)"—इति, अनवगतम्। "तुदः"—इत्यवगमः। "तुद्यतेः" व्यथनार्थस्येति (तु० उ०) धातुनिर्देशः। भूमेर्विलं तोद इत्युच्यते, तद्धि तुन्नं भवति दीर्घत्वात्। कूप इत्येके। २ (६)॥

पुरु त्वा दाश्वान्वोचेऽरिरग्ने तव स्विदा। तोदस्येव शरण आ महस्य॥ बहुदाश्वांस्त्वामेवाभिह्वयाग्न्यरिरमित्र ऋच्छतेरीश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव यदन्यदेवत्या अग्नावाहुतयो हूयन्त इत्येतद् दृष्ट्वैवमवक्ष्यत्। तोदस्येव शरण आ महस्य। तुदस्येव शरणेऽधि महतः स्वञ्चाः सु अञ्चनः। आजुह्वानो घृतपृष्ठः स्वञ्चा इत्यपि निगमो भवति। शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्द्वे नामनी भवतः कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः॥ २ (७)॥

"पुरु त्वा दाश्वान् वोचे ०—० महस्य" इति (ऋ० सं० २, २, ११, १)। दीर्घतमस आर्षम्। उष्णिक्। प्रातरनुवा-

काश्विनयोः शस्यते। 'पुरु त्वा दाश्वान्' बहुदातव्यवान् अहं भूत्वा हे अग्ने! त्वामहं 'वोचे', त्वामाह्वयामीत्यर्थः। किं पुनः कारणमन्या देवता उत्सृज्य त्वामाह्वयामि? इति, उच्यते,—यस्मात् 'अरिः अग्ने! तव स्वित् आ,—इत्येतद् विवक्षार्थं सुचिरमपि विचार्य्य तवाहमरिरेव स्तोमानामुच्चारणे। अर्य्यः ईश्वर एव, समर्थोऽहमाह्वयामि त्वां स्तोतुं बहु च दातुमित्यभिप्रायः। किं पुनः कारणमन्या देवता उत्सृज्य त्वामेवाह्वयामि? इति, उच्यते—इतः,—यस्मात् 'तोदस्य इव शरणे आ महस्य' तुन्नस्येव विदीर्णस्य कस्यचिच्छत्रस्य कूपस्योपरि। आङ् अध्यर्थः। 'महस्य' महत इत्यर्थः। 'शरणे' विले। "शॄ" हिंसायाम् (क्र्या० प०), तस्य शरणं विलम्, तद्विदारितं भवति, तथाहि श्वभ्रे विले कस्मिंश्चिद् बह्व्य आपो गच्छन्ति, न च तस्य श्वभ्रस्य महतो ग्रहणशक्तिपरिहाणं भवति, एवं तवानेकाश्चानेकदेवताश्चाहुतीरस्म भिः प्रदत्ताः प्रतीच्छतो न सामर्थ्यपरिहाणमस्ति, अतो देवतानामस्माकं त्वमेवातिविशिष्टोपकारे प्रवृत्तः, अतः त्वामेवाह्वयामि॥ एवमत्र शब्दपारूप्यादुपमार्थोपपत्तेश्च "तोद" शब्दस्य भूप्रदेशस्याभिधायकत्वमित्युपपद्यते। तथा चोक्तम्, "तोद मध्ये निहत्यार्द्धचतुर्दशशङ्कुं निखन्यात्"—इति सदसो निर्माणे॥

स्त्रिया अपि च असत्प्रदेशः तोद इत्युच्यते। तस्मादेतदपि तुन्नस्य भूप्रदेशस्याभिधायकमित्युपपद्यते॥

"अरिः, अमित्रम्, "ऋच्छतेः"—इति निगमप्रसक्तम्। ऋच्छतेः हिंसार्थस्य (भू० प०)। "ईश्वरोऽप्यरिः एतस्मादेव"

धातोः। यदन्यदेवत्या अग्नावाहुतयो हूयन्ते, यस्मादन्यदेवताश्च अन्यदेवताश्चापरिसङ्ख्यया अग्नावाहुतयो हूयन्ते, न चाग्ने स्तासां ग्रहणशक्तिपरिहानमस्ति, न च ज्ञायते श्वभ्रे बिल इव निषिक्ता आपः क्वापि गच्छन्ति, ता आहुतय इत्येतत् सामान्यं दृष्ट्वेवमवोचन्मन्त्रदृक्—"तोदस्येव शरण आ महस्य"—इति, "तुदस्येव शरणेऽधि महतः"—इत्यर्थः॥

"स्वञ्चाः (३६)"—इति, अनवगतम्। "सु—अञ्चनः"—इत्यवगमः। "सं भानुना यतते सूर्य्यस्याजुह्वानो घृतपृष्ठः स्वञ्चाः। तस्मा अमृध्रा उषसो व्युच्छान्य इन्द्राय सुनवामेत्याह॥"—इति (ऋ० सं० ४, २, ८, १)। अत्रेरार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। यस्य यजमानस्य नित्यपापयुक्तत्वात् तेषु तेषु कर्मसु ज्वलितः अग्निः 'आजुह्वानः' आहूयमानः, अभिहूयमानो वा, 'घृतपृष्ठः' घृताक्तपृष्ठः, 'स्वञ्चाः' शोभनगमनः, स्वेन प्रकाशेन 'भानुना' सता सूर्य्येण 'संयतते' सङ्गच्छते, संस्पर्द्धते वा, सूर्य्येण अतिदीप्तत्वात्। तस्य यजमानस्य किम्? इति, उच्यते,—'तस्मै' एव 'अमृध्राः' अमृताः, अम्लानाः, 'उषसः' 'व्युच्छान्' विभान्तीत्यर्थः। यस्यैवमभिहूयमानोऽग्निः नित्यकालमेव सूर्य्येण संयतते, तस्यैव पुण्यकृतः सुप्रभाता रात्रयो भवन्ति,—नेतरस्य यज्वन इत्यभिप्रायः। अपि च य एवम् 'आह' अयज्वापि शुद्धाद्वितीयो दरिद्रः कश्चित् 'इन्द्राय' इन्द्रार्थं 'सुनवाम' अभिषुणुमः सोमम् 'इति' तस्यापि कल्याणाभिव्याहारिणः सुप्रभाता एवोषसः,—किमुत यः सुनोतीत्यभिप्रायः॥ एवमस्मिन् "सूर्य्येण संयतते"—इत्यनेन सम्बधात्

"स्वञ्चाः = स्वञ्चनः" अञ्चतेः (भू० प०) गत्यर्थस्य दर्शनादित्युपपद्यते ॥

"शिपिविष्टः, विष्णुः"—"इति" एते "विष्णोः" एव "द्वे नामनी भवतः"। अत्र "शिपिविष्टः (३७)"—इति, एतद् गुणपदमनवगतम्, पक्षेण चानेकार्थम्। शिपिविष्टः, शेप इव निर्वेष्टित इत्यर्थप्रतीतिः। अस्य सम्बन्धादत्र "विष्णु (३८) "शब्दः समाम्नातः। यथा "अक्षाः"--इत्यस्य सम्बन्धात् "सोम"शब्दः "सोमो अक्षा"—इति। न ह्यत्र प्राधान्येन विष्णुशब्दः समाम्नातः, देवतापदत्वात्। अनयोर्द्वयोरपि नाम्नोः यत् "पूर्वं" तत् "कुत्सितार्थीयं भवति"—"इति" "औपमन्यवः" आचार्यो मन्यते। यथा च कुत्सितार्थीयं तथोदाहरणार्थमेव निर्ब्रुवन् दर्शयिष्यति ॥ २ (७) ॥

किमित्ते विष्णो परिचक्ष्यं भूत् प्रयद्ववक्षे शिपिविष्टः अस्मि। मा वर्पो अस्मदप गूह एतद्यदन्यरूपः समिथे बभूथ॥ किं ते विष्णोऽप्रख्यातमेतद्भवत्यप्रख्यापनीयं यन्नः प्रब्रूषे शेप इव निर्वेष्टितोऽस्मीत्यप्रतिपन्नरश्मिरपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात् किं ते विष्णो प्रख्यातमेतद्भवति प्रख्यापनीयं यदुत प्रब्रूषे शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टो भवति। मा वर्पो अस्मदप गूह एतत्। वर्प इति रूपनाम वृणो-

तीति सतो यदन्यरूपः समिथे संग्रामे भवसि संयतरश्मि-
स्तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ३ (८) ॥

"किमित् ते" "प्रतत्ते अद्य"—इति (ऋ० सं० ५, ६, २६, ६, ५)। वसिष्ठस्यैते आर्षे। विष्णोः शिपिविष्टस्यान्वारम्भणीये चरुः, तस्यैते याज्यानुवाक्ये, वाजपेये च सप्तदशे शस्त्रे शस्यते, सोमातिरेकशस्त्रे च तृतीयसवने च किंरूपः त्वम्? इति पृष्टः शिपिविष्टोऽस्मीत्युक्ते अनन्तरं प्रक्रियते, "किमित् ते विष्णोः"—इति। किमेतदेवैकं विगतरश्मिरूपं'परिचक्ष्यं' परिख्याख्यापनीयं भवति, नान्यानि रूपाणि तव सन्ति, येनैवं "प्रववक्षे" पुनः पुनर्ब्रूषे। अस्माकमग्रतः "शिपिविष्टः अस्मि"—इति, "शेप इव निर्वेष्टितोऽस्मीति", "अप्रतिपन्नरश्मिः" हि सूर्य्यः, उदयकाले निर्वेष्टितः शेपस्वरूपो भवति, तस्य तद्रूपगुणयोगित्वमकुत्सितार्थ-मित्युपपद्यते। "अपि वा" "प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात्" प्रशंसायुक्तगुणमेवैतन्नाम स्यात् "शिपिविष्टः"—इति। आह,—कथम्? इति, उच्यते,—"शिपयः" "अत्र" अस्मिन् प्रशंसापक्षे "रश्मयः उच्यन्ते"। स च सूर्य्यो मुहूर्त्ततः "तैः" शिपिसञ्ज्ञैः बालरश्मिभिः "आविष्टः" तस्मात् "शिपिविष्टः"—इत्युच्यते। एवमेतद् व्युत्पाद्यमानं प्रशंसानामैव भवति, नाश्लीलोपमासम्बद्ध-मित्यभिप्रायः। हे 'विष्णो!' किमेतदेवैकं रूपं तव 'परिचक्ष्यं' "प्रख्यापनीयम्" अस्ति, यदेतदुदयकाले प्रतिपन्नमात्रेषु रश्मिषु, नान्यानि रूपाणि प्रख्यापनीयानि सन्ति। "यदुत" एवं "प्रब्रू-

—शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः" प्रतिपन्नमात्रेषु रश्मिष्विति। विजानीमस्त्वेतद्रूपद्वयम्। अतो ब्रूमः—"मा वर्पो अस्मदपगूह एतत्"। 'मा' एतत् 'वर्पः' रूपम् 'अस्मत्' अस्माकमग्रतः प्रख्यापय। किं तर्हि? 'अपगूह एतत्' संवृतं कुरुष्वैतद्ध "शिपिविष्ट"शब्दवाच्यमुपमेयरूपम्, अथवा बालरश्मिसंयुक्तम्। किं तर्हि? "यदन्यरूपः" येनान्येन रूपेण 'समिथे' "संग्रामे" 'बभूथ' "भवसि"। "संयतरश्मिः" सम्बद्धानेकरश्मिजालः, तदेव नो माध्यन्दिनं रूपमनेकरश्मिविकचं प्रकाशयस्वेत्यभिप्रायः। तद्धयनाधृष्टं संग्रामेषु भवति॥ "तस्य" एवार्थस्य प्रकृतस्य यथा प्रशंसानामैतदिति, "उत्तरा" ऋगस्या एव प्रकृताया ऋचः "भूयसे निर्वचनाय" अत्र हि स्वशब्देनैवास्य प्रशंसानामत्वमुच्यते॥ ३ (८)॥

प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्य्यः शंसामि वयुनानि विद्वान्। तन्त्वा गृणामि तवसमतव्यान् क्षयन्तमस्य रजसः पराके॥ तत्तेऽद्य शिपिविष्टनामार्य्यः प्रशंसाम्यर्य्योऽहमस्मीश्वरः स्तोमानामर्य्यस्त्वमसीति वा तन्त्वा स्तौमि तवसमतव्यांस्तवस इति महतो नामधेयमुदितो भवति निवसन्तमस्य रजसः पराके पराक्रान्त आघृणिरागतहृणिः। आघृणे संसचावहै। आगतहृणे संसेवावहै। पृथुज्रयाः

पृथुजवः। पृथुज्रया अमिनादायुर्दस्योः प्रामापयदायुर्दस्योः ४ (६)॥

"प्र तत् ते अद्य"—इति (ऋ० सं० ५, ६, २५, ५)। हे 'शिपिविष्ट!' विष्णो! 'तत्' 'ते' तव 'नाम' 'प्रशंसामि' तत्प्रशंसार्थीयमेव पश्यामि, यदन्ये कुत्सितार्थीयं पश्यन्ति। 'वयुनानि' युष्मद्विषयाणि प्रज्ञानानि 'विद्वान्' जानानः। किञ्च, "आर्य्योऽहमस्मि" यस्मादीश्वरः स्तुतीनामुदीरणे, युष्मद्गुणाभिज्ञः, तस्मादहं प्रशंसामि। अथ "वा" "अर्य्यस्त्वमसि" अर्य्य ईश्वरः, मदनुग्रहाय समर्थः, तस्मात् प्रशंसामि। तत्ते नामेति विस्फुटतरं प्रशंसानामत्वमिति। यस्त्वं सर्वगुणसम्पन्न ईश्वरः, 'तं' 'त्वा' त्वामहं 'गृणामि' स्तौमि। 'तवसं' महान्तम्। 'अतव्यान्' अहमहानहम्, आत्मनिन्दया स्तूयते। क्व वर्त्तमानं निवसन्तम्! 'अस्य रजसः' अन्तरिक्षलोकस्य 'पराके पराक्रान्ते स्थाने, दूराद् दूरतरे निवसन्तं स्तौमि॥

"आघृणिः (३६)"—इति, अनवगतम्। "आगतहृणिः"—इत्यवगमः। आगतदीप्तिरागतक्रोधो वाभिधेयः। "एहि वां विमुचो नपादाघृणे संसचावहै। रथीर्न् ऋतस्य नो भव॥"—इति (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)। भरद्वाजस्येयमार्षम्। गायत्री। पौष्णे सूक्ते। 'एहि' आगच्छ। हे 'विमुचः' विचयितः! प्रजानाम् तमोभ्यः, पूषन्! सूर्य्य! 'नपात्' नप्तः! अद्भ्योऽ-

निर्जायते, अग्नेरादित्यः—इत्यनयापेक्षया नपात्त्वं सूर्य्यस्य। अथवा मनुष्याणामेव नप्ता स्यात्. नृभ्य ऋत्विग्भ्यो मनुष्येभ्यो जायतेऽग्निः, अग्नेरपि च सूर्य्यो जायते, यदुक्तमग्न्युपस्थाने,—"एष प्रातः प्रसुवति"—इति। 'आघृणे' आगतदीप्ते! 'संसचावहै' "संसेवावहै"। 'वाम्' आवां परस्परतः। 'रथीर् ऋतस्य' रंहयिता, गमयिता, प्रोत्सर्पयिता त्वं यज्ञस्य 'नः' 'भव'। त्वदुदयप्रतीक्ष एवाहं यज्ञप्रारम्भं प्रत्याशासे। यत् त्वमुदिहि, त्वय्युदिते प्रोत्सर्पतामयं यज्ञ इत्यभिप्रायः। स एवमयमत्र सूर्य्यसम्बन्धात् "आघृणि"शब्दो दीप्तिवाचकः। दीप्तिकर्मसु च पठित एवायं "हरः (६), घृणिः (१०)"—इति। क्रोधोऽपि घृणिरित्युच्यते,—"हेळः (१), हरः (२), घृणिः (३)" इति, तदपि प्रकरणवशादुपेक्षितव्यम्॥

"पृथुज्रयाः (४०)"—इति, अनवगतम्। "पृथुजवः"—इत्यवगमः। "यं नु न॒किः पृत॑नासु स्व॒राजं॑ द्वि॒ता तर॑ति॒ नृत॑मं हरि॒ष्ठाम्। इ॒नत॑मः॒ सत्व॑भि॒र्यो ह॑ शू॒षैः पृ॑थु॒ज्रया॑ अमि॒नादायु॒र्दस्योः॥"—इति (ऋ० सं० ३, ३, १३, २)। विश्वामित्रस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्रे सूक्ते व्यूढस्य दशरात्रस्य द्वितीयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते। 'यं नु न किः' यमिन्द्रं न कश्चिदपि 'पृतनासु' संग्रामेषु 'स्वराजम्' अपराधीनराज्यं 'द्विता' द्विविधेनापि बलेन सांयौगिकेन औरसंन च, 'तरति' जयति, सर्वथा यो जेतुं न शक्यत इत्यर्थः। अथवा, 'द्विता तरति' द्विधैकधा वा, बहुधा वा वर्त्तमानं पृतनासु' 'यं नु न किः' यं न कश्चित् हन्तुं

शक्नोति 'नृतमं' मनुष्यतमं 'हरिष्ठां' हर्य्योः स्थातारम्। 'इनतमः' ईश्वरतमश्च यः सर्वेभ्य ईश्वरेभ्यः 'सत्वभिः यो ह शूषैः' अनेकसत्वसंयुक्तैः हस्त्यश्वरथपदातिलक्षणैः सांयोगिकैः बलैः, शूषैश्च बलविशेषैरेव। अथवा, सत्वशब्दविशेषणमेव "शुष"शब्दः स्यात्,—सत्वयुक्तैः शूषैः बलैरिति। 'पृथुज्रयाः' विस्तीर्णजवः 'अमिनात् आयुः'। कस्य? 'दस्योः' मेघस्य, असुरस्य, तमहं स्तौमि। स इदं नाम करोत्वित्यभिप्रायः॥ एवमत्र शब्दसारूप्यात् यथाधिकाराच्च "पृथुज्रयाः =पृथुजवः"—इत्युपपद्यते॥ ४ (९)॥

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जनयन्त प्रशस्तम्। दूरेदृशं गृहपतिमथर्य्युम्॥ दीधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति धीयन्ते कर्मस्वरणी प्रत्यृत एने अग्निः समरणाज्जायत इति वा हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या जनयन्त प्रशस्तं दूरे दर्शनं गृहपतिमतनवन्तम्॥ ५ (१०)॥

"अथर्य्युम् (३९)"—इति, अनवगतम्। "अतनवन्तम्"—इत्यवगमः॥ "अग्निं नरो ०--० मथर्य्युम् इति (ऋ० सं० ५, १, २३, १)। वसिष्ठस्यार्षम्। विराट् त्रिष्टुप्। महाव्रते आग्नेये सूक्ते प्रथमैवेयम्। व्यूढस्य दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि आग्निमारुते शस्त्रे जातवेदस्ये सूक्ते च प्रथमैव। 'नरः' मनुष्याः 'दीधितिभिः' अङ्गुलिभिः योक्त्रं परिगृह्य, उत्तराणि च 'हस्तच्युती' हस्तप्रच्युत्या हस्ताभ्यां प्रच्यावयन्तः 'अरण्योः' सकाशादग्निं 'जनयन्त'। 'प्रशस्त" प्रशस्यमित्यर्थः। 'दूरेदृशं' दूरे दर्शनम् 'गृहपतिम्'

'अथर्य्युम्' "अतनवन्तम्" गमनवन्तमित्यर्थः॥ एवमत्र अततेः गत्यर्थस्य (भू० प०) सारूप्यादग्न्यधिकाराच्चापि "अथर्य्युः" अतनवानित्युपपद्यते। "दीधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति" ता हि "धीयन्ते" "कर्मसु" अनुष्ठीयमानेषु। "अरणी" "प्रत्यृतः" प्रतिगतः। "एने "अग्निः वा स्यात् "समरणाज्जायते—इति वा" अरण्योः हि 'समरणात्' समागमनादग्निर्जायते॥ ५ (१०)॥

एकया प्रतिधा पिबत्साकं सरांसि त्रिंशतम्। इन्द्रः सोमस्य काणुका॥ एकेन प्रतिधानेनापिबत् साकं सहेत्यर्थः। इन्द्रः सोमस्य काणुका कान्तकानीति वा क्रान्तकानीति (वाकृतकानीति) वेन्द्रः सोमस्यकान्त इति वा कणे घात इति वा कणे हतः कान्तिहतस्तत्रैतद्याज्ञिका वेदयन्ते त्रिंशदुक्थपात्राणि माध्यन्दिने सवन एकदेवतानि तान्येतस्मिन् काल एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत् पूर्वपक्षस्येति नैरुक्तास्तद्या एताश्चान्द्रमस्य आगामिन्य आपो भवन्ति रश्मयस्ता अपरपक्षेपिबन्ति तथापि निगमो भवति। यमक्षितिमक्षितयः पिबन्तीति। तं पूर्वपक्ष आप्याययन्ति तथापि निगमो भवति। यथा देवा अंशुमाप्याययन्तीति॥ ६॥

"काणुका (४२)"—इति, अनवगतम्, अनेकार्थं च। "कान्तकानीति वा, क्रान्तकानीति वा, कृतकानीति वा"—इत्येवमाद्याः शब्दसमाधयः। "एकया प्रति०—काणुका" इति (ऋ० सं० ६, ५, २६, ४)। काण्वस्य कुरुसुतेरियमार्षम्। गायत्री। ऐन्द्री। 'एकया प्रतिधा' एकेन प्रतिधानेन सकृत्प्रतिहितेनैव चेतसा 'पिवत्' पिवतीन्द्रः 'साकं' सहेत्यर्थः। कानि पुनः पिवति? 'सरांसि'। कियन्ति? 'त्रिंशतम्'। कस्य पूर्णानि पिवति? 'सोमस्य'। किङ्गुणयुक्तानि? 'काणुका' "कान्तकानि" प्रियाणीत्यर्थः। अथ "वा" सोमस्य "क्रान्तकानि" अखिलं सरांसि सोमस्य पूर्णानीत्यर्थः। अथ "वा" "कृतकानि" संस्कृतानि, ऋत्विग्भिः इन्द्रार्थमेव। अथ 'वा" "इन्द्रः" यस्मात् "सोमस्य कान्तः" तस्माद्पिवत्। अन्यथेन्द्रविशेषणमेव स्यान्न सरोविशेषणम्। आह, कथम्? इति, उच्यते,—"आघातः इति वा" आ कणे घातं पिवतीति यावत्, कणे हन्यत इत्यर्थः, "कणे हतः"="कान्तिहतः"—इत्यर्थः। कामः, प्रार्थना, कणे,—इति समानार्थाः, कामे योऽभिहतः, सः "कणे हतः"—इत्युच्यते, हतपानाभिलाष इत्यर्थः। एवमेतत् काणुकेति सरोविशेषणमिन्द्रविशेषणं वा! पानविशेषणं वा? सर्वेषामस्मिन्मन्त्रे प्रकृतत्वात्। एवं चास्य विकल्प्यमानस्यानेकार्थतापि दर्शितैव भवति॥

यदेतदुक्तमस्मिन्मन्त्रे "सरांसि त्रिंशतम्"—इति, अस्याभिधेयविषयप्रख्यापनप्रसक्तमिदमुच्यते,—"तत्रैतद्याज्ञिका वेदयन्ते" तत्रैतस्मिन् त्रिंशच्छब्दे एतदभिधेयमर्थवस्तु याज्ञिकाः 'वेदयन्ते'

कथयन्ति। "त्रिंशदुक्थपात्राणि माध्यन्दिने सवन एकदेवतानि"—इति. तत्र हि माध्यन्दिने सवने उक्थपर्य्यायाः त्रयोऽप्यैन्द्रा एव भवन्ति, त्रिष्वपि चैतेषु दश चमसाः, तदभिप्रायेण त्रिंशत्सरांसीत्युक्तं मन्त्रदृशा। ते ह्यत्रेन्द्रस्य "सरकाः" अभिप्रेताः। सीधुसरका इवेतरस्य कस्यचित् क्षत्रियस्य यानि तान्युक्थसम्बद्धानि च सोमपात्राणि "एकेन" प्रतिधानेन "पिबन्ति" पीयन्ते, "तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते"—इत्येष याज्ञिकानामभिप्रायः। "त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्राः, त्रिंशत् पूर्वपक्षस्येति नैरुक्ताः"। "तत्" तत्रैवं सति "याः एताः" "चान्द्रमस्यः" चन्द्रमसि भवाः चान्द्रमस्यः, "आगामिन्यः" प्रतिपद्द्वितीयाद्यासु तिथिष्वागच्छन्तीति। किं तासाम्? इति, उच्यन्ते,—रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति"। यथा चैतदेवं "तथापि" तथैष "निगमः"—"यमक्षितिमक्षितयः पिबन्ति"—इति। चन्द्रमसमपरपक्षे पीत्वा ते सूर्य्यरश्मयः "पूर्वपक्षे" प्राप्ते पुनः "आप्याययन्ति" आपूरयन्ति। यथा चैतदेवं "तथापि" तथैषः "निगमः"—यथा देवा अंशुमाप्याययन्ति"—इति॥

"यथा देवा अंशुमाप्याययन्ति, यमक्षितिमक्षितयः पिबन्ति। तेन च इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिराप्याययन्तु भुवनस्य गोपाः॥"—इति। राजयज्वगृहीतस्य वैश्वदेवश्चरुर्निरूप्यते, तत्र प्राक् स्विष्टकृतोऽनेन याज्याहुतिर्हूयते। 'यथा' येन प्रकारेण, 'देवाः' सूर्य्यरश्मयः 'अंशुं' सोमम् 'आप्याययन्ति' पूर्वपक्षे। एवमनेन प्रकारेण हे यजमान! त्वाम् 'इन्द्रः' 'वरुणः' 'बृहस्पतिः' च एते 'भुवनस्य'

भूतजातस्य 'गोपाः' गोप्तारः। 'आप्याययन्तु' आयुषा धनेन च। किञ्च, 'यथा' येन प्रकारेण 'अक्षितिम्' अक्षीणम् सोमं, 'अक्षितयः' सूर्य्यरश्मयः पिबन्ति तथा त्वमपि हविर्दातारं सन्तं पिबन्तु, उपजीवन्तुएते देवाः इति। येषान्तु एते "यमक्षतिम्"—इति पाठः, तेषां यमक्षतिमक्षितयः पिबन्ति, स च त्वामाप्याययन्त्वित्येवं योज्यम्॥

आह,—"एकया प्रतिधापिबत्"—इत्येतस्मिन्मन्त्रे "साकं सरांसि त्रिंशतमिन्द्रः" पिबतीत्युक्तम्। नैरुक्तपक्षेणोक्तम्,— "तद् या एताश्चान्द्रमसय आगामिन्य आपो भवन्ति रश्मयः, ता अपरपक्षे पिबन्ति"—इति, तदेतद्रश्मिषु पातृष, चन्द्रमसि च पीयमाने, सर्वमेवेदमसम्बद्धं भवति?—इति "एकया प्रतिधापिबत्"—इत्येतस्य मन्त्रस्यैन्द्रत्वात्। इतरस्मिन् "अक्षितिमक्षितयः पिबन्ति"—इति रश्मीनां पानसम्बन्धादादि उच्यते, आदित्योऽपि हि इन्द्रशब्देनोच्यत एव—"असावादित्य इन्द्रः" —इति विज्ञायते। तदवयवभूताश्च रश्मयः, आदित्येन सह समासश्यासस्तुतिभाजः। सरःशब्दः खल्वपि उदके एव वर्त्तते, "पयः (३७), सरः (३८), भेषजम् (३९)"—इत्युदकनामसु पठितम्। तत्रैवं सति यानि तान्युदकानि सरांसि पञ्चदशाहः सम्भृतानि साकमवस्थितानि भवन्ति चन्द्रमसि, तानि सूर्य्यः=इन्द्रो रश्मिभिरपरपक्षे पिबतीति। एवमेतत् सर्वमुपपद्यते एव नैरुक्तपक्षे॥६॥

अध्रिगुर्मन्त्रो भवति गव्यधिकृतत्वादपि वा प्रशासनमेवाभिप्रेतं स्यात्तच्छब्दवत्त्वादध्रिगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं

शमीध्वमध्रिगवित्यग्निरप्यध्रिगुरुच्यते। तुभ्यं श्चोतन्त्यध्रिगो शचीवः। अधृतगमनकर्मवन्निन्द्रोऽप्यध्रिगुरुच्यते। अध्रिगव ओहमिन्द्रायेत्यपि निगमो भवति अङ्गूषः स्तोम आघोषः। एनाङ्गूषेण वयमिन्द्रवन्तः। अनेन स्तोमेन वयमिन्द्रवन्तः ॥ ७ (११)

"अध्रिगुः (४३)"—इति, अनवगम्, अनेकार्थश्च। "अध्रिगुर्मन्त्रो भवति"। आह, किं कारणम्? उच्यते,—"गवि अधिकृतत्वात्"। सोऽयमधिगुः सन् अध्रिगुरित्यर्थः। गवि योऽधिकृतो मन्त्रः स अध्रिगुः। "अपि वा" गोरनित्यत्वात् "प्रशासनमेव" एतत् "अभिप्रेतं" स्यात्। अध्रिगुर्नाम कश्चिदस्ति दैव्यः शमिता, तस्यैतत् प्रशासनं स्यात्, सम्प्रेषणमित्यर्थः। किं कारणम्? "तच्छब्दवत्त्वात्"। तथाह्यस्य मन्त्रस्य अध्रिगुशब्दवत्त्वं यदेतदुक्तमुपपद्यते। तदनेनैव निगमेन "अध्रिगो शमीध्वम्" इति। हे 'अध्रिगो!' सर्व एव यूयं 'शमीध्वम्' "शमयध्वम्" एनं पशुमिति। "दैव्याः शमितार आरभध्वम् ०—० आशासाना मेधपतिभ्यां मेधम् ०—० नेद्धस्तोके तनये रवितारवच्छमितारः ०—० अध्रिगो शमीध्वम्"—इति प्रैषः। हे 'दैव्याः!' 'शमितारः!' अपि च हे 'मनुष्याः!' 'आरभध्वम्' 'उपनयत' च एनं पशुम्। एताः 'मेध्याः' 'दुरः' यज्ञगृहद्वार इत्यर्थः। 'आशासानाः' प्रार्थयमानाः; 'मेधपतिभ्याम्' आभ्यामग्नीषोमाभ्यां मेधम् एनं पशुं शमयितुम्। किञ्च, 'प्र अस्मै अग्निं भरत' प्रभरतास्मै

पशवे सञ्ज्ञप्यमानाय अग्निमुल्मुकम्, पुरस्ताद्धारयतेत्यर्थः। किञ्च, 'स्तृणीत बर्हिः' अस्मै पशवे सञ्ज्ञप्यमानाय, उपाकरणमेनं दर्भमपास्यतेत्यर्थः। किञ्च, 'अन्वेनं माता मन्यताम्' एनं सञ्ज्ञप्यमानं माता अनुमन्यताम्। 'अनु' मन्यतां 'पिता'। 'भ्राता सगर्भ्यः' 'अनु' मन्यतां सहगर्भीयः, सहोदर इत्यर्थः। 'अनुमन्यतां' चैनं 'सखा सयूथ्यः' सहयूथचारी, 'अनु' मन्यतामेनमेभिः सञ्ज्ञपयतेत्यभिप्रायः। किञ्च, 'उदीचीनाम् अस्य पदो निधत्तात्' उदक्पादमेनं सञ्ज्ञपयतेत्यर्थः। किञ्च, सूर्यप्रभवमस्य चक्षुः,' ततः 'सूर्यम्' एव 'गमयतात्'। 'वातम्' अनु 'प्राणम्' अन्ववसृजतात्'। 'असु' शरीरविधारकं प्राणम् 'अन्तरिक्षम्' अन्ववसृजत। 'दिशः' 'श्रोत्रम्' अन्ववसृजत। किञ्च, 'उपाकरणेन' दर्भेण 'सह' साकम् 'एकधास्य त्वचम्' 'आच्छ्यतात्' आच्छातेत्यर्थः। ततोऽनन्तरमेव 'पुरा' नाभ्या अपि शसः' तस्माच्छसः प्रशस्तात् प्रदेशात् 'वपाम्' 'उत्खिदतात्' उद्धरत। किञ्च, 'अन्तरेव' अभ्यन्तरत एव, 'उष्माणम्' अस्य शम्यमानस्य 'वारयध्वात्'। 'श्येनमस्य' श्येनाकृति श्येनवर्णं वा पाकेन 'वक्षः' उरः 'कुरुत'। 'प्रशसा बाहू' 'शला दोषणी'—इति बाह्वोरेवैतदभिधानम् अवयवशः, अत्र बाहुशब्दः प्रायेणांसयोः वर्त्तते, आ आरत्निसन्धानौ बाहू प्रशस्तौ कुरुत। स्वधित्याकृती,—इत्येकः। शलाशब्दः अरत्न्यामेव वर्त्तते। तौ च शलादोषणी द्रवणसमर्थौ प्रशस्तौ कुरुत। शलाकाकृती निर्माणौ कुरुतेत्येके। "श्येन-शलाकश्यपा-कवषा--स्रेकपर्णेष्वाकृति--विशेष-वचन--सिद्धसाधनं

स्यात्”—इति हि नैयायिकाः पठन्ति। ‘कश्यपेवांसा’ कश्यपाविव अंसौ कुरुत। किञ्च, ‘अच्छिद्रे श्रोणी’ अविकले कुरुत। ‘कवषोरू’ कवषे गतिसमर्थे कुरुत, कवतिर्गत्यर्थः, “च्यवते, कवते, गवते”—इति गतिकर्माणः। पिण्डिकाख्ये उरू अच्छिद्रे एव कुरुतेत्यर्थः। ‘स्रेकपर्णा’ करवीरपत्राणीव ‘अष्ठीवन्ता’ अस्थिसंयुक्तो कुरुत। ‘षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयः, ता अनुष्ठ्यो च्यावयतात्’ या एता वङ्क्रयः पर्शवः, अनुष्ठ्या अनुष्ठानक्रियया प्रच्यावनसमर्थयैव प्रच्यावयत। किञ्च, ‘गात्रम्’ ‘अस्य’ ‘अनूनम्’ अविकलं ‘कृणुतात्’ कुरुत। किञ्च, ‘ऊवध्यगोहम्’ ऊवध्यं यः पार्थिवो गर्त्तः, प्रकृष्टं संवृणोति, तम्, उत्तरञ्चात्वालस्य ‘खनतात्’। ‘अस्ना रक्षः संसृजतात्’ असृग्भाञ्जि रक्षांसि कुरुतेत्यर्थः। किञ्च, ‘वनिष्ठुम्’ दृष्ट्वा ‘मा राविष्ट’ ‘मा शब्दं करिष्यथाः। ‘उरूकं मन्यमानाः’ उलूकवन्तं वनिष्ठुं मन्यमानाः, उलूको हि भयङ्करत्वात् दृष्ट्वो जनैः विराव्यते,—अयमुलूकोऽयमुलूक इति। तदाशङ्कया उलूकसारूप्याद्वनिष्ठोर्मा राविष्टेत्युच्यते। हे शमितारः! नेद्वस्तोके तनये रमितारवच्छमितारः’ नैतत् कर्म कुर्वतां रवितारवत्, पुत्रेषु पौत्रेषु वः स्यात्, अरवणशीलं वः पुत्रपौत्रं भविष्यतीत्यभिप्रायः। हे ‘अध्रिगो!’ ‘शमीध्वम्’ एनं पशुं ‘सुशमि शमीध्वम्’ यथा चायं सुशमितः स्यात्तथैनं ‘शमीध्वं’ हे ‘अध्रिगो!’ मा प्रमादं करिष्यथ॥ एवमेतस्मिन् दैव्यस्य शमितुः अध्रिगोः प्रशासनमित्येतदुपपद्यते, तस्य सम्बोध्यत्वादस्मिंश्च प्रैषे यथासम्भवं प्रशासनानि द्रष्टव्यानि,—“प्रास्मा अग्निं भरत”—इत्येवमादीनि॥

"अग्निरप्यध्रिगुरुच्यते" अधृतगमनोऽसावित्यध्रिगुः। "तुभ्यं श्चोतन्त्यध्रिगो शचीवः स्तोकासो अग्ने मेदसो घृतस्य। कविशस्तो बृहता भानुना आगा हव्या जुषस्व मेधिर॥"—इति (ऋ० सं० ३, २, २१, ४)। कुशिकपुत्रस्यार्षम्। विराट्। पाश्विष्टस्तोके सूक्ते विनियुक्ता? हे 'अध्रिगो' अधृतगमन! 'शचीवः' कर्मवन्! 'तुभ्यं' त्वदर्थमेते 'स्तोकासः' विन्दवो वपामतीत्य श्चोतं क्षरन्ति। 'मेदसः' च 'घृतस्य' च। यस्य तवैतद्वर्त्तते, सत्वं 'कविशस्तः' प्रक्षरणे प्रक्षरणे कविभिरभिष्टुतः, 'बृहता' महता 'भानुना' 'भासा' 'आगाः' आगच्छ। आगत्य चेमानि 'हव्या' हवींषि यानि स्तोकाख्यानि, त्वदर्थमेव क्षरन्ति 'जुषस्व' संसेवस्व। हे 'मेधिर' यज्ञवन्! इत्यर्थः। एवमत्र "अध्रिगो"—इत्यग्निरुक्तः, तस्मादग्नेरध्रिगुत्वमुपपद्यते॥

"इन्द्रोऽप्यध्रिगुरुच्यते"। तस्यापि न कश्चिद् गमनधारयितास्ति "अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मि स्तोमं माहिनाय। ऋचीषमायाध्रिगव ओहमिन्द्राय ब्रह्माणि राततमा॥"—इति (ऋ० सं० १, ४, २७, १)। नोधस इयमार्षम्। अहीनसूक्ते शस्यते। 'अस्मै' इन्द्राय 'प्र हर्मि' प्रभरामि 'स्तोमम्' 'प्रयो न' प्रय इव, अन्नमिव, यः स्तोमः तृप्तिं करोति, तं प्रभरामि। 'तवसे' महते 'तुराय' त्वरमाणाय 'माहिनाय' महनाय होत्रे। किञ्च, 'ऋचीषमाय' ऋक्समाय, स्तुतिसमाय, यावती स्तुतीरुदीर्य्यते तावानेवासौ भवति, माहाभाग्यात्। 'अध्रिगवे' अधृतगमनाय, अप्रतिहतगमनाय, एवंलक्षणाय 'इन्द्राय' 'ओहम्' अहं प्रापयामि

'ब्रह्माणि' हवींषि 'राततमा' दातव्यतमानि यान्यसावेवार्हति, तानीत्यभिप्रायः ॥ एवमस्मिन्नभ्रिगुशब्दे इन्द्रविशेषणत्वादिन्द्राभिधानमित्युपपद्यते ॥

"आङ्गूषः (४४)—इति, अनवगतम्। "स्तोमः" अभिधेयः! "आघोषः"—इति शब्दसमाधिः ॥ "एना॒ङ्गूषे॑ण व॒यमिन्द्र॑वन्तो॒ऽभि ष्या॑म वृ॒जने॑ स॒र्ववी॑राः। तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो मामहन्ता॒मदि॑तिः॒ सिन्धुः॑ पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥"—इति (ऋ० सं० १, ७, २३, ४)। त्रिष्टुप्। कुत्सस्य त्रितस्य वा कूपे पतितस्यार्षम्। वैश्वदेवस्य चरोर्भ्रातृव्यवतो याज्यैषा। 'एनेन' अनेन 'वयम्' 'आङ्गूषेण' आघोषणीयेन स्तोमेन 'इन्द्रवन्तः' इन्द्रसंयुक्ताः 'स्याम' वयम्। 'तत्' ततो विश्वे 'सर्वे' एव अनवखण्डिताः सन्तः, सर्वान् भ्रातृव्यान् 'अभि' भवेम। तदेतत् 'नः' सर्वमपि 'मित्रः' 'वरुणः' च 'मामहन्ताम्' पुनःपुनर्महयन्तां पूजयन्तु। 'अदितिः' च पूजयतु। 'सिन्धुः' च पूजयतु। 'पृथिवी' च पूजयतु। 'उत द्यौः' पूजयत्वित्येतदेवानुवर्त्तते ॥ एवमत्र स्तोमोऽयम् "आङ्गूष"शब्देनोक्तः, शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च ॥ ७ (११) ॥

आपा॑न्तमन्युस्तृ॒पल॑प्रभर्मा॒ धुनिः॒ शिमी॑वा॒ञ्छरु॑मान् ऋजी॒षी। सोमो॒ विश्वा॑न्यत॒सा वना॑नि॒ नार्वागिन्द्रं॑ प्रति॒माना॑नि देभुः ॥ आपातितमन्युस्तृप्रप्रहारी (क्षिप्रप्रहारी सृप्रप्रहारी) सोमो वेन्द्रो वा धुनिर्धूनोतेः शिमीति कर्मनाम

शमयतेर्वा शक्नोतेर्वर्जीषी सोमो यत् सोमस्य पूयमानस्याऽतिरिच्यते तदृजीषमपार्जितं भवति तेनर्जीषी सोमोऽथाप्यैन्द्रो निगमो भवति। ऋजीषी वज्रीति। हर्य्योरस्य स भागो धानाश्चेति धाना भ्राष्ट्रे हिता भवन्ति फले हिता भवन्तीति वा। बब्धां ते हरी धाना उप ऋजीषं जिघ्रतामित्यपि निगमो भवत्यादिनाभ्यासेनोपहितेनोपधामादत्ते बभस्तिरत्तिकर्मा सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि दभ्नुवन्ति यैरेनं प्रतिमिमते नैनं तानि दभ्नुवन्त्यर्वागेवैनमप्राप्य विनश्यन्तीतीन्द्रप्रधानेत्येके नैघण्टुकं सोमकर्मोभयप्रधानेत्यपरं श्मशा शु अश्नुत इति वा श्मा श्नुत इति वा। अव श्मशा रुधद्वाः। अवारुधच्छमशा वारिति ॥ ८ (१२) ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ५, २ ॥

"आपान्तमन्युः (४५)"—इति, अनवगतम्, पक्षेण चानेकार्थम्। "आपातितमन्युः"—इत्यवगमः। "आपान्तमन्युः"—इति (ऋ० सं० ८, ४, १४, ५)। वैश्वामित्रस्य रेणोरियमार्षम्। त्रिष्टुप्। सूर्य्यस्तुत्यैकाहे निष्केवल्ये विनियुक्ता। आपादितदीप्तिः, उत्पादितमन्युर्वा शत्रुभिः संग्रामे, 'तृपलप्रभर्मा' "तृप्रहारी क्षिप्रप्रहारी, सोमो वेन्द्रो वा"। 'धुनिः' धूनयिता

कम्पयिता शत्रूणां पात्राणाम्। 'शिमीवान्' स्वाधिकारविहितेन कर्मणा कर्मवान्। 'शरुमान्' हिंसावान्। 'ऋजीषी' यदि सोमोऽभिप्रेतः, तस्य ऋजीषित्वमुपपद्यते, अथेन्द्रोऽभिप्रेतः, तस्य तयोरश्वयोः ऋजीषभागाः इत्यनयापेक्षया ऋजीषित्वम्। एवमयमर्द्धर्चः, सोमस्येन्द्रस्य वा, यस्मिंश्च पक्षे सौम्य एषोऽर्द्धर्चः, तस्मिन् पक्षेऽयं तृतीयः पादः सोमेनाभिसम्बन्धयितव्यः,—य एवङ्गुणयुक्तः 'सोमः' स एतानि 'विश्वानि' सर्वाणि 'अतसा' अनुपक्षीणानि 'वनानि' उदकानि, इतराणि वा वनानि वनस्पत्याख्यानि, स्वेन महिम्ना व्याप्नोति, स हि तेषामधिपतिः। एवमेते त्रयोऽपि पादाः सौम्या भवन्ति। उत्तर ऐन्द्र एव—"नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः"—इति। नैनम् इन्द्रं प्रतिमानानि, यैः प्रतिमीयन्ते स्तोत्राणि, न तानि दभ्नुवन्ति, नाभिभवितुं शक्नुवन्ति। किन्तर्हि? अर्वागेव तान् पुनात्येव। तस्मादिन्द्राद् भूत्वा "एनम्" इन्द्रम् "अप्राप्य" एव "विनश्यन्ति" नोपमार्थं कुर्वन्ति, स हि तेषां विनाशः। एवमेष पाद ऐन्द्रः। एवमुभयप्रधानत्वमस्या ऋचः॥

अथवेवमन्यथास्या ऋच उभयप्रधानत्वम्। द्वौ प्रथमौ पादावैन्द्रत्वेन व्याख्यायेते, तृतीयपादमुत्कृष्य चतुर्थः पादः आद्याभ्यामभिसम्बन्धयितव्यः। योऽयमेवङ्गुणविशिष्ट इन्द्रः, आपादितमन्युः तृप्रहारी, धुनिः, शिमीवान्, शरुमान्, ऋजीषी च, तमेनमिन्द्रमेवम्प्रभावं न प्रतिमानानि दभ्नुवन्ति। किन्तर्हि? अर्वागेवैनमप्राप्य वर्त्तमानानि विनश्यन्ति। एवमेते त्रय ऐन्द्राः

पादाः,—द्वावाद्यौ चतुर्थश्च। अयं तृतीयः सौम्यः,—"सोमो विश्वान्यतसा वनानि"—इति। यः "सोमः, सर्वाण्यतसानि वनानि" महिम्ना व्याप्नोति, यश्च "इन्द्रं न प्रतिमानानि दभ्नुवन्ति" तौ सोमेन्द्राविदं नाम कुरुतामित्याशीर्योज्या॥

"एके" पुनः "इन्द्रप्रधाना" एवेयमृक् "इति" एवं मन्यन्ते, —"नैघण्टुकम्" अस्यां "सोमकर्म"—इति, तेषामियं योजना, —य इन्द्र आपादितमन्युः, तृप्रहारी, धुनिः, शमीवान्, शरुमान्, ऋजीषी च, स सोम इव अतसानि वनानि इदं सर्वं व्याप्नोति। न चैनं प्रतिमानानि दभ्नुवन्ति। किन्तर्हि? एनमिन्द्रमप्राप्यैव विनश्यति। एवमिन्द्रप्रधानैव भवति। एवमस्या ऋचः त्रिधा समासार्थो बोद्धव्यः। तथाहि भाष्यकारेण दर्शितम्। सोमस्य ऋजीषित्वोपपादनार्थमाह भाष्यकारः,—"यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते" रसादन्यदसारमतिरिच्यते, "तदृजीषम्"—इत्युच्यते। तत् "अपार्जितम्" अपवर्जितं "भवति" कल्कभूतत्वात् "तेन" संयोगात् "ऋजीषी सोमः" उच्यते॥

"अथ" यस्मिन् पक्षे "ऐन्द्रः" अर्द्धर्चो भवति, एतस्मिन् पक्षे इन्द्रस्य ऋजीषित्वाभिधायकः एषः "निगमः भवति"। इन्द्रस्य ऋजीषित्वमनुपपन्नं मन्यमानो निगमं पठति,—"ऋजीषी वज्री वृषभस्तुराषाट्छुष्मी राजा वृत्रहा सोमपावा युक्त्वा हरिभ्यामुप यासदर्वाङ्माध्यन्दिने सवने मत्सदिन्द्र॥"—इति (ऋ० सं० ४, २, ११, ४)। अत्रेरियमार्षम्। त्रिष्टुप्। ऋजीषेण तद्वान् 'ऋजीषी' वज्रेण तद्वान् 'वज्री' 'वृषभः' वर्षिता कामानाम्,

'शुष्मी' बलवान्, 'राजा' अधिपतिः, 'वृत्रहा' शत्रुहा, 'सोमपावा' सोमस्य पातेत्यर्थः य एवङ्गुणयुक्त इन्द्रः, सः 'युक्त्वा' 'हरिभ्याम्' अश्वाभ्यां रथं तम् अधिरुह्य 'उपयासत्' उपागच्छत्। 'अर्वाक्' अस्मानाभिमुख्येन, 'माध्यन्दिने सवने' एतस्मिन् प्राप्ते 'उप' उपागम्य च 'मत्सत्' माद्यताम्, अस्मत्प्रदत्तेन सोमेनेत्यर्थः ॥

एवमेतस्मिन् मन्त्रे 'ऋजीषी' इन्द्र उक्तः। तत् पुनरेतदृजीषित्वमिन्द्रस्य न विज्ञायते, केन कारणेत्यतस्तदुपपादनार्थमाह, —हर्य्योरस्य स भागः"—इति। हर्य्योरेवाश्वयोरस्येन्द्रस्य स भागो यदृजीषम्। "धानाश्च"। प्रसङ्गादत्र धाना उक्ताः। यदुक्तम्,—"हर्य्योर्धाना हरिवतोः"—इति। तेन हरिसंयोगेन ऋजीषेण लक्षितलक्षणया वृत्त्या इन्द्रस्य ऋजीषित्वम्॥

आह,—"धानाः" कस्मात्? उच्यते,—ता हि "भ्राष्ट्रे हिताः" भवन्ति, अथ "वा" भ्राष्ट्रादवतार्य्य "फले" फलके "हिताः" निहिताः "भवन्ति"। तत्र हि ता विसार्य्यन्तेति दाहभयात्। यथा ऋजीषं धानाश्च हर्य्योरश्वयोरिन्द्रस्य च भागस्तथैष निगमः,—"बब्धां ते हरी धाना उप ऋजीषं जिघ्रताम्—इति। अत्र 'बब्धाम्'—इत्येतस्मिन पदे य एषः "बमस्तिः" धातुः, "अत्तिकर्मा" भक्षणार्थः। सः "आदिनाभ्यासेनोपहितेनोपधामादत्ते" आदावभ्यासेनोपहितेनोपधामादत्ते, धकारेण निमित्तभूतेन उपधामकारमादत्ते, लुम्पति। "घसिभसोर्हलि च (पा० ६, ४, १००)"—इत्यकारलोपः, ततो धत्वे कृते, जश्त्वे च कृते, बब्धामित्येतद्रूपं भवति॥ "धानाः सोमा-

नामिन्द्राद्धि च पिब च वब्धां ते हरी धाना उप ऋजीषं जिघ्रतामा रथचर्षणे सिञ्चस्व। यत्त्वा पृच्छाद् वृषन् पत्नी कामीमदथा इत्यस्मिन् सुन्वति यजमाने तस्मै किमरास्थाः सुष्ठु सुवीर्यं यज्ञस्यागुर उद्रुचं यद्यदचीकमतां तत्तथाभूद्धोतर्यज"। हारियोजनास्यायं प्रैषः। हे 'इन्द्र!' 'अद्धि' भक्षय 'धानाः'। 'सोमानाम्' एतेषाम् स्वभूतं रसम् 'पिब च' अस्य हारियोजनस्य सोमस्य। किञ्च, 'वब्धाम्', भक्षयतां 'ते' तव एतावश्वौ 'हरी' एताः 'धानाः' 'उप ऋजीषं जिघ्रताम्' उपजिघ्रतामृजीषञ्च। 'आ रथचर्षणे सिञ्चस्व' जठरे सोममेनम् हे 'रथचर्षणे' रथगमन! आसिञ्चस्व। किञ्च, 'यत्त्वा पृच्छात्' यदि त्वां पृच्छेत् गृहमनुप्राप्तमस्मद्यज्ञात् हे 'वृषन्' वर्षितः! 'पत्नी कामीमदथाः' क पीतवांस्त्वम्? अतो ब्रूयाः,—त्वमस्य यजमानस्य नाम गृहीत्वा, 'अस्मिन्' 'सुन्वति' सोममभिषुण्वति 'यजमाने'। ततः सा यदि पुनरपि पृच्छेत् 'तस्मै' परितुष्टः त्वं 'किमरास्थाः' किं दत्तवानसि? ततः तां प्रति ब्रूयाः,—'सुष्ठु' 'सुवीर्यं' शोभनं वीर्य्यम् अहमस्मै दत्तवान्। 'यज्ञस्य आगुर उद्रुचम्' यदसावनेन यज्ञेन आगूर्णवान् प्रार्थितवान् अभूत्, तत् सर्वमहमदाम्, 'यज्ञस्य' चोत्कृष्टां रुचं दीप्तिमहमदामस्मै। किं बहुना, 'यद्यत्' 'अचीकमताम्' यद्यत्कामितवानयं यजमानः फलमस्य कर्मणः, 'तत्' सर्वमेतत् 'तथा' प्रार्थितमेव 'अभूत्' न कश्चिदस्य मृषा कामो बभूवेत्यभिप्रायः। हे 'होतः' त्वमपि योऽयमेवङ्गुणविशिष्ट इन्द्रः, तं सहहरिभ्यां 'यज'—इति॥ एवमत्र "हरी उपजिघ्रताम्"

—इत्येतस्माद् विशेषलिङ्गात् ऋजीषित्वमश्वयोः, अश्वयोगाच्च ऋजीषित्वं लक्षितलक्षणया इन्द्रस्योपपद्यते ॥

"श्मशा" (४६)—इति, अनवगतम्। "श्वाशिनी" "श्माशिनी"—इति वावगमः। श्वाशिनी = शीघ्राशिनी = शीघ्रव्यापिनी कुल्या, नदी वा। श्माशिनी पुनर्नाड़ी, सा हि शं शरीरं व्याप्नोति। एवमेतदिह विगृह्यमाणमनेकार्थमपि भवत्येव ॥

"कुदा वसो स्तोत्रं हर्य॑त आव श्मशा रुधद्वाः। दीर्घं सुतं वाताप्याय ॥"—इति (ऋ० सं० ८, ५, २६, १)। कुत्सपुत्रस्य दुर्मित्रस्यार्षम्। उष्णिक्। ऐन्द्रस्य सूक्तस्य प्रथमैवेयम्। हे 'वसो' वसुमन्! इन्द्र! 'कदा' कस्मिन् काले 'स्तोत्रम्' एतन्मयोदीरितम् 'अस्य' यजमानस्य 'हर्य॑तः' कामयतः, कामान् प्रार्थयतः त्वाम् 'रुधत्' उपरोत्स्यति। 'श्मशा' इव 'वाः' कुल्येवोदकं विसर्पमाणम्, नाड़ीव वा, अथवा आध्यात्मिकी नाड़ी, शरीराश्रितं रसम्। आह, कतमत् स्तोत्रम्? इति, उच्यते,—यदेतत् 'दीर्घं सुतं' सोमं सत्राख्यं सुतमभिषुतं प्रवर्त्तते, 'वाताप्याय' उदकार्थम् ॥ एवमेतस्मिन् "श्मशा"—इत्येतत् नाड्यभिधानं कुल्याभिधानं वा शब्दोपपत्तेश्चेति ॥ ८ (१२) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमाध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ५, २ ॥

—०—

तृतीयः पादः ।

उर्वश्यप्सरा उर्वभ्यश्नुत ऊरुभ्यामश्नुत उरुर्वा वशोऽस्या अप्सरा अप्सारिण्यपि वाऽप्स इति रूपनामाप्सातेरप्सानीयं भवत्यादर्शनीयं व्यापनीयं वा स्पष्टं दर्शनायेति शाकपूणिर्यदप्स इत्यभक्षस्याप्सो नामेति व्यापिनस्तद्रा भवति रूपवती तदनयात्तमिति वा तदस्यै दत्तमिति वा तस्या दर्शनान्मित्रावरुणयोरेतश्चस्कन्द तदभिवादिन्येषग्भवति ॥ १ (१३) ॥

"उर्वशी" (४७)—इति, अनवगतम् । "अप्सराः"—इत्यभिधेयवचनम् । "उर्वभ्यश्नुते"—इति व्युत्पत्तिः, उरु, महद् यशोऽभिव्याप्नोति । अथवा "उरुभ्यां" मैथुने धर्मे पुरुषम् "अश्नुते" व्याप्नोतीति उर्वाशिनी सती उर्वशीत्युच्यते । अथ "वा" "उरुः" महान् "अस्याः" "वशः" कामः, सेयमुरुवशिनी सती उर्वशीत्युच्यते । एताः शब्दसमाधयः ॥

अधुना "अप्सराः"—इत्येतं शब्दं समाख्यानप्रसक्तं निर्ब्रवीति । आह,—"अप्सराः" कस्मात् ? उच्यते,—सा हि "अप्सारिणी" भवति, अपः प्रति नित्यमेव सरति, तत्प्रभवत्वात् तदेव तस्याः प्रियमुदकम्, तस्मादप्सराः । अथवा अद्भ्यः सृतेत्यप्सराः । "अपि" चैवमन्यथा स्यात्,—"अप्सः—इति"

एतत् "रूपनाम"। "अप्सातेः" प्रतिषेधपूर्वस्य प्सातेः भक्षणार्थस्य (अदा० प०), तद्धि "अप्सानीयम्" अनदनीयं "भवति" न हि तद्भक्ष्यते, किन्तर्हि? "आदर्शनीयं" तदाभिमुख्येन स्थित्वा द्रष्टव्यमेव भवति चक्षुषा, न पुनर्मुखेन भक्षयितव्यमित्यर्थः। "व्यापनीयं वा" व्यापनमर्हति। "आप्लृव्याप्तौ (स्वा० प०)" तस्य वा अप्सः, तद्धि नायनेन रश्मिना आत्मनः प्रत्यया धानार्थं व्यापयितव्यं भवति। "स्पष्टं दर्शनायेति" "शाकपूणिः" आचार्य्यो मन्यते, न ह्येतदस्पष्टं दर्शनाय, किन्तर्हि? स्पष्टमेवेत्यर्थः। "यदप्सः—इत्यभक्षस्य" पुरस्तादुक्तम्,—"अपि वाप्स इति रूपनाम, अप्सातेः" न हि तद्भक्ष्यते, किन्तर्हि? दृश्यते तदिति। तत्र "अभक्षस्य" अप्सःशब्दवाच्यत्वप्रख्यापक एष निगमः,—"यदे॑नश्चकृ॒म य॒दप्स॑श्चकृ॒मा व॒यम्"—इति। "यद्ग्रामे॒ यदर॑ण्ये॒ यत्स॒भाया॒ं यदि॑न्द्रि॒ये। यदे॒नश्च॑कृ॒मा व॒यं यद॒प्सश्च॑कृ॒मा व॒यं यदे॒कस्या॑पि॒ धर्म॑णि॒ एन॒स्ततो॑ऽवय॒जन॑मसि॒ स्वाहा॑"—इति (य० वा० सं० ३० १७)। वरुणप्रघासेषु करम्भपात्रहवने पत्नीयजमानयोर्मन्त्रः, 'यद्ग्रामे' 'वयं' किञ्चित् 'एनः' चकृम, 'यत्' च 'अरण्ये' 'यत् सभायाम्' 'यत्' च 'इन्द्रिये' प्रजनने निमित्तभूते सति, 'यत्' च अन्यत्रापि क्वचिद्ग्रामादिभ्यः 'वयम्' 'एनः' 'चकृम' कृतवन्तः, 'यत्' च 'अप्सः' 'चकृम' यदभक्ष्यभक्षणं कृतवन्तः, 'वयं' किञ्चित्तदेवानेक प्रकारमेकैकस्यापि आवयोश्चेतसि निमित्तभूतं उत्पन्नं किञ्चित्, 'यदेकस्यापि धर्मणि' तदनेकप्रकारमेकस्यावयोः कर्मणि निमित्तभूतम्,—यच्च महत् कृतम्,

यच्च पृथक् कृतम्, यच्च मानसम्, यच्च शारीरम्, तस्य सर्वस्य एनसोऽस्माकं अपनयनं कृत्वा ततः 'अवयजनमसि' मरुतां हे हविः! करम्भपात्राख्यं प्रघासान् हवामहे। "मरुतः—इत्यतो विशेषलिङ्गान्मारुतत्वमस्यावसीयते॥ यत् "अप्सः"—इत्येष शब्दः अभक्ष्यस्याभिधायको दृष्टः, तस्मात्साधूक्तं "अपि वाप्स इति रूपनामाप्सातेः"—इति॥

अधुना यदुक्तं "व्यापनीयं वा"—इति "आप्लृ व्याप्तौ (स्वा० प०) इत्येतस्य वाप्स इति तस्यार्थस्य ख्यापकं निगमं ब्रवीति,—"अप्सो नामेति व्यापिनः"—इति। यथा आप्नोतिः अभिव्याप्त्यर्थः, तस्या इत्येतदुपनाम भवति, तथैव निगमः,—"पृथिव्याः पुरीषमस्यप्सो नाम, तां त्वा विश्वे अभिगृणन्तु देवाः। स्तोमपृष्ठा घृतवती सीद प्रजावदस्मे द्रविणा यजस्वाश्विनाध्वर्यू सादयतामिहत्वा"—इति (य० वा० सं० १४, ४)। अग्निचयने द्वितीयायां चितावाश्विन्यो नामेष्टकाः, तासामेकस्यामयमुपधानमन्त्रः। 'पृथिव्याः' 'पुरीषमसि' पूरयित्र्यसि। हे इष्टके! 'अप्सो नाम' 'तां' 'त्वाम्' एवङ्गुणयुक्ता सती 'विश्वे' सर्वे 'अभिगृणन्तु' अभिष्टुवन्तु 'देवाः'। किञ्च, सा त्वं स्तोमपृष्ठादेव उदीरितेन स्तोमेन स्पृष्टा 'घृतवती' उदकसंश्लेषिता 'इह' अग्निचयने 'आसीद'। किञ्च, 'अश्विना' अश्विनौ देवौ 'अध्वर्यू' 'सादयताम् इह त्वाम्' तौ हि सञ्जानीतौ यथा त्वं सादयितव्येत्यभिप्रायः। एवमत्रापेर्व्याप्त्यर्थस्याप्स इत्युपपद्यते, इह लक्षणार्थासम्भवात्॥

एवं तावदप्सरा इत्यस्याभिधानस्याप्स इत्ययमेकदेश उपपादितः, अधुना 'रा'—इत्येकदेशमुपपादयिष्यन्नाह,—"तद्रा भवति रूपवती"। रो मत्वर्थे, तेनाप्सशब्दवाच्यत्वेन रूपेण तद्वती सा भवत्यप्सरा तद्रा भवतीत्येवमुक्तेऽपि सति रेफस्य मत्वर्थता न गृह्यत इति मन्यमानो भाष्यकारः, स्पष्टमेव मत्वर्थमाह, यदुक्तं रूपवतीति रूपसंयुतेत्यर्थः। तस्या एव सर्वयोषिद्भ्यः प्रति विशिष्टं रूपमित्यभिप्रायः। अथ "वा" एवमन्यथा स्यात्,—"तदनया" अप्सशब्दवाच्यं रूपम् "आत्तं" गृहीतमेव कुतश्चित्। एतस्मिन् पक्षे 'रा'—इत्ययमादानार्थः। अथ 'वा' एवमन्यथा स्यात्,—"तत्" अप्सशब्दवाच्यं रूपमतिरिक्तमिव "अस्मै" "दत्तम्" विधात्रा। तथाहि ते तस्मादतिशयेनानयापि च लक्ष्यते। एतस्मिन् 'रा'—इत्ययं दानार्थः॥

"तस्याः" एवङ्गुणविशिष्टाया उर्वस्या अप्सरसः "दर्शनात्" "मित्रावरुणयोः रेतः" "चस्कन्द" स्कन्नम्। "तत्" तस्यार्थस्य "अभिवादिनी" "एषा ऋग् भवति"—॥ १ (१३)॥

उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधिजातः। द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वेदेवाः पुष्करे त्वाददन्त॥ अप्यसि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधिजातो द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन द्रप्सः संभृतः प्सानीयो भवति सर्वे देवाः पुष्करे त्वाधारयन्त पुष्कर-

मन्तरिक्षं पोषति भूतान्युदकं पुष्करं पूजाकरं पूजयितव्य-मिदमपीतरत् पुष्करमेतस्मादेव पुष्करं वपुष्करं वा पुष्पं पुष्यतेर्वयुनं वेतेः कान्तिर्वा प्रज्ञा वा ॥ २ (१४) ॥

"उतासि मैत्रावरुणः"—इति। वसिष्ठस्य सपुत्रस्येयमार्षम्। तस्यैव स्तुतिरिन्द्रस्य वा। 'उत'—इति, अयम् 'अपि' शब्दार्थे वर्त्तमानोऽथस्त्यायामृचि ये जन्मनी वसिष्ठस्योक्ते, ते सम्भावयति। सा पुनरियमृक्,—"विद्युतो ज्योतिः परिसञ्जिहानं मित्रावरुणा यदपश्यतां त्वा। तत्ते जन्मोतैकं वसिष्ठागस्त्यो यत् त्वा विश आजभार॥"—इति (ऋ० सं० ५, ३, २३, ५)। 'विद्युतः' विशेषेण, द्योतते देदीप्यते इति विद्युत् =उर्वशी—इति, अस्मात्। 'ज्योतिः' प्रकाशः। तस्मात् 'परि' परितोऽधिकं 'सञ्जिहानम्' उत्तिष्ठन्तम्, जायमानमित्यर्थः। 'मित्रावरुणौ' देवौ 'यत्' 'अपश्यतां' 'त्वा' 'त्वाम्' 'तत्' 'ते' तव 'जन्म' एकम् हे 'वसिष्ठ'! 'उत' अपि च 'यत्' 'त्वा' "अगस्त्यो विश आजभार" 'अगस्त्यः' ऋषिः 'विशः' मनुष्यान् प्रति, मनुष्यलोकम् 'आजभार' आहृतवान्, 'तत्' 'ते' तव द्वितीयं जन्म ॥

'उतासि' अपि चासि 'मैत्रावरुणः' हे 'वसिष्ठ!' कथं पुनर्मित्रावरुणयोरुत्पन्नोऽसि—किं सङ्घर्षेण? न, इत्युच्यते,—'उर्वश्याः' सकाशात्। हे 'ब्रह्मन्!' 'मनसोऽधिजातः' न सङ्घर्षणेन। किञ्च, निर्बीज एवासि, मनोभिधानमात्रादुत्पन्नः!

न, इत्युच्यते। किन्तर्हि ? 'द्रप्सं' शुक्रम्, उर्वशीदर्शनात् 'स्कन्नं' मित्रावरुणयोः। 'ब्रह्मणा' 'दैव्येन' देवानां स्वभूतेन, ऋग्यजुःसामाख्येन स्तुवन्तः 'विश्वेदेवाः' मा एतद् भूमौ पतेदिति कुम्भस्योपरि 'पुष्करे' उदके, अन्तरिक्षे वा 'त्वा' त्वाम्; तेन शुक्रेण सहैकतामुपगतम् 'अददन्त' अधारयन्तेत्यर्थः॥ एवमेतस्मिन् "द्रप्सं स्कन्नम्"—इत्यादिना सम्बन्धेन "उर्वशी"शब्देन "अप्सराः"—इत्युपपद्यते ॥

"ऐन्द्रेण किल तेजसा निदधे वसिष्ठः, मित्रपरिगृहीतायामुर्वश्यामुत्पन्नो वरुणतेजसो जातः"—इति पुराणात् श्रूयते, तदप्युपेक्षितव्यम्।

अनेकविधो मन्त्राणां विषयः, वसिष्ठस्येयमार्षं युष्मदश्चात्र प्रयोगः,—"उतासि"—इति, तदेतद्विरुद्धार्थमुपलक्ष्यते ? नैतद्विरुद्धम्, नित्यत्वान्मन्त्राणां भवति॥

आह, रेतः कस्मात् "द्रप्सः"—इत्युच्यते ? स हि रेतःसञ्ज्ञको रसः, पुरुषस्याङ्गादङ्गात् "सम्भृतः" स्त्रीयोनेः "प्सानीयो भवति" भक्षणीयो भरणीयश्च। एवं प्सातेः (अदा० प०) भरतेश्च (भू० उ०) यथासम्भवं "द्रप्सः"—इत्येष शब्दो द्रष्टव्यः॥

पुष्करशब्दोऽनेकार्थः, तमिह प्रसक्तं व्याचष्टे,—"पुष्करमन्तरिक्षम्" तद्धि "पुष्णाति भूतानि" अवकाशदानेनोपकुर्वत्। "उदकम्" अपि "पुष्करम्" तेन हि पूजा क्रियते, पूजाकरत्वात् पुष्करम्। अथवा "पूजयितव्यम्" पूजनार्हमात्मन एवेति पुष्करम्। "इदम्" "इतरत्" पद्मम् "एतस्मादेव" कारणात्

"पुष्करम्"—इत्युच्यते, तदपि हि पूजाकरं पूजयितव्यं शोभनत्वात्तस्य। अथ "वा" "पुष्करं" तदिति "वपुष्करम्" व्यवहृते हि तस्मिन् वपुष्मान् भवति॥

पद्मप्रसङ्गात् पुष्पशब्दं निराह,—"पुष्पं पुष्पतेः"—इति। पुष्पतिः विकसनार्थः (दि० प०), तद्धि विकसितं भवति॥

"वयुनम् (४८)—इति, अनेकार्थम्, अनवगतम्। "वेतेः" —इति धातुनिर्देशः, वेनम्—इति न्याय्यम्। "कान्तिर्वा" अभिधेया "प्रज्ञा वा" ॥ २ (१४)॥

स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत् सूर्य्येण वयुनवच्चकार। स तमोऽप्रज्ञानं ततन्वत् सतं सूर्य्येण प्रज्ञानवच्चकार वाजपस्त्यं वाजपतनम्। सनेम वाजपस्त्य मित्यपि निगमो भवति। वाजगन्ध्यं गध्यत्युत्तरपदम्। अश्यामवाजगन्ध्यमित्यपि निगमो भवति। गध्यं गृह्णातेः। ऋज्रा वाजं न गध्यं युयूषन्नित्यपि निगमो भवति। गध्यतिर्मिश्रीभावकर्मा। आगधिता परिगधितेत्यपि निगमो भवति। कौरयाणः कृतयानः पाकस्थामा कौरयाण इत्यपि निगमो भवति। तौरयाणस्तूर्णयानः। स तौरयाण उप याहि यज्ञं मरुद्भिरिन्द्र सखिभिः सजोषा इत्यपि निगमो भवत्यहयाणो ह्रीतयानः। अनुष्ठुया कृणुह्यहयाणेत्यपि निगमो भवति।

हरयाणो हरमाणयानः। रजतं हरयाण इत्यपि निगमो भवति। य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः। प्रत्यृत स्तोमान् व्रन्दी व्रन्दतेर्मृदूभावकर्मणः॥ ३ (१५)॥

"स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत् सूर्य्येण वयुनवच्चकार। कदा तेमर्त्ता अमृतस्य धामेयक्षन्तो न मिनन्ति स्वधावः॥"—इति (ऋ० सं० ४, ६, ११, ३)। भरद्वाजस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्रे सूक्ते व्यूढस्य दशरात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्येते। यस्त्वमेवङ्गुणविशिष्टो हे भगवन्निन्द्र! यथागुणं त्वामवोचाम। 'सः' त्वम् 'इत्' एतत् शार्वरं 'तमः' 'अवयुनम्' अप्रज्ञानलक्षणं 'ततन्वत्' स एव तं सर्वमेवैनं लोकं स्वेन प्रकाशात्म्येन सन्तनोति 'सूर्य्येण वयुनवत्' "प्राणो हीन्द्रः, तस्मात्सूर्य्य उदेति, प्राणाद्वा एष उदेति, प्राणेऽस्तमेति"—इति ह्युक्तम्। तस्मात् प्राण इन्द्रः, सूर्य्यस्योदयहेतुः, स तं सूर्य्यमुद्गमयत्। तेन 'सूर्य्येण' 'वयुनवत् चकार' एतज्जगत् ज्ञानवत् करोति। तस्मात् स एवेन्द्र एवमुच्यते,—सूर्य्येण त्वमेतज्जगद्वयुनवत्प्रज्ञावत् चकार कृतवानसीत्यर्थः। यस्त्वमेवम्प्रभावः तस्य 'कदा' कस्मिन् काले 'मर्त्ताः' मरणधर्माणो मनुष्याः 'अमृतस्य' अमरणधर्मिणः 'धाम' स्थानं 'इयक्षन्तः' यष्टुमिच्छन्तः 'न मिनन्ति' न श्रयन्ति हे 'स्वधावः!'। अत्र च न सर्वदैवतं चापरिक्लिष्टं स्थानम्, कृतावकाशस्त्वं यज्ञेष्वित्यभिप्रायः॥ एवमिह "तमः ततन्वत्

सूर्य्येण" "वयुनवत् चकार"—इति अनेन सम्बन्धात् "वयुन" शब्देन प्रज्ञानमित्युच्यत इत्युपपत्तिः। कान्त्यर्थत्वमपि क्वचिदुपेक्ष्यम्, इहैव वा पक्षेण योज्यम्॥

"वाजपस्त्यम् (४६)"—इति, अनवगतम्। "वाजपतनम्"—इत्यवगमः। "तं सखायः पुरोरुचं यूयं वयं च सूरयः। अश्याम वाजगन्ध्यं सनेम वाजपस्त्यम्॥"—इति (ऋ० सं० ७, ४, २५, ६)। पावमानी सौमी। अम्बरीष ऋजिश्वा च सूक्तं ददृशतुः, तत्रैषा। 'तम्' एनं सोमं हे 'सखायः!' ऋत्विजः! 'पुरोरुचम्' अग्रतो दीप्तम्, 'यूयं वयं च' सम्पृक्ताः सन्तः, हे 'सूरयः!' मेधाविनः! 'अश्याम' व्याप्नुयाम वयम् 'वाजगन्ध्यम्' प्रति विशिष्टान्नसमानगन्धम्, अथवा वाजग्रहीतारम्, अथवा वाजसम्मिश्रयितारम्। किञ्च, 'सनेम' सम्भजेमहि "वाजपस्त्यम्" वाजमन्नम्, तदस्माकमिति मन्यमानाः सन्तो यमाभिमुख्येन देवाः पतन्ति गच्छन्ति, स वाजपस्त्यः सोमः, तं नित्यकालमेव वयं भजेमहि॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "वाजपस्त्य" शब्देन सोम उक्तः॥

"वाजगन्ध्यम् (५०)"—इति, एतदपि पदमेकस्मिन्नेव निगमे निरुक्तम्, केवलं समाम्नायानुक्रमविपर्य्यासः,—"वाजपस्त्यम्, वाजगन्ध्यम्"—इत्येष समाम्नायानुक्रमः, निगमे पुनः "अश्याम वाजगन्ध्यम्, सनेम वाजपस्त्यम्"—इति (ऋ० सं० ७, ४, २५, ६)॥

"गन्ध्यम् (५१)"—इति, अनवगतम्। ग्रहणीयमित्यर्थप्रतीतिः। "यासि कुत्सेन सरथंमवस्युस्तोदो वातस्य हर्य्योरी-

शातः। ऋञ्जा वाजं न गध्यं युयूषन् कविर्यदहन् पार्य्याय भूषात् ॥"—इति (ऋ० सं० ३, ५, १९, १)। वामदेवस्यार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। अहीनसूक्ते चतुर्विंश उक्थे माध्यन्दिने सवने मैत्रावरुणस्येयं शस्त्रे शस्यते। हे भगवन्निन्द्र! 'यासि' 'कुत्सेन' ऋषिणा स्तूयमानः, अथवा 'कुत्सेन' वज्रेणाभ्युद्यतेन, 'सरथं' समानगमनम्, अभिवहनरथमारुह्य, अथवा 'सरथं' रथसंयुक्तं परानीकम्। 'अवस्युः' रिरक्षिषुः आत्मीयान्, ममर्दिषुश्च परकीयान्। 'तोदः' तुन्न इव केनचित् 'वातस्य' जवेन यासि। तथापि च गच्छन् 'हर्य्योः' अश्वयोः 'ईशानः' ईश्वरो न धावति त्वयि अन्यत एव त्वामूहतुः। स त्वं भज 'ऋञ्जा' ऋजुनैव मार्गेण न काञ्चिदन्यां गतिं धावमानः, 'वाजं न गध्यम्' वाजमिव ग्रहणार्हं भोक्तुमाभिमुख्येन। 'युयूषन्' पुनः पुनः सम्मिश्रयिष्यन्, आत्मानं शत्रुभिः युद्धे। 'कविः' क्रान्तदर्शनः। 'यदहन्' यस्मिन्नहनि 'पार्य्याय' पारणाय शत्रूणामुपरि चेतः करोषि, पारयितव्यायैत इति वा, तस्मिन्नेवाहनि तान् सर्वान् 'भूषात्' अतिक्रम्य वर्त्तसे इत्यर्थः। पर्य्यगृह्णात्, पर्य्यरचत्, अत्यक्रामत्—इत्येते भूषतेरर्थाः ॥ एवमेतस्मिन् शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "गध्यम्"—इत्येष शब्दः "गृह्णातेः"—इत्युपपद्यते ॥

"गध्यतिः (५२)"—इति, अप्रतीतार्थः। न पुनरेष "मिश्रीभावकर्मा"। "आगधिता परिगधिता या कशीकेव जङ्गहे। ददाति मह्यं यादुरीथा याशूनां भोज्या शता ॥"—इति (ऋ० सं० २, १, ११, ६)। भावयव्यस्यार्षम्। 'आगधिता' आगृ-

हीता आमिश्रिता च। 'परिगधिता' च परिमिश्रीकृता बाहुभ्यां मया परिष्वक्तेत्यर्थः। 'या' 'कशीकेव' प्रतिकशं कशीकेव, सा हि नकुलजातिः काचित्, कशामिति श्रूयतेऽश्वमेधे। सा यथा मदकाले प्रतिकशमतितरां परिष्वजति, स हि तस्याः परिष्वजनस्वभावः। एवं याम् 'आ जङ्घन्ति' परिगृह्णाति बाहुभ्याम्। परिगृह्य च 'ददाति'। 'यादुरीशा' आदरवती, अथवा यादसा रेतःसेकेन तद्वती। "यादः"—इत्युदकनामसु पठितम्। आह, किं ददाति 'मह्यम्'? इति, उच्यते,—'याशूनां' मैथुनाख्यानां 'शता' शतानि बहुश इत्यर्थः। या एवम्प्रकारा, सा मम 'भोज्या' पत्नीत्यभिप्रायः। एवमत्र मैथुनसम्बन्धात् शब्दसारूप्याच्च "गध्यतिः" मिश्रीभावकर्मेत्युपपद्यते॥

"कौरयाणः (५३)"—इति, अनवगतम्। "कृतयानः"—इत्यवगमः। "यं मे दुरिन्द्रो मरुतः पाकस्थामा कौरयाणः। विश्वेषां त्मना शोभिष्ठमुपेव दिवि धावमानम्॥"—इति (ऋ० सं० ५, ७, २६, १)। मैध्यातिथेः काण्वस्यार्षम्। यानमनया प्रशस्यते। 'यं' 'मे' मम 'दुः' दत्तवन्तः, 'मरुतः' 'इन्द्रः' च। 'पाकस्थामा' विपक्वप्राणः, 'कौरयाणः' संस्कृतयानः 'विश्वेषां त्मना' सर्वेषामपि यानानां अन्यप्रतिग्रहीतृ शक्तानां मध्ये आत्मना तदेव 'शोभिष्ठं' शोभनतमम्, अनेकरत्नविचित्रत्वात् 'दिवि इव' ज्योतिश्चक्रम् 'उपधावमानं' दृश्यते॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "कौरयाणः" =कृतयानः"—इत्युपपद्यते॥

"तौरयाणः (५४)"—इति, अनवगतम्। "तूर्य्ययानः"—इत्यवगमः। "जातं यत् त्वा परि देवा अभूषन्महे भराय पुरुहूत विश्वे। स तौरयाण उपयाहि यज्ञं मरुद्भिरिन्द्र सखिभिः सजोषाः॥"—इति, (ऋ० सं० ३, ३, १६, ३)। 'जातं' जातमात्रं विश्वेदेवाः 'यत्' 'त्वा' त्वां 'पर्य्यभूषन्' परिगृहीतवन्तः, 'महे' महते 'भराय' भरणाय, महान्तमसुरैः सह संग्रामं करिष्यतीत्यनेनाभिप्रायेण। 'सः' त्वं हे 'पुरुहूत!' इन्द्र! 'तौरयाणः' त्वरितयानो भूत्वा 'उपयाहि' उपगच्छैनं 'यज्ञम्' 'मरुद्भिः' 'सखिभिः' सह 'सजोषाः' सम्प्रीयमाणः। उपागत्य च अस्माकमाशिषः समर्द्धयेत्यभिप्रायः॥ एवमत्रागमनसम्बन्धात् "तौरयाणः=तूर्णयानः"—इत्युपपद्यते॥

"अह्रयाणः (५५)"—इति, अनवगतम्। "अह्रीतयानः"—इत्यवगमः। "त्वया वयं सधन्य १ स्त्वोतास्तव प्रणीत्यश्याम वाजान्। उभा शंसा सूदय सत्यतातेऽनुष्टुया कृणुह्यह्रयाण॥—इति (ऋ० सं० ३, ४, २१, ४)। वामदेवस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। अग्नये रक्षोघ्ने अष्टाकपालः, तत्र स्विष्टकृतः पुरोऽनुवाक्यैषा, मैत्रायणीयके। हे भगवन्! मे 'त्वया वयं' 'सधन्यः' समानधनिनः यदेतदस्मद्गृहे धनमेतदावयोः तत्सहेत्यभिप्रायः। यत एवमतो ब्रूमः,—'त्वोताः' त्वयैव रक्षिताः सन्तः, 'तव' 'प्रणीती' प्रणीत्या तवैव प्रणयेन 'अश्याम वाजान्' प्राप्नुयामोऽन्नानि। किञ्च, 'उभा शंसा' उभावपि शंसितारौ,—यश्चाग्रतो नः पापानि शंसति, यश्च पृष्ठतः, तावुभावपि 'सूदय' जहि। हे 'सत्यताते'

यज्ञतनितः ! किञ्च, 'अनुष्टुया' अनुष्ठानेन 'कृणुहि' कुरु कर्मणैतत्सम्पादय यदहं ब्रवीमि। हे 'अह्रयाण ! अलज्जितयानेत्यर्थः। एवमत्र "अह्रयाणः"—इत्यनेन अह्रीतयानोऽग्निरुच्यते। उपपद्यते हि देवताया अलज्जितयानत्वम् ॥

"हरयाणः (५,१६)"—इति, अनवगतम्। "हरमाणयानः"—इत्यवगमः। "ऋज्रमुक्षण्यायने रजतं हरयाणे। रथं युक्तमसनाम सुषामणि ॥"—इति (ऋ० सं० ६, २, २५, २)। विश्वमनसो वैयश्वस्येयमार्षम्। उष्णिक्। यानमनया स्तूयते। 'ऋज्रम्' ऋजुगामिनम् 'रथम् 'रजतम्' रजतमयं रजतचित्रितं वा, 'युक्तम्' अश्वैः। 'असनाम' लब्धवन्तो वयम्। क्व पुनर्लब्धवन्तः ? 'उक्षण्यायने'। उक्षण्यायन इति कश्चिदासीत्, तस्मिन् यजमाने, 'हरयाणे' "हरमाणयाने" नित्यकालमेवाभिप्रस्थितयाने 'सुषामणि' शोभनं सामास्य सुषामा, तस्मिन् यजमाने। तादृशः स दक्षो दातेत्यभिप्रायः॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "हरयाणः = हरमाणयानः"—इत्युपपद्यते ॥

"आरितः (५,१७)"--इति, अनवगतम्। प्रतीत्यस्य स्थाने आङ्, "प्रत्यृतः"—इत्यर्थप्रतीतिः। "यो अश्वानां यो गवां गोपतिर्वशी य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः। वीडोश्चिदिन्द्रो यो असुन्वतो वधो मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥"—इति (ऋ० सं० १, ७, १२, ४)। कुत्सस्येयमार्षम्। व्यूढस्य, दशरात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे निविद्धानीये सूक्ते शस्यते। 'यः' इन्द्रः 'अश्वानां' 'गवां' च 'गोपतिः'। किञ्च,

'यः' 'आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः' आरितः सर्वान् स्तोमान् प्रति योऽवस्थितः। केन? देवतारूपेण सर्वेषु स्तोमेषु चावस्थानात्। यः 'कर्मणि' अग्निहोत्रादौ 'स्थिरः' नित्यः, यमृते न किञ्चन कर्म प्रवर्त्तत इत्यभिप्रायः। 'वीडोश्चित्' संस्तब्धस्यापि दर्पितस्यापि 'यः 'इन्द्रः 'असुन्वतः' अभिषवमकुर्वाणस्य 'बधः' बधयिता। तमेवङ्गुणयुक्तं 'मरुत्वन्तं' मरुत्सहितम्, इन्द्रम्, 'सख्याय" सखिभावाय एतस्मिन् कर्मणि 'हवामहे" आह्वयाम इत्यर्थः॥ एवमयम् "आरित" शब्दोऽर्थोपपत्त्या "प्रत्यृतः"—इत्युपपद्यते॥

"व्रन्दी (७८)"—इति, अनवगतम्। "व्रन्दतेर्मृदुभावार्थस्य" धातुरेवायमप्रतीतः॥ ३ (१५)॥

नि यद् वृणक्षि श्वसनस्य मूर्द्धनि शुष्णस्य चिद् व्रन्दिनो रोरुवद्वना। निवृणक्षि यच्छ्वसनस्य मूर्द्धनि शब्दकारिणः शुष्णस्यादित्यस्य च शोषयितू रोरूयमाणो वनानीति वा बधेनेति वा। अव्रदन्तवीलितेत्यपि निगमो भवति वीलयतिश्च व्रीलयतिश्च संस्तम्भकर्माणौ पूर्वेण संप्रयुज्येते निष्षपी स्त्रीकामो भवति विनिर्गतसपः सपः सपतेः स्पृशतिकर्मणः। मा नो मघेव निष्षपी परादाः। स यथा धनानि विनाशयति मा नस्त्वं तथा परादाः।

तूर्णाशमुदकं भवति तूर्णमश्नुते । तूर्णाशं न गिरेरधीत्यपि निगमो भवति । क्षुम्पमहिच्छत्रकं भवति यत् क्षुभ्यते ॥ ४ (१६) ॥

एष एवं निगमः,—"नि ०—० वना । प्राचीनेन मनसा बर्हणावता यदद्या चित् कृणवः कस्त्वा परि ॥" इति (ऋ० सं० १, ४, १७, ५)। सव्यस्येयमार्षम्, आङ्गिरसस्येयम्। जगती। ऐन्द्री। स पुनरिन्द्र एवाङ्गिरसः पुत्रत्वमापन्नं 'नितृणक्षि' निवर्णयसि। 'यत्' यस्त्वं हे भगवन्निन्द्र! मेघं हत्वा 'श्वसनस्य' "शब्दकारिणः" वायोः 'मूर्द्धनि' उपरि 'शुष्णस्य चित्' "शोषयितुः" अपि भगवतः "आदित्यस्य" 'व्रन्दिनः' मृदुभावकर्त्तुः, आदित्येन हि परिपच्यमानं संस्तब्धुमपि च दरतिन्दुकादि मृदु भवति, तस्मादसौ व्रन्दी। तस्याप्येव कर्मकारिणो मण्डलं प्रत्यूर्ध्वं 'रोरुवत्' स्तनयितुशब्दं कुर्वाणः। 'वना' "वनानि" विक्षिपसि। उर्द्धमधश्च "वनानि" उदकानि विक्षिपतो न ते शक्तिप्रतिघातोऽस्तीत्यभिप्रायः। यस्मिंस्तु पक्षे "वधेन"—इति निर्वचनम्, तस्मिन् पक्षे 'वना'—इत्येष शब्दो मेघवधेनेति योज्यः। उदकशब्दश्च तस्मिन् पक्षेऽध्याहार्य्योऽभिवर्जनसम्बन्धात्। 'प्राचीनेन' प्रागञ्चितेन, अदीनेन, तस्मिन् कर्मण्याभिमुख्येन, 'मनसा' 'बर्हणावता' हिंसावता। 'यत्' 'अद्या चित्' अद्यापि त्वं कर्म 'कृणवः' करोत्येव, असुकरमन्यैः, तस्माद् ब्रवीमि,—'कः त्वा परि'? कोऽन्यस्त्वा उपरि

वर्त्तते; त्वमेव सर्वभूतानि परिगृह्यस र्त्तस इत्यर्थः॥ एवमत्र "व्रन्दि" शब्देनादित्य उक्तः। तत् पुनरेतदस्पष्टं मृदुभावकरणादादित्यस्य व्रन्दित्वमिति। अतो व्रन्दिशब्दस्य मृदूभावार्थोपपिपादयिषया व्रीडयतिना संस्तम्भार्थवाचिना सह सम्बद्धोऽत्र व्रन्दतेः प्रयोगः॥

ततो निगमात् व्रन्दतेर्हि मृदूभावार्थता स्पष्टतरेति दर्शयति,—"अव्रदन्त वीड़ितेत्यपि निगमो भवति"। अपिपूर्वोऽप्ययं स्पष्टतर इत्यपिशब्दः वीडयतिश्च "वीडयतिश्च व्रीडयतिश्च" एतौ द्वावपि "संस्तम्भकर्माणौ" "पूर्वेण" अनेनैव अनन्तरेण व्रन्दिना, यस्मात् समानवाक्यतामुपगतौ "प्रयुज्येते"। तस्मात् व्रन्दिशब्दस्य मृदूभावार्थत्वमुपपद्यते। "तद्देवानां देवतमाय कर्त्वमश्रथ्नन् दृढा व्रदन्त वीडिता। उद् गा आजदभिनद् ब्रह्मणा वलमगूहत् तमो व्यचक्षयत् स्वः॥"—इति (ऋ० सं० २, ७, १, ३)। गृत्समदस्यार्षम्। जगती। बार्हस्पत्ये, सूक्ते। 'तत् कर्त्वं' तत् कर्म 'देवानां' 'देवतमाय' देवतमस्य बृहस्पतेः, यत् 'अश्रथ्नन्' श्लथान्यभवन्, 'दृढा' दृढान्यपि सन्ति मेघवृन्दानि। किञ्च, 'अव्रन्दन्त' मृदून्यभवन्। कानि पुनस्तानि मृदून्यभवन्? इति, उच्यते,—'वीड़िता' यानि वीड़ितानि व्रीडितानि सन्नद्धानि दर्पितानि, असुरकुलानि, अन्यानि वा यानि कानिचित्, तानि मृदून्यभवन्निति। किञ्च, उद् गाः आजत्' उदाजद् गाः, उदगमयदपः। 'अभिनत्' 'वलम्' मेघम्, 'ब्रह्मणा' स्तूयमानः। किञ्च, 'अगूहत्' अनाशयत् 'तमः' वैद्युतात्मना। किञ्च, 'व्यचक्षयत् स्वः' व्यदर्शयत् आदित्यम्॥ अव्यवधान-

करणेन व्रीड़यतिना सह प्रयोगात् व्रीड़तेरर्थवैपरीत्येन व्रन्दतेर्मृदुतार्थत्वमुपपद्यते नभसः ॥ एवमत्रावदन्त वीळितेति व्रन्दतेः, व्रीडयतेर्वन्दिना सह प्रयोगोऽन्यत्र कश्चित् द्रष्टव्यः ॥

"निष्षपी (२६)"—इति, अनवगतम्। "विनिर्गतपसाः"—इति शब्दसमाधिः। "स्त्रीकामः" पुश्चलोऽभिधेयः, स हि नित्यं निर्गतशेप एव भवति। "स्पश स्पशतेः" "स्पृशतिकर्मणः" स्पृशत्यर्थे वर्त्तमानस्य,- शेपः, तेन हि स्त्री स्पृश्यते। "प्रति यत् स्या नीथा दर्शि दस्योरोको नाच्छा सदनं जानती गात्। अध स्मा नो मघवञ्चर्कृतादिन्मानो मघेव निष्षपी परा दाः ॥"—इति (ऋ० सं० १, ७, १८, ५)। कुत्सस्यार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। हे भगवन्निन्द्र! 'यत्' यस्मात् 'प्रत्यदर्शि' प्रतिपश्यतीव, 'स्या' सा 'नीथा' स्तुतिः। "नीथाविदो जरितारः"—इति (ऋ० सं० ३, १, ११, ५)। एतस्मान्निगमात् स्तुतिर्नीथेति प्रतीयते। 'दस्योः' शत्रोः दासयितुस्तव 'ओको न' ओक इव, निवासमिव। 'अच्छ' आभिमुख्येन, हृदयमनुप्रविश्य। 'सदनं' स्थानम्, यत्र तया नीथया स्तुत्या स्मर्त्तव्यम्, यस्तवाभिमतो गुणः, अनेन यदि नाम मामेष स्तोता स्तूयात्, साधु स्यादिति, तमर्थमनुप्रविश्यैव भवतो हृद्गतम्, तेनार्थेनात्मानमभिसम्बन्धयित्वा एतन्मम सदनमित्येवं 'जानती' च तत्रैव 'अगात्' नित्यकालमेवागच्छति। अतएवमतः स्तुत्युदीरितारो वयं भवतः। 'अध' एतस्मात् कारणात् वयं ब्रूमः,—हे 'मघवन्!' 'चर्कृतात्' पुनः पुनः क्रियमाणात् एतस्मात् कर्मणः

आत्मस्तुल्याश्रयभूतात्मानमस्मान् 'परा दाः' पराङ्मुखान् दधीथाः, उपनामय तत् कर्मसाधनानि। कथं च पुनः कर्मसाधनानि? कथं च पुनर्मा परा दाः? 'मघेव निष्षपी' स यथा धनानि नित्यविनिर्गतशेपो विनाशयति। एवम् 'नः' अस्मान् त्वम् 'मा' अवसादयिष्ठाः धनभूतास्तव वयमतो रक्षस्वेत्यभिप्रायः॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च धननामसम्बन्धात "निष्षपी" निर्गतपसाः, स्त्रीकाम इत्युपपद्यते॥

"तूर्णाशम् (६०)"—इति, अनवगतम्। "उदकं भवति"—इत्यभिधेयवचनम्। "तूर्णाशं" हि क्षिप्रम्, तत् "अश्नुते" व्याप्नोति, तूर्णाशनमिति प्राप्तम्। अपठितं चैतदुदकनामसु, तेनाप्रतीतार्थम्। प्रतिश्रुताय वो धृषत् तूर्णाशं न गिरेरधि। हुवे सुशिप्रमूतये॥"—इति (ऋ० सं० ६, ३, १, ४)। मेधातिथेरार्षम्। गायत्री। ऐन्द्री। रात्रिपर्य्याये शस्यते। मैत्रावरुणस्य प्रथमे शस्त्रे विनियुक्ता। हे ऋत्विग्यजमानाः! यन्मया प्रतिश्रुतमार्त्विज्यमुपगच्छता अहमिन्द्रं स्तुतिभिराह्वयिष्यामीति, तस्मै 'प्रतिश्रुताय' 'वः' युष्माकमुपकरणार्थमेतस्मिन् कर्मणि 'धृषत्' धृष्टं प्रगल्भम्। 'हुवे' आह्वये। 'सुशिप्रं' सुहनुं सुनसं वेन्द्रमहम् 'ऊतये' तर्पणाय, अथवा भवतामात्मनश्च रक्षणायेति स्यात्। कथम्पुनराह्वयामि? "तूर्णाशं न गिरेरधि"। यथा 'तूर्णाशम्' 'गिरेः अधि' मेघास्योपरि वर्त्तमानमाह्वयन्ति वर्षार्थिनो जनाः। एवमाह्वयामीति॥ एवमत्र गिरिसम्बन्धात् "तूर्णाशम्" उदकमित्युपपत्तिः॥

"क्षुम्पम् (६१)"—इति, अनवगतम्। "अहिच्छत्रकं भवति" —इत्यभिधेयवचनम्। "यत्" यस्मात्तत् स्पृष्टमात्रं "क्षुभ्यते" चलति, तस्मात् क्षुपं क्षोभणमिति न्याय्यम्॥ ४ (१६)॥

कदा मर्त्तमराधसम्पदा क्षुम्पमिव स्फुरत्। कदा नः शुश्रवद् गिर इन्द्रो अङ्ग। कदा मर्त्तमनाराधयन्तं पादेन क्षुम्पमिवावस्फुरिष्यति कदा नः शृणोति च गिर इन्द्रो अङ्गाङ्गेति क्षिप्रनामाश्रितमेवाङ्कितं भवतिनिचुम्पुणः सोमो निचान्तपृणो निचमनेन प्रीणाति॥ ५ (१७)॥

"कदा मर्त्तमराधस०—० इन्द्रो अङ्ग" इति (ऋ० सं० १, ६, ६, ३)। गोतमस्येयमार्षम्। उष्णिक्। ऐन्द्री। तार्त्तीयसवनिकेषु उक्थपर्य्यायेषु ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता। 'कदा' कस्मिन् काले 'मर्त्तं' मनुष्यम् 'अराधसम्' अनाराधयन्तम्, यः तमिन्द्रं नाराधयति, स्तुत्या हविषा च, तम्। 'पदा' पादेन 'स्फुरति (१५), स्फुलति (१६)"—इति वधकर्मसु पठितम्। किञ्च। 'कदा नः' कदा अस्माकं परिचरणमानानां स्तुतिभिर्हविर्भिश्च 'शुश्रवत्' श्रोष्यति 'गिरः' सः 'इन्द्रः' 'अङ्ग' क्षिप्रमित्यर्थः। कदास्माकं परिचरितॄणामिन्द्रः श्रोष्यति गिरः, श्रुत्वा च समर्द्धयिष्यत्याशिषः। अनाराधयितॄंश्च कदा पादेनाभिहनिष्यति? कदा अनाराधयित्राराधयित्रोर्विशेषं ज्ञास्यतीत्यभिप्रायः। स्वरूपेण तावदेषोऽस्य मन्त्रस्यार्थो मया लक्ष्यते, भाष्यं पुनरत्र लोक

"पादेन क्षुम्पमिवावस्फुरसि"—इत्येवमधीते, तथाच,—"कदा नः शृणोति गिरः"—इति, तदेतत् "क्षुम्पमिवावस्फुरसि"—"शृणोति गिरः"—इत्यनयोर्भाष्यवाक्ययोः पुरुषो वैलक्षण्यात् दुर्योज्यो मन्त्रार्थ इति "गिरः अवस्फुरसि"—इति मध्यमपुरुषयोगः प्रत्यक्षकृतलक्षणाभिसम्बन्धी। मन्त्रस्य "कदा नः शृणोति च गिरः"—इत्येतत् परोक्षकृतः। एवमेतद्भाष्यं दुर्योज्यम्, यद्येष भाष्यस्य सम्यक् पाठः? अथ पुनरसम्यक् पाठः? सम्यक् पाठोऽन्वेष्टव्यः। अहन्तु लक्षये—यथैष मया मन्त्रो व्याख्यातः, स एव सम्यक् पाठः स्यात्।—"पादेन क्षुम्पमिवावस्फुरिष्यति"—"श्रोष्यति च गिरः"—इति, तथाहि मन्त्रार्थस्याविरोधो लक्ष्यते। सूक्तेऽपि चास्मिन् काश्चित् परोक्षकृता ऋचः, काश्चित् प्रत्यक्षकृताः। अतोऽपि दुरवधार्योऽस्य भाष्यस्याभिप्रायः। अहिच्छत्रकं हि पादेन स्पृष्टमात्रं शीर्य्यते। तथात्रानाराधयितुर्विनाशोऽभीष्ट इति। "क्षुम्प"शब्देनाहिच्छत्रमभिधीयते॥

"निचुम्पुणः (६२)"—इति, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च। "निचुम्पुणः सोमो भवति"—इत्यभिधेयवचनम्। "निचान्तपृणः"—इति शब्दसमाधिः। स हि निचान्तो भक्षितः "प्रीणाति" ॥५(१७)॥

पत्नीवन्तः सुता इम उशन्तो यन्ति वीतये। अपां जग्मिर्निचुम्पुणः॥ पत्नीवन्तः सुता इमेऽद्भिः सोमाः कामयमाना यन्ति वीतये पानायापां गन्ता निचुम्पुणः

समुद्रोऽपि निचुम्पुण उच्यते निचमनेन पूर्य्यत आवभृथो-ऽपि निचुम्पुण उच्यते नीचैरस्मिन् क्वणन्ति नीचैर्दधतीति वा। अवभृथ निचुम्पुणेत्यपि निगमो भवति। निचुम्पुण निचुङ्कुणेति च पदिर्गन्तुर्भवति यत् पद्यते ॥ ६ (१८)॥

"पत्नीवन्तः सुता इमे०—०निचुम्पुणः। कक्षो नाम आङ्गिरसः, तस्येयमार्षम्। गायत्री। ऐन्द्री। रात्रिपर्य्यायेषु मध्यमे पर्य्याये होतुः शस्त्रे विनियुक्ता। 'पत्नीवन्तः' पत्नीभिः अद्भिः, तद्वन्तः। 'सुताः' अभिषुताः। 'इमे' सोमाः। 'उशन्तः' "कामयमानाः" इव 'यन्ति' देवान् प्रति, 'वीतये' कथं नामास्मान् देवाः पिबेयुरित्येवमर्थं कामयमाना इव यन्ति। किमेतदेव? नेत्युच्यते। पुनःपुनरेषः 'निचुम्पुणः' सोमः "अपां" वीर्य्येण सहितः, तासु तासु क्रियासु प्रदीयमानः अस्माभिर्देवान् प्रति 'जग्मिः' एव भवन्ति, गन्तैव भविष्यति॥ एवमिह सोमाधिकारात् "निचुम्पुण"शब्देन सोम उच्यत इत्युपपद्यते॥

"समुद्रोऽपि निचुम्पुणः"—इति "उच्यते"। स हि "निचमनेन" उदकेन "पूर्य्यते" उदकं हि निचम्यत इति निचमनम्। मृग्योऽत्र निगमः॥

"अवभृथोऽपि निचुम्पुण उच्यते"। "नीचैरस्मिन् क्वणन्ति" शब्दं कुर्वन्ति। तत्र ह्युक्तमवभृथेष्ट्युपांश्वेव चरन्तीति निचुम्पुणः। अथ "वा" "नीचैः" अस्मिन् यज्ञपात्राणि "दधतीति"

निचुम्पुणः, तानि हि तत्राप्सु निधीयन्ते। "अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः। अव देवैर्देवकृतमेनो यासिषमव मर्त्त्यैर्मर्त्यकृतं पुरुराव्णो देवरिषस्पाहि॥"—इति (य० वा० सं० ३, ४८)। अनेनाभिसाद्याप्सु प्रहीयन्ते सोमपात्राणि। हे 'अवभृथ' अवभृथदेव! हे वरुण! नीचक्कणन! 'निचेरुरसि' नीचैश्चरणशीलोऽसि। निचुम्पुणो नीचक्कणनो भूत्वा गृहे गृहे यज्ञगृहेऽवतिष्ठसे। स त्वमेवङ्गुणविशिष्टः "अव देवैः देवकृतम् एनः यासिषम्" अवयक्षि नः देवैः सहितो देवकृतं देवनिमित्तम् देवापराधम्, तमेनः। 'अव' यक्षि 'मर्त्तैः' सहितः 'मर्त्यकृतम्' मनुष्यकृतम्, एनः, 'पुरुराव्णः' पुरोः महतोऽपि 'देवरिषः' देवरोषणादस्मात् पाहि॥ एवमत्र "निचुम्पुण" शब्देनावभृथ उच्यते॥

निचुङ्कुणोऽप्यनेनैव व्याख्यातः॥

"पदिः (६३)"—इति, अनवगतम्। "गन्तुः" एष निर्देशः कृतः "भवति"। "यत् पद्यते" यस्मादसौ पद्यते गच्छतीत्यर्थः। अभिधेयः पक्षी, स हि नित्यकालमेव पतितो भवति॥ ६ (१८)॥

सुगुरसत् सुहिरण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वय इन्द्रो दधाति। यस्त्वा यन्तं वसुना प्रातरित्वो मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति॥ सुगुर्भवति सुहिरण्यः स्वश्वो महच्चास्मै वय इन्द्रो दधाति यस्त्वा यन्तमन्नेन प्रातरागामिन्नतिथे

मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति। कुमारो मुक्षीजा मोचनाच्च सयनाच्च ततनाच्च पादुः पद्यतेः। आविः स्वः कृणुते गूहते बुसं स पादुरस्य निर्णिजो न मुच्यते। आविष्कुरुते भासमादित्यो गूहते बुसम्बुसमित्युदकनाम ब्रवीतेः शब्दकर्मणो भ्रंशतेर्वा यद्वर्षन् पातयत्युदकं रश्मिभिस्तत् प्रत्यादत्ते॥ ७ (१६)॥

इति पञ्चमाध्यास्य तृतीयः पादः॥ ५, ३

"सुगुरसत्०-०सिनाति"—इति (ऋ० सं० २, १, १०, २)। कक्षीवत आर्षम्। य एव 'सुगुः' भवति, शोभनगुः। स एव 'सुहिरण्यः' भवति। स एव 'स्वश्वः' भवति। 'बृहत्' च महच्च 'अस्मै' 'वयः' 'इन्द्रः' 'दधाति' ददाति। आह, तस्य किम्? इति। उच्यते,—"यस्त्वाऽऽयन्तं वसुना प्रातरित्वः"। प्रातरागामिन्नतिथे! स हि प्रातःप्रातरन्यानि गृहाण्यभ्येति, तेनैवमामन्त्र्यते—'प्रातरित्वः!'—इति। 'आयन्तम्' अध्वानं 'वसुना' अन्नेन क्षुधाविप्रशनेन प्राणरक्षणेन। 'मुक्षीजयेव पाश्ययेव, "कुमारः" 'पदिं' पतितारं पक्षिणम् 'उत्सिनाति' उद्बध्य सिनाति, बध्नाति, प्राणांस्त्वपि सन्नियच्छतीत्यर्थः। यथा हि अतिथिरध्वगो भवति, स पतन् क्षुधितोऽन्नसंयोगेन कस्यचिद् गृहिणो गृहेऽवतिष्ठते, एवमेतत् स्यात्॥ एवमत्र पक्षी "पदि"

शब्देनोच्यते, स हि अतिक्रममाणः पाश्यया बध्यत इत्युपपद्यते ॥

"मुक्षीजा मोचनाच्च" सा हि अवमुच्यते पक्षिणः पातेः। "सयनाच्च" सीयते बध्यते हि तया पक्षी। "तननाच्च" सा हि पक्षिणो वधार्थं तन्यते। एताभ्यः क्रियाभ्यो यथासम्भवं "मुक्षीजा"—इत्येतदभिधानं भवति ॥

"पादुः (६४)"—इति, अनवगतम्। "पद्यतेः"—इत्यर्थ-प्रतीतिः। सा ते जीवातुरुत तस्य विद्धि मा स्मै तादृगपगूहः समर्ये।०—०मुच्यते ॥"—इति (ऋ० सं० ७, ७, १६, ४)। वसूक्तस्येयमार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। महाव्रते मरुत्वतीये शस्यते। हे यजमान! 'सा' 'ते' तव 'जीवातुः' जीविका, या भगवतः सूर्य्यस्य तापप्रकाशवृष्ट्युदयास्तमयरसादानादि-लक्षणा प्रवृत्तिः, अनेन सौर्य्येण कर्मणा सर्वभूतानि त्वं जीवसि इत्यभिप्रायः। यत एवमथैतस्मात् कारणात् ब्रवीमि,—'तस्य' सूर्य्यस्य 'विद्धि' विजानीहि, यस्त्वया स्तुतिहविर्दानादिलक्षणः प्रत्युपकारः कर्त्तव्यः! 'मा' त्वम् 'अस्मै' सूर्य्याय, 'एतादृक्' एतादृशमुपकारम् 'अपगूहः' मा संवृतं कार्षीः। प्रत्युपकारायास्मै त्वमभ्युद्यच्छस्वेत्यभिप्रायः। अपि च 'समर्य्ये' संग्रामे एतस्मिन्, मृत्युना सह वर्त्तमाने, सर्वभूतानाम्, श्वः अद्य वा मृयेथाः, को हि तद् वेद ?—कस्य कदा मृत्युरिति। सत्वं तत्कृतानि शोभन-कार्य्याणि मन्यमान, शीघ्रं प्रत्युपकुरुष्वास्मै सूर्य्यायेत्यभिप्रायः। आह,—का पुनः सूर्य्यस्य प्रवृत्तिः जीवातुः? इति। "आविः स्वः कृणुते गूहते बुसम्"। 'आविष्कुरुते' प्रकाशीकरोति स्वभासा

सर्वमिदमुपभासितं व्यवहाराय कल्पते, 'स्वः' आदित्यः। 'गूहते' संवृणोति रश्मिभिः 'बुसम्' उदकम्। किञ्च, 'सः' 'पादुः' तत्पदनं तद्गमनमवभासनेन चरणदानादिकर्त्तुः 'अस्य' सूर्य्यस्य 'निर्णिजः' उपनिर्णजयतुः तमःपङ्कदिग्धानि स्वरूपाणि स्वेन प्रकाशोदकेन धौतानीव करोतीति निर्णिक् सूर्य्यः, तस्य निर्णिजः। 'न मुच्यते' नोपरमतीत्यर्थः। अतएवमयमद्य च तवोपकारे प्रवृत्तः। अतः प्रत्युपकुरुष्वास्मा इत्यभिप्रायः॥ एवमत्र शब्दार्थोपपत्तेः "पादुः=पदनम्"—इत्युपपद्यते॥ "बुस-मित्युदकनाम"। "ब्रवीतेः" शब्दार्थस्य (अदा० प०), तद्धि शब्दवद्भवति। "भ्रंशतेर्वा" तद्धि भ्रश्यते (दि० प०) मेघात्। "यद्वर्षन् पातयत्युदकम्" आदित्यः, "तत्" "रश्मिभिः प्रत्यादत्ते"—इति समासतो भाष्यकारेणायमस्यार्द्धर्चस्यार्थ उक्तः॥ ७ (१६)॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमस्याध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

तृतीयः पादः॥ ५ ३॥

—०—

चतुर्थ पादः ।

वृकश्चन्द्रमा भवति विवृतज्योतिष्को वा विकृतज्योतिज्योतिष्को वा विक्रान्तज्योतिष्को वा ॥१ (२०) ॥

"वृकः (६५)"—इति, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च । "वृकः" तावत् "चन्द्रमा भवति" स हि "विवृतज्योतिष्कः" प्रकाशितज्योतिष्को भवति, तस्माद् वृकः । अथ "वा" "विकृतज्योतिष्कः"—इति वृकः, तद्धि तस्य विकृतं ज्योतिः, शीतत्वात्, इतराणि उष्णानि ज्योतींषि सूर्य्यादीनि, तान्यपेक्ष्य । अथ "वा" विक्रान्त ज्योतिष्कः वृकः, तस्य हि विक्रान्तं ज्योतिः, इतरेभ्यो ग्रहनक्षत्रताराकदिभ्यो ज्योतिर्भ्यः सकाशात् । एते शब्दसमाधयः ॥ १ (२०) ॥

अरुणो मासकृद् वृकः पथा यन्तं ददर्श हि । उज्जिहीते निचाय्या तष्टेव पृष्ट्यामयी वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ अरुण आरोचनों मासकृन्मासानां चार्द्धमासानां च कर्त्ता भवति चन्द्रमा वृकः पथा यन्तं ददर्श नक्षत्रगणमभिजिहीते निचाय्य येन येन योक्ष्यमाणो भवति चन्द्रमास्तक्ष्णुवन्निव पृष्ठरोगी जानीतं मेऽस्य द्यावापृथिव्यावित्यादित्योऽपि वृक उच्यते यदावृङ्क्ते ॥ २ ॥

"अरुणो मासकृत् ०—० रोदसी"—इति (ऋ० सं० १, ७, २३, ३)। त्रितस्येयमार्त्तस्य कूपे पतितस्य, कुत्सस्य वा आर्षम्। पङ्क्तिः। वैश्वदेवी। 'अरुणः' "आरोचनः" आभिमुख्येन सर्वस्य जगतो रोचयिता स्वया ज्योत्स्नया। 'मासकृत्' "मासानां च अर्द्धमासानां च कर्त्ता"। मासशब्दसम्बन्धादर्द्धमासशब्दोऽध्याहृतः, तानपि ह्यसौ निर्मिमीत इति। "चन्द्रमाः" 'वृकः'। आह,—किं करोति? इति, उच्यते,—"पथा 'यन्तं ददर्श हि" नक्षत्रमण्डलस्याधोऽवस्थितः 'पथा' स्वेन मार्गेण 'यन्तं' 'ददर्श' पश्यति "नक्षत्रगणम्"—न मामन्धकूपे पतितं पश्यति, यदि नाम पश्येत् कथञ्चिदवश्यमस्यास्त्रायेतापदो मामित्यभिप्रायः। किञ्च, "उज्जिहीते निचाय्या तष्टेव पृष्ट्यामयी वित्तम्"। यथा कश्चित् 'तष्टा' तक्षा "पृष्ठरोगी" कश्चिद्वृक्षं "तक्ष्णुवन्" उच्छेदनास्पदे वयं योज्या न वा?—इत्यनेनोत्कटो भूत्वा 'निचाययति' पश्यति, एवं "चन्द्रमाः" अप्युज्जिहीते "येन" नक्षत्रेण "योक्ष्यमाणः" अमुना मयाद्य योक्तव्य इति। एवं 'निचाय्य' "तष्टा" स्वेन दृष्टात् दर्शनेन। ततस्तदेव "अभिजिहीते" तेनैव सहोदेतीत्यर्थः। एवमस्य येनार्थः, तमयमादरेणोर्द्ध्वकायो हि भूत्वा पश्यति, मया त्वस्यार्थो नास्तीति मा न पश्यत्यधोवर्त्तमानम्। एवमतो ब्रवीमि,—अपि तावत् हे 'रोदसी!' 'वित्तं' विजानीतं 'अस्य' त्रितस्यार्त्तिप्रलापस्य योऽर्थः। विदित्वा उत्तरतं मामस्मात् कूपात् इत्यभिप्रायः॥ एवमत्र अरुणशब्दात् मासकृच्छब्दाच्च

"वृकः=चन्द्रमाः"। चन्द्रमःशब्दाच्च नक्षत्रगणोऽध्याहृतः, तथार्थोपपत्त्यविरोधात् ॥

येषां तु शाखिनां "मा सकृत्"—इत्येतत् पदद्वयं भवति, तेषां सकृत् मां ददर्श चन्द्रमाः, यदि पुनः पुनः पश्येदवश्यं मोचयेदस्या आपदः, यथा तु यन्तं नक्षत्रगणं पुनः पुनः पश्यति न मामित्येवमादि योज्यम् ॥

"आदित्योऽपि वृक उच्यते"। "यदु आवृङ्क्ते" यस्मादसौ तम आवृङ्क्ते, तस्माद्वृकः ॥ २ ॥

अजोहवीदश्विना वर्त्तिका वामास्नो यत्सीममुञ्चतं वृकस्य। आह्वयदुषा अश्विनावादित्येनाभिग्रस्ता तामश्विना प्रमुमुचतुरित्याख्यानं श्वापि वृक उच्यते विकर्त्तनात्। वृकश्चिदस्य वारण उरामथिः। उरणमथिः। उरण ऊर्णावान् भवत्यूर्णा पुनर्वृणोतेरूर्णोतेर्वा। वृद्धवाशिन्यपि वृकयुच्यते। शतं मेषान् वृक्ये चक्षदानमृज्राश्वं तं पितान्धं चकारेत्यपि निगमो भवति। जोषवाकमित्यविज्ञातनामधेयं जोषयितव्यं भवति ॥ ३ (२१) ॥

"अजोहवीदश्विना०—०वृकस्य। वि जयुषा ययथुः सान्वद्रेर्जातं विश्वाचो अहतं विषेण ॥"—इति (ऋ० सं० १, ८, १६, १)। कक्षीवत आर्षम्। आश्विनी। त्रिष्टप्।

प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'अजोहवीत्' "आह्वयत्" आह्वतवती "उषाः"। हे 'अश्विनौ!' युवाम्। वर्त्तनशीला 'वर्त्तिका'। कदा पुनराह्वयत्? इति, उच्यते,—'आस्नः' आस्यादग्रदेनां 'वां' युवाम् 'अमुञ्चतम्'। 'वृकस्य' आदित्यस्य। उषाः किल "आदित्येनाभिग्रस्ताश्विनौ" आह्वतवती, "तामश्विनौ प्रमोचितवन्तावित्याख्यानम्"—एतस्मिन्नर्थे वेदयन्ते निदानविदो बह्वृचाः, तदप्युपेक्षितव्यं मन्त्रार्थनिर्णयाय। आस्नो वृकस्य वर्त्तिकामभीके युवं नरा नासत्यामुमुक्तम्।" इति (ऋ० सं० १, ८, १०, ४)। एतच्च युवयोर्माहाभाग्यम्। किञ्चान्यत्। "विजयुषा ययथुः सान्वद्रे"। 'विजयुषा' विजयमिच्छन्तौ युवां 'ययथुः' गच्छथः, 'सानु' समुच्छ्रितम् 'अद्रेः' मेघस्य शिखरमारुह्य। किञ्च, युवामेव 'जातम्' उपद्रवं दुर्भिक्षाख्यं कृत्स्नस्य जगतः, 'विश्वाचः' विश्वगञ्चनौ, सर्वतो गतौ भूत्वा,—मेघजालेनेदं सर्वमभिप्रच्छाद्य, ततः 'अहतं' हतवन्तौ स्थः, 'विषेण' उदकेनेत्यर्थः॥ यथाऽस्मिन् वृकशब्देनादित्य उच्यते, तथाऽऽख्यानादुपेक्षितव्यम्॥

"श्वापि वृक उच्यते" "विकर्त्तनात्" विविधमसौ कृन्तति तस्माद् वृकः। "वृकश्चिदस्य वारण उरामथिरा वयुनेषु भूषति। सेमं नः स्तोमं जुजुषाण आगहीन्द्र प्रचित्रया धिया॥"—इति (ऋ० सं० ६, ४, ४६, ३)। प्रगाथपुत्रस्य कलेरार्षम्। सतो बृहती। महाव्रते तृचाशीतिषु विनियुक्ता। 'वृकश्चित्' वृकोऽपि-

'श्वा' सारमेयोऽस्येन्द्रस्य विद्यत एव। 'वारणः' वारयिता शत्रूणाम्। किमुतान्यान्युपकरणानि? 'उरामथिः' "उरणमथिः" उरान् मेषान् यो मथ्नाति स उरामथिः। स पुनरस्येन्द्रस्य 'आभूषति' 'वयुनेषु' प्रज्ञानेषु, यदैवासौ विजानीते आभूषत्वयं शत्रूनिति, तदैवासौ आभूषति। यस्य तवैवं सर्वोपकरणसम्पन्नत्वम्, हे 'इन्द्र!' 'सः' त्वम् 'इमम्' 'नः' अस्माकं 'स्तोमम्' उपश्रुत्य 'आगहि' आगच्छेमं यज्ञं 'प्र' प्रकर्षेण 'चित्रया' चायनीयया कमनीयया 'धिया' बुद्ध्या॥ सरमा हि देवशुनी श्रूयते। तत्पुत्रनप्तृभिश्च देवानां भवितव्यम्, तस्मात् श्वापि वृक उच्यत इत्युपपद्यते, इतरेषामारण्यकाणां परिग्रहाभावात्. अस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्द्धर्चः परोक्षकृतः,—वृकश्चिदस्येत्यस्मात् षष्ठीयोगात्। उत्तरस्तु प्रत्यक्षकृतः,—आगहीन्द्रेत्यस्मान्मध्यमपुरुषयोगात्, सम्बोधनाच्च। देवता किल परोक्षा स्तूयमाना प्रत्यक्षीभवति। तदेतत् सर्वेष्वेवंलक्षणेषु मन्त्रेषूपेक्षितव्यम्॥

निगमप्रसक्तमुच्यते,—"उरणः=ऊर्णावान्" ऊर्णया तद्वान् "भवति"। "ऊर्णा पुनर्वृणोतेः"। इति विग्रहप्रसक्तम्। ता अपि शीतत्राणार्थं विव्रियन्ते। "ऊर्णोतेर्वा" आच्छादनार्थे स्यात्, ताभिराच्छन्न उरणो भवति॥

"वृद्धवाशिन्यपि वृक्युच्यते" यैषा वृद्धं वाश्यते,—शिवा, सापि वृक्युच्यते, विकर्त्तनादेव। "शतं मेषान् वृक्ये चक्षदानमृज्राश्वं तं पितान्धं चकार। तस्मा अक्षी नासत्या विचक्ष आधत्तं दस्रा भिषजावनर्वन्॥"—इति (ऋ० सं० १, ८, ११, १)।

अजोह्वीदित्यनया समानार्थेयम्। 'शतं मेषान्' 'वृक्ये' शिवायै, तया वाशिते सति परितुष्टः 'चक्षत्' व्यादिष्टवान् 'दानम्'। येयमेवं शोभनमभिप्रस्थितानामस्माकमर्थसिद्धये वाश्यते, तस्यै, शतं मेषाणां दीयतामित्येवमाज्ञापितवान्। 'ऋज्राश्वम्' ऋज्राश्वो नाम राजपुत्रः, तम्। 'तं च' पुनरेवं व्यादिष्टवन्तमतिसाहसिकोऽयमिति 'पिता' कुपितः, शापेन 'अन्धं' 'चकार' कृतवानित्यर्थः। 'तस्मै' एवमन्धीभूताय पितुरभिशापेन, 'अक्षी' अक्षिणी, 'नासत्यौ' अश्विनौ देवौ, 'विचक्षे' विगतदर्शनाय 'आधत्तम्'। 'दस्रौ' दर्शनीयौ अश्विनौ। 'भिषजौ' देवभिषजौ। भयसादयितारौ, 'अनर्वन्' चक्षुः आधत्तम् अनाश्रितमन्यत्र क्वचित्, स्वप्रधानमित्यर्थः॥ एवमत्र मेषसम्बन्धात्, व्याख्याने च तथार्थतोपपत्तिदर्शनात् "वृद्धवाशिनी वृक्युच्यते"—इत्युपपद्यते॥

"जोषः (६६)—इति, अनवगतम्। "अविज्ञातनामधेयम्"—इत्यभिधेयवचनम्। "जोषयितव्यं भवति"—इति शब्दसमाधिः। जोषयितव्यं विज्ञापयितव्यं परस्मै तद्भवत्यस्पष्टत्वात्॥ ३ (२२)॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवत्तेष्वृतावृधा। जोषवाकं वदतः पज्रहोषिणा न देवा भसथश्चन॥ य इन्द्राग्नी सुतेषु वां सोमेषु स्तौति तस्याश्नीथोऽथ योऽयं जोषवाकं वदति विजञ्जपः प्राजितहोषिणौ न देवौ तस्याश्नीथः कृत्तिः कृन्ततेर्यशो वां अन्नं वा महीव कृत्तिः शरणात्

इन्द्र। सुमहत्त इन्द्र शरणमन्तरिक्षे कृत्तिरिवेतीग्र- मपीतरा कृत्तिरेतस्मादेव सूत्रमप्युपमार्थे वा। कृत्तिवासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वेत्यपि निगमो भवति। श्वघ्नी कितवो भवति स्वं हन्ति स्वं पुनराश्रितं भवति। कृतं न श्वघ्नी विचिनोति देवने कृतमिव श्वघ्नी विचिनोति देवने कितवः किं तवास्तीति शब्दानुकृतिः कृतवान्वाशीर्नामकः सममिति परिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तम् ॥ ४ (२२) ॥

"य इन्द्राग्नी सुतेषु वां०—०भसथश्चन" इति (ऋ० सं० ४, ८, २५, ४)। भरद्वाजस्येयमार्षम्। बृहती। हे 'इन्द्राग्नी!' 'यः' यजमानः 'सुतेषु' अभिषुतेषु सोमेषु 'वां' युवां 'स्तवत्' "स्तौति" 'तेषु' कर्मसु 'ऋतावृधा' सत्यवर्द्धयितारौ, यज्ञवर्द्धयितारौ वा। "तस्य" युवाम् "अश्नोथः" स युवयोः बहुमत इत्यभिप्रायः। "अथ" पुनः "योऽयम्" "जोषवाकम्" अविज्ञातं किमपि उपांशु "वदति" "विजञ्जपः" केवलमुदकतीरेऽवस्थितोऽन्यत्र वा जपनशील एव, न कर्मकारीत्यभिप्रायः। तस्य 'जोषवाकं वदतः'। 'पज्रहोषिणा' हे "प्राजितहोषिणौ! प्रभूतयागौ! "यदिन्द्रश्च अग्निश्च भूयिष्ठभाजौ देवतानां तस्माद् ब्राह्मणश्च राजा च भूयिष्ठभाजौ मनुष्याणामिति ह विज्ञायते"। 'देवा' हे "देवौ!" 'न भसथश्चन' न कदाचिदपि तस्य हवींषि भक्षयथः, तेन युवयोर्नासौ बहुमत इत्यभिप्रायः। अत्र "जोषवाकं वदतः" "न

भक्षथः"—इत्येतद् दृष्ट्वा यः सुतेषु सोमेषु स्तौति, तस्य न भक्षथ इत्येतदभ्याहृतं भाष्यकारेण ॥ एवमत्र विजञ्जपस्य भक्षयितव्याभावाज्जपस्य चोपांशुत्वाभाव्यात् "जोषवाक"शब्दोऽविज्ञातनामधेयमित्युपपद्यते ॥

"कृत्तिः(६७)"—इति, अनवगतम् अनेकार्थश्च। "कृन्ततेः"—इति धातुनिर्देशः। "यशोऽन्नं वा"—इत्यर्थवचनम्। कर्त्तनमिति न्याय्यम् यशो हि द्विषतां मर्माणि कृन्तति, अन्नमप्यसम्यगुपयुक्तमायुरेव कृन्तति। "तमु त्वा नूनमसुर प्रचेतसं राधो भागमिवेमहे। महीव कृत्तिः शरणा त इन्द्र प्र ते सुम्ना नो अश्नवम् ॥"—इति (ऋ० सं० ६, ६, १३, ६)। नृमेधसः प्रियमेधसश्चेयमार्षम्। सतो वृहती। ऐन्द्री। चतुर्विंशादिषु सात्रिकेष्वहःसु माध्यन्दिने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे स्तोत्रियानुरूपवर्गे विनियुक्ता। 'तम् उ त्वा' हे 'असुर' प्रज्ञावन्! 'प्रचेतसं' विवृद्धप्रज्ञानं 'राधः' धनं स्वमिव पित्र्यं 'भागम्' उत्पन्नप्रणयत्वात् 'ईमहे' तत्रोद्देहि स्थिरशरीराणां तदेतदस्तु नः। किञ्च, 'महीव कृत्तिः' महदिव यशः, महद् वा अन्नम् 'शरणा' शरणम्, गृहम्। 'ते' तव हे 'इन्द्र!' यत् "अन्तरिक्षलोके" तदहं 'प्राश्नवम्'। किञ्च, 'ते' तव 'सुम्ना' सुम्नानि बलसम्बन्धानि सुखानि, त्वद्भोग्यानीत्यर्थः। यद्वा, सुम्नानि, सुखसाधनानि, अप्सरःप्रभृतीति प्राश्नुयामहम्। तदहं सोमं सुन्वानः तस्याभिषवकर्मणा माहाभाग्येन, येन त्वत्सायुज्यमश्नुयाम्, देहपातोत्तरकालमिह चामुत्र चैतत् नः फलद्वयमस्तु त्वत्त इत्यभिप्रायः। यशो हि विस्तीर्णं भवति,

तेन हि गृहस्योपमानमुपपद्यते। यदनुप्रविष्टानाम् अशनापिपासे न स्तः, तदहं तव गृहम् प्राश्नुयामित्येवमन्नेनाप्युपपद्यते ॥

"इयम् अपि इतरा कृत्तिः एतस्मादेव"। सूत्रमयी कन्थेति या प्रसिद्धा, साप्येतस्मादेव कृन्ततेः, सा हि वस्त्रावयवैः सूत्रैर्ग्रथिता भवति। "उपमार्थे वा" चर्मापि कृत्तिरित्युच्यते। तयेतरा सूत्रमयी उपमीयते, विकर्त्तनसामान्यात्। कृत्तिरिव कृत्तिः कन्था। "कृत्तिवासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वा"—इति। व्याख्यातोऽयमष्टमेऽध्याये निगमः ॥

"श्वघ्नी(६८)"—इति, अनवगतम्। "कितवो भवति"—इत्यभिधेयवचनम्। "स्वं हन्ति"—इति शब्दव्युत्पत्तिः। स्वहा इति न्याय्यम्। विग्रहप्रसङ्गमुच्यते,—"स्वं पुनराश्रितं भवति" तद्धि स्वामिनमाभिमुख्येन श्रितं भवति स्वत्वेन। "कृतं न श्वघ्नी विचिनोति देवने संवर्गं यन्मघवा सूर्यं जयत्। न तत्ते अन्यो अनुवीर्यं शकन्न पुराणो मघवन्नोत नूतनः ॥"—इति (ऋ० सं० ७, ८, २४, ५)। कृष्णस्याङ्गिरसस्येयमार्षम्। ऐन्द्री! जगती। तार्त्तीयसवनिकेषु ऊक्थपर्य्यायेषु ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता। यथात्र कृतादीनां दायानां मध्ये कितवः 'कृतं विचिनोति' 'देवने' आस्तारे, अपि नामात्र कृतं यस्मात् ततो जयेयमहमित्येवम्। 'मघवा' इन्द्रः 'संवर्गम्' उदकसंवर्जयितारम्, अन्तरिक्षे, बहूनां मेघानां मध्ये, विचिनोति,—कतमस्त्वेषां मेघानामुदकदाने समर्थः? इति, तं विज्ञाय यदजहत्। 'सूर्य्यम्' सुष्ठु ईरयितारमपाम्। 'न' 'तत्' तव 'अन्यः' कश्चित् 'अनुवीर्यं शकत्'।

तद् वीरकर्म तावकम्, अन्यः कश्चिदनुकर्त्तुमशक्तः। 'न' अपि 'पुराणः' 'न उत' नापि 'नूतनः' नव इत्यर्थः। न पूर्वे चक्रुः, नापरे करिष्यन्तीत्यभिप्रायः। कृतसम्बन्धाद् देवनसम्बन्धाच्च "श्वघ्नी= कितवः"—इत्युपपद्यते॥

अस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्द्धर्चः परोक्षकृतः, स एव विपरिणमयितव्यः, अत्र चोक्तः समाधिः॥

निगमप्रसक्तमुच्यते,—"कितवः"—इत्यस्य शब्दस्य "किं तवास्तीति" एषा "शब्दानुकृतिः" स हि नित्यकालमेव दिदेविषु प्रतिदेवितृभिः, कितवैः पृच्छ्यते,—किं तवास्तीति, तस्माच्छब्दानुकरणात्कितव एवासौ बभूव। अथवा "कृतवान्" अयं यथा स्यादित्येवमसौ आशास्यते सुहृद्भिरन्यैः कितवैः, स हि तस्मादेवमाशासनान् "आशीः" निमित्त-"नामकः" कितव एवासौ बभूव॥

"समम् (६६)" इति, एतत् "परिग्रहार्थीयं सर्वनाम"। तत् पुनरेतत् "अनुदात्तम्" "त्वरवसमसिमेत्यनुच्चानि"—इति ह्युक्तम्। विप्रतिपन्नस्वरत्वादत्र भाष्यकारेण स्वरोऽवधृतः, पक्षेण चाप्यनेकार्थताप्यस्य भवतीत्येतत् प्रदर्शितं भाष्यकारेण ॥ ४ (२२) ॥

मा नः समस्य दूढ्यः १ परिद्वेषसो अंहतिः। ऊर्मिर्न नावमावधीत्॥ मा नः सर्वस्य दुर्धियः पापधियः सर्वतो द्वेषसो अंहतिरूर्मिरिव नावमावधीदूर्मिरूर्णोतेर्नौः प्रणोत्तव्या भवति नमतेर्वा तत् कथमनुदात्तप्रकृति नाम स्याद् दृष्टव्ययं

तु भवति । उतो समस्मिन्नाशिशीहि नो वसो इति सप्तम्यां शिशीतिर्दानकर्मा । उरुष्या णो अघायतः समस्मादिति पञ्चम्यामुरुष्यतिरकर्मकः । अथापि प्रथमाबहुवचने । नभन्तामन्यके समे ॥ ५ (२३) ॥

"मा नः समस्य०—०मावधीत्" । विरूप आङ्गिरस एतामाग्नेये सूक्ते ददर्श । गायत्री । आग्नेयी । दशरात्रस्य तृतीयेऽहनि प्रातःसवने आद्ये सूक्ते विनियुक्ता । हे भगवन् अग्ने ! युष्मत्प्रसादात् 'मा नः' मास्मान्, 'समस्य' सर्वस्यैव, 'दूढ्यः' दुर्धियः पापधियः, 'परिद्वेषसः' सर्वतो द्वेष्टुः स्वभूतः, 'अंहतिः' वध इत्यर्थः । 'ऊर्मिर्न' ऊर्मिरिव, यथोर्मिर्नावमाभिमुख्येन गत्वा वधयति, मैवमंहतिरस्मान् द्वेष्यप्रहितोऽवधीदिति ॥ एवमत्र सर्वस्मादेव द्वेष्टुर्वधानभीष्टत्वात् "समस्य"—इत्येतत् सर्वनामेत्युपपद्यते ॥

"ऊर्मिः, उर्णोतेः" आच्छादनार्थस्य, सा ह्याच्छादयति तीरमुदकमध्ये वा यदन्यद् भवति । "नौः प्रणोत्तव्या भवति" पारगमनाय, "नमतेर्वा" स्यात्, सा हि प्रह्वीभूतेव भवति, पारगमनाय ॥

आह, यदेतत् सममिति शब्दरूपम् "अनुदात्तप्रकृति" अनुदात्तस्वभावम्, "तत् कथं नाम स्यात्" ? "अनुदात्तप्रकृतयो हि निपाताः; उदात्तप्रकृतीनि नामानि भवन्तीति । उच्यते,—"द्रष्टव्ययं

तु” एतत्, यस्मादनुदात्तप्रकृतित्वेऽपि सति, तस्मान्नामैवैतत् “भवति” ॥

आह, क्व पुनरस्य व्ययो दृष्टः ? इति, उच्यते,—“उ तो समस्मिन्ना शिशीहि नो वसोः—इति सप्तम्याम्” व्ययो दृष्टः। “विद्मा सखित्वमुत शूर भोज्य१ मा ते ता वज्रिन्नीमहे। उतो समस्मिन्नाशिशीहि ते वसो वाजे सुशिप्र गोमति ॥”—इति (ऋ० सं० ६, २, २, ३)। सौभरेरार्षम्। सतो बृहती। ऐन्द्री। आख्याने विनियुक्ता। ‘विद्म’ विजानीमो वयं ‘सखित्वं’ सखिभावम्। ‘उत’ अपि च। हे ‘शूर’ वज्रिन्! इन्द्र! ‘भोज्यं’ भोग्यम् अंशोपजीव्यत्वं मित्राणाम्, यतो वयं ‘आ ईमहे’ आभिमुख्येन स्थित्वा याचामहे,—‘ते’ तव यानि धनानि। किञ्च, ‘उतो’ अपि च ‘समस्मिन्’ सर्वस्मिन् ‘शिशीहि नः’ देहि अस्माकं हे ‘वसो’ वसुमन्! इन्द्र! क्व पुनराशिशीहि नः ? इति,—‘वाजे’ अन्ने इत्यर्थः। हे ‘सुशिप्र’ हे सुनस! अथवा हे सुहनो! ‘गोमति’ गोभिस्तद्वति अन्ने, अस्मान् प्रतिष्ठापयेत्यर्थः ॥ एवमत्र समस्मिन्निति सप्तम्यां व्ययोदृष्टः ॥

“उरुष्याणो अघायतः समस्मात्—इति पञ्चम्याम्” व्ययो दृष्टः। “तं त्वा०—०सखिभ्यः। स नः बोधि श्रुधी हवमुरुष्याणोऽघायतः समस्मात् ॥”—इति (य० वा० सं० ३, २६)। श्रुतबन्धोरार्षम्। आग्नेयी। द्विपदा। अग्न्युपस्थाने विनियुक्ता। यः त्वमेवम्प्रभावः, यथाप्रभावं त्वां वयमवोचाम। ‘सः’ त्वं हे भगवन्नग्ने! ‘बोधि’ बुध्यस्व ‘नः’ अस्माकमभिप्रायम। ‘श्रुधी’

शृणु च 'हवम्' आह्वानमिदम्। आहूतश्च 'उरुष्याणः' उपगम्यास्मान्, 'अघायतः' पापमिच्छतः 'समस्मात्' सर्वस्मात् पाहि। एवमत्र समस्माद्धिति पञ्चम्यां व्ययो दृष्टः॥

तस्मात् व्ययदर्शनाद् दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवतीति कृत्वाऽनुदात्तप्रकृतित्वेऽपि सति नामैतद्भवतीत्युपपद्यते॥ ५ (२३)॥

हविषा जारो अपां पिपर्ति पपुरिर्नरा। पिता कुटस्य चर्षणिः॥ हविषापां जरयिता पिपर्ति पपुरिरिति पृणातिनिगमौ वा प्रीणातिनिगमौ वा पिता कृतस्य कर्मणश्चायितादित्यः शम्ब इति वज्रनाम शमयतेर्वा शातयतेर्वा। उग्रो यः शम्बः पुरुहूत तेनेत्यपि निगमो भवति। केपयः कपूया भवन्ति कपूयमिति पुनाति कर्म कुत्सितं दुष्पूयं भवति॥ ६ (२४)॥

"कुटस्य (७०)" "चर्षणिः (७१)"—इति, एते अनवगते। "कृतस्य" "चायिता"—इत्येतौ शब्दसमाधी। एक एव निगमः।—"हविषा जारो०—०चर्षणिः"—इति (ऋ० सं० १, ३, ३३, ४)। प्रस्कण्वस्यार्षम्। आश्विनी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते।, हे 'नरा' नरौ! अश्विनौ! 'युवाम्। एषः "आदित्यः" 'पिता' पाता, कृत्स्नस्य जगतः। 'कुटस्य' "कृतस्य कर्मणः" सार्वभौमस्य साध्वसाधुनः। 'चर्षणिः' "चायिता" द्रष्टा, बुद्ध्यधिदेवताभावेनावस्थितः सर्वभूतानाम्। 'अपां जारः' अपां

सर्वभूतान्तर्गतानां प्राणभावेनावस्थितो जरयिता, शोषयिता। 'पपुरिः' च पूरयिता च। प्राप्ते काले 'हविषा' उदकेन 'पिपर्त्ति' पूरयति वा प्रीणयति वा। यौ युवामेवङ्गुणयुक्तनादित्येन पूरयेथे, प्रीणेथे वा, तौ युवामिमां नामास्माकमाशिषं समर्द्धयतमित्येवमाशीर्योज्या॥ एवमत्र "कुटस्य—चर्षणिः"—इत्येते कृतस्य चायितेत्येवमुपपद्येते॥ नरावत्र द्यावापृथिव्यावभिप्रेते, तयोश्चोदकेनादित्यः पूरयिता। तस्मादादित्यविषययिता चर्षणिशब्दस्य, तस्य च बुद्ध्यधिदेवताभावेन कृतस्य कर्मणो द्रष्टृत्वमुपपद्यते॥ 'पिपर्त्ति'—'पपुरिः'—इत्येवमेतौ निगमस्थौ शब्दौ "पृणात्यर्थौ वा प्रीणयत्यर्थौ वा"॥

"शम्बः (७२)"—इति, अनवगतम्। "वज्रनाम"—इत्यभिधेयवचनम्। "शमयिता वा शातयिता वा"—इति शब्दसमाधी। "आराच्छत्रुमपबाधस्व दूरमुग्रो यः शम्बः पुरुहूत तेन। अस्मे धेहि यवमद् गोमदिन्द्र कृधी धियं जरित्रे वाजरत्नाम्॥"—इति (ऋ० सं० ७, ८, २३, २)। कृष्णस्याङ्गिरसस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। माध्यन्दिने सवने स्तोमातिशंसने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता। हे 'पुरुहूत' बहुभिराहूत! 'यः' एषः, 'आरात्' समीपे अस्माकं वर्त्तते शत्रुः, तं दूरम् 'अपबाधस्व' नाशयस्वेत्यर्थः। आराच्छब्दोऽत्र समीपार्थवाची। अन्यत्रापि चोक्तम्,—"आरात् प्रागवंशादुदयास्तमयौ"—इति। किं पुनरपबाधस्व? 'उग्रो यः शम्बः' उद्गूर्णो यो वज्रः तेन अपबाधस्व। किञ्च, तं दूरमपबाध्य 'अस्मे' अस्मभ्यं 'धेहि' देहि 'यवमत्' यवैस्तद्वत्—व्रीहिगोधूमाद्यन्नम्।

अपि च 'गोमत्' गोभिस्तद्वत्—पश्वादिभिः। किञ्च, स त्वमेतद्वेवङ्गुणकमस्मभ्यमन्नं ददन् 'कृधि' कुरुष्व इमां 'धियम्' एतत् कर्म, 'वाजरत्नां' वाजारमणीयां, प्रचुरेणान्नेन यथैतस्मिन् कर्मणि वर्त्तमाना रमेमहि, तथा कुरुष्वेत्यभिप्रायः। धीरिति कर्मनामसु पठितम्,—"धीः, शची"—इति। एवमत्रापवाधनसम्बन्धात् "शम्बः"—इत्येतद् वज्रनामेत्युपपद्यते। अपठितमेतद्वज्रनामसु,—इत्यतोऽप्रसिद्धार्थम्, तस्यैवम्प्रकरणादर्थसिद्धिर्भवति॥

"केपयः (७३)"—इति, अनवगतम्। "कपूयाः" ह्येते सन्तः केपय इत्युच्यन्ते। आह,—"कपूयम्"—"इति" किमुक्तं भवति? उच्यते,—यद्देतत् पापकारी प्रायश्चित्तेन "पुनाति कर्म कुत्सितम्" यच्च तत् "दुष्पूयं" दुष्पावं "भवति" पूयमानमपि, एतत् कपूयमित्युच्यते॥ ६ (२४)॥

पृथक् प्रायन् प्रथमा देवहूतयोऽकृण्वत श्रवस्यानि दुष्टरा। न ये शेकुर्यज्ञियां नावमारुहमीर्मैव ते न्यविशन्त केपयः॥ पृथक् प्रायन् पृथक् प्रथतेः प्रथमा देवहूतयो ये देवानाह्वयन्ताकुर्वत श्रवणीयानि यशांसि दुरनुकराण्यन्यैर्येऽशक्नुवन् यज्ञियां नावमारोढुमथ ये नाशक्नुवन् यज्ञियां नावमारोढुमीर्मैवते न्यविशन्तेहैव ते न्यविशन्त ऋणे हैव ते न्यविशन्तास्मिन्नेव लोक इति वेर्म इति बाहुनाम समीरिततरो भवति। एता विश्वा सवना तूतुमा कृषे स्वयं

सूनो सहसो यानि दधिषे। एतानि सर्वाणि स्थानानि तूर्णमुपाकुरुषे स्वयं बलस्य पुत्र यानि धत्स्वांऽत्रमंहसस्त्राणं धनुर्वा कवचं वा कवचं कु अञ्चितं भवति काञ्चितं भवति कायेऽञ्चितं भवतीति वा ॥ ७ (२५) ॥

"पृथक् प्रायन्०—०केपयः"—इति (ऋ० सं० ७, ८, २७, १)। पूर्वयैव समानार्षविनियोगा, इयन्तु जगती। 'पृथक् प्रायन्' 'पृथक्' भूता एव विद्याकर्मानुरूपेण, देवयानेन पथा, पितृयानेन वा 'प्रायन्'। हे इन्द्र! त्वत्प्रसाद द्व देवलोकं गन्धर्वलोकं पुनः स्व उच्यते। 'प्रथमाः देवहूतयः' ये मुख्या देवानामाह्वातारो यत् कर्मसु। किञ्च, 'दुष्टरा' "अन्यैः" असद्भिर्दुस्तराणि। 'श्रवस्यानि' "श्रवणीयानि यशांसि" 'अकृण्वत' अकुर्वत। किञ्च, 'ये' त्वत्प्रसादरहिताः जनाः, 'यज्ञियां नावम्' 'आरुहम्' "आरोढुम्" 'न शेकुः' नाशक्नुवन्। अथ पुनर्ये नाशक्नुवन् यज्ञियां नावमारोढुं किन्तर्हि? विषयप्रधानाः, कपूयमेव दुष्पूयमेव कर्म चक्रिरे, तेनैव कपूयेन कर्मणा प्रेर्य्यमाणाः 'ते' 'ईर्मैव' "इहैव" लोके यथा कर्मानुरूपायां योनौ 'न्यविशन्त'। तदुक्तम्,—"अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशोहयत्, ते कपूयां योनिमापद्येरन्,—श्वयोनिं वा, शूकरयोनिं वा, चण्डालयोनिं वा"—इत्येवमादि॥ एवमत्र न ये शेकुः यज्ञियां नावमारोढुमित्येतेन सम्बन्धात् "केपयः=कपूयाः"—इत्युपपद्यते॥

शब्दसारूप्यप्रसङ्गादुच्यते,—"ईर्मे इति बाहुनाम"—इति, स हि "समीरिततरो भवति" एतेभ्योऽङ्गेभ्यः ॥

"तूतुम्—आकृषे (७४)"—इति, एते अनवगते। "तूतुम्"—इत्यस्य "तूर्णम्"—इति शब्दसमाधिः। "आकृषे"—इत्यस्य "उपाकुरुषे"—इति शब्दसमाधिः। "एता विश्वा०—० दधिषे। वरायते पात्रं धर्मणे तना यज्ञो मन्त्रो ब्रह्मोद्यतं वचः ॥"—इति (ऋ० सं० ८, १, ६, ६)। इन्द्रस्य वैकुण्ठस्येयमार्षम्। ऐन्द्रे सूक्ते निविद्धानीये महाव्रते महदुक्थे शस्यते। 'एता' एतानि, 'विश्वा' विश्वानि, सर्वाणि स्थानानि। त्वमुपागम्य तेन तेन देवतात्मना कुरुष्व निवर्त्तयेत्यर्थः। आह, कतमानि पुनः स्थानानि? उच्यते,—"स्वयं सूनो सहसो यानि दधिषे"। हे 'सूनो सहसः' बलस्य पुत्र! 'यानि' एतानि 'स्वयम्' एव 'दधिषे' धारयसि, तानि त्वमेव कुरुषे। यत एवं कुरुषे, अतएव त्वमेव धारयिता स्रष्टा चास्य जगतः। अत एतस्मात् कारणात् 'वराय' वरयितव्याय, 'ते' तव, 'पात्रम्' एतत् सोमपूर्णं प्रदिशामः। 'धर्मणे' धारयित्रे। 'तना' च धनं च, सर्वं तवैव। 'यज्ञः' च कृत्स्नः तवैव। 'मन्त्रः' च कर्मकरणः, तवैव। 'ब्रह्म' चान्नं, तवैव। 'उद्यतं' चैतदनेकप्रकारमपि स्तुतिलक्षणं 'वचः' तवैव। एवमत्र शब्दसारूप्यात् "तूतुम्"—इत्येष शब्दः तूर्णमित्येवमुपपद्यते। करणसम्बन्धाच्च, यद्धि कर्म, तूर्णमेव करणमिष्यते कर्त्तृभिः तस्मादुपपद्यते। "आकृषे"—इत्यत्रापि यद्धि क्रियते, तदुपगम्याभिमुख्येनैव स्थित्वा क्रियत इति 'उप'शब्दोऽत्र भाष्यकारेणाध्याहृतः ॥

अत्र "सूनो! सहसः"—इत्येतस्माद्विशेषलिङ्गादाग्नेयीमेतामृचं कृत्वा केचिद् व्याचक्षते, अग्निर्हि बलेन मथ्यमानो जायत इति। तथाहि प्रकरणविरोधो भवति। सूक्तं ह्येतदैन्द्रम्। ऐन्द्रत्वे त्वस्य "सूनो!"—"सहसः"—इत्यनयोः पदयोरर्थयोजना, अधिदेवताभावेन, प्राण इन्द्रो व्यवस्थितः, तस्येतरो यः प्रजासु व्यादिष्टः, प्राणस्तु पुत्रः,—इत्येवमुपपद्यते पितृपुत्रभावः। तदुक्तम्,—"प्राणो वा अहमस्मि, प्राणस्त्वं, प्राणः सर्वाणि भूतानि"—इति॥

"अंसत्रम् (७५)"—इति, अनवगतम्। विकल्पतश्चानेकार्थम्। "अंहसः त्राणम्"—इत्यर्थप्रतीतिः। "धनुर्वा कवचं वा"—इत्यभिधेयवचनम्, ताभ्यां हि पुरुषाः सांग्रामिकाः, अंहसस्त्रायन्ते। आख्यानप्रसक्तमच्यते,—"कवचं, कु-अञ्चितं भवति" कुटिलमञ्चितम्, स हि तस्य स्वभावः। अथवा "काञ्चितम्" कुटिलीकृतं "भवति"। अथवा "कायेऽञ्चितम्" तद्गतं "भवति"॥ ७ (२५)॥

प्रीणीताश्वान् हितं जयाथ स्वस्तिवाहं रथमित् कृणुध्वम्। द्रोणाहावमवतमश्मचक्रमंसत्रकोशं सिञ्चता नृपाणम्॥ प्रीणीताश्वान् सुहितं जयथ जयनं वो हितमस्तु स्वस्तिवाहनं रथं कुरुध्वं द्रोणाहावं द्रोणं द्रुममयं भवत्याहाव आह्वानादावह आवहनादवतोऽवातितो महान्

भवत्यश्मचक्रमशनचक्रमसनचक्रमिति वांसत्रकोशमंसत्राणि वः कोशस्थानीयानि सन्तु कोशः कुष्णातेर्विकुषितो भवत्ययमपीतरः कोश एतस्मादेव सञ्चय आचितमात्रो महान् भवति सिञ्चत नृपाणं नरपाणं कूपकर्मणा संग्राममुपमिमीते काकुदं तात्वित्याचक्षते जिह्वा कोकुवा सास्मिन् धीयते जिह्वा कोकुवा कोकूयमाना वर्णान्नुदतीति वा कोकूयतेर्वा स्याच्छब्दकर्मणो जिह्वा जोहुवा तालु तरतेस्तीर्णतममङ्गं लततेर्वा स्याद् लम्बकर्मणो विपरीताद् यथा तलं लतेत्यविपर्य्ययः ॥ ८ (२६) ॥

"प्रीणीताश्वान्० — नृपाणम्"—इति (ऋ० सं० ८, ५, १६, १)। बुधस्य सोमपुत्रस्येयमार्षम्। वैश्वदेवे सूक्ते। प्रीणीत' प्रीणयत यवसोदकादिना। एतान् 'अश्वान्' उपस्थितोऽयं संग्राम इत्यभिप्रायः। प्रीणयित्वैतानश्वानेभिरश्वैरुपजातवीर्य्यैः 'हितं' "सुहितं" 'जयाथ' "जयथ" "जयनं वो हितमस्तु" अहितोऽपि जयः कश्चिद् भवत्येव,—यत्र सुहृद्भ्रातृपुत्रादयो हन्यन्ते। 'स्वस्तिवाहम्' अभिपूजितवाहं 'रथं' 'कृणुध्वम्' "कुरुध्वम्" हे देवाः! एवमेतां सांग्रामिकीमितिकर्त्तव्यतां कृत्वा 'द्रोणं' "द्रुममयम्" एतम् "आहावम्" आहावस्थानीयं रथं कृत्वा, 'अवतम्' एतं संग्रामरूपम्। 'अश्मचक्रम्' "असनचक्रं" व्यापनचक्रं,

व्यापयन्ति हि तत्र क्षिप्तानि चक्राणि शत्रूणाम्। अथवा "असन-चक्रम्" अस्यन्ते हि तत्र चक्राणि। 'अंसत्रकोशम्' "अंसत्राणि" धनूंषि, कवचानि वा "कोशस्थानीयानि" तत्र "सन्तु"। तैः 'सिञ्चत' उत्सिञ्चतैनं संग्रामकूपम्। 'नृपाणं' "नरपाणम्" नरा एव तत्रोदकस्थानीयास्त एवोच्यन्ते। एवमत्र "कूपकर्मणा" अस्मिन्नुत्तरेऽर्द्धर्चे किञ्चित् साधर्म्येण "संग्राममुपमिमीते" मन्त्रदृक्॥ एवमत्र संग्रामोपमासम्बन्धादुत्सेचनसम्बन्धाच्च "अंसत्र"शब्देन धनुः, कवचं वोच्यत इत्युपपद्यते॥

ततः "आहावः, आह्वानात्"—इत्येतद्यथावस्थितस्यैव मन्त्र-पदस्य निर्वचनम्। आहूयतेऽस्मिन्नित्याहावः। इदं त्वन्यत्,— "आवहः, आवहनात्"—इति अस्यैव विपरिणम्यते। उह्यतेऽ-स्मिन्नुदकमित्याहवः। "अवतः" कूपः, स हि खन्यमानः "महा-नवाततः" अवाङ्‌ङततो "भवति" गत इत्यर्थः। 'अंसत्रकोशम्' —इति कोशशब्दो विग्रहप्रसक्तः "कोशः कुष्णातेः"—इति। "विकुषितः" स विविधं कुषितः "भवति" चर्मकोशः, शुषिर-त्वात्। "अयमपीतरो द्रव्यकोशः" "एतस्मादेव" कुष्णातेः। "सञ्चयः" सञ्चयकोशः। स हि "आचितमात्रः" मात्राभिः आचितः "भवति" "महत्त्वात्"॥

"काकुदम् (७६)—इति, अनवगतम्। "तालु—इत्याचक्षते"— इत्यभिधेयवचनम्। "जिह्वा, कोकुवा"—इत्युच्यते, "सा" हि कोकुवाख्या जिह्वा, "अस्मिन्" तालुनि वर्णाभिव्यक्त्यर्थं मुहुर्मुहुः "धीयते" तदेतत् कोकूवाधानं सत् काकुदमित्यभिधीयते।

"जिह्वा कोकुवा" कथं स्यात्? इति, उच्यते,—शब्दानुकरण-निमित्तं जिह्वायाः कोकुवात्वम्। "कोकूयमाना" तथाविधं हि सा कुर्वाणा, तालुनि "वर्णान् नुदति" तस्माद्वा कोकुवां नुदत् काकुदं स्यात्। आह,—जिह्वैव तावत् कस्मात् "जिह्वा"—इत्य-भिधीयते? इति, उच्यते,—सा हि "जोहुवा" सती जिह्वेत्युच्यते। तया प्राणिनोऽन्नमात्मन्येव जुह्वति, तया आह्वयतीति वा जोहुवा। अथ "तालु" कस्मात्? उच्यते,—"तरतेः" धातोः तद्धि "तीर्ण-रम्" इतराङ्गेभ्यो विस्तीर्णत्वेन भवति। "लततेर्वा स्यात्" "विपरीतात्" आद्यन्तवैपर्य्येण,--"यथा तलम्"—इति। समानजा-तीयशब्दोपप्रदर्शनं दृष्टप्रतीत्यर्थम्। अस्यैव लततेर्लवनार्थस्य "लता"—इत्येतच्छब्दरूपम् "अविपर्य्ययः" अविपर्य्ययेण भवति॥ ८(२६)॥

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्तसिन्धवः। अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव॥ सुदेवस्त्वं कल्याणदानो यस्य तव देव सप्त सिन्धवः प्राणायानुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिवेत्यपि निगमो भवति॥ सुदेवस्त्वं कल्याणदेवः कमनीयदेवो वा भवसि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः सिन्धुः स्रवणाद् यस्य ते सप्त स्रोतांसि तानि ते काकुदमनुक्षरन्ति सूर्मिं कल्याणोर्मिं स्रोतः सुषिरमनु यथा वीरिटं तैटीकिर-

न्तरिक्षमेवमाह पूर्वं वयतेरुत्तरमिरतेर्वयांसीरन्त्यस्मिन् भांसि वा तदेतस्यामृच्युदाहरन्त्यपि निगमो भवति ॥ ६ (२७)॥

"सुदेवो असि०—०सुषिरामिव"—इति (ऋ० सं० ६, ५, ७, २)। प्रियमेधस आर्षम्। अनुष्टुप्। हे "वरुण!" "सुदेवः" शोभनस्त्वमसि देवः। 'यस्य' 'ते' तव, एताः 'सप्त सिन्धवः' अन्तरिक्षनद्यो वा बहुलाह्वत्येवमाद्याः, "अश्वा नामासि, तितुत्रा नामासि, अभ्रपत्नी नामासि, मेघपत्नी नामासि, वर्षयन्ती नामासि, पुरस्तादरुन्धा नामासि"—इति सिन्धुनद्य उच्यन्ते सप्तैताः। समुद्रा एव वा सप्तसिन्धुशब्देनोच्येरन्। 'काकुदं' तालु, 'अनुक्षरन्ति' सूर्म्यं 'सुषिरां' नगरोदकनिःसरणभूमिम् 'इव' सर्वतः समश्नुवतेत्यभिप्रायः॥ एवमत्र सिन्धूनुक्षरणसम्बन्धात् "काकुदं=तालु"—इत्युपपद्यते। दुर्वचनत्वं सर्वस्य मन्त्रस्य कृत्स्नाध्ययने प्रयोजनम्। अन्यासु हि ऋक्षु या एतस्मिन् प्रकरणेऽधीताः, तासु समाम्नातेभ्यः पदेभ्योऽन्यान्यपि अनवगत-संस्काराण्यनेकार्थानि वा सन्तीत्युपप्रदर्शनार्थं कृत्स्नेयमृगधीता स्यात्॥

"बीरिटम् (७७)"—इति, अनवगतम्, पक्षेण चानेकार्थम्। भीरस्मिन् तन्यत इति भीतननम्, अन्तरिक्षम्, निरालम्बत्वात् सर्वं एव बिभेति। तदेवं भीतननं सद् बीरिटमित्युच्यते। अथवा भासोऽत्र नक्षत्रादीनां तन्यन्ते, तदेतद्भास्तननं सद् बीरिटमित्युच्यते। गणाभिधानपक्षेऽपि यथासम्भवं योज्यम्॥ ६ (२७)॥

प्रवावृजे सुप्रया बर्हिरेषामा विश्पतीव बीरिट इयाते। विशा मक्तोरुषसः पूर्वहूतौ वायुः पूषा स्वस्तये नियुत्वान् ॥ प्रवृज्यते सुप्रायणं बर्हिरेषामेयाते सर्वस्य पातारौ वा पालयितारौ वा बीरिटमन्तरिक्षं भियो वा भासो वा ततिरपि वोपमार्थे स्यात् सर्वपती इव राजानौ बीरिटे गणे मनुष्याणां रात्र्या विवासे पूर्वस्यामभिहूतौ वायुश्च नियुत्वान् पूषा च स्वस्त्ययनाय नियुत्वान् नियुतोऽस्याश्वा नियुतो नियमनाद्वा नियोजनाद्वाऽच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः परीं सीमिति व्याख्यातमेनमेनामस्या अस्येत्येतेन व्याख्यातं सृणिरङ्कुशो भवति सरणादङ्कुशोऽञ्चतेराकुचितो भवतीति वा। नेदीय इत्सृण्यः पक्वमेयादित्यपि निगमो भवत्यन्तिकतममङ्कुशादायात्पक्वमौषधमागच्छत्वित्यागच्छत्विति॥ १० (२८)॥

इति पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ५, ४ ॥

"प्रवावृजे सुप्रया०—०नियुत्वान्"—इति (ऋ० सं० ५, ४, ६, २)। वसिष्ठस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। 'प्रवावृजे' "प्रवृज्यते" प्रस्तीर्यत इत्यर्थः। 'सुप्रयाः' "सुप्रयाणं" सुप्रगमनं, यत् सुखमभिगच्छन्ति देवताः प्रास्तीर्णं तस्मिन्। "आविश्पतीव बीरिट इयाते"। "आ इयाते" 'विश्पती' "सर्वस्य" जगतः "पातारौ

वा पालयितारौ वा" धात्वन्यत्वमर्थैकत्वम् । 'इव' पादपूरणः, एवेत्येतस्यार्थे वा । क पुनरवस्थितौ एयाते ? इति, उच्यते,— 'वीरिटे' अन्तरिक्षे इत्यर्थः । "अपि वा" अयमिवशब्दः "उपमार्थे" एव "स्यात्" विश्पतीव, "सर्वपती इव राजानौ वीरिटे गणे" अवस्थितौ । आह,—कस्य पुनः एयाते ? कौ वा एयाते ? कं वा अर्थं पुरस्कृत्य एयाते ? इति, उच्यते,—"एषां" 'विशां' "मनुष्याणा" तासु क्रियासु आह्वयमानौ 'अक्तोः' "रात्र्याः" अपगमे सति, 'उषसः' च आगमनकाले 'पूर्वहूतौ' "पूर्वस्याम्" एव "अभिहूतौ" प्रथमे एवाह्वानकाले । 'वायुः' "च" 'नियत्वान्' 'पूषा' "च" 'स्वस्तये' "स्वस्त्ययनाय" स्वस्त्ययनार्थम्, एयाते यजमानस्य ॥ अन्तरिक्षेणैव हि देवता आगच्छन्तोति "वीरिटम् = अन्तरिक्षम्"—इत्युपपद्यते । यस्मिन्नपि पक्षे, गणो वीरिटशब्देनोच्यते, तस्मिन्नपि पक्षे, विश्पती राजानौ सर्वदा गणमध्यगतावेव आगच्छत इत्युपपद्यत एव ॥

आह,—"नियुत्वान्" कस्मात् ? इति, उच्यते,—"नियुतोऽस्याश्वाः" । अथ "नियुतः" कस्मात् ? उच्यते,—"नियमनात्" । नीचैर्हि नियम्यते । "नियोजनाद्वा" नियोज्यन्ते हि रथे । "नियुतो वायोः"—इत्येतस्मात् कारणात् विप्रकृष्टोऽपि नियुत्वच्छब्दो वायुशब्देनैव संयोजितो भाष्यकारेण, न हिपूष्णो नियुद्भिः सम्बन्धोऽस्ति ॥

"अच्छ (७८)"—इति, एष शब्दो "अभेः" अर्थे भवति । "आप्तुम्"—"इति" योऽर्थ उक्तः स्यात्, स एवार्थः अच्छेत्यनेनोक्तो भवति, एवं "शाकपूणिः" आचार्यो मन्यते ॥

"परि (७६)" "ईम् (८०)" "सोम् (८१)"—"इति" एते "व्याख्याताः" षष्ठेऽध्याये निपातोपसर्गप्रकरणे ॥

"एनम् (८२)" "एनाम् (८३)"—इति पदद्वयम्, "अस्याः-अस्येत्येतेन" पदद्वयेन "व्याख्यातम्" नवमेऽध्याये। निगमाश्चात्र मृग्याः ॥

"सृणिः (८४)"—इति, अनवगतम्। "अङ्कुशो भवति" —इत्यभिधेयवचनम्। "सरणात्"—इति व्युत्पत्तिः। सर इति न्याय्यम्। सरति गच्छत्यसौ हस्तिशिरसि। "अङ्कुशोऽञ्चतेः"—इति पर्य्यायप्रसक्तम्, अञ्चत्यसौ गच्छति हस्तिशिरसि। "आकुञ्चितो भवतीति वा"। स ह्याभिमुख्येन कुटिलीभूता भवति ॥

"युनक्त सीरा वियुगा तनुध्वं कृते योनौ वपतेह बीजम्। गिरा च श्रुष्टिः सभरा असन्नो नेदीय इत्सृण्यः पक्वमेयात् ॥" —इति (य० वा० सं० १२, ६८)। बुधस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। वैश्वदेवी। ऋत्विक्स्तुतिर्वा, अग्नौ मध्यमदान्तयोजने सीरानुमन्त्रणे विनियुक्ता। 'युनक्त' योजयत, देवाः योजयितारः, 'सीरा' सीराणि, 'वि' 'तनुध्वम्' वितनुत च 'युगा' एतानि युगानि, 'कृते' कृष्टे 'इह' अस्मिन् 'योनौ' क्षेत्रे 'बीजं' 'वपत'। तथा 'च' वपत, यथा 'गिरा' वाचा यत् प्रार्थयामः, तत् 'श्रुष्टिः' क्षिप्रमेव 'असत्' भवेत्, 'सभराः' च अतिफलभारवत्य एताः स्युरोषधयः 'नः' अस्माकम्। किञ्च, 'नेदीय इत्सृण्यः' सृणिरङ्कुशो भवति" यावति प्रदेशेऽवस्थितमाक्रष्टुं शक्नोति, ततोऽपि

नेदीयः। अत्र 'पक्कम्' औषधं प्रचुरत्वात् ओषधीनाम्; 'एयात्' आगच्छेदस्मान् प्रति, तथा शीघ्रं बहु च वपतेत्यर्थः। एवमत्र नेदीय इत्यनेन सम्बन्धात् "सृणिरङ्कुशो भवति"—इत्युपपद्यते। अन्ये तु ब्रुवते। तथा वपत, यथा प्राग् दात्राकर्षणान्मुष्टिः पूर्य्येतेति दात्रमेवास्मिन् पक्षेऽङ्कुशशब्देनोच्यते। तदाकृष्टशस्यस्य अङ्कुशाभावात् दात्राकर्षणात् प्राक् "अन्तिकतमं" सन्निकृष्टतममौषधं पक्कं आगच्छेदिति युष्माभिरेवमुक्ते सति एतत् वयमाशास्महे,—"पक्कमौषधमागच्छत्विति" ॥

अध्यायसमाप्त्युपप्रदर्शनार्थाय द्विरभ्यास इति ॥ १० (२८) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ५, ४ ॥

ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ

जम्बूमार्गाश्रमवासिन आचार्य्यभगवद्दुर्गस्य कृतौ दशमोऽध्यायः (पञ्चमोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ५ ॥

---

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
(सस्निमसश्चन्तीनयस्यवराहोगायन्तित्वापवित्रंपुरुत्वा-
८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
किमित्तेप्रतत्तेऽग्निन्नरएकयापान्तमन्युरुर्वश्यप्सराउतासिसइ-
१६ १७ १८ १९ २० २१ २२
न्नियत्कदामर्त्तपत्नीवन्तःसुगुरसद्वृकश्चन्द्रमाअरुणोमाय-इ-
२३ २४ २५ २६ २७ २८
न्द्राग्नीमानःसमस्यहविषाजारःपृथक्प्रायन्प्रीणीतासुदेवःप्रवा-
वृजेऽष्टाविंशतिः ॥)

इति निरुक्ते पूर्वषट्के पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

—०:*:०—

ओ३म् । त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्म नस्परि । त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥ त्वमग्ने द्युभिरहोभिस्त्वमाशुशुक्षणिराशु इति च शु इति च क्षिप्रनामनी भवतः क्षणिरुत्तरः क्षणोतेराशु शुचा क्षणोतीति वा सनोतीति वा शुक् शोचतेः पञ्चम्यर्थे वा प्रथमा तथाहि वाक्यसंयोग आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्ताच्चिकीर्षितज उत्तर आशु शोचयिषुरिति शुचिःशोचतेर्ज्वलतिकर्मणोऽयमपीतरः शुचिरेतस्मादेव निष्षिक्तमस्मात् पापकमिति नैरुक्ताः ॥ १ ॥

"आशुशुक्षणिः (१)"—इति, अनवगतम् । "आशु शुचा सनिता वा" स्यात्, "आशु शुचा क्षणिता वा" । "त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिः०—०जायसे शुचिः॥"—इति (ऋ० सं० २, ५, १७, १) । गृत्समदस्येयमार्षम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते ।

जगती, आग्नेयी। हे भगवन्! 'अग्ने!' 'त्वं' 'द्युभिः' अहोभिः निमित्तभूतैः पौर्णमास्याद्यैः एषां मथ्यमानो नृणां जायसे, पौर्णमास्याममावस्यायां वादधीतेत्युक्तम्। किञ्च, 'त्वम् आशुशुक्षणिः'। "आशु इति च शु इति च" एते "क्षिप्रनामनी भवतः"। शु— इत्येतदत्र प्रासङ्गिकमन्यत्रोपकारं करिष्यतीति। तद्यथा,—"शुनो वायुः, शु एत्यन्तरिक्षे"—इत्येवमादौ। 'आशुशुक्षणिः'—इत्येतेषां पञ्चानामक्षराणामाद्यं तावदक्षरद्वयम् 'आशु'—इत्येतत् क्षिप्रनाम। अधुना 'शु'—इत्येतत् तृतीयमक्षरमतिक्रम्य उत्तरमक्षरद्वयं निराह,—"क्षणिः"—इत्येष द्व्यक्षरः शब्दः "क्षणोतेः" धातोः (तना० उ०) हिंसार्थस्य। "सनोतेः (तना० उ०)" वा सम्भजनार्थस्य। मध्यमं तु 'शु'—इत्येतदक्षरं शुचेः (भू० प०) दीप्त्यर्थस्य। अथ कोऽर्थः सर्वैरप्येतैरक्षरैरभिधीयते? इति, उच्यते.—"आशु" "शुचा" दीप्त्या "क्षणोति" हिनस्ति—"इति" आशुशुक्षणिः, अग्निः। अथवा "आशु" "शुचा" "सनोति" सम्भजति—"इति" आशुशुक्षणिः, अग्निः। क्षणोतेः सनोतेश्च विकल्पः। "शुक् शोचतेः"—इति। पञ्चानामक्षराणामाशुशुक्षणिशब्दे तृतीयमक्षरं 'शु'—इति, तस्यैतन्निर्वचनम्। एवं तावदयमेको निर्वचनप्रकारः आशुशुक्षणिशब्दस्य। अथवैवमन्यथा स्यात् "पञ्चम्यर्थे" इयं "प्रथमा" विभक्तिः। 'आशुशुक्षणेः'—इति यदुक्तं स्यात्, एतदुक्तं भवति—'आशुशुक्षणिः'—इति। आह,—किं पुनः कारणं प्रथमैषा सती पञ्चमीत्वेन विपरिणस्यते? इति, उच्यते,—"तथाहि वाक्यसंयोगः" तेन प्रकारेण पञ्चमीत्वेन विपरिणामे पञ्चमीत्वेन

विपरिणतस्य शब्दस्यानेन वाक्येन संयोगेऽर्थसङ्गतिर्भवति न यथावस्थितस्य। आह,—कथं कृत्वा?—इति, उच्यते,—'त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि। त्वं वनेभ्य स्त्वमोषधीभ्यः"—इत्येतान्यक्षराणि बहूनि पदानि पञ्चम्यन्तानि, तस्मादनेनापि पञ्चम्यन्तेनैव भवितव्यमित्युपपद्यते पञ्चमीत्वेन विपरिणाम इति। आशुशुक्षणिरित्येतस्याक्षरपञ्चकस्य य एषः पुरस्तात् "आ—इति आकारः" एष तावत् "उपसर्गः"। यः पुनरेष शुशुक्षणिरिति "उत्तरः" अनन्तरश्चतुरक्षरः शब्दः, एषः "चिकीर्षितजः" चिकीर्षिताद्‌थाज्ञातः सन्नन्तादित्यभिप्रायः। अथ पुनः समस्तस्य कोऽर्थः? इति, उच्यते,—यः कश्चित् "आशुशोचयिषुः" आदिदीपयिषुः भवति, स आशुशुक्षणिः यजमान इति यावत् तस्मादाशुशुक्षणेः त्वं हे भगवन्नग्ने! 'जायसे'। किमेतावदेव? नेत्युच्यते,—त्वम् 'अद्भ्यः' जायसे, वैद्युतात्मना। त्वमेव च 'अश्मनः' 'परि' परितः सर्वतः, इतरेतराभिघाताज्जायसे। त्वं 'वनेभ्यः' दारुभ्यः। त्वम् 'ओषधीभ्यः' शरादिभ्यः। त्वं 'नृणां' मनुष्याणां हे 'नृपते' मनुष्यपते! 'जायसे' अभिव्यज्यसे। 'शुचिः' दीप्त इत्यर्थः॥

"शुचिः शोचतेः" ज्वलत्यर्थस्य। "अयमपीतरः शुचिः" लौकिकः "एतस्मादेव"—इति वैयाकरणा मन्यन्ते, नैरुक्ताः पुनः निःपूर्वात् सिञ्चतेरितरः शुचिरित्येवं मन्यन्ते, "निः" निष्कृष्य हि "अस्मात्" "पापकम्" अशुचित्वम्, अन्यस्मिन् "सिक्तं" भवतीत्येवम्। अत्राग्निर्वाच्य आशुशुक्षणिरन्यो वा यः कश्चिदग्नि

मथित्वा तेन किञ्चिदादिदीपयिषुर्भवति, स वा आशुशुक्षणिरिति ॥ १ ॥

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत् । आशा दिशो भवन्त्यासदनादाशा उपदिशो भवन्त्यभ्यशनात् काशिर्मुष्टिः प्रकाशनान्मुष्टिर्मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा। इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत् संगृभणा मघवन् काशिरित्ते। इमे चिदिन्द्र रोदसी रोधसी द्यावापृथिव्यौ विरोधनाद्रोधः कूलं निरुणद्धि स्रोतः कूलं रुजतेर्विपरीताल्लोष्टोऽविपर्य्ययेणापारे दूरपारे यत् संगृभ्णासि मघवन् काशिस्ते महान्। अहस्तमिन्द्र सम्पिणक्कुणारुम्। अहस्तमिन्द्र कृत्वा सम्पिण्ड्ढि परिक्वणनं मेघम्॥ २ (१)॥

"आशाभ्यः (२)"—इति, अनवगतमनेकार्थञ्च। "आसदनात्"—इत्यवगमः। "इन्द्र ०—० करत्। जेता शत्रून् विचर्षणिः॥"—इति (ऋ० सं० २, ८, ६, २)। गृत्समदस्येयमार्षम्। गायत्री। ऐन्द्री। अभिप्लवस्य द्वितीयेऽहनि प्रउगे शस्यते। 'इन्द्रः' 'आशाभ्यः' दिग्भ्यो हि यत् भयमुत्पद्यते जगताम्, 'सर्वाभ्यः' नानादिङ्निवासिभ्यो भूतेभ्यः 'अभयं' 'करत्' करोत्वित्यर्थः। आह,—किंलक्षणः पुनरसाविन्द्रः?—इति, 'जेता शत्रून्विचर्षणिः' अधिद्रष्टा सार्वभौतिकानां कर्मणाम्॥

"आशा दिशो भवन्ति, आसदनात्" आभिमुख्येन हि ताः सर्वत्र सन्ना इव भवन्ति। "आशा उपदिशो भवन्ति, अभ्यशनात्"। अभ्यश्नुवते हि ताः परस्परेणैव॥

"काशिः (३)"—इति, अनवगतम्। 'काशयितव्यः'—इत्यवगमः। "मुष्टिः"—इत्यभिधेयवचनम्। "प्रकाशनात्"—इति निर्वचनम्। "मुष्टिः"—इत्येतत्पर्य्यायप्रसक्तं निरुच्यते,—"मोचनाद्वा" मुच्यते ह्यसौ, "मोषणाद्वा" तेन हि मुष्यते, "मोहनाद्वा" तत्र हि मुह्यति परः। किमेतन्मुष्टौ? इति। "उताभये पुरुहूत श्रवोभिरेको दृढमवदो वृत्रहा सन्। इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत् संगृभणा मघवन् काशिरित्ते॥"—इति (ऋ० सं० ३, २, १, ५)। विश्वामित्रस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। पृष्ठ्याभिप्लवयोः द्वितीयपञ्चमयोरह्नोः सम्पातसूक्तं नाम, तत्रेयं शस्यते, अच्छावाकेन माध्यन्दिने सवने, सहदानुमलातृण उद्वृहरक्ष इत्येताश्च तत्रैव। अपि भयवति संग्रामे, 'अभये' अभये इव। हे 'पुरुहूत!' 'एकः' अपि 'सन्' असहायः, 'श्रवोभिः' श्रवणीयैः शब्दैरन्नैर्वा, हविर्भिर्वा तृप्तः सन् 'दृढ' समर्थम् 'अवदः' 'वृत्रहा' शत्रुहेत्यर्थः। किमेतावदेव माहाभाग्यम्? नेत्युच्यते, इदं चान्यत्—'इमे चित्' इमे अपि 'रोदसी' "द्यावापृथिव्यौ" एवमपि 'अपारे' "दूरपारे" सती 'यत्' "संगृभ्णासि" त्वमहो! 'काशिः' 'ते' "महान्"॥ एवमत्र संग्रहणसम्बन्धात् "काशि"शब्दो मुष्ट्यभिधायक इत्युपपद्यते॥

प्रसक्तानुप्रसक्तमुच्यते,—ये एते "रोदसी" एते "रोधसी"।

किं कारणम्? "विरोधनात्" विविधानि हि भूतान्येते रुन्धः। "कूलम्" अपि "रोधः" उच्यते, तदपि हि "स्रोतः" उदकस्रोतांसि "निरुणद्धि"। "कूलं रुजतेः (तु० प०) धातोः, तत् पुनः "विपरीतात्" वैपरीत्येन। "लोष्टः" पुनरस्यैव धातोः "अविपर्य्ययेण"॥

"कुणारुम् (४)"—इति, अनवगतम्। मेघोऽभिधेयः। "क्वणनम्"—इति शब्दसमाधिः। "सहदानुं पुरुहूत क्षियन्तमहस्तमिन्द्र सम्पिणक् कुणारुम्। अभि वृत्रं वर्द्धमानं पियारुमपादमिन्द्र तवसा जघन्थ॥"—इति (ऋ० सं० ३. २, २, ३)। 'सह'—इत्युदकनाम, उदकदातारं मेघम्। हे 'पुरुहूत!' "इन्द्र!" 'क्षियन्तम्' अन्तरिक्षलोके वसन्तं गच्छन्तं वा 'अहस्तम्' अप्रतीकारसमर्थं कृत्वा ततः पुनः 'सम्पिणक्' "सम्पिण्ड्ढि" सञ्चूर्णय। 'कुणारु' "परिक्वणन" शब्दकारिणमित्यर्थः। एवं तावदेनं कुरु। अथ पुनः योऽयमपरो वृत्रः, वर्त्तिता, मेघः। एनमप्युपरि 'वर्द्धमानं' 'पियारु' हिंसनशीलम्, 'अपादं' गमनहीनं कृत्वा तत एनं 'तवसा' बलेन 'जघन्थ' जहीत्यर्थः॥ एवमत्र बधाधिकारात् मेघाधिकाराच्च "कुणारुं=क्वणनशीलम्"—इत्युपपद्यते॥ २ (१)॥

अलातृणो बल इन्द्र व्रजो गोः पुरा हन्तोर्भयमानो व्यार। सुगान् पथो अकृणोन्निरजे गाः प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः॥ अलातृणोऽलमातर्दनो मेघो बलो

वृणोतेर्व्रजो व्रजत्यन्तरिक्षे गोरेतस्या माध्यमिकाया वाचः पुरा हननाद्भयमानो व्यार। सुगान् पथो अकृणोन्निरजे गाः। सुगमनान् पथो अकरोन्निरजनाय गवाम्। प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः। आपो वा वहनाद्वाचो वा वदनाद् बहुभिराहूतमुदकं भवति धमतिर्गतिकर्मा॥ ३ (२)॥

"अलातृणः (५)"—इति, अनवगतम्। "अलमातर्दनः"—इत्यवगमः। "अ-लातृणो वल०—०धमन्तीः॥"—इति (ऋ० सं० ३, २, २, ५)। हे 'इन्द्र!' योऽयम् 'अलातृणः' "अलमातर्दनः" पर्य्याप्तिः आतर्दयितुम्। उदकपूर्णः 'वलः' मेघः, स हि आवृणोत्युदकम्। 'व्रजः' च, स एव अन्तरीक्षे व्रजतीति, गुणान्तरत्वादजामि। आह,—किं तस्य? इति। एष 'गोः' "एतस्याः माध्यमिकाया वाचः" भावत्कायाः शब्दमुपश्रुत्य 'पुरा' एव 'हन्तोः' "हननात्" भवतो वधात् 'भयमानः' बिभ्यत्, असह्योऽयमस्य वध इति मन्यमानः, 'व्यार' विश्लथीभवतीत्यर्थः। स त्वमनेनैव प्रकारेण एनं मेघं विदारयन्, 'सुगान्' "सुगमनान्" 'पथः' मार्गान्, 'अकृणोत्' करोषि, कृतवान् वा "निर्गमनाय" एतासां मेघोदरान्तर्गतानां "गवाम्" अपाम्, विदीर्णे हि तस्मिन्मेघे सुखं ताः तस्मान्मेघोदरान्निर्गच्छन्ति। किञ्च, निर्गताः सत्यः ताः 'वाणीः' आपः 'प्रावन्' प्रकर्षेणावन्, रक्षन्ति, 'धमन्तीः' गच्छन्त्यः यथानिम्नमभिसरमाणः, 'पुरुहूतम्' उदकम्। यदेतदुद-

कस्थानं तड़ागनद्यादि, तत्प्रति धमन्तीः तदेव रक्षन्ति, तद्धि उपदस्येत्, यदि न पतेरंस्ता आपः। एवमापः 'वाणीशब्देनोक्ताः, ताः हि "वहनात्" वाणीरित्युच्यन्ते। "वाचो वा वदनात्" वाणीरित्युच्यन्ते। यदा विदीर्णात् मेघान्निर्गतमुदकं पुरुहूतं भवति वर्षभावेन, अथ तदा तेषामेव प्राणिनामहो दृष्टमिति—एवमाद्या वाणाः वाचो धमन्तीः सुखेभ्यो निर्गच्छमानाः, तदेवोदकं प्रावन् प्रागच्छन्नित्यर्थः ॥ एवमत्र "पुरा हननाद् भयमानो व्यार" —इत्यनेन सम्बन्धात् "अलातृणः = मेघः"—इत्युपपद्यते ॥

"बहु भ." प्राणिभिः "आहूतः" आहूयते—ममेदं ममेदमिति, तस्मात् पुरुहूतम् "उदकं भवति"। "धमतिः" एषः "गतिकर्मा" एव, नात्र स्तुतेकर्मेत्यभिप्रायः। स्तुतिकर्मस्वपि हि धमतिः पठितः। (१२), नदति "धमति १), सरति"—इति ॥

'निरजे गाः'—इत्यत्र केचित् पशुगव्य एताः'—इति व्याचक्षते, तासां हि इन्द्रेण विदारितेषु मेघेषु सुगमनाः पन्थानो निर्गमनाय भवन्ति, सुगचसत्वान्नीरजस्कत्वाच्च। 'प्रावन् वाणीः'—इत्यत आरभ्य समानमेव पूर्वेण ॥ ३ (३) ॥

उद्वृह रक्षः सहमूलमिन्द्र वृश्चा मध्यं प्रत्यग्रं शृणीहि। आ कीवतः सललूकं चकर्थ ब्रह्मद्विषे तपुषिं हेतिमस्य ॥ उद्धर रक्षः सहमूलमिन्द्र मूलं मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा वृश्च मध्यं प्रति शृणीह्यग्रमग्रमागतं

भवत्या कियतो देशात्सलल्लूकं संलुब्धं भवति पापकमिति नैरुक्ताः सररूकं वा स्यात्सर्त्तेरभ्यस्तात्तपुषिस्तपतेर्हेतिर्हन्तेः। त्यं चिदित्था कत्पयं शयानम्। सुखपयसम्। सुखमस्य पयः। विस्रुह आपो भवन्ति विस्रवणात्। वया इव रुरुहुः सप्त विस्रुह इत्यपि निगमो भवति। वीरुध ओषधयो भवन्ति विरोहणात्। वीरुधः पारयिष्ण्व १ इत्यपि निगमो भवति। नक्षद्दाभमश्नुवानदाभमभ्यशनेन दभ्नोतीति। नक्षद्दाभं ततुरिं पर्वतेष्ठामित्यपि निगमो भवत्यस्कृधोयुरकृध्विति ह्रस्वनाम निकृत्तं भवति। यो अस्कृधोयुरजरस्स्वर्वानित्यपि निगमो भवति निश्रृम्भा निश्रथ्यहारिणः ॥ ४ (३) ॥

"सलल्लूकम् (६)"—इति, अनवगतम्। "संलुब्धम्"—इति शब्दसमाधिः, "सररूकम्"—इति "वा"। "उद्वृह रक्षः०—० हेतिमस्य ॥"—इति (ऋ० सं० ३. २, ४, २)। "उद्धर" एतत् 'रक्षः' 'सहमूलम्' हे 'इन्द्र!' 'वृश्चा' अस्य छिन्धि 'मध्यम्' 'अग्रं" च अस्य 'प्रति श्रृणीहि' प्रतिजहीत्यर्थः। किञ्च, 'आ कीवतः' "आ कियतः" आ कस्मात् "देशात्" एतदुद्धर, यस्मात् वितर्क्यमाणा अपि न शक्नुयुर्वितर्कयितुं—कियतोऽपि प्रदेशादेतदुद्धृतमिति। यथा न किञ्चिदप्यस्यावशिष्यते, तथैतदुद्धरेत्य-

भिप्रायः। तथा चैतदुद्धृत्य 'सललूकं' "संलुब्धं" संमूढमप्रतिपक्षं कुरु। अथवा "पापकं" पापतरमस्मत्तः कुरु—"इति" एतत् "नैरुक्ताः" नैरुक्तपक्षेण। अथवा "सररूकं" सरणशीलं "वा" अशनशीलं प्रच्युतं स्वदेशात् एतत् कुरु। तत एतत् उन्मूलं कृत्वा स्थानप्रच्युतायास्मै रक्षसे 'ब्रह्मद्विषे' ब्राह्मण द्वेष्ट्रे 'तपुषिं' तापयित्रीं 'हेतिं' हन्त्रीम्, आयुधजातिम्, मूलमध्याग्रच्छेदनाय पुनः पुनः 'अस्य' क्षिपेत्यर्थः॥ एवमत्र सललूकमिति लुभेर्मोहनार्थस्य (तु० प०) शब्दसारूप्यात् संलुब्धमित्युपपद्यते। "सर्त्तेः" (भू० प०) अप्यत्र सारूप्यमस्तीति "सररूकं वा स्यात्"—इत्युक्तं भाष्यकारेण। रक्षोविशेषणश्चैतत्, तस्य हि सम्मोहो वा नाशनं वाभीष्टमिति॥

"कत्पयम् (७)"—इति, अनवपतम्। 'कपयम्'—इत्यवगमः। कपयमित्यवगमे "सुखपयसम्"—इति पर्य्यायेणाभिधेयवचनम्। मधुरोदको यो मेघः, सोऽभिधेयः। किं कारणम्? "सुखं" हि सुखोत्पादनम् "अस्य" "पयः" मधुरत्वात्। "त्यं चिदित्था कत्पयं शयानमसूर्य्ये तमसि वावृधानम्। तं चिन्मन्दानो वृषभः सुतस्योच्चैरिन्द्रो अपगूर्य्या जघान॥"—इति (ऋ० सं० ४, १, ३२, ६)। गातुर्नामात्रेयः, तस्येयमार्षम्। 'त्यं' तं मेघम् 'इत्था' अमुना प्रकारेण, अथवा अमुस्मिन्नन्तरिक्षलोके 'कत्पयं' सुखोदकं 'शयानम्' असूर्य्यं तमश्च कृत्वा 'वावृधानं' वर्द्धमानम्। 'मन्दानः' मन्दमानः, 'वृषभः' वर्षिता, 'इन्द्रः' 'सुतस्य' अभिषुतस्य, सोमस्य स्वमंशं पीत्वा। ततः 'उच्चैः' वज्रम् "अवगूर्य्य" 'जघान'

य एवङ्गुणयुक्त इन्द्रः, सोऽस्माकमिदं नाम करोत्वित्येवमाशीर्योज्या ॥ एवमत्रेन्द्रो जघानेति अनेन सम्बन्धात् "कत्पयः = सुखपयः = मेघः"—इत्युपपद्यते, तस्य वधस्याभीष्टत्वात् ॥

"विस्रुहः (८)"—इति, अनवगतम्। 'विस्रवः'—इत्यवगमः। "आपो भवन्ति"—इत्यभिधेयवचनम्। "विस्रवणात्"—इति हेतुनिर्देशः। "वैश्वानरस्य विमितानि चक्षसा सानूनि दिवो अमृतस्य केतुना। तस्येदु विश्वा भुवनाधि मूर्द्धनि वया इव रुरुहुः सप्त विस्रुहः ॥" इति (ऋ० सं० ४, ५, १, ६)। भरद्वाजस्येयमार्षम्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'वैश्वानरस्य' भगवतः, अग्नेः, 'अमृतस्य' अमरणधर्मिणः, 'केतुना' कर्मणा, 'चक्षसा' चक्षुषा दर्शनेन 'दिवः' अपि यानि 'सानूनि' समुच्छ्रितानि स्थानानि, तानि 'विमितानि' विनिर्मितानीत्यर्थः। अग्निप्रकाश्यमानविषयो हि लोकः कर्मणि प्रवर्त्तते साधुन्यसाधुनि वा। साधुभ्यः साधुना च, पापेभ्यः पापेन च सार्वलौकिकेन कर्मणा स्वकर्मफलभोगायेदं सर्वं विनिर्मीयत इत्यनयापेक्षयोक्तम्, —"वैश्वानरस्य चक्षुषा केतुना च दिवोऽपि सानूनि निर्मितानि" —इति, अग्निरेव हि वाच्यधिदेवताभावेनावस्थितः सर्वमिदं ख्यापयति, ततः कर्म प्रतायते। तदुक्तम्,—"अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत्"—इति। किञ्च, 'तस्येदु विश्वा' तस्यैव वैश्वानरस्य पृथिवीभावेनावस्थितस्य। अयं चाग्निर्वैश्वानर इत्युक्तम्, 'विश्वा भुवना' विश्वानि भुवनानि, सर्वभूतभावयितॄण्युदकानि। "भुवनम्"—इति ह्युदकनामसु पठितम्। 'मूर्द्धनि' उपरि

'वया इव' शाखा इव "रुरुहुः सप्त विस्रुहः"। 'सप्त' सर्पणाः, 'विस्रुहः' विविधस्रवणाः भूत्वा ततः शाखा इव 'रुरुहुः' अस्यां पृथिव्यां नद्यादिभावेन, ततः शाखा इव ह्येताः पृथिव्या उपरि, यथानिम्नं विस्रवमाणा आपो लक्ष्यन्ते—इत्येतद् दृष्ट्वैवमवोचत्—"तस्येदु विश्वा० -०सप्त विस्रुहः"—इति॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "विस्रुहः=आपः" "भवन्ति" —इत्युपपद्यते। 'भुवन' शब्देन भूतान्येवोच्यन्त इति केचिद् वर्णयन्ति, चतुर्विधश्च भूतग्रामः, विस्रुहश्च वया इव रूरुहुः पृथिव्या उपरीति। 'सप्त'शब्देनापि समुद्रानेव केचिद् वर्णयन्ति, ते हि पृथिव्याः शाखा इव लक्ष्यन्ते, विस्रवन्ति च॥

"वीरुधः (३)"—इति, अनवगतम्। "विरोहणात्"—इत्यवगमः। "ओषधयो भवन्ति"—इत्यभिधेयवचनम्। "विरोहणात्"—इति हेतुनिर्देशः। "ओषधीः प्रतिमोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः। अश्वा इव सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्णवः॥"—इति (ऋ० सं० ८, ५, ८, ३)। भिषज आथर्वणस्येयमार्षम्। ओषधिसूक्ते। अनुष्टुप्। हे 'ओषधीः' ओषधयः! 'प्रतिमोदध्वम्' इमं रुग्णं प्रति, अस्मान् प्रति वा। 'मोदध्वम्' मुदिताः हृष्टाः भवन्तु। कीदृश्यो यूयम्? 'पुष्पवतीः' पुष्पवत्यः, 'प्रसूवरीः' प्रकर्षेण सूयन्ते उपभोगायेति प्रसूवरीः। याश्च पुष्पवत्यो याश्च फलवत्यो याश्चाफला याश्चापुष्पाः, ताः सर्वाः। 'अश्वा इव' वड़वा इव 'सजित्वरीः' सह जैत्र्यः, 'वीरुधः' सर्वरोगान् जित्वा अस्माकमायुषः 'पारयिष्ण्वः' पारयित्र्यः सन्तु॥ एवमत्र

"पुष्पवतीः प्रसूवरीः"—इत्येतस्मात् विशेषलिङ्गान् "वीरुधः= ओषधयः" "भवन्ति"—इत्युपपद्यते॥

"नक्षद्दाभम् (१०)"—इति, अनवगतम्। 'न क्षणदाभम्'—इत्यवगमः। "अश्नुवानदाभम्"—इति पर्य्यायेणाभिधेयवचनम्। अभ्यशनेन अभिव्यापनेन यो दभ्नोति हिनस्ति स नक्षद्दाभः। "तमु नः पूर्वे पितरो नवग्वाः सप्त विप्रासो अभि वाजयन्तः। नक्षद्दाभं ततुरिं पर्वतेष्ठामद्रोघवाचं मतिभिः शविष्ठम्॥"—इति (ऋ० सं० ४, ६, १३, २)। भरद्वाजस्येयमार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। सम्पातसूक्ते माध्यन्दिने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे शस्यते। "तमीमहे"—इति इयञ्च तत्रैव। 'तम्' इन्द्रम् 'नः' अस्माकम्, ये 'पूर्वे' 'पितरः' पितृगणाः, 'सप्त' सप्तसङ्ख्याकाः, ये पुराणेषु पठ्यन्ते। अथवा 'सप्त' 'सृप्ताः' पूर्वतरमस्माल्लोकादमुं लोकम्, ते च 'नवग्वाः' नवगतयः, अभिनवा हि तेषांगतिः, अर्द्धमासेऽर्द्धमासे भवति पितृयज्ञं प्रत्यागन्तुम्। अथवा नवनीतगतयः नवनीते हि तेषां मनसो गतिर्भवति,—इदमस्माकं स्यादिति, "स्वयं विलीनं पितृणाम्"—इत्युक्तम्। 'विप्रासः'—इति, विप्राः=प्राप्तप्रज्ञाः, पितृलोकेऽवस्थिताः। 'मतिभिः' 'अभिवाजयन्तः' स्तुवन्त आसते। किंलक्षणं पुनरिन्द्रं मतिभिरभिवाजयन्त आसते? इति, उच्यते,—'नक्षद्दाभम्' योऽभिव्यापनमात्रेणापि दभ्नोति, किमुत वेधेन? तम्। 'ततुरिम्' यश्च त्वरणशीलः, तम्। 'पर्वतेष्ठाम्' यश्च मेघस्थायी, तम्। 'अद्रोघवाचम्' यस्य चाद्रोग्धव्या वाक् अनतिक्रमणीया, तम्। 'शविष्ठम्' यश्च बलिष्ठः,

तम्। य एवङ्गुणविशिष्ट इन्द्रः, तं मतिभिरभिवाजयन्त आसते, सोऽस्माकमिदं नाम करोत्वित्येवमाशीर्योज्या ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च योऽभ्यशनेन दभ्नोति, स नक्षद्दाभ इत्युच्यते ॥

"अस्कृधोयुः (११)"—इति, अनवगतम्। "अकृध्वायुः" —इत्यवगमः। "कृधु"—इति "ह्रस्वनाम" तद्धि "निकृत्तम्" इव "भवति" ह्रस्वत्वात्। तस्य अकारेण प्रतिषेधे कृते 'अकृधु' —इति भवति। "तमीमह इन्द्रमस्य रायः पुरुवीरस्य नृवतः पुरुक्षोः। यो अस्कृधोयुरजरः स्वर्वान् तमाभर हरिवो मादयध्यै॥" —इति (ऋ० सं० ४, ६, १३, ३)। 'तम्' वयमात्मनः पुत्रम् 'ईमहे' याचामहे। 'हरिवः!' त्वाम्। 'इन्द्रम्' ईश्वरम्। आह, —यः किंलक्षणः पुत्रः? इति, उच्यते,—सः 'अस्य' 'रायः' धनस्य परिपालने भोगे च समर्थः। किंलक्षणस्य पुनर्धनस्य? इति, 'पुरुवीरस्य' बहुवीरैस्तद्वतः, 'नृवतः' च दासैस्तद्वतः, 'पुरुक्षोः' च बहुनिवासस्य, अनेकप्रकारस्येत्यर्थः। न च परिपालनसमर्थ एव य· केवलमल्पकालः, तमीमहे, किन्तर्हि? 'यः' च 'अस्कृधोयु' अकृध्वायुः, दीर्घायुरित्यर्थः। 'अजरः' च, यो दृढशरीर इत्यर्थः। 'स्वर्वान्' च, यः सुष्ठु शत्रूणामीरयिता। यः एवङ्गुणविशिष्टः पुत्रः 'तम्' 'आभर' आहर। 'हरिवो मादयध्यै' अस्माकमात्मनश्च मदनाय तर्पणायेत्यर्थः ॥ एवमत्र "अस्कृधोयुः" —इत्यनेन दीर्घायुरुच्यते, तस्याभीष्टत्वात्, शब्दसारूप्याच्च ॥

"निश्रम्भाः (१२)"—इति, अनवगतम्। "निश्रथ्यहारिणः" इत्यवगमः, निश्लथया दृढया गत्या हरन्तः ॥ ४ (३) ॥

आजासः पूषणं रथे निशृम्भास्ते जनश्रियम्। देवं वहन्तु बिभ्रतः॥ आवहन्त्वजाः पूषणं रथं निश्रथ्यहारिणस्ते जनश्रियं जातश्रियं बृबदुक्थो महदुक्थो वक्तव्यमस्मा उक्थमिति बृबदुकथो वा। बृबदुक्थं हवामह इत्यपि निगमो भवति ऋदूदरः सोमो मृदूदरो मृदुरुदरेष्विति वा। ऋदूदरेण सख्या सचेयेत्यपि निगमो भवति। ऋदूपे इत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः। पुलुकामः पुरुकामः। पुलुकामो हि मर्त्त्य इत्यपि निगमो भवति। असिन्वती असङ्खादन्त्यो॥ असिन्वती बप्सती भूर्य्यत्त इत्यपि निगमो भवति। कपनाः कम्पनाः क्रिमयो भवन्ति। मोषथा वृक्षं कपनेव वेधस इत्यपि निगमो भवति। भाऋजीकः प्रसिद्धभाः। धूमकेतुः समिधा भाऋजीक इत्यपि निगमो भवति। रुजाना नद्यो भवन्ति रुजन्ति कूलानि। संरुजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुरित्यपि निगमो भवति। जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा दूनोतेर्वा। क्षिप्ता जूर्णिर्न वक्षतीत्यपि निगमो भवति। परि घ्रंसमोमना वां वयोऽगात्। पर्य्यगाद्वां घ्रंसमहरवनेनान्नम्॥ ५ (४)॥

इति षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ६, १॥

"आजासः पूषणं ०---०वहन्तु बिभ्रतः ॥"—इति (ऋ० सं० ४, ८, २१, ६)। भरद्वाजस्यार्षम्। 'आवहन्तु' 'अजासः' अजाः, अश्वाः। 'निश्रृम्भाः' "निश्रथ्यहारिणः"। य एवंलक्षणा अश्वाः, ते आवहन्तु 'पूषणं' देवं 'रथे' व्यवस्थितं 'बिभ्रतः' धारयमाणाः। 'जनश्रियम्' "जातश्रियम्" उद्भूतश्रियमित्यर्थः। एवमत्र समानविभक्त्यन्तत्वात् 'अजासः'—इत्यनेनं "निश्रृम्भाः"—इत्येतदश्वविशेषणम्। सति चाश्वविशेषणत्वे "निश्रथ्यहारिणः" शीघ्रहारिणः, तस्याभीष्टत्वादागमनस्य ॥

"वृवदुक्थः (१३)"—इति, अनवगतम्। "महदुक्थः"—इति, "वक्तव्यम् अस्मै उक्थम्—इति वा" शब्दसमाधी। "वृवदुक्थं हवामहे सृप्रकरस्नमूतये। साधु कृण्वन्तमवसे॥"—इति (ऋ० सं० ६, ३, २, ५)। कश्यपस्यार्षम्। प्रथमे पर्य्याये मैत्रावरुणस्य शस्त्रे तृचाशीतिषु च महाव्रते शस्यते। "उक्थम्"—इति शस्त्रमुच्यते, तद् यस्य वृहत् महत्, स वृवदुक्थः, अथवा तद् यस्य वक्तव्यम्, स वृवदुक्थः। तं 'वृवदुक्थम्' इन्द्रम्, 'हवामहे' वयमाह्वयामहे, एतस्मिन् कर्मणि। 'सृप्रकरस्नम्' सृप्रबाहुम्, दीर्घबाहुम् 'ऊतये' अवनाय, रक्षणाय आत्मनः। 'साधु कृण्वन्तम्' साधुकारिणम्, नित्यकालमेवास्य जगतः साधु करिष्यामीत्यभिप्रायम्। 'अवसे' तस्यैव तर्पणाय, तमागतं सन्तमेतस्मिन् कर्मणि तर्पयिष्याम इत्येतेनाभिप्रायेणाह्वयामहे ॥ एवमत्र 'हवामहे'—इत्यनेन सम्बन्धात् "वृवदुक्थः = महदुक्थः, वक्तव्योक्थो वा"—इत्युपपद्यते। य एष हि महदुक्थो भवति,

वक्तव्योक्थो वा स एव सुतरामाहूयत इति ॥

"ऋदूदरः (१४)"—इति, अनवगतम्। "मृदूदरः"—इत्यवगमः। "सोमः" अभिधेयः ऋदूदरेण सख्या सचेय यो मा न रिष्येद्धर्यश्व पीतः। अयं यः सोमो न्यधाय्यस्मे तस्मा इन्द्र प्रतिरमेम्यायुः ॥"—इति (ऋ० सं० ६, ४, १२, ५)। प्रगाथस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। सौमी। सोमेन्द्रस्य श्यामाकस्य चरोः याज्यैषा, सोमचायिनः प्रायश्चित्तेष्टौ। 'ऋदूदरेण' मृदूदरेण सोमेन, मृदु हि सोमस्योदरम्, सुषिरत्वात्। अथवा मृदुरयमुदरे स्यात्—इत्येवमाशास्यते, पातृभिर्वमनाशङ्कया। तस्मात् मृदूदरः सोमः, स पुनरेष मृदूदरः सन्नृदूदर इत्युच्यते, तेन मृदूदरेण। 'सख्या' समानख्यानेनैव केनचित् पुरुषेण, मित्रेण 'सचेय' संसचेयम्, संसेवेयम्। पुनरागामिषु 'यः' सोमः 'मा' मां 'न रिष्येत्' न हिंस्यात्, 'पीतः' सन्। यथाहमेतेन सोमेनाहिंसितः, तथा सचेयम्। हे 'हर्य्यश्व!' इन्द्र! सोमस्वामिन्! एतदस्तु नः। किञ्च 'अयं यः सोमः' 'न्यधायि अस्मे' निहतोऽस्मास्वासीत्। येनेमामापदमापादिताः स्मो वमनद्वारेण। 'तस्मै' तदर्थम्। तेनास्माकमायुषो यदवखण्डनं कृतम्, तत्प्रतिपूरणाय। 'इन्द्रम्' 'प्रतिरम्' प्रतीर्णमनवखण्डितं सर्वम् 'आयुः' 'एमि' याचामीत्यर्थः। सोमवमनवैगुण्यात् आयुषश्छेदमाशङ्कमान इन्द्रं दीर्घमायुर्ययाच यजमानाय॥ एवमस्मिन् "ऋदूदरः=सोमः" प्रकरणात्, शब्दसारूप्याच्च॥

"ऋदूपे (१५)"—"इति, उपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः"—"ऋदूपे चिद्वृदवृधा"—इत्यत्र ॥

"पुलुकामः (१६)"—इति, अनवगतम्। "पुरुकामः"—इत्यवगमः। "इमं नु सोममन्तितो हृत्सु पीतमुप ब्रुवे। यत् सीमागश्चकृमा तत्सुमृडतु पुलुकामो हि मर्त्यः॥"—इति (ऋ० सं० २, ४, २२, ५)। अगस्त्यलोपामुद्रासंवादे अन्तेवासी ब्रह्मचारी इमां सौमीं बृहतीमपश्यत्। 'इमम्' अहम् 'सोमम्' 'अन्तितः' अन्तिके अवस्थितम् 'उपगम्य' चेतसा 'ब्रुवे'। न च बहिरन्तिकेऽवस्थितमुपब्रुवे, किन्तर्हि? 'पीतं' सन्तं 'हृत्सु' एव, स्व एव हृदयेऽवस्थितमुपब्रुवे।—"यत् सीमागश्चकृमा"। 'यत्' 'सीम्' सर्वतः सर्वप्रकारम् 'आगः चकृम' पापं कृतवन्तो वयम्। 'तत्' अयं सोमः 'सुमृडतु सुष्ठु सुखविधिपरिणामं करोतु। किं कारणम्? इतः,—यस्मात् 'पुलुकामो हि' बहुकामो हि 'मर्त्यः'। स बहुकामत्वात् मनुष्यस्वाभाव्यात् अवश्यमागः करोति, तदयं पीतः सोमः शमयत्वित्यभिप्रायः॥ एवमत्र 'पुलुकाम'शब्देन पुरुकामो बहुकाम उच्यते, 'मर्त्य, शब्दसामानाधिकरण्यात् सारूप्याच्च॥

"असिन्वती (१७)"—इति, अनवगतम्। "असङ्खादन्त्यौ"—इत्यर्थप्रतीतिः। "अपश्यमस्य महतो महित्वममर्त्यस्य मर्त्यासु विक्षु। नाना हनू विभृते संभरेते असिन्वती बप्सती भूर्यत्तः॥"—इति (ऋ० सं० ८, ३, १४, १)। वैश्वानरस्याग्नेः सौचीकस्य वा वाजम्भरस्य वा सप्तेरियमार्षम्। त्रिष्टुप्। आग्नेयी। 'अपश्यम्' अहम्। भगवतः अग्नेः 'महतः' 'महित्वम्' माहाभाग्यम्। 'अमर्त्यस्य' अमरणधर्मिणः। 'मर्त्यासु' मरण-

धर्मिणीषु, 'विक्षु' मनुष्यप्रजासु इत्यर्थः। आह,—किम्पुनस्तन्माहाभाग्यम्? इति, उच्यते,—'नाना' भावेनैते-'हनू' हननसमर्थे ज्वाले अवस्थिते 'विभृते' विविधमिव धृते सत्यौ 'संभरेते' एकत्र हरेते हवींषि दारूणि वा। संभृत्य च 'असिन्वती' "असङ्खादन्त्यौ" असङ्खादन्त्याविव, अथवा असञ्चूर्णयन्त्याविव। अनेन प्रकारेण शीघ्रं 'बप्सती' भक्षयन्त्यौ। 'भूरि' अपि दारुजातं हविर्जातं वा,—यत् 'अत्तः' भक्षयतः, न च श्राम्यतः। एतदस्य माहाभाग्यमहमपश्यमस्मिन् मनुष्यलोके इति। हनुरूपसम्बन्धात् बह्वीष्वपि ज्वालासु द्विवचनमेव स्थितम्॥ एवमत्र हनुसम्बन्धात "असिन्वती = असङ्खादन्त्यौ"—इत्युपपद्यते॥

"कपनाः (१८)"—इति, अनवगतम्। "कम्पनाः"—इति शब्दसमाधिः। "क्रिमयः भवन्ति"—इत्यभिधेयवचनम्। "अभ्राजि शर्द्धो मरुतो यदर्णसं मोषथा वृक्षं कपनेव वेधसः। अध स्मा नो अरमतिं सजोषसश्चक्षुरिव यन्तमनु नेषथा सुगम्॥"—इति (ऋ० सं० ४, ३, १५, १)। श्यावाश्वस्यात्रेयस्येमार्षम्। मारुती। जगती। दाशरात्रिके त्रिवृत् स्तोमे प्रथमेऽहन्याग्निमारुते विनियुक्ता। "प्रशर्द्धायेत्याग्निमारुतः"—इति सूत्रणात्। 'अभ्राजि' भ्राजते। 'वः' मरुतः!' तत् 'शर्द्धः' तद्बलम्। 'यत्' येन बलेन 'अर्णसं' मेघं वृद्धम्, उदकपूर्णम्, अनुप्रविश्य 'मोषथ' मुष्णीथ यूयम्, निरुदकं कुरुतेत्यभिप्रायः। कथम्पुनर्मोषथ? इति।—"वृक्षं कपनेव वेधसः"। 'कपनाः' "कम्पनाः" "क्रिमयः" इव, 'वेधसः' वेद्धारः, यथा वृक्षमनुप्रविश्य क्रिमयोऽन्तर्गतं दारुचूर्णं

रसं वा मुष्णन्ति, एवं यूयमुदकं मुष्णीथ। अथवा हे 'वेधसः' मेधाविनः! इति मरुद्विषयमेतत् सम्बोधनं स्यात्। यस्माद् यूयमेवादिना प्रभावेण युक्ताः, अथैतस्मात् कारणात् अस्माकमेव 'अरमतिम्' अलमतिम्, पर्य्याप्तमतिम्, परिसमाप्तविद्यं यजमानं स्वकृतेनैव कर्मणा विद्यया वा यन्तम् इतो लोकादमुं लोकं 'सुगं' शोभनगमनं स्थानम्, यूयमपि 'अनुनेषथ' हे 'सजोषसः' सहप्रीताः! गमनानुग्रहेऽस्य वर्त्तध्वमित्यभिप्रायः। कथञ्च पुनर्नेषथ? 'चक्षुरिव' यथा गच्छतः पुरुषस्य चक्षुर्गमनानुग्रहे वर्त्तते, एवमनुनेषथैनं सुगमिति॥ एवमत्र वृक्षसम्बन्धात् "क्रिमयः = कम्पनाः" ते हि वृक्षं मुष्णन्ति, मोषयन्ति च कम्पयन्ति च यं खादन्ति, स्वयमेव वा कम्पन्ते चलनस्वाभाव्यात्॥

"भाऋजीकः (१६)"—इति, अनवगतम्। "ऋजुभाः"—इत्यवगमः। "प्रसिद्धभाः"—इति पर्य्यायशब्देन निर्वचनम्॥ "देवो देवान् परिभूर्ऋतेन वहा नो हव्यं प्रथमश्चिकित्वान्। धूमकेतुः समिधा भाऋजीको मन्द्रो होता नित्यो वाचा यजीयान्॥"—इति (ऋ० सं० ७, ६, ११, २)। आङ्गस्य हविर्धानस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। 'देवः' त्वं दानादिगुणयुक्तः। हे भगवन्! अग्ने! 'देवान्' 'परिभूः' सर्वतो भवसि। 'ऋतेन' यज्ञेन सहितः। तदुक्तम्,—अग्ने नेमिरराँ इव देवांस्त्वं परिभूरसि"—इति (ऋ० सं० ४, १, ५, ६)। यस्त्वमेवम्प्रभावः, तं त्वां ब्रवीमि,—'वह' प्रापय 'नो हव्य' देवान् प्रति। 'प्रथमः' यस्मात् त्वं मनुष्यहोतारमपेक्ष्य, तस्या

देतत् कुरु। 'चिकित्वान्' स्वमधिकारमेतं जानान इत्यभिप्रायः। 'धूमकेतुः' धूमप्रज्ञानः, धूमध्वजोवा। 'समिधा' समिन्धनेन 'भाऋजीकः' प्रसिद्धभाः। 'मन्द्रः' मदनः, तर्पयिता देवानाम्। 'होता' आह्वाता 'नित्यः' इतरं मनुष्यहोतारमपेक्ष्याग्निरेव नित्यो होता। 'वाचा' वागधिदेवताभावेनावस्थितः। 'यजीयान्' यष्टृतरः,—मनुष्यहोतारमपेक्ष्य। एवमत्र "भाऋजीकः = प्रसिद्धभाः"—इत्युपपद्यते॥

"रुजानाः (२०)"—इति, एतदेकं पदम्, अनवगतम्। 'रुजत्यः' – इत्यवगमः। "नद्यो भवन्ति"—इत्यभिधेयवचनम्। "रुजन्ति कूलानि"—इति हेतुनिर्देशः॥ "अयोद्धेव दुर्मद आ हि जुह्वे महावीरं तुविबाधमृजीषम्। नातारीदस्य समृतिं वधानां संरुजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुः॥"—इति (ऋ० सं० १, २, ३७,१)। हिरण्यस्तूपस्यार्षम्। अग्निष्टोमे निष्केवल्ये शस्यते। 'अयोद्धा इव' यथा कश्चित् अयोद्धा, 'दुर्मदः' दुर्मत्तः—वाङ्मात्रसारः। आह,—स यथा किं करोति? इति, उच्यते,—'आ हि जुह्वे' आह्वयतीत्यर्थः। कमाह्वयति? 'महावीरम्' महाविक्रान्तम्, 'तुविबाधम्' बहूनां शत्रूणां बाधितारम्, 'ऋजीषम्' ऋजीषिण-मित्यर्थः। तदुक्तम्,—"ऋजीषी वज्री" इति। तमेवम्प्रभा-वमिन्द्रमाहूय मेघः 'नातारीत्' इतरवद्दुर्मदः न तर्त्तुं शक्नोति। 'अस्य' इन्द्रस्य 'समृतिं' समागमं 'वधानां' प्रहाराणाम्, अतर-माणः या एताः नद्यः, 'संरुजानाः' ऊर्मिभिः कूलानि वहन्त्यो रुजन्ति, ताः प्रति विशीर्य्यमाणः 'पिपिषे' 'इन्द्रशत्रुः' इन्द्रस्य

शातयितव्य इत्यर्थः। एवमत्र शब्दार्थोपपत्तेः "नद्यः = रुजानाः" इत्युपपद्यते॥

"जूर्णिः (२१)"—इति, अनवगतम्। जवनाद् वा, द्रवणाद् वा, दवनाद् वा—इति शब्दसमाधयः। शक्तिः अभिधेया। "जवतेर्वा" गत्यर्थस्य जूर्णिः, "द्रवतेर्वा" गत्यर्थस्यैव जूर्णिः, "दुनोतेर्वा" हिंसार्थस्यैव जूर्णिः॥ "प्रप्रा वो अस्मे स्वयशोभिरूती परिवर्ग इन्द्रो दुर्मतीनां दरीमन्। स्वयं सा रिषयध्यै या न उपेषे अत्रैः। हतेमसन्न वक्षति क्षिप्ता जूर्णिर्न वक्षति॥"—इति (ऋ० सं० २, १, १७, ३)। पुरुच्छेपस्यार्षम्। अतिशक्वर्यतिच्छन्दाः। पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि निष्केवल्ये शस्यते। 'प्र' ब्रवीमि हे स्तोतारः! प्रब्रूत अस्मै। 'स्वयशोभिः' आत्मीयैः यशोभिः संयुक्ताः स्तुतीः। किं कारणम्? यस्मादेषः 'इन्द्रः' स्तुतः 'ऊती' अविता, रक्षिता 'परिवर्गे' संग्रामे, यत्र हि प्राणाः परिवृज्यन्ते वियुज्यन्ते, तत्र अयमस्माकं रक्षिता भवति। 'दुर्मतीनाम्' पापमतीनामस्मच्छत्रूणां हन्ता भविष्यति। तमेतमेवङ्गुणविशिष्टमिन्द्रम् 'दरीमन्' दारयितृतमं दुर्मतीनां पुनः पुनः स्तुतः। आह,—कथं पुनरसावस्माकं रक्षिता भविष्यति? इति, उच्यते,—'स्वयं' 'सा' 'रिषयध्यै' रेषणाय भविष्यति, किञ्चिदप्यकृत्वास्माकमिन्द्रप्रभावात् स्वयमेव विनक्ष्यतीत्यभिप्रायः, का पुनरसौ? इति,—"या न उपेषे अत्रैः। 'या' अस्मान् 'उपेषे' उप आगच्छति 'अत्रैः' अदनैः रक्षोभिः प्रहिता, सा। "हतेमसन्न वक्षति"। 'ईम्'—इत्यनर्थकः। 'हता' सती इन्द्रेण 'न' 'वक्षति'।

अस्मान् प्रति 'क्षिप्ता' अपि च तैः पुनरादरेणापि रक्षोभिः 'जूर्णिः' जवसम्पन्नापि सती शक्तिः, 'न वक्षति' अस्मान् प्रति न प्राप्स्यतीत्यर्थः ॥ एवमत्र क्षेपणसम्बन्धात् "जूर्णिः–शक्तिः"–इत्युपपद्यते ॥

"ओमना (२२)"—इति अनवगतम्। "अवनाय"—इत्यवगमः। "युवोः श्रियं परि योषावृणीत सूरो दुहिता परितक्म्यायाम्। यद् देवयन्तमवथः शचीभिः परि घ्रंसमोमना वां वयोऽगात् ॥"—इति (ऋ० सं० ५, ५, १६, ४)। वसिष्ठस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। आश्विनी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे अश्विनौ! 'युवोः श्रियम्' युवयोः या श्रीः तां 'परि अवृणीत' सर्वतः सम्भजत 'योषा'। आह,—कतमा? इति, उच्यते,—'सूरो दुहिता' सूर्य्यस्य दुहिता। कदा तां श्रियमुषःसञ्ज्ञिका इयमवृणीत? 'परितक्म्यायाम्' रात्र्याम्, ऊर्द्ध्वमर्द्धरात्रात्, स ह्यश्विनोः कालः। किञ्च "यद् देवयन्तमवथः शचीभिः" यस्मात् 'देवयन्तं' देवान् यष्टुमिच्छन्तम् यजमानम् 'अवथः' 'शचीभिः' स्वैः कर्मभिः। तेन कारणेन 'वां' 'परि अगात्' परिगच्छति। सर्वासु दिक्षु यजमानैर्दीयमानं युवां प्रति 'वयः' "अन्नं" हविर्लक्षणम्, 'घ्रंसं परि' प्रति अहनि प्राप्ते इत्यर्थः। पूर्वाह्णो ह्यश्विनोर्यागकालः। तदुक्तम्,—"प्रातर्ग्रावाणा प्रथमा यजध्वम् ॥"—इति (ऋ० सं० ४, ४, १८, १)। कमर्थं पुरस्कृत्य वयोऽन्नं गच्छति? 'ओमना' "अवनाय" तर्पणायेत्यर्थः। एवमत्राश्विनोर्हविःसम्प्रदानसम्बन्धात् 'ओमना'–इत्यस्य शब्दस्य "अवनाय"—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

केचिदत्र "अवनेनान्नम्"—इत्येवमधीयते भाष्यम्। तेषां योजना,—"अवनेन" तर्पणेन भवतो निमित्तभूतेन 'पर्य्यगात्' "अन्नम्" इति॥

केचित् "अनेनान्नम्"—इत्येवमधीयते भाष्यम्। तेषाम्,—"अनेन" मन्त्रेण "अन्नं" परिगच्छतीति योजना स्यादिति ॥ ५ (४) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)
प्रथमः पादः ॥ ६, १ ॥

द्वितीयः पादः ॥

उपलप्रक्षिण्युपलेषु प्रक्षिणात्युपलप्रक्षेपिणी वा (इन्द्र ऋषीन् पप्रच्छ दुर्भिक्षे केन जीवतीति तेषामेकः प्रत्युवाच शकटः शाकिनी गावो जालमस्यन्दनं वनमुदधिः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तय इति सा निगदव्याख्याता) ॥१॥

"उपलप्रक्षिणी (२३)--इति, अनवगतम्। "सक्तुकारिका" अभिधेया, सा हि "उपलेषु" यवान् "प्रक्षिणाति" हिनस्ति। एवमस्योपलप्रक्षिणीशब्दस्याप्रतीयमानार्थस्य विग्रहेणार्थप्रतीति

खगमः। अथ "वा" "उपलेषु" "प्रक्षेपिणी" स्यात्, उपलेषु तप्तेषु भर्जनार्थं यवान् प्रक्षिपति, सा हि गौडेषु प्रसिद्धा। उपलान् वा यवेभ्यः प्रक्षिपति विचिनोतीत्यर्थः। सेयम् 'उपलप्रक्षेपिणी' सती 'उपलप्रक्षिणी'--इत्युच्यते ॥ १ (५) ॥

कारुरहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणी नना। नाना धियो वसूयवोऽनु गा इव तस्थिमेन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ कारुरहमस्मि कर्त्ता स्तोमानां ततो भिषक् तत इति सन्ताननाम पितुर्वा पुत्रस्य वोपलप्रक्षिणी सक्तुकारिका नना नमतेर्माता वा दुहिता वा नानाधियो नानाकर्माणो वसूयवो वसुकामा अन्वास्थिता स्मो गाव इव लोकमिन्द्रायेन्दो परि स्रवेत्यध्येषणा। आसीन ऊर्ध्वामुपसि क्षिणाति। उपस्थे प्रकलविद् वणिग् भवति कलाश्च वेद प्रकलाश्च। दुर्मित्रासः प्रकलविन्मिमाना इत्यपि निगमो भवत्यभ्यर्द्धयज्वाभ्यर्द्धयन्यजति। सिषक्ति पूषा अभ्यर्द्धयज्वेत्यपि निगमो भवतीक्ष ईशिषे। ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन्नित्यपि निगमो भवति। क्षोणस्य क्षयणस्य। महः क्षोणस्याश्विना कण्वायेत्यपि निगमो भवति ॥ २ (६) ॥

"कारुरहं ततो० — ०मेन्द्रायेन्दो परिस्रव"। शिशुराङ्गिरसः,

तस्येयमार्षम्। पङ्क्तिः। ऐन्द्री। स्वदुष्कृताशङ्कया किल परिस्रवति सोमे पापसङ्कीर्त्तनादात्मशुद्धिर्भविष्यतीति मन्यमानः आत्मानमेव निर्दिशन्नाह,—'अहं' तावत् कस्मिंश्चिदनादिकाले परेषां 'कारुः' स्तोमकर्त्ता स्तुतीनां प्रयोक्ता यज्ञकर्मणि होतृत्वेनावस्थितो वहिर्वा यज्ञात् प्रियवक्ता लौकिकाभिर्वाचो युक्तिभिर्जिविकापरतया। 'ततः' मम पिता पुत्रो वा 'भिषक्' आसीत्, 'ब्रह्मा, स हि प्रायश्चित्तरोगे उत्पन्ने यज्ञस्य भेषजं करोति। यदुक्तम्,—"भेषजकृतो ह वा एष यज्ञो यत्रैवंविद् ब्रह्मा भवति"। इतरो लौकिको वा भिषक्। "ततः—इति सन्ताननाम, पितुर्वा पुत्रस्य वा"। पितुर्हि सकाशात् पुत्रः तन्यते। एवमपादाने कारके 'ततः' पिता, पुत्रः पुनः तन्यते अयं 'ततः' कर्मणि कारके। 'उपलप्रक्षिणी' सवनीयानां पेष्ट्री, "दासी पिनष्टि"—इति ह्युक्तम्। इतरेषां सक्तूनां पेष्ट्री। 'नना' "माता" ममासीत्, सा हि स्तनसम्प्रदानाद्युपकारार्थमपत्यं प्रति नता भवति। "दुहिता वा" नना स्यात्, सापि हि परिचर्य्यार्थं पितुः प्रह्वीभवति। यस्मिन् पक्षे पिता भिषक्, तस्मिन् पक्षे ननाशब्देन मातोच्यते, यस्मिन् पुनः पक्षे पुत्रो भिषक्, तस्मिन् पक्षे ननाशब्देन दुहितोच्यते। ते वयमेवमनादिकाले कस्मिंश्चिद् जीविकाप्रधानाः सन्तः 'नानाधियः' "नानाकर्माणः" यथोक्तेन क्रमेण कारुरहमित्येवमादिना 'वसूयवः' "वसुकामाः" कथं नाम वसु लभेमहि, येन प्राणधारणं स्यादिति। एतेनाभिप्रायेण "अनु गा इव तस्थिम" अन्वास्थिताः स्मो लोकमिमम्। कथम्पुनरन्वास्थिताः स्मः? इति,—गाव इव, यथा

नेकैरुपकारप्रकारैर्लोकमन्वास्थिता गावः, एवमन्वास्थिताः स्मो वयमपीमं लोकम्। स त्वम् 'इन्दो!' विज्ञायैतदनेन स्वदुरितानुकीर्त्तनेन क्षयितकल्मषाः स्म इति मन्यमानः, एतस्माद् दशापवित्रात् 'इन्द्राय' इन्द्रार्थम् 'परिस्रव' अस्माभिरेवमध्येष्यमाणः कथं वा न परिस्रविष्यसीत्यभिप्रायः॥ एवमत्र "उपलप्रक्षिणी=सक्तुकारिका"—शब्दार्थोपपत्तेरित्युपपद्यते॥

"उपसि (२४)"—इति, अनवगतम्। "उपस्थे"—इत्यवगमः। "पत्तो जगार प्रत्यञ्चमत्ति शीर्ष्णा शिरः प्रतिदधौवरूथम्। आसीन ऊर्ध्वामुपसि क्षिणाति न्यङ्ङुत्ताना मन्वेति भूमिम्॥"—(ऋ० सं० ७, ७, १७, ३)। वसुक्रस्य इन्द्रपुत्रस्य आर्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। महाव्रते मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते। 'पत्तः' पादतः रश्मिभिः इतः लोकात् यदादित्यः 'जगार' गृह्णात्युदकम्, तत् इन्द्रो मध्यस्थाने 'आसीनः' 'प्रत्यञ्चम्' आत्मानं प्रत्यञ्चितं प्राप्तम्, तेन भगवतादित्येन 'शीर्ष्णा' उत्सृष्टम् 'अत्ति' स्वीकरोतीत्यर्थः। तदेवमसौ स्वीकृत्य चतुर्षु वार्षिकेषु मासेषु पृथिवीलोकनिवासिनां जनानां 'शिरः प्रतिदधौ' शिरस उपरि दधाति। 'वरूथं' वरतरमुदकम्। एवमयमिन्द्रो जगदुपकाराय प्रतिसंवत्सरम् एतां द्युलोकाख्यां गाम् आदित्योपसृष्टाम्, 'ऊर्ध्वाम्' उपर्य्यवस्थिताम्, अन्तरिक्षलोके आसीनः 'उपसि' उपस्थे, आत्मन उपस्थाने, अन्तरिक्षलोके 'क्षिणाति' प्रक्षारयति। यच्च प्रक्षारयति, तदिमं लोकं प्रति पुनरुत्सृजति। तत् तेनोत्सृष्टं 'न्यक्' नीचैर्वर्षभावेन आगच्छति। ततः 'उत्तानां भूमिं' यथानिम्नम् 'अन्वेति'॥

एवमत्र "उपसि"—इत्यस्य शब्दसारूप्यात् अर्थोपपत्तेश्च "उपस्थे" —इत्येवार्थप्रतीतिः ॥ "अपि वा शिर आदित्यो भवति"—इत्युक्तम्, तस्मात् 'शीर्ष्णा'—इत्यत्रोपपद्यते शिरस्त्वमादित्यस्य ॥

"प्रकलवित् (२५)"—इति, अनवगतम्। 'प्रकलावित्'—इत्यवगमः। "वणिग् भवति"—इत्यभिधेयवचनम्। स हि "कलाश्च वेद प्रकलाश्च"। कलासम्बन्धेनैवेह प्रकला उच्यन्ते, कला एव ह्यपेक्ष्य प्रकला भवन्तीति। यथा,—अधिष्ठानमपेक्ष्य प्रत्यधिष्ठानमिति। "इन्द्रेणैते तृत्सवो वेविषाणा आपो न सृष्टा अधवन्त नीचीः। दुर्मित्रासः प्रकलविन्मिमाना जहुर्विश्वानि भोजना सुदासे ॥"—इति (ऋ० सं० ५, २, २७, ५)। वसिष्ठस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। महाव्रते निष्केवल्ये दक्षिणे पक्षे शस्यते। 'इन्द्रेण' 'एते' 'तृत्सवः' दारयितव्याः मेघाः, 'वेविषाणाः' पुनः पुनः व्याप्यमानाः, 'आपः न' आप इव 'सृष्टा' केनचित्, 'अधवन्त' अगच्छन्। 'नीचीः' नीचैरित्यर्थः। उच्चैर्गतय एते सन्तः इन्द्रबलान्नीचैर्गतयः संवृत्ता इत्यभिप्रायः। किञ्च, 'दुर्मित्रासः' सुमित्राण्यपि सन्तो ये अतिसन्धानपराः, ते पुनर्दुर्मित्राः। के पुनस्ते ? इति,—'प्रकलविदः' वणिज इत्यर्थः। ते यथा अभिद्रोहबुद्ध्या किञ्चिद् द्रष्टव्यमल्पं ददति, एवमेते मेघाः पूर्वमल्पोदकदातारो भूत्वा अधुनेन्द्रबलोद्यताः सन्तः 'जहुः' 'विश्वानि' सर्वाण्यशेषाणि 'भोजना' भोजनान्युदकानि 'सुदासे' राजनि, यजमाने वा कल्याणदाने ॥ एवमल्पोदकाल्पदानोपमासम्बन्धात "प्रकलवित् =वणिक्"—इत्युपपद्यते ॥ अवयवप्रत्य-

वयवादिकलाः प्रकलाशब्देनोच्यन्ते, तेषु च वणिगेव निपुणो भवति, गणितकुशलत्वात्, न तथान्य इति।

"अभ्यर्द्धयज्वा (२६)"—इति, अनवगतम्। अभ्यर्द्धयन् अभिवर्द्धयन् यो यजति। अभ्यर्द्धयतिरत्र दानार्थः। "मिम्यक्ष येषु रोदसी नु देवी सिषक्ति पूषा अभ्यर्द्धयज्वा। श्रुत्वा हवं मरुतो यद्ध याथ भूमा रेजन्ते अध्वनि प्रविक्ते॥"—इति (ऋ० सं० ४, ८, ८, ५)। ऋजिश्वा नाम भारद्वाजः, तस्येयमार्षम्। वैश्वदेवे सूक्ते। त्रिष्टुप्। हे मरुतः! 'येषु' युष्मासु 'रोदसी' देवी, रुद्रस्य पत्नी 'मिम्यक्ष' पुनः पुनरैकतां गच्छति। "इयक्षति, मियक्षति"—इति गतिगतिकर्मसु पठितम्। यश्च युष्माकं मध्येऽवस्थितः 'सिषक्ति' सेवते, 'पूषा' सूर्य्यः रश्मिभिः 'अभ्यर्द्धयज्वा' अभिवृद्धदानः। ते यूयमेवङ्गुणयुक्ता उच्यध्वे। 'श्रुत्वा' 'हवम्' आह्वानम् 'यत् ह याथ' यदा यूयमायाथ अस्मान् प्रति, तदा 'भूमा' बहूनि बलानि, ध्वजाग्राणि वा 'रेजन्ते' कम्पन्ते। एतस्मिन् 'अध्वनि' अन्तरिक्षे। 'प्रविक्ते' विविक्ते, विस्तीर्णे इत्यर्थः॥ एवमत्र "पूषा—अभ्यर्द्धयज्वा" स हि स्वरश्मिपोषं पुष्यन्, भूतान्याभिमुख्येन वृद्ध्या योजयन्नभिमतानर्थान् भूतेभ्यो ददाति॥

"ईक्षे (२७)"—इति, अनवगतम्। "ईशिषे"—इत्यवगमः। "नृवत्त इन्द्र नृतमाभिरूती वंसीमहि वामं श्रोमतेभिः। ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन् धा रत्नं महि स्थूरं बृहन्तम्॥"—इति (ऋ० सं० ४, ६, ८, ५)। भरद्वाजस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। व्यूढस्य दशरात्रस्याष्टमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते। 'नृवत्

ते' यथा केचिदुत्पन्नप्रणयाः कञ्चिदीश्वरं मनुष्यं स्तुतिभिः सम्भजेरन्, एवं वयं त्वां 'नृतमाभिः' मनुष्यतमयोग्याभिः 'ऊती' अवन्तीभिः तर्पयन्तीभिः स्तुतिभिः 'वंसीमहि' सम्भजेमहि। 'वामं पार्थिवं' वननीयं धनम्। 'श्रीमतेभिः' श्रवणीयतमैः शब्दैः। केन पुनरर्थेन वंसीमहि? इतः,—यस्मात् 'ईक्षे' ईशिषे, त्वम्, 'वस्वः' वसुनः, धनस्य, 'उभयस्य' उभयलक्षणस्य,—दिव्यस्य पार्थिवस्य च वसुनः। त्वम्, हे राजन्! 'धाः रत्नम्' देहि धनम्। कीदृशं पुनर्देहि? 'महि' महत्, वस्तुभूतम्, 'स्थूरं' वहु वृहन्तञ्च वहुकालं यत् स्यात्, तत् देहि॥ एवमत्र वसुसम्बन्धात् 'ईक्षे'—इत्येष शब्दः "ईशिषे"—इत्येवमुपपद्यते॥

"क्षोणस्य (२८)"—इति, अनवगतम्। "क्षयणस्य"—इत्यवगमः। "युवं श्यावाय रुशतीमदत्तं महः क्षोणस्याश्विना कण्वाय। प्रवाच्यं तद् वृषणा कृतं वां यन्नार्षदाय श्रवो अध्यधत्तम्॥"—इति (ऋ० सं० १, ८, १४, ३)। कक्षीवत आर्षम्। आश्विनी। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'युवं' युवां हे 'अश्विनौ!' 'श्यावाय' राज्ञे 'रुशतीं' ज्वलितरूपां श्रियम् 'अदत्तम्'। युवामेव च महतः 'क्षोणस्य' "क्षयणस्य" निवासस्य दातारौ 'कण्वाय' ऋषये। किञ्च, 'प्रवाच्यं' प्रकर्षेण वचनीयं श्रोतव्यं तत् 'वां' युवाभ्यां 'कृतम्' हे 'वृषणौ!' वर्षितारौ यत् 'नार्षदाय' ऋषये वधिरीभूताय 'श्रवः' श्रोत्रम् 'अध्यधत्तम्' अधिकं दत्तवन्तौ स्थः॥ एवमत्र दानसम्बन्धाधिकाराच्छन्दसारूप्याच्च "क्षोणस्य=गृहस्य"—इति प्रतीयते॥

"क्षीणस्य (२८)"--इति एके मन्यन्ते। तत् पुनरनुपपन्नम्, "क्षयणस्य"--इति हि भाष्यकारो निराह ॥ २ (६) ॥

अस्मे ते बन्धुः। वयमित्यर्थः। अस्मे यातं नासत्या सजोषाः। अस्मानित्यर्थः। अस्मे समानेभिर्वृषभ पौंस्येभिः। अस्माभिरित्यर्थः। अस्मे प्रयन्धि मघवन्नृजीषिन्। अस्मभ्यमित्यर्थः। अस्मे आराच्चिद् द्वेषः सनुतर्युयोतु। अस्मदित्यर्थः। ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे। अस्माकमित्यर्थः। अस्मे धत्त वसवो वसूनि। अस्मास्वित्यर्थः। पाथोऽन्तरिक्षं पथाव्याख्यातम्। श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथ इत्यपि निगमो भवत्युदकमपि पाथ उच्यते पानात्। आचष्ट आसां पाथो नदीनामित्यपि निगमो भवत्यन्नमपि पाथ उच्यते पानादेव। देवानां पाथ उपवक्षि विद्वानित्यपि निगमो भवति। सवीमनि प्रसवे। देवस्य वयं सवितुः सवीमनीत्यपि निगमो भवति। सप्रथाः सर्वतः पृथुः। त्वमग्ने सप्रथा असीत्यपि निगमो भवति। विदथानि वेदनानि। विदथानि प्रचोदयन्नित्यपि निगमो भवति ॥ ३ (७) ॥

—"अस्मे (२९)"—इति, एतत् पदं सर्वविभक्त्यन्तम्। तस्मा-

दनेकार्थम्। एकमेव ह्येतच्छब्दरूपं सप्तस्वपि विभक्त्यर्थेषु वर्त्तते, प्रकरणादिवशात् तस्य नियमो भवति। तद्यथा,—

प्रथमायास्तावत्,—"अस्मे ते बन्धुः" "वयमित्यर्थः"। "तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णः परमेण पशुना क्रीयसे सहस्रपोषं पुष्यन्ती। अस्मे ते वन्धुः पुषेयम्"—इति। सोमक्रयणस्य द्रव्यापाकरणमन्त्रेषु अजायाः एषोऽपाकरणमन्त्रः। सोच्यते—हे अजे! 'तपसः' अग्नेः त्वं 'तनूः' शरीरम् 'असि' "अग्नेर्ह्येषा अजा"—इति ह्युक्तम्, "स एता एभ्यः प्ररोचयत्"—इति च, तस्मादुपपद्यते अग्नेस्तनुत्वमजायाः। 'प्रजापतेः' 'वर्णः' वरणीया त्वम्। 'सहस्रपोषम्' अस्माकम्। 'पुष्यन्ती' एतस्मिन् कर्मणि अङ्गभावमुपेहि। एवमजामभिष्टुत्य अधुना सोमं ब्रवीति,—हे सोम! अनेन परमेण श्रेष्ठेन पशुना 'क्रीयसे'। किं कारणम्! 'अस्मे' "वयम्" 'ते' तव 'वन्धुः' वन्धवः, विनियोक्तार इत्यभिप्रायः॥ एवमत्र प्रथमान्तेन 'बन्धु'शब्देन सामानाधिकरण्यात् 'अस्मे'—इत्यस्य "वयम्"—इत्येवं प्रथमया विपरिणाम उपपद्यते॥

द्वितीयायास्तावत्,—"अस्मे यातं नासत्या सजोषाः" "अस्मानित्यर्थः"। "आ श्येनस्य जवसा नूतनेनास्मे यातं नासत्या सजोषाः। हवे हि वामश्विना रातहव्यः शश्वत्तमाया उषसो व्युष्टौ॥"—इति (ऋ० सं० १, ८, १६, ६)। कक्षीवत आर्षम्। त्रिष्टुप्। आश्विनी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'आ यातम्' 'अस्मे' "अस्मान्" प्रति। हे 'नासत्या' नासत्यौ! 'अश्विना' अश्विनौ! कथञ्च पुनरायातम्? 'श्येनस्य' पक्षिणः

'जवसा' जवेन वेगेन, 'नूतनेन' नवतमेन, परिश्रान्तस्य हि श्येनस्यापि मन्दतरो जवो भवति। 'सजोषाः' मया सह प्रीयमाणौ, परस्परेण वा। 'वां' युवाम्। कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि ? इतः, यस्मात् 'हवे हि वाम्' आह्वयामि युवाम्। न वृथैव आह्वयामि, किन्तर्हि ? 'रातहव्यः' दत्तहव्यः, युवामुद्दिश्य उत्सृष्टमेतद्धव्यं मया। तौ युवामेतद् विज्ञाय 'शश्वत्तमायाः' शाश्वतिकतमायाः 'उषसः' 'व्युष्टौ' व्युच्छेदनकाले आहूयमानावागच्छतम्॥ एवमत्र "आयातम्"—इत्यनेन सम्बन्धात् 'अस्मे'—इत्यस्य "अस्मान्" – इत्येवं द्वितीयया विपरिणाम उपपद्यते॥

तृतीयायास्तावत्,—"अस्मे समानेभिर्वृषभ पौंस्येभिः" "अस्माभिरित्यर्थः"। "भूरि चकर्थ युज्येभिरस्मे समानेभिर्वृषभ पौंस्येभिः। भूरीणि हि कृणवामा शविष्ठेन्द्र क्रत्वा मरुतो यद्वशाम॥"—इति (ऋ० सं० २, ३, २५, २)। इन्द्रमरुत्संवादे मरुतामार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। महाव्रते च व्यूढस्य दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि मरुत्वतीये शस्यते। इन्द्र उच्यते,—स त्वं 'भूरि' बहु 'चकर्थ' कृतवानसि कर्म, तस्मिंस्तस्मिन् संग्रामे। तत्पुनः 'युज्येभिः' एव 'अस्मे' "अस्माभिः" एव संयुक्तः, 'समानेभिः' समानैः, 'पौंस्येभिः' बलैः। हे 'वृषभ' वर्षितः! नैकाकीत्यभिप्रायः। किञ्च, वयमपि 'भूरीणि' बहूनि कर्माणि 'कृणवाम' तस्मिंस्तस्मिन् संग्रामे। हे 'शविष्ठ' बलिष्ठ! 'इन्द्र!' न च केवलं वाङ्मात्रेणैतद् ब्रूमः, किन्तर्हि ? 'क्रत्वा' एव कर्मणैव। तत् सम्पादयामः, 'यद् वशाम' यत् कामयामहे

इत्यर्थः ॥ एवमत्र "युज्येभिः"—इत्यनेन सम्बन्धात् 'अस्मे'—इत्यस्य "अस्माभिः"—इति तृतीयया विपरिणाम उपपद्यते ॥

चतुर्थ्यास्तावत्,—"अस्मे प्रयन्धि मघवन्नृजीषिन्" "अस्मभ्यमित्यर्थः। "अस्मे प्रयन्धि मघवन्नृजीषिन्निन्द्र रायो विश्ववारस्य भूरेः। अस्मे शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीराञ्छश्वतइन्द्र शिप्रिन् ॥"—इति (ऋ० सं० ३, २, २०, ५)। घोरस्याङ्गिरसस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। जातकर्मणि विनियुक्ता। 'अस्मे' "अस्मभ्यम्" 'प्रयन्धि' देहि। हे 'मघवन्' धनवन्! 'इन्द्र!' 'ऋजीषिन्!' 'रायः' धनस्य, 'विश्ववारस्य' सर्वा आपदो यद् धनं वारयति तस्य, 'भूरेः' बहुनः, यस्य अधिपतिः त्वम्, तस्य अभिलषितां मात्रां देहि। किञ्च, 'अस्मे' "अस्मभ्यम्" 'शतं शरदः' शतं वर्षाणि 'जीवसे' जीवनार्थ 'धाः' देहि। 'अस्मे' "अस्मभ्यम्" 'वीरान्' पुत्रान् 'शश्वतः' दीर्घायुषः देहि। हे 'शिप्रिन्!' ॥ एवमत्र "अस्मे प्रयन्धि"—इत्यनेन याच्ञार्थेन सम्बन्धात् 'अस्मे'—इत्यस्य "अस्मभ्यम्"—इति चतुर्थ्या विपरिणाम उपपद्यते ॥

पञ्चम्यास्तावत्,—अस्मे आराच्चिद् द्वेषः सनुतर्युयोतु" "अस्मदित्यर्थः"। "तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम। ससुत्रामा स्ववान् इन्द्रो अस्मे आराच्चिद् द्वेषः सनुतर्युयोतु ॥"—इति (ऋ० सं० ४, ७, ३२, ३)। गर्गस्य भारद्वाजस्यार्षम्। षष्ठे मण्डले ऐन्द्री, त्रिष्टुप्। पुनरपि चेयमेव काक्षीवतः सुकीर्त्तिनामा, तेन दशमे मण्डले दृष्टा। षष्ठे चाहति

पृष्ठ्यस्य, विश्वजिति चेयं तृतीये सवने ब्राह्मणाच्छंशिनः शस्त्रे विनियुक्ता। 'तस्य' इन्द्रस्य 'यज्ञियस्य' यज्ञार्हस्य 'वयम्' 'सुमतौ' शोभनेऽध्यवसाये 'स्याम'। 'अपि' चास्य 'भद्रे' भन्दनीये स्तुत्ये 'सौमनसे' शोभनसङ्कल्पे मनसि नित्यमेव स्याम। 'सः' 'सुत्रामा' इन्द्रः, 'स्ववान्' धनवान्, अस्मे' "अस्मतः" 'आराच्चित्' दूरतरमपनीय 'द्वेषः' द्वेषं पापम्, ततः 'सनुतः' स्वन्तर्हितं कृतं यथा तं न पश्येम तथा, 'युयोतु' नाशयत्वित्यर्थः। एवमत्र 'द्वेषः'—इत्यनेन सम्बन्धात् 'अस्मे'—इत्येतस्य "अस्मत्" —इत्येवं पञ्चम्या विपरिणाम उपपद्यते॥

षष्ठ्यास्तावत्,—"ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे" "अस्माकमित्यर्थः"। "आ नो भर भगमिन्द्र द्युमन्तं नि ते देष्णस्य दधीमहि प्ररेके। ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे तमा पृण वसुपते वसूनाम्॥"—इति (ऋ० सं० ३, २, ४, ४)। "उद्वृहरक्षः"—इत्यस्या एवेयमनन्तरा। 'आ भर' आहर। 'नः' अस्मभ्यम्। हे 'इन्द्र!' 'भगम्' भजनीयं धनराशिम्, 'द्युमन्तं' दीप्तिमन्तम्। आहृत्य चास्मभ्यं देहि। तथा प्रभूतं देहि, यथा भुक्तशेषस्य 'प्ररेके' अतिरेके सति 'नि दधीमहि'। 'ते' तव स्वभूतस्य 'देष्णस्य' दानस्येत्यर्थः। कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि,—प्रभूतं देहीति? इतः,—यस्मात् 'ऊर्व इव' यथा वडवामुखेऽवस्थितः ऊर्वोऽग्निः, अपः पिबन् 'पप्रथे' प्रथते, एवमयम् 'अस्मे' "अस्माकम्" 'कामः' प्रथते विस्तीर्यते। 'तम्' 'आ' आभिमुख्येन 'पृण' पूरय 'वसूनाम्' हे 'वसुपते!'॥ एवमत्र 'कामः पप्रथे'—इत्यनेन सम्बन्धात्

आत्मविषयत्वात् आशिषः 'अस्मे'—इति "अस्माकम्"—इत्येवं षष्ठ्या विपरिणाम उपपद्यते ॥

सप्तम्यास्तावत्,—"अस्मे धत्त वसवो वसूनि"। अत्र 'धत्त' इत्यनेन सम्बन्धात् 'अस्मे'—इत्यस्य "अस्मासु"—इत्येवं सप्तम्या विपरिणाम उपपद्यते ॥ सप्तदशेऽध्याये "सुगावो देवाः सुपथाः" —इति शेष उच्यत एव ॥

"पाथः(३०)"—इति, अनवगतम, अनेकार्थञ्च। अन्तरिक्षम्" तावत् पाथ उच्यते। तत् पुनरेतत् "पथा व्याख्यातम्" "पन्थाः पततेर्वा"—इत्यत्र। "यत्रा चक्रुरमृता गातुमस्मै श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथः। प्रति वां सूर उदिते विधेम नमोभिर्मित्रावरुणोत हव्यैः॥"—इति (ऋ० सं० ५, ५, ५, ५)। वसिष्ठस्यार्षम्। अस्याः प्रथमोऽर्द्धर्चः सौर्य्य इति प्रतिजज्ञे शौनको मैत्रावरुणो द्वितीय इति। एवं ह्याह,—"ऋचः सौर्य्यो हि गीयन्त उद्वेतीत्यर्द्धपञ्चमाः"—इति। 'यत्र' यदा 'अस्मै' सूर्य्याय 'चक्रुः' कृतवन्तः 'अमृताः' देवाः 'गातुं' गमनमार्गम्, उदयादारभ्य यावदस्तमय इति, यदा चायमारब्धः सूर्य्यः 'श्येनो न' श्येन इव 'दीयन् अन्वेति' दीयमानः गच्छन् 'पाथः' "अन्तरिक्षम्" तेन मार्गेण। अथ तदा आरभ्य 'प्रति विधेम' 'वां' प्रतीत्य चेतसा युवाम्। 'उदिते' सूर्य्ये विधेम' परिचरेम वयम्। हे 'मित्रावरुणौ! 'नमोभिः' नमस्कारैः 'उत' अपि च 'हव्यैः' ॥ एवमत्र 'श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथः'—इत्यनेन सम्बन्धात् "पाथः = अन्तरिक्षम्"—इत्युपपद्यते ॥

अपठितमेतदन्तरिक्षनामसु, इति अप्रतीतार्थम्। अथ चैवमन्यथा स्यात्,—प्रथमस्यार्द्धर्चस्यार्थः सूर्य्यप्रधानत्वात् उत्तरार्द्धर्चो निराकाङ्क्ष एव। 'यत्र' यस्मिन् नभसः प्रदेशे 'गातु" कृतवन्तः, 'अमृताः' देवाः सूर्य्यश्च। तेन एव प्रदेशेन 'श्येनः इव 'दीयन्नन्वेति' अनुगच्छति 'पाथः' न तां भयदामीश्वरोऽपि सन्नतिक्रामतीत्यर्थः॥

"उदकमपि पाथ उच्यते" "पानात्"। "अभि वो देवीं धियं दधिध्वं प्र वो देवत्रा वाचं कृणुध्वम्॥ आ चष्ट आसां पाथो नदीनां वरुण उग्रः सहस्रचक्षाः॥"—इति (ऋ० सं० ५, ३, २५, ६, १०)। वसिष्ठस्यार्षम्। न्यूढस्य दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि तृतीये सवने वैश्वदेवशस्त्रे शस्यते। हे ऋत्विजः! 'अभि' वदामि 'वः'—एनां 'देवीं धियं' यूयम् एतान् विश्वान् देवान् 'प्रति दधिध्वम्' धारयध्वम्। किञ्च, "प्रवो देवत्रा वाचं कृणुध्वम्"। 'प्र' ब्रवीमि च एतत् 'देवत्रा' देवगामिनीम् एतां 'वाचं' स्तुतिलक्षणाम् 'कृणुध्वम्'। किञ्च, "आ चष्ट आसां पाथो नदीनां वरुणः"। वरुणोऽपि देवः आदित्यः, 'आचष्टे' इव, प्रकथयतीव जनानां वर्षम्, उत्सृजन् 'आसां' 'नदीनां' स्वभूतम्, उदकं 'पाथः'। किंलक्षणः पुनर्वरुणः? आचष्टे,—'उग्रः' उद्गूर्णः, 'सहस्रचक्षाः' बहुदर्शन इत्यर्थः॥ एवमत्र 'पाथः' शब्देन "उदकम्"—इत्युच्यते, नदीसम्बन्धात्॥

"अन्नमपि पाथ उच्यते" "पानादेव"। "वनस्पते रशनया नियूया देवानां पाथ उप वक्षि विद्वान्। स्वदाति देवः कृणवद्धवींष्यवतां द्यावापृथिवी हवं मे॥"—इति (ऋ० सं० ८, २,

२२, ५)। आप्रीसूक्ते वाध्र्यश्वस्य सुमित्रस्येयमार्षम्। हे 'वनस्पते!' 'रशनया' 'नियूय' निबध्य 'देवानाम्' एतत् स्वभूतं 'पाथः' अन्नं हविर्लक्षणम् 'उप वक्षि' समीपं वहसि 'विद्वान्' जानानः। कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि? इतः,—यस्मात् 'स्वदाति' स्वादयति, सः 'देवः' त्वयोढानि एतानि 'हवींषि'। यानि 'कृणवत्' अकरोत्, एष यजमानः। वनस्पतिमेवमुक्त्वा पुनर्द्यावापृथिव्यावाह,—हे 'द्यावापृथिव्यौ!' 'वां' युवामपि 'अवताम्' अवगच्छताम्, एनं 'हवम्' आह्वानं 'मे' मम॥

"सवीमनि (३१)"—इति, अनवगतम्। "प्रसवे"—इत्यवगमः। "देवस्य वयं सवितुः सवीमनि श्रेष्ठे स्याम वसुनश्च दावने। यो विश्वस्य द्विपदो यश्चतुष्पदो निवेशने प्रसवे चासि भूमनः॥"—इति (ऋ० सं० ५, १, १५, २)। भरद्वाजस्यार्षम्। जगती। गवामयने चतुर्विंशं नाम द्वितीयमहः, तत्रेयं तृतीयसवने वैश्वदेवशस्त्रे शस्यते। 'देवस्य' 'सवितुः' सर्वार्थप्रसवितुस्तस्य वयं 'सवीमनि' 'श्रेष्ठे' प्रसवे सर्वार्थाभ्यनुज्ञाने, नित्यकालं 'वयम्' एव 'स्याम'। 'वसुनश्च' धनस्य च 'दावने' दाने श्रेष्ठे प्रवृत्ते, वयमेव लब्धारः स्याम। हे सवितः! 'यः' त्वं 'विश्वस्य' सर्वस्यास्य 'द्विपदः' मनुष्यादेः, 'यः' 'चतुष्पदः' गवादेः, 'भूम्नः' भूम्नः, 'निवेशने' च स्थितौ, 'प्रसवे च' सृष्टौ, प्रभुः 'असि'। तस्य तव एवङ्गुणविशिष्टस्य प्रसवे च दाने च वयमेव अङ्गभूताः स्यामेति॥ एवमत्र 'सवितुः—इत्यनेन सम्बन्धात् 'सवीमनि'—इत्यस्य "प्रसवे"—इत्येवं विपरिणाम उपपद्यते॥

"सप्रथाः (३२)"—इति, अनवगतम्। सर्वतः पृथुः"—इत्यवगमः। "त्वमग्ने सप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः। त्वया यज्ञं वितन्वते॥"—इति (ऋ० सं० ४, १, ५, ४)। सुतम्भरस्येयमार्षम्। गायत्री। आग्नेयी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे अग्ने! त्वमेव 'सप्रथाः' "सर्वतः पृथुः" विस्तीर्णः। 'जुष्टः' च आसेवितो यजमानैः। 'होता' आह्वाता देवानां भवसि। 'वरेण्यः' वरणीयः सर्वथापि। किं बहुना 'त्वया' एव हेतुभूतेनैते यजमानाः एतं 'यज्ञं' 'वितन्वते' विविधं तन्वते, विस्तारयन्ति। एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "सप्रथाः = सर्वतः पृथुः"—इत्युपपद्यते॥

"विदथानि (३३)"—इति, अनवगतम्। "वेदनानि"—इत्यवगमः। "होता देवो अमर्त्त्यः पुरस्तादेति मायया। विदथानि प्रचोदयन्॥"—इति (ऋ० सं० ३, १, २६, २)। विश्वामित्रस्यार्षम्। गायत्री। आग्नेयी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। अग्नीषोमप्रणयने विनियुक्ता। 'होता' आह्वाता, 'देवः' अग्निः, 'अमर्त्यः' अमरणधर्मा, 'पुरस्तात्' अस्य यज्ञकर्मणः, सोमस्य वा प्रणीयमानस्य 'एति' गच्छति, 'मायया' स्वया प्रज्ञया। एषाम् ऋत्विजाम् 'विदथानि' विज्ञानानि 'प्र' प्रकर्षेण 'चोदयन्', अनुगृह्णन्नित्यर्थः॥" एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "विदथानि = वेदनानि"—इत्युपपद्यते॥ ३ (७)॥

"आयन्त इव सूर्य्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत। वसूनि जाते जनमान ओजसा प्रति भागं न दीधिम॥ समाश्रिताः

सूर्य्यमुपतिष्ठन्ते अपि वोपमार्थे स्यात् सूर्य्यमिवेन्द्रमुपतिष्ठन्त इति सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः स यथा धनानि विभजति जाते च जनिष्यमाणे च तं वयं भागमनुध्यायामौजसा बलेनौज ओजतेर्वोब्जतेर्वाशीराश्रयणाद्वाश्रपणाद्वाथेयमितराशीराशास्तेः। इन्द्राय गाव आशिरमित्यपि निगमो भवति। सा मे सत्याशीर्देवेष्विति च ॥ ४ ॥

"श्रायन्तः (३४)"—इति, अनवगतम्। "समाश्रिताः"—इत्येवमर्थप्रतीतिः। "श्रायन्त इव०—०न दीधिमः"—इति (ऋ० सं० ६, ७, ३, ३) बृहती। नृमेधस्य आङ्गिरसस्येयमार्षम्। अन्तर्शरातिमितीयमनन्तरा चास्याः महाव्रते बृहतीसहस्रे विनियोगः। 'श्रायन्त इव सूर्य्यम्' इवोऽनर्थक एतस्मिन् प्रथमेऽर्थे। "समाश्रिताः" समन्तादाश्रिताः 'सूर्य्यम्' "उपतिष्ठन्ते" रश्मयः। किम्? इति,—"विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत"। 'इत्'—इत्यनर्थक एव। 'विश्वा' विश्वानि "सर्वाणि" 'इन्द्रस्य' "धनानि" सूर्य्यस्य स्वभूतानि, उदकानि, तेन प्रवृत्तानि "विभक्ष्यमाणाः" विभक्तुमिच्छन्तः। अथ "वा" 'इत्'—इत्ययम् "उपमार्थे स्यात्" नानर्थकः। आह,—कथम्? इति, उच्यते,—"सूर्य्यमिवेन्द्रमुपतिष्ठन्ते" यथा सूर्य्यमहन्यहनि रश्मय उपतिष्ठन्ते, एवं मध्यस्थानमिन्द्रमुदकेश्वरमुपतिष्ठन्ते। तस्य "इन्द्रस्य" स्वभूतानि "सर्वाणि धनानि"

उदकानि तेन प्रवृत्तानि, आत्मनो जनानां वा विभक्तुमिच्छमानाः। किञ्च "वसूनि जाते जनमान ओजसा"। यथेन्द्र आदित्यो वा 'वसूनि' धनानि 'जाते' "च" उत्पन्ने च 'जनमाने' "जनिष्यमाणे च" स्वेन 'ओजसा' ऐश्वर्य्य "बलेन" "विभजति"। तथैव यथाविभक्तः तेन, "तं" 'भागं' भूतानि उपजीवन्ति, तदैश्वर्य्यानुप्रवृत्त्यैव। यत एवमतः "वयम्" अपि "तम्" एव 'भागं' 'प्रति' 'न दीधिमः'। अत्र 'न'—इत्यनर्थकः, अनोर्वा स्थाने। "तं वयं भागमनुध्यायामः"—इति भाष्यकारो निराह॥ एवमत्र 'श्रायन्त इव सूर्य्यम्—इति सूर्य्यसम्बन्धात् रश्मयोऽध्याहृताः, रश्मिसम्बन्धाच्च 'श्रायन्तः'—इत्येष शब्दः, समाङावुपसर्गावध्याहृत्य "समाश्रिताः"—इत्येवमुपमार्थे भवतीत्युपपद्यते॥

"ओजः"—"ओजतेर्वा" वृद्ध्यर्थस्य (चु० अ० प०), "उब्जतेर्वा" न्यग्भावार्थस्य (तु० प०)॥

"आशीः (३५)"—इति, अनवगतमनेकार्थञ्च। "आशिरम्"—इत्यर्थप्रतीतिः। या यजमानस्य व्रतधुक्, तामाशिरं दुहन्ति। एतस्मिन् पक्षे दध्यभिधेयम्, तेन हि सोम उपश्रीयते, तस्मात्तदाशिरमित्युच्यते। अथ "वा" "आश्रपणात्" ईषद्धि तच्छृतं भवति दधिभावात्॥

"अथ" पुनः या "इयम्,—इतरा आशीः"? इयम् "आशास्तेः" आङ्पूर्वस्य शास्त्रेः (अदा० प०) अभिलाषार्थस्य॥

"इन्द्राय गाव आशिरं दुदुह्रे वज्रिणे मधु। यत् सीमुपह्वरे

विदत् ॥"—इति (ऋ० सं० ६, ५, ६, १)। प्रियमेधस आङ्गिरसस्येयमार्षम्। मध्यमे रात्रिपर्य्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता। 'इन्द्राय' 'वज्रिणे' अर्थाय 'गावः' 'आशिरं' श्रपणार्थं पयः, यज्ञे पुनः 'दुदुह्रे'। 'मधु' मध्वास्वादम्। 'यत्' 'सीम्' सर्वतः 'उपह्वरे' उपगूहे ऊधःप्रदेशे, दोग्धा 'अविदत्' तत् स्तनैर्दुदुह्रे॥ एवमत्र गोसम्बन्धात् 'आशीः'शब्देन "आशिरम्" उच्यत इत्युपपद्यते॥

"अथेयमितराशीराशास्तेः"—इति यदुक्तम्, तत्रेदमुदाहरणम्—"सा मे सत्याशीर्देवान् गम्यात्। शृण्वन्तु ते समर्द्धयन्तु। जुष्टात् जुष्टतरा पण्यात् पण्यतरा। अहेडता मनसा नु गच्छ यज्ञो देवान् गच्छतु"॥ प्रस्तरे प्रह्रियमाणे यजमानो जपत्येनम्। 'सा' 'मे' मम 'आशीः' 'सत्या' यथाप्रार्थितेह 'देवान्' 'गम्यात्' प्राप्नोतु। 'शृण्वन्तु' 'ते' देवाः। श्रुत्वा च 'समर्द्धयन्तु' 'जुष्टात्' अपि 'जुष्टतरा प्रियादपि प्रियतरा, पण्यादपि 'पण्यतरा' स्तुतादपि स्तुततरा। किञ्च, 'अहेडता मनसा' अक्रोधवता मनसा प्रहितोऽस्माभिः हे प्रस्तर! त्वमपि 'देवान्' 'गच्छ'। 'यज्ञः' अपि 'देवान्' 'गच्छतु'। त्वमपि चान्यं यज्ञम्। तद्द्वयं याचामोऽसावपि देवान् गम्यात्॥ एवमत्र आशीरेव 'आशीः'शब्देनाभिधीयते, आशिषो हि देवान् प्रति गमनमभीष्टमिति॥ ४॥

यदा ते मर्त्तो अनु भोगमानलादिद् ग्रसिष्ठ ओषधीरजीगः॥ यदा ते मर्त्तो भोगमन्वापदथ ग्रसितृतम ओष-

धीरगारीर्जिगर्त्तिर्गिरतिकर्मा वा गृणातिकर्मा वा गृह्णातिकर्मा वा। मूरा अमूर न वयञ्चिकित्वो महित्वमग्ने त्वमङ्ग वित्से ॥ मूढ़ा वयं स्मोऽमूढ़स्त्वमसि न वय विद्मो महत्त्वमग्ने त्वं तु वेत्थ शशमानः शंशमानः। यो वा यज्ञैः शशमानो ह दाशतीत्यपि निगमो भवति। देवो देवाच्या कृपा। देवो देवान् प्रत्यक्तया कृपा कृप् कृपतेर्वा कल्पतेर्वा ॥ ५ (८) ॥

"अजीगः (३६)"—इति, अनवगतम्। "अगारीः"—इत्यवगमः। "अत्रा ते रूपमुत्तममपश्यं जिगीषमाणमिष आपदे गोः। यदा०—० रजीगः ॥"—इति (ऋ० सं० २, ३, १२, २)। दीर्घतमस इयमार्षम्। अश्वमेधेऽश्वस्तुतौ विनियुक्ता। 'अत्र' एतस्मिन् काले 'ते' तव हे अश्व! 'रूपम' अहम् 'उत्तमम्' उत्कृष्टम् 'अपश्यम्'। 'जिगीषमाणं' जेतुमिच्छमानम् 'इषे' अन्ने जेतव्ये निमित्तभूते 'आ पदे गोः' उपरि भूम्याः शरपथे वेद्यां वा। यज्ञनापि ह्यन्नमेवामुस्मिन् लोके जीयते, तस्माद् वेद्यामित्येवमुपपद्यते। किञ्च, 'यदा' यस्मिन् काले 'ते' तव 'मर्त्तः' मनुष्यः 'अनुभोगम्' 'आनट्' प्राप्नोति, वाहयन् वा, अथ परिश्रान्तस्त्वम् 'ओषधीः अगारीः' ओषधीर्गृह्णासि गिरसि वा। अन्ये हि प्राणिनः परिश्रान्ताः चरितुं न शक्नुवन्ति, त्वं तु सुतरामोषधीर्भक्षयसीत्येतदधिकं

तव ॥ एवमत्र ओषध्यश्वसम्बन्धात् "जिगर्त्तिः, गिरतिकर्मा वा गृह्णातिकर्मा वा"—इत्युपपद्यते ॥

"अमूरः (३७)"—इति; अनवगतम्। "अमूढः"—इत्यवगमः। "मूरा अमूर न वयं चिकित्वो महित्वमग्ने त्वमङ्ग वित्से। शये वव्रिश्चरति जिह्वयादन्रेरिह्यते युवतिं विश्पतिः सन्॥"—इति (ऋ० सं० ७, ५, ३२, ४)। त्रितस्याप्तस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे भगवन्नग्ने! 'अमूर!' अमूढ! 'मूराः' मूढाः 'वयं' स्मः। भवतो माहाभाग्यपरिज्ञानं प्रति मन्दबुद्धित्वात् 'न वयं चिकित्वः' न वयं भवतः प्रभावस्यान्तं विजानीमः। हे 'अग्ने!' 'त्वम्' एव आत्मनो महिमानं "महत्त्वम्" माहाभाग्यम् 'वित्से' वेत्सि, कस्तवान्यो माहाभाग्यस्यान्तं वेत्तुमर्हतीत्यभिप्रायः। किञ्च, 'शये' शयपरिमाणे प्रदेशे उत्तरवेद्याख्ये 'वव्रिः' विशेषात्मा, तव रूपाख्यः 'चरति' समिद्धत्वात् मुहुर्मुहुश्चरति। स त्वमनेन रूपेणोत्तरवेद्यामवस्थितः 'जिह्वया' ज्वालया तानि तानि हवींषि 'अदन्' भक्षयन् 'रेरिह्यते'। 'युवतिं' तां तामाहुतिं पुनः पुनः आस्वादयसि। 'विश्पतिः' विश्वस्य सर्वस्य पतिः, मनुष्यपतिर्वा 'सन्' यस्त्वमेवं करोषि हितैषित्वात् यजमानानाम्, सोऽस्माकमिदं नाम कुर्वित्यभिप्रायः॥ एवमत्र मूढाः'—इत्यात्मनिन्दाद्वारेण अग्निः "अमूढः"—इत्यनेन स्तूयते इत्यस्य 'अमूर'शब्दस्य "अमूढः"—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते॥

"शशमानः (३८)—इति, अनवगतम्। "शंसमानः"—इत्यवगमः। "यो वां यज्ञैः शशमानो ह दाशति कविर्होता यजति

मन्मसाधनः । उपाहतं गच्छथो वीथो अध्वरमच्छा गिरः सुमतिं गन्तमस्मयू ॥"—इति (ऋ० सं० २, २, २१, २)। दीर्घतमस आर्षम् । जगतीच्छन्दः । 'यः' यजमानः, युवां हे मित्रावरुणौ ! 'यज्ञैः' निमित्तभूतैः 'शशमानः' "शंसमानः" स्तुवन् 'दाशति' ददाति हवींषि युवाभ्याम् । 'कविः' क्रान्तदर्शनः, 'होता' आह्वाता 'यजति' । 'मन्मसाधनः' मननसाधनः, विज्ञानसाधन इत्यर्थः । आह,—तस्य किम् ? इति, उच्यते,—'उपाहतं गच्छथः' प्रत्युपागच्छथः युवाम्, 'वीथः' च 'अध्वरम्' अध्वाश्रितानि हवींषि । वयमपि च एवङ्गुणविशिष्टा एव ? यतो ब्रूमः,—'सुमतिं' शोभनप्रज्ञं यजमानम् अनुलक्ष्य 'अच्छा गिरः' एता अस्मद्गिरः आभिमुख्येन 'गन्तम्' गन्तुमिच्छथो युवाम् । 'अस्मयू' अस्मान् कामयमानावित्यर्थः ॥ एवमत्र 'यज्ञैः शशमानः'—इति यज्ञसम्बन्धात् शब्दसारूप्याच्च "शशमानः=शंसमानः"—इत्येवमुपपद्यते ॥

"देवो देवाच्या, कृपा (३६)"—इति, एते अनवगते । देवशब्दोऽनयोरेव उपलक्षणार्थोऽत्र समाम्नातः । देवः, देवाच्या, कृपा,—इति त्रीणि एतानि पदानि । 'देवाच्या'—इत्यस्य "देवान् प्रत्यञ्चितया"—इत्यर्थप्रतीतिः । 'कृपा'—इत्यस्यापि "कल्पितया"—इत्येवमर्थप्रतीतिः । "अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तं वसुं सूनुं सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम् । य ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा । घृतस्य विभ्राष्टिमनुवष्टि शोचिषाजुह्वानस्य सर्पिषः ॥"—इति (ऋ० सं० २, १, १२, १) । परुच्छे-

परस्यार्षम् ।। अतिच्छन्दाः अत्यष्टिः। अग्निचयने इष्टकोपधाने विनियुक्ता। 'अग्नि' 'होतारम्' आह्वातारम् देवानाम् 'मन्ये'। 'दास्वन्तं' दानवन्तं दातृतमम्, 'वसुं' वासयितारं सर्वस्य जगतः। 'सूनुं'—'सहसः' बलस्य पुत्रम्, 'जातवेदसं' जातप्रज्ञानम्। 'विप्रं न जातवेदसम्' विप्रमिव जातप्रज्ञानम्, यथा हि कश्चित् कश्चिन्मनुष्यं समानपृष्ठोदरपाणिपादं विप्राप्तज्ञानं यथावत् जानीयात्, एवमहमग्निं यथावज्जाने। 'यः' अग्निः, स्वध्वरः' शोभनयज्ञः 'देवः'। 'ऊर्ध्वया' 'कृपा' कृपया सामर्थ्याख्यया कल्पितया, 'देवाच्या' देवान् प्रत्यश्चितया गत्या, 'घृतस्य' 'विभ्राष्टिं' विभ्रंशम् 'अनुवष्टि' आहुतिप्रक्षेपम्। 'शोचिषा' ज्वालया अनुकामयते वाञ्छति। "वष्टि"—इति कान्तिकर्मसु पठितम्। 'आजुह्वानस्य' उपरि हूयमानस्य 'सर्पिषः' सर्पणशीलस्य। यमग्निमहमेवं जाने, यश्चैवङ्गुणयुक्तः, स इदं नामास्माकं करोत्वित्यभिप्रायः॥ एवमत्र "देवाच्या, कृपा"—इत्येतौ शब्दौ देवान् प्रत्यक्तया कल्पितयेत्येवमुपपद्यते, शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च ॥ ५ (८) ॥

अश्रवं हि भूरिदावत्तरा वां विजामातुरुत वा घा स्यालात्। अथा सोमस्य प्रयती युवभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम् ॥ अश्रौषं हि बहुदातृतरौ वां विजामातुरसुसमाप्ताज्जामातुर्विजामातेति शश्वद्दाक्षिणाजाः क्रीतापतिमाचक्षतेऽसुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतो जामाता जा अपत्यं

तन्निर्मातोत वा घा स्यालादपि च स्यालात् स्याल आसन्नः संयोगेनेति नैदानाः स्याल्लाजानावपतीति वा लाजा लाजतेः स्यं शूर्पं स्यतेः शूर्पमशनपवनं शृणातेर्वाथ सोमस्य प्रदानेन युवाभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यं नवतरमोमास इत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः ॥ ६ (९) ॥

इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ६, २ ॥

"विजामातुः (४०)"—इति, अनवगतम्। उपसर्गस्यापरिसमाप्त्यर्थे वृत्तिरत्रानवगमः। "असुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतः" इति भाष्यकारो निराह्य विगतजामातृभाव इव च, यो प्राप्तजामातृभावः स विजामातेत्युच्यते, स हि दाक्षिणात्येषु प्रसिद्धः। "अश्रवं हि ०—० जनयामि नव्यम् ॥"—इति (ऋ० सं० १, ७, २८, २)। कुत्सस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। "अश्रौषम्" अहम् युवाम्। हे 'इन्द्राग्नी! 'भूरिदावत्तरा' भूरिदातारौ। कुतः? 'विजामातुः' "असुसमाप्तात् जामातुः" यो हि असमाप्तजामातृभावो भवति, स जामातृगुणहीनत्वात् बहुदानेन कन्या पितॄनाराध्य तेभ्य आत्मानं रोचयति। ततोऽपि बहुतरस्य धनस्य दातारावहमश्रौषं भवन्तौ। "उत वा घा स्यालात्"। "घा"—इत्यनर्थकः। 'स्यालात्' अपि बहुदातारौ युवामहमश्रौषं भवन्तौ, स्यालोऽपि हि भगिनीप्रियचिकीर्षया बह्वेव ददाति! यत एवमहमश्रौषं भवन्तौ, एतस्मात् कारणात्

'सोमस्य' 'प्रयती' प्रदानेन, हे इन्द्राग्नी . 'युवाभ्यां' 'स्तोमं' 'जनयामि' उच्चारयामि, 'नव्यं' नवतरमन्येभ्यः स्तोमेभ्यः॥ एवमत्र 'विजामातृ'शब्देन "असुसमाप्तजामातृभावः" उच्यते, तस्य बहुदातृत्वादित्युपपत्तिः ॥

"विजामातेति" "शश्वत्" प्रसिद्धमेतत् "दाक्षिणात्याः क्रीतापतिमाचक्षते" तस्य निर्गुणत्वादात्मनः क्रीणाति कन्यामात्मनो भार्य्यार्थी। तस्मात् "असुसमाप्त इव" असौ "वरोऽभिप्रेतः॥. "जामाता"। "जा अपत्यम्, तन्निर्माता" जामाता, स्त्रीत्वं हि मैथुनेन व्यवहारेणासौ निर्मिणोति, तेनासौ दुहितुः पतिर्जामाता भवति ॥ "स्यालः आसन्नः संयोगेनेति" "नैदानाः" निदानविदो मन्यन्ते। अथ "वा" स्यम्"—इति "शूर्पम्" उच्यते, "स्यात्" तस्मादसौ गृहीत्वा विवाहे "लाजानावपति" तस्मात् स्याल उच्यते। "स्यं शूर्पम्" "स्यतेः (दि० प०)" धातोः प्रक्षेपणार्थस्य, तेन हि तुषाः क्षिप्यन्ते ॥ "शूर्पम् अशनपवनम्" तेन ह्यशनं पूयते। "शृणातेः (क्र्या० प०)" तद्धि शरमयं भवति ॥

"ओमासः (४१)"—"इति" एतत् पदम् "उपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः" सप्तदशेऽध्याये "ओमासश्चर्षणीधृतः"—इत्यत्र ॥ ६(६)॥

इति निरुक्तवृत्तावेकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)
द्वितीयः पादः ॥ ६, २ ॥

——

तृतीयः पादः ।

सो॒मान॒ं स्वर॑णं कृणु॒हि ब्र॑ह्मणस्पते । क॒क्षीव॑न्तं॒ य औ॑शि॒जः ॥ सोमानां सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तमिव य औशिजः कक्षीवान् कक्ष्यावानौशिज उशिजः पुत्र उशिग्वष्ठेः कान्तिकर्मणोऽपि त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानां सोतारं मां प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते ॥ १ (१०) ॥

"सोमानम् (४२)"—इति, अनवगतम्। "सोतारम्"—इत्यवगमः। "सो॒मान॒ं स्वर॑णं ०—० य औ॑शि॒जः"। मेधातिथेः काण्वस्यार्षम्। अग्न्युपस्थाने विनियुक्ता, "सोमानं स्वरणमिति ब्राह्मणस्पत्ययोपतिष्ठेत"—इति ह्युक्तम्। सोमानम्' अनेकेषां "सोमानां" "सोतारम्" अभिषोतारम्, माम्, 'स्वरणं' शब्दयितारम्, सुयशस्विनं 'कृणुहि' कुरु हे 'ब्रह्मणस्पते!' कथं च पुनः "प्रकाशनवन्तं कुरु"? इति,—"क॒क्षीव॑न्तं॒ य औ॑शि॒जः"। लुप्तोपममेतत्। 'यः' 'औशिजः' कक्षीवान्, तमिव। अत्र करोतिसम्बन्धात् "प्रकाशनवन्तम्"—इत्येतदध्याहृतं भाष्यकारेण। 'कक्षीवान्' "कक्ष्यावान्" कक्ष्यया तद्वान्। "अपि त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्" स हि कक्षे उत्पन्नः, तदुत्पत्तिसंयोगात् कक्षीवान्। 'औशिजः' "उशिजः पुत्रः"। "उशिक्" पुनः

"वष्टेः" कान्त्यर्थस्य। एवमत्र 'सोमानम्'—इत्यस्य शब्दसारूप्यात् "सोतारम् सोमानाम्"—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते॥

अपि चैवमन्यथा स्यात्,—योऽहं सोमानां सोता, कक्षीवान् औशिजः, तमेवङ्गुणविशिष्टं मां प्रकाशनवन्तं कुरु हे ब्रह्मणस्पते! ॥ १ (१०)॥

इन्द्रासोमा समघशंसमभ्य१ घं तपुर्ययस्तु चरुरग्निवा इव। ब्रह्मद्विषे क्रव्यादे घोरचक्षसे द्वेषो धत्तमनवायं किमीदिने॥ इन्द्रासोमावघस्य शंसितारमघं हन्तेनिर्ह्रसितोपसर्ग आहन्तीति तपुस्तपतेश्चरुर्मृच्चयो भवति चरतेर्वा समुच्चरन्त्यस्मादापो ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्ट्रे क्रव्यमदते घोरचक्षसे घोरख्यानाय क्रव्यं विकृत्ताज्जायत इति नैरुक्ता द्वेषो धत्तमनवायमनवयवं यदन्ये न व्यवेयुरद्वेषस इति वा किमीदिने किमिदानीमिति चरते किमिदं किमिदमिति वा पिशुनाय चरते पिशुनः पिंशतेर्विपिंशतीति ॥२(११)॥

"अनवायं (४३)" "किमीदिने (४४)"—इति, एते अनवगते। 'अनवायम्'—इत्यस्य "अनवयवम्"—इत्यवगमः। "किमीदिने" —इत्यस्य "किमिदङ्किमिदङ्कारी पिशुनः"॥ "इन्द्रासोमा समघशंस०—०मनवायं किमीदिने॥"—इति (ऋ० सं० ५, ७, ५२)। वसिष्ठस्यार्षम्। हे "इन्द्रासोमौ!" सन्तापन्तं भवन्तौ,

'अघशंसं' पापस्य, "शंसितारम्" 'अभ्यघं' पापमेव कर्तुमाभिमुख्येन नित्यकालमेव योऽवस्थितः, तं सन्तापयत्यम्। स च 'तपुः' युवाभ्यां सन्ताप्यमानः, "चरुरग्निवाँ इव" चरुरिव अग्निसंयुक्तः 'ययस्तु' क्षयं यात्वित्यर्थः। किञ्च, 'ब्रह्मद्विषे' "ब्राह्मणद्वेष्ट्रे" 'क्रव्यादे' क्रव्यमदते पृष्ठमांसभक्षयित्रे, 'घोरचक्षसे' घोरदर्शनाय, 'द्वेषः' सर्वलोकद्वेष्यतां 'धत्तम्' युवाम्। 'अनवायम्' "अनवयवं" सकलमित्यर्थः॥ अथ "वा" "यदन्ने" 'अतद्रुहः' "अद्वेषसः" अद्वेष्टारः "न व्यवेयुः" व्यवेतुं वियोजयितुं घटमाना अपि न शक्नुयुः, तादृशं द्वेषो धत्तम्। 'किमीदिने' "पिशुनाय"—इत्यर्थः॥ एवमत्र 'अनवायम्'—इत्यस्य "अनवयवम्" अवियोजनं वा—इत्यर्थप्रतीतिः, तथाभीष्टत्वात्॥

किमिदी च पिशुनः, स हि "किमिदानीम्" वर्त्तते "इति" एवमन्वेषमाणः "चरते" अथ "वा" "किमिदं" वर्त्तते "इति" एवमन्वेषमाणः "चरते" स हि तस्य स्वभावः॥ "चरुः, मृच्चयो भवति" मृदादिसञ्चितो भवति। "चरतेर्वा" "समुच्चरन्ति" हि "अस्मादापः"। "क्रव्यं" मांसम्, तद्धि "विकृत्ताज्जायते"॥ "पिशुनः" "पिंशतेः (तु॰ प॰)" धातोः, स हि स्वल्पमपि पापं "विपिंशति" विपुष्यतीत्यर्थः॥ २ (११)॥

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवाँ इभेन। तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः॥ कुरुष्व पाजः पाजः पालनात् प्रसितिमिव

पृथ्वीं प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं वा याहि राजेवामा-त्यवानभ्यमनवान् स्ववान्वेराभृता गणेन गतभयेन हस्तिनेति वा तृष्व्यानु प्रसित्या द्रूणानस्तृष्वीति क्षिप्रनाम तरतेर्वा त्वरतेर्वासितासि विध्यरक्षसस्तपिष्ठैस्तप्ततमैः प्रपिष्ठतमैरिति वा। यस्ते गर्भममी वा दुर्णामा योनिमाशये। अमीवाभ्यमनेन व्याख्यातो दुर्णामा क्रिमिर्भवति पापनामा कृमिः क्रव्ये मेद्यति क्रमतेर्वा स्यात्सरणकर्मणः क्रामतेर्वा। अतिक्रामन्तो दुरितानि विश्वा। अतिक्रममाणा दुर्गतिगमनानि सर्वाण्यप्वा यदेनया विद्धोऽपवीयते। व्याधीर्वा भयं वा। अप्वे परेहीत्यपि निगमो भवेत्यमतिरमामयी मतिरात्ममयी। ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतदित्यपि निगमो भवति। शुष्टीति क्षिप्रनामाशु अष्टीति ॥ ३ (१२)॥

"अमवान् (४५)"—इति, अनवगतमनेकार्थश्च। "कृणुष्व पाजः ०—० रक्षसस्तपिष्ठैः ॥—इति (ऋ० सं० ३, ४, २३, १)। वामदेवस्यार्षम्। अग्निचयने पुरुषव्याघारणे विनियुक्ता, "राक्षोघ्नेन व्याघारयेत्"—इति ह्युक्तम्॥ हे भगवन्नग्ने! 'कृणुष्व' "कुरुष्व" एतदात्मीयं 'पाजः' बलम्, 'प्रसितिं न' "प्रसितिमिव" वागुरातन्तुमिव, जालमिव वा। 'पृथ्वीं' विस्तीर्णाम्। तत एवमेतत् विस्तीर्णं कृत्वा 'याहि' त्वं रक्षांस्यभिमुखः। कथं च

पुनर्याहि ? राजा इव' यथा राजा यायात् 'अमवान्' "अमात्यवान्" रीतियुक्तो विजयाय, तथा त्वं याहि। अथवा यथा "अभ्यमनवान्" रोगभूतः परेभ्यो भयदाता यायात्, तथा याहि। अथवा यथा "स्ववान्" आत्मवित्तवान् सुभृतसैन्यो यायाद् विजयाय, तथा याहि। 'इभेन' "इराभृता" अन्नभृतेन "गणेन" सुपुष्टेन युक्तो यथा राजा यायात्, तथा याहि। अथ वा 'इभेन' "गतभयेन" शूरेण "हस्तिना" यथा यायात् तथा याहि। किञ्च "तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानः। क्षिप्रमनु प्रसृतया गत्या, सन्ततया गत्या। 'गृणानः' रक्षांसि हिंसन् याहि। कस्मात् पुनरेवमुच्यते ? इतः,—यस्मात् 'अस्ता असि' "असिया" क्षेप्ता त्वं रक्षांसि प्रति दीप्तयाः अर्चिषः। स त्वमेवमागत्य 'विध्य' एतान् "रक्षसः" अस्मच्छत्रून् 'तपिष्ठैः' "तप्ततमैः" अर्चिभिः॥ एवमत्र राजोपमानसम्बन्धात् "अमवान् = अमात्यवान्"—इत्येवमाद्युपपद्यते॥

'पाजः'—इति बलनाम, "पालनात्" तेन हि पाल्यते। 'प्रसितिः'—"प्रसहनात्" "तन्तुर्वा जालं वा" उभाभ्यामपि ताभ्यामभिभूयन्ते मृगाश्चमत्स्याश्च॥

"अमीवा (४६)"--इति, अनवगतम्। "अभ्यमनेन" "अभ्यमनवान्"-इति यदुक्तमाधस्त्ये मन्त्रे, अनेनैव तत् "व्याख्यातम्"। "यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये। अग्निष्टं ब्रह्मणः, सह निष्क्रव्यादमनीनशत्॥"—इति (ऋ० सं० ८, ८, २०, २)। रक्षोहा नाम ब्राह्मणः, तस्येयमार्षम्। पुत्रकामस्य षडाहुतो नाम स्थालीपाकः, तत्रैयं विनियुक्ता। 'यः' 'ते' तव हे स्त्रि! 'गर्भम्'

'अमीवा' रोगभूतः, 'दुर्णामा' "पापनामा क्रिमिः" पापप्रदेशे जतः परिणतः उत्पन्नः, 'योनिम्' 'आ' गत्य 'शये' शेते गर्भहिंसिता। 'तम् अग्निः' ब्रह्मणा सह 'निर् अनीनशत्' नाशयतु। 'क्रव्याद्' मांसभक्षयितारम्॥ एवमत्र 'अमीवा'—इत्यस्य "क्रिमिः" अभिधेयः, क्रिम्युपहते हि योनौ गर्भो न सम्भवतीत्युपपत्तिः॥

"दुरितम् (४७)"--इति, अनवगतम्। "दुर्गतिगमनम्"—इति अर्थप्रतीतिः। "वैश्वदे॒वीं सू॒नृता॒मार॑भध्व शु॒द्धा भव॑न्तो य॒ज्ञिया॑सः पाव॒काः। अ॒ति॒क्राम॑न्तो दु॒रि॒ता॒नि॒ विश्वा॑ श॒तं हिमा॑ः सर्व॑वीरा मदेम"। वैश्वदेवीं वाचं 'सूनृतां' सत्याम् 'आरभध्वम्' उपक्रमध्वम् वक्तुम्। तयैवंलक्षणया वाचा 'शुद्धाः' इह अनभिशस्ताः पूताश्चपरलोके भवथ। 'यज्ञियासः' यज्ञियाः यज्ञसम्पादिनः। किञ्च, 'अतिक्रामन्तः' अतिक्रममाणा वयम्। तस्या वाचो माहाभाग्येन। 'दुरितानि' दुर्गतिप्रापकाणि कर्माणि, 'विश्वा' विश्वानि। 'शतं हिमाः' शतं हेमन्तानां 'सर्ववीराः' अनवखण्डितपुत्रपौत्राः 'मदेम' हृष्येमेत्यर्थः॥ एवमत्रातिक्रमणसम्बन्धात् "दुरितम्=दुष्कृतम्"—इत्युपपद्यते, तस्य हि अतिक्रमणमभीष्टमिति॥

"अप्वा (४८)"—इति, अनवगतम्। अपव्ययति'—इत्यवगमः। रोगजातिर्वा अभिधेया भयजातिर्वा, तया हि "विद्धः अपवीयते" अपवेष्ट्यते प्राणैः। "अमीषां चित्तम् (ऋ० सं० ८, ५, २३, ६)"—इति उपरिष्टाच्छेषः॥

"अमतिः (४९)—इति, अनवगतम्। "अमामयी मतिः" अमतिः। एवमपि न प्रतीयत इत्याह,—"आत्ममयी" यस्य

मतिः असावमतिरित्युच्यते। कश्चासौ ? आदित्यः, तस्य
३ २उ ३१ २ २.१ २ ३क २र
हि आत्मप्रकाशमयी मतिः। "अभि त्यं देवं सवितारमोण्योः
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ २ २ ३ २
कविक्रतुमर्चामि सत्यसवं रत्नधामभि प्रियं मतिम्।
३३उ ३ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २
ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत्सवीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत
३ १ २ ३ १ २
सुक्रतुः कृपा स्वः॥"—इति (सा० छ० आ० ५, २, ३, ८)।
नकुलस्यार्षम्। अतिच्छन्दाः, अष्टिः। प्रवर्ग्ये शस्यते, सोम-
सम्माने चाध्वर्य्यवे विनियुक्ता। 'अभि अर्चामि' 'त्यं' त ्अहम्,
'देवं' 'सवितारम्'। 'ओण्योः' द्यावापृथिव्योः यान्यन्तरा भूतानि
वर्त्तन्ते, तेभ्यः सर्वेभ्यः सकाशात्। 'कविक्रतुं' क्रान्तप्रज्ञानम्,
सत्यसवं' सत्याभ्यनुज्ञम्, 'रत्नधां' रमणीयानां धनानां दातारम्,
'अभि मतिम्' अभिमन्तारं सर्वार्थानाम्, ईश्वरत्वात्, 'प्रियं' च
सर्वभूतानाम्। 'ऊर्ध्वा' 'यस्य' सवितुः 'अमतिः' आत्मप्रकाश-
मयी मतिः। आह,—कतमा पुनरसावूर्द्धा ? इति,—'भाः' याः
'अदिद्युतत्' अद्योतयत्। तम् अभ्यर्चामि। किञ्च, सवीमनि'
प्रसवे यस्य सर्वमिदं प्रवर्त्तते, 'हिरण्यपाणिः' रश्मिपाणिः सर्वमिदं
जगत् 'अमिमीत' निर्मितवान्। 'सुक्रतुः' सुकर्मा। 'कृपा' स्वया
सामर्थ्यकल्पनया। 'स्वः' आदित्यः, सु अरण इत्यर्थः॥
एवमत्र 'अमति'शब्देन आत्मप्रकाशगत आदित्यस्य विज्ञानमुच्यते,

स हि प्रकाशसतत्व एव नान्यत् प्रकाशान्तरमपेक्षत इत्युपपत्तिः ॥

"श्रुष्टी (५०)"—इति, अनवगतम्, "पुरन्धिः (५१)"—इति च। श्रुष्टीत्यस्य 'श्वशनम्'—इत्यवगमः, पुरन्धिरित्यस्यापि पुरां धीः—इत्यवगमः ॥ ३ (१२) ॥

ताँ अध्वर उशतो यक्ष्यग्ने श्रुष्टी भगन्नासत्या पुरन्धिम्। तानध्वरे यज्ञ उशतः कामयमानान् यजाग्ने श्रुष्टी भगन्नासत्यौ चाश्विनौ सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः सत्यस्य प्रणेतारावित्याग्रायणो नासिकाप्रभवौ बभूवतुरिति वा पुरन्धिर्बहुधीस्तत्कः पुरन्धिर्भगः पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकमिन्द्र इत्यपरं स बहुकर्मतमः पुरां च दारयितृतमो वरुण इत्यपरं तं प्रज्ञया स्तौति। इमामू नु कवितमस्य मायामित्यपि निगमो भवति। रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः ॥ समिद्धस्य रुशददर्शि पाज इत्यपि निगमो भवति ॥ ४ (१३) ॥

ते हि यज्ञेषु यज्ञियास ऊमाः सधस्थं विश्वे अभिसन्ति देवाः। ताँ अध्वर ०—० पुरन्धिम् ॥"—इति (ऋ० सं० ५, ४, ६, ४)। वसिष्ठस्यार्षम्। वैश्वदेवी। त्रिष्टुप्। 'ते' ये 'विश्वेदेवाः' 'यज्ञेषु' 'यज्ञियासः' यज्ञसम्पादिनः, 'ऊमाः' अवितारो रक्षितारः,

अवनीया वा तर्पणीयाः, 'सधस्थं वैश्वदेवं समानं स्थानम् 'अभि सन्ति' अभितिष्ठन्ते। किं तेषाम् ? इति,—'तान्' विश्वान् देवान् हे "अग्ने!" एतस्मिन् 'अध्वरे' "यज्ञे" 'उशतः' स्वमंशं, "कामयमानान्" 'श्रुष्टी' "क्षिप्रम्" अविलम्बमानः 'यक्षि' "यज" 'नासत्या' "नासत्यौ चाश्विनौ" यज, 'पुरन्धिम्' च यज॥ एवमत्र यागस्य विघ्नभयात् क्षिप्रस्येष्टत्वात् "श्रुष्टि·इति क्षिप्रनाम"—इत्युपपद्यते। अन्यत्र हि वक्ष्यति "श्रुष्टीवरीः=सुखवरीः" इति, तस्मादेतदनेकार्थमपि भवति॥

"सत्यौ एव नासत्यौ—इति" "और्णवाभः" आचार्य्यो मन्यते। तौ हि सत्यमेव ब्रूतः, न कदाचिदप्यसत्यम्। तस्मान्नासत्यावित्युच्यते। द्विः प्रतिषेधः प्रकृतिमापादयति। अथवा "सत्यस्य" उदकस्य, यज्ञस्य वा "नेतारौ" नासत्यौ, तथाहि "आग्रायणः" आचार्य्यो मन्यते। अथ "वा" ऐतिहासिकपक्षेण "नासिकाप्रभवौ बभूवतुरिति"॥

"पुरन्धिः"। पुरन्धिशब्दोऽत्र गुणपदत्वात् सन्दिह्यते इति विचार्य्यते।—"तत्कः पुरन्धिः ?"—इति। "भगः" अत्र "पुरस्तात्"—'श्रुष्टी भगम्'—इति, "तस्य" अयम् "अन्वादेशः"—"इत्येकम्" आचार्य्यमतम्। नासत्यावनन्तरावपि सन्तौ न सन्दिह्येते द्विवचनवाच्यत्वात् तयोः,—एकवचनान्तत्वात् 'पुरन्धि' शब्दस्य च। "इन्द्रः" उक्तः स्यात् पुरन्धिशब्देन,—"इत्यपरं" मतम्। किङ्कारणम् ? "स" हि इन्द्रः "बहुकर्मतमः" अन्येभ्यो देवेभ्यः। "धीः"—इति कर्मनामसु पठितम्, तद्यस्यपुरु बहु स

पुरन्धिः, स चेन्द्रः। तस्मात् पुरन्धिः इन्द्रः—इत्युपपद्यते। अथवा अन्येन पुरन्धित्वमिन्द्रस्य स्यात्,—"पुरां च दारयितृतमः" मेघपुरो ह्यसावेव दारयति। "वरुणः" पुरन्धिशब्देनोच्यते,—"इत्यपरम्" मतम्। किङ्कारणम्? "तं" हि अन्यत्रापि मन्त्रदृक् "प्रज्ञया" बुद्ध्या "स्तौति"। अद्यथा,—"इमामू नु कवितमस्य मायां महीं देवस्य न किरा दधर्ष। एकं यदुद्ना न पृणन्त्येनी रासिञ्चतीरवनयः समुद्रम्॥"—इति (ऋ० सं० ४, ४, ३१, १)। अत्रेरार्षम्। वारुणी। त्रिष्टुप्। 'इमां' 'मायां' प्रज्ञां 'कवितमस्य' मेधावितमस्य द्योतमानस्य 'महीं' महतीं मायां 'न किरा दधर्ष' न कश्चिदप्याधर्षयितुं शक्नोति। कतमां मायाम्? इति,—'एकम्' एतं सन्त वरुणम् आदित्यम्, 'यत्' एता 'उद्ना' उदकेन रश्मिना नद्यः 'एनीः' गमनशोलाः सततमुदकमादाय आदित्यमण्डलं गच्छति। एवं नामाहर्निशमेता गच्छन्त्यः 'अवनयः' नद्य इव 'समुद्रं' सिञ्चन्त्यः 'न पृणन्ति' न प्रीणयन्ति बुद्ध्या। तेषां रश्मीनाञ्च मायाम् एवंलक्षणां भगवतो वरुणस्य 'आधर्षयितुम्' अभिभवितुं विज्ञातुं न शक्नोति कश्चिदपि कथयितुम् कथमप्ययं न सम्पूर्य्यत इति॥ एवमत्र वरुणः प्रज्ञया स्तूयते, धीरिति च प्रज्ञानाम, सा यस्य पुर्वी बह्वी, स पुरन्धः। वरुणश्च प्रज्ञया स्तूयते, तस्मात् "वरुणः=पुरन्धिः"—इत्युपपद्यते॥

"रुशत् (५२)"—इति, अनवगतम्। "रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः"—इति निर्वचनम्। "रोचनम्"—इत्यवगमः। "अबोधि होता यजथाय देवानूर्ध्वो अग्निः सुमनाः प्रातरस्थात्। समिद्धस्य

रुशददर्शि पाजो महान् देवस्तमसो निरमोचि ॥"—इति (ऋ० सं० ३, ८, १२, २)। गविष्ठिरबुधयोरार्षम्। आग्नेयी। त्रिष्टुप्। अग्निचयने इष्टकोपधाने विनियुक्ता। 'अबोधि होता' बुध्यते होता 'अग्निः' 'यजथाय' यजमानाय, यष्टव्यतया 'देवान्'। 'ऊर्ध्वः' ज्वलनक्रियायोगात्। 'प्रातः अस्थात्' अग्निहोत्रिणां गृहेषु योऽवतिष्ठते, 'सुमनाः' च शोभनमनाः। 'समिद्धस्य' च यस्य 'रुशत्' रोचिष्णुर्वर्णः 'अदर्शि' दृश्यते। 'पाजः' च बलं यस्य 'अप्रमितम्' यश्च प्रभावतः 'महान्'। 'तमसः' च सर्वमिदं 'निरमोचि' निर्मोचयति, बुध्यते देवान् यष्टव्यतया ॥ एवमग्न्यधिकारादत्र शब्दसारूप्यात् "रुशत्"—"इति" एतत् "वर्णनाम"—इत्युपपद्यते ॥ ४ (१३) ॥

अस्ति हि वः सजात्यं रिशादसो देवासो अस्त्याप्यम्। अस्ति हि वः समानजातिता रेशयदारिणो देवा अस्त्याप्यमाप्यमाप्नोतेः सुदत्रः कल्याणदानः। त्वष्टा सुदत्रो विदधातु राय इत्यपि निगमो भवति। सुविदत्रः कल्याणविद्यः। आग्ने याहि सुविदत्रेभिरर्वाङित्य पि निगमो भवत्यानुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं भवति। स्तृणन्ति बर्हिरानुषगित्यपि निगमो भवति। तुर्वणिस्तूर्णवनिः। स तुर्वणिर्महाँ अरेणुपौंस्य इत्यपि निगमो भवति। गिर्वणा

देवो भवति गीर्भिरेनं वनयन्ति। जुष्टं गिर्वणसे बृहदित्यपि निगमो भवति ५ ॥ (१४)॥

"रिशादसः (५३)"—इति, अनवगतम्। "रैशयदासिनः"—इत्यवगमः। "अस्ति हि वः ०—०अस्त्याप्यम्। प्रणः पूर्वस्मै सुविताय वोचत मक्षु सुम्नाय नव्यसे॥"—इति (ऋ० सं० ६, २, ३२, ५)। मनोर्वैवस्वतस्येयमार्षम्। सतो बृहती। वैश्वदेवे सूक्ते। हे 'रिशादसः' "रैशयदासिनः" ! 'देवासः' देवाः! यो हि रैशयति हिंसावान् भवति, तस्मै त आयुधान्यस्यन्ति। "रैशयदारिणः"—इति केचिदधीयते निर्वचनम्, तेषां रैशयन्तं हिंसन्तं दारयन्तीत्यर्थः। 'अस्ति'. 'सः' युष्माकं 'सजात्यं "समानजातिता" देवत्वम्, 'अस्ति' च युष्माकम् 'आप्यम्। आप्तव्यं मनुष्यैः, ईश्वरा यूयमित्यभिप्रायः। यत एवमतो ब्रवीमि,—'प्रवोचत' यूयम् अस्मभ्यमनुजानीत। 'सुविताय' सुगताय, 'सुभोगाय' स्थानाय, 'सुम्नाय' सुखाय च पूर्वस्मै स्वभूताय, 'नव्यसे' नवतराय। कथं च पुनः प्रवोचत ? इति,—'मक्षु' क्षिप्र' मित्यर्थः। एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "रिशादसः 'रैशयदासिनः' रैशयदारिणो वा"—इत्युपपद्यते॥

"सुदत्रः (५४)"—इति, अनवगतम्। 'सुदानः'—इत्यवगमः। "ता नो रासन्नातिषाचो वसून्या रोदसी वरुणानी शृणोतु। वरुत्रीभिः सुशरणो नो अस्तु त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायः॥"—इति (ऋ० सं० ५, ३, २७, २)। वसिष्ठस्यार्षम्। दशरात्रस्य

चतुर्थेऽहनि तृतीयसवने वैश्वदेवशस्त्रे द्विपदा एताः शस्यन्ते। 'ताः' देव्यः, 'नः' अस्मभ्यं रासन्' 'वसूनि' ददत्वित्यर्थः। किंलक्षणाः देव्यः ? 'रातिषाचः' हविर्दानं याः सचन्ते सेवन्ते। किञ्च, आभिमुख्येन स्थित्वा 'रोदसी' रुद्रस्य पत्नी 'शृणोतु' 'वरुणानी' च। किञ्च, 'वरुत्रीभिः' वरयितव्याभिः सहितः 'सुशरणः' स्वाश्रयणः 'नः' अस्माकम् 'अस्तु'। 'त्वष्टा' 'सुदत्रः' "कल्याणदानः" विदधातु' च अस्माकम् 'रायः' धनमित्यर्थः॥ एवमत्र 'रायः'-सम्बन्धात् "सुदत्रः = कल्याणदानः"—इत्युपपद्यते॥

"सुविदत्रः (५५)"—इति, अनवगतम्। सुविद्यः'—इत्यवगमः। "कल्याणविद्यः"—इत्यभिधेयवचनम्। "ये तातृषुर्देवत्रा जेहमाना होत्राविदः स्तोमतष्टासो अर्कैः। आग्ने याहि सुविदत्रेभिरर्वाङ् सत्यैः कव्यैः पितृभिर्घर्मसद्भिः॥"—इति ऋ० सं० ७, ६, १८, ४)। शङ्खस्य यामायनस्यार्षम्। त्रिष्टुप्' पैत्री। पितृयज्ञे स्विष्टकृद्याज्यैषा। 'ये' 'तातृषुः' स्तीर्णवन्तः, 'देवत्रा' देवान् प्रति 'जेहमानाः' गच्छन्तः, 'होत्राविदः' स्तुतिविदः, 'स्तोमतष्टासः' स्तोमकर्त्तारः 'अर्कैः' मन्त्रैः स्तोमकर्त्तारः। य एवंलक्षणाः पितरः, तैः साकम् 'आयाहि'। हे 'आग्ने !' 'सुविदत्रेभिः' "कल्याणविद्यैः" 'अर्वाक्' अस्मानाभिमुख्येन' तैश्च साकम्। एवङ्गुणयुक्तैः 'पितृभिः' आगत्य 'सत्यैः' एतैः यथावत्संस्कृतैः 'कव्यैः' पितृदेवत्यैः 'घर्मसद्भिः' यज्ञसादिभिः हविर्भिस्तृप्तिमुपयाहि। अथवा सत्यवादिभिः पितृभिः कव्यवाहैः

साकमायाहीति । एवं पितृविशेषणत्वेनैव योज्यमेतदपि पद्द्वयम् ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यात् 'सुविदत्र'शब्दः "कल्याणविद्य" वाचीत्युपपद्यते ॥

"आनुषक् (५६)"—इति, अनवगतम् । "अनुषक्तम्"—इत्यवगमः । "नामानुपूर्वस्य"—इत्यर्थवचनम् । "आ घा ये अग्निमिन्धते स्तृणन्ति बर्हिरानुषक् । येषामिन्द्रो युवा सखा ॥"—इति (ऋ० सं० ६, ३, ४२, १) । त्रिशोकस्यार्षम् । बृहतीसहस्रे तृचाशीतिषु विनियुक्ता । 'ये' एव नित्यमग्निम् 'आ' आभिमुख्येनावस्थिताः 'इन्धते' यज्वानः, य एव यज्ञेषु 'बर्हिः' 'आनुषक्' "अनुषक्तं" 'स्तृणन्ति' तेषामेव 'इन्द्रः' 'युवा' नित्यः 'सखा' समानख्यानो याज्ञे कर्मणि भवति, नेतरेषामयज्वनाम् । बर्हिःसम्बन्धात् 'आनुषक्'—इति "नाम" एतत् "आनुपूर्वस्य नाम"-इत्युपपद्यते ॥

"तुर्वणिः (५७)—"—इति, अनवगतम् । "तूर्णवनिः"—इत्यर्थवचनम् । तूर्णं हि यः सम्भजते, स तूर्णवनिता सन् तूर्णवनिरित्युक्तः । "स तुर्वणिर्महाँ अरेणुपौंस्ये गिरेर्भृष्टिर्न भ्राजते तुजा शवः । येन शुष्णं मायिनमायसो मदे दुध्र आभूषु रामयन्नि दामनि ॥"—इति ऋ० सं० १, ४, २१, ३) । इन्द्रस्य सव्यत्वमापन्नस्येयमार्षम् । जगती । ऐन्द्री । वैषुवतेऽहनि निष्केवल्ये शस्त्रे शस्यते । स इन्द्रः तुर्वणिः तूर्णवनिता, इन्द्रो हि स्तोतारं तूर्णं सम्भजते । 'महान्' प्रभावतः । 'अरेणुपौंस्ये' अन्तरिक्षे हि यत् बलं भवति, तत्र न रेणवः सन्ति, तस्मादरेणुपौंस्यमित्युच्यते ।

"पौंस्यम्"—इति बलनामसु पठितम्, तस्मिन् 'अरेणुपौंस्ये' बले अन्तरिक्षे, संग्रामे वा। 'गिरेः भृष्टिः' गिरिश्रृङ्गमिव उच्छ्रितः भ्राजते। 'तुजा' वज्रेण प्रगृहीतेन 'शवः' शविष्ठो बलिष्ठ इन्द्रः। 'येन' वज्रेण 'शुष्णं' शोषयितारम्, 'असुरं' मेघम्, 'मायिनं' प्रज्ञावन्तम् 'आयसः' देवान् प्रति अयनशीलस्य सोमस्य 'मदे' प्राप्ते 'दुध्रः' दुर्द्धरः शत्रुणाम् 'आभूषुः' उपर्य्युपरि आत्मनो भवतुमिच्छन् 'रामयन्नि दामनि' दाम्नीव न्यरमयत्, सुबध्ना-दित्यर्थः॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "तुर्वणिः=तूर्णवनिः" —इत्युपपद्यते॥

"गिर्वणसे (५८)"—इति, अनवगतम्। 'गीर्वणनीयः'—इत्यवगमः। "गीर्भिः" स्तुतिभिः "एनं वनयन्ति" इति अर्थ-वचनम्। "आमासु पक्वमैरय आ सूर्य्यं रोहयो दिवि। घर्मं न सामन्तपता सुवृक्तिभिर्जुष्टं गिर्वणसे बृहत्॥"—इति (ऋ० सं० ६, ६, १२, ७)। नृमेधसः प्रियमेधसो वा इयमार्षम्। बृहती। ऐन्द्रे सूक्ते। 'आमासु' अपक्वासु गोषु क्षीरं 'पक्वम्' 'ऐरयः' त्वम् इन्द्र!। तस्मादामा सती पक्वं दुहे इति ह विज्ञायते। तदिदमा-मायां सत्यां गवि श्रृतं पय इति। किञ्च, "आ सूर्य्यं रोहयो दिवि" 'आ रोहयः' 'सूर्य्यं' 'दिवि' द्युलोके इत्यर्थः। एवमिन्द्र-मुक्त्वा स्तोतृनाह'—अस्मै इन्द्राय एवङ्गुणविशिष्टाय 'घर्मं न' घर्म-मिव सुतप्तं सुष्ठु सुगुणं 'सामन्' साम 'तपत' स्थानकरणानु-प्रदानवदुच्चारयतेत्यर्थः। 'सुवृक्तिभिः' शोभनाभिः स्तुतिभिः 'जुष्टं' प्रियं 'गिर्वणसे' इन्द्राय स्तुतिसम्भक्त्रे। कतमत् पुनस्त-

त्साम ? इति,—'बृहत्' तद्धि प्रियमिन्द्रस्य । एवमत्र "गिर्वणाः= देवः" उच्यते, शब्दसारूप्यादित्युपपद्यते ॥ ५(१४) ॥

असूर्त्ते सूर्त्ते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि ॥ असुसमीरिताः सुसमीरिते वातसमीरिता माध्यमका देवगणास्ते रसेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि चक्रुर्वन्ति त आयजन्तेत्यतिक्रान्तं प्रतिवचनम्। अभ्यक् सा त इन्द्र ऋष्टिः। अमाक्तेति वाभ्यक्तेति वा यादृश्मिन् धायि तमपस्यया विदत्। यादृशेऽधायि तमपस्ययाविदत् । उस्रः पितेव जारयायि यज्ञैः। उस्र इव गोपिताजायि यज्ञैः ॥ ६ (१५) ॥

"असूर्त्ते सूर्त्ते (५६)"—इति, एते अनवगते। "असुसमीरिताः" "सुसमीरिते"—इत्यवगमः। "त आयजन्त द्रविणं समस्मा ऋषयः पूर्वे जरितारो न भूमना। असूर्त्ते सूर्त्ते ०—० न्निमानि ॥" —इति (ऋ० सं० ८, ३, १७, ४)। विश्वकर्मणो भौवनस्येयमार्षम्। वैश्वकर्मणीभ्यां जुहोतीति ह्युक्तमग्निप्रणयने, तत्र विनियोगः। 'असूर्त्ताः' असुः प्राणः, प्राणश्च वायुः, "योऽयं वायुः पवत एष प्राणः"—इति ह्युक्तम्, तेन समन्तात् ईरिताः "असुसमीरिताः" वातसमीरिताः इत्यर्थः। के पुनस्ते ? "माध्यमका देवगणाः" मेघाः, इतरे च मरुदादयः। ते वातेन समीर्य्यन्ते वात एव हि तान् वहति। क्व पुनरेतेऽवस्थिताः समीरिताः ?

इति,—'सूर्त्ते' "सुसमीरिते" विक्षिप्ते विस्तीर्णे इत्यर्थः। 'रजसि' अन्तरिक्षलोके 'निषत्ते' निषण्णे इत्यर्थः। समीरिताः किं कुर्वन्ति? इति,—'ये भूतानि समकृण्वन्' समस्तानि कृतवन्तः 'इमानि'। तेषां किम्? इति,—'त आयजन्ते' इति। "अतिक्रान्तं प्रतिवचनम्" प्रतिनिर्देशः प्रतिवचनमुच्यते, स एव पूर्वकाले प्रयोगार्हो यच्छब्दः पश्चात् प्रयुक्तः पश्चात्प्रयोगार्हश्च तच्छब्दः पूर्वं प्रयुक्तो मन्त्रपाठक्रमेण,—तदेतत् भाष्यकारेण प्रदर्शितमस्मिन् मन्त्रे "त आयजन्त इति अतिक्रान्तं प्रतिवचनम्"—इति। त आयजन्त इति अतिक्रान्तं प्रतिवचनम्"—त आयजन्तेत्यस्य पादस्य समासेनैतद्भाष्यकारेण निर्वचनमुक्तम्। "ते रसेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि च कुर्वन्ति" ते मेघाः, रसेन उदकेन, पृथिवीं तर्पयन्तः, भूतानि सर्वाण्युत्पादयन्ति, स्थितिं च एषां कुर्वन्ति। 'आयजन्त' 'द्रविणम्' उदकम्, आभिमुख्येन ददति सर्वमुदकम् 'समस्मै' सर्वस्मिन् भूतजाते। एवं भूतान्युदकेन कुर्वन्ति अनुगृह्णन्ति च। अधुना दृष्टान्तमाह,—'ऋषयः पूर्वे' विश्वसृजः, 'जरितारः न' 'भूमना' भूम्ना कर्मणा वार्षसहस्रिकेण सत्रेण, तैर्हि सर्वो भूतग्रामः पूर्वं सृष्टोऽनुगृहीतश्च। एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च 'असूर्त्ते'-'सूर्त्ते'—इत्येतयोः "असुसमीरिताः"-"सुसमीरिते"—इत्येते शब्दसमाधी उपपद्येते॥

"अम्यक् (६०)—इति, अनवगतम्! "अमाक्ता इति वा, अभ्यक्ता इति वा" शब्दसमाधी। 'ऋष्टिः' अभिधेया' तां हि संग्रामे शत्रवो मन्यन्ते,—मामेषा प्रत्यञ्चिता क्षिप्ता मामेषा

प्रत्यञ्चितेति। अथवा "अभ्यक्तेति वा" अभिगतैव नित्यकालं शत्रून् प्रति भवतीति अभ्यगित्युच्यते। "अभ्यक् सा त इन्द्र ऋष्टिरस्मे सनेम्यभ्वं मरुतो जुनन्ति। अग्निश्चिद्धि ष्मातसे शुशुक्कानापो न द्वीपं दधति प्रयांसि॥"—इति (ऋ० सं० २, ४, ८, ३)। अगस्त्यस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। छन्दोमेषु द्वितीयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते। 'अभ्यक् सा ते' यदैवंलक्षणा रैषणा शक्तिः आभिमुख्येन मेघमञ्चिता त्वया क्षिप्ता भवत्यात्मनस्तव या स्वभूता, अथ तदा मरुतोऽपि तदनुवृत्तयैव हे इन्द्र! 'अस्मे' अस्मदर्थं 'सनेमि' चिरन्तनम् 'अभ्वं' बहुदकमिह पातयितव्यमिति स्वान्यायुधानि मेघविदारणाय 'जुनन्ति' गमयन्ति। किञ्च, सर्वेषामेवायुधानां मध्ये भावत्कैव शक्तिः 'अग्निरिव' 'अतसे' काष्ठे 'शुशुक्कान्' देदीप्यमान एतस्मिन् मेघे आस्ते। किञ्च, 'आपो न द्वीपम्' यथा ता द्वैप्या आपो द्वीपं परिवार्य्यात्मानं धारयन्ति, एवमेतानि मेघ्यानि 'प्रयांसि' उदकानि महत्त्वाद् वृष्टेः तानि मज्जयितुमशक्नुवन्ति द्वीपमिव परिवार्य्य धारयन्ति॥ एवमत्राञ्चतेर्गत्यर्थस्य (भू० प०) 'अभ्यक्'—इत्येतद् वृष्टिसम्बन्धादित्युपपद्यते॥

"यादृश्मिन् (६१)"—इति, अनवगतम्। "यादृशे"—इत्यवगमः। "ज्यायांसमस्य यतुनस्य केतुना ऋषिस्वरं चरति यासु नाम ते। यादृश्मिन् धायि तमपस्यया विदद् य उ स्वयं वहते सो अरं करत्॥"—इति (ऋ० सं० ४, २, २४, ३)। अवत्सारस्येयमार्षम्। जगती। आग्नेयी। "तम्प्रत्नथा"—इत्येतस्मिन् सूक्ते।

उपहव्ये तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्यते। 'ज्यायांसं' महत्तरम्। 'अस्य' यतुनस्य' कर्मणि षष्ठ्यौ वा यतनशीलस्य भगवतः सूर्य्यस्य, 'केतुना' कर्मणा प्रज्ञया वा, 'ऋषिस्वरम्' ऋषिभिः स्वर्य्यते स्तूयते इत्यृषिस्वरः, तमृषिस्वरम्, स्तुवन् 'चरति' प्रचरति। "यासु नाम ते" 'यासु' क्रियासु 'नाम' नमनं 'ते' तव हे भगवन् अग्ने! स एवं चरन् तासु क्रियासु, 'यादृश्मिन्' "यादृशे" कामे 'धायि' मनो धत्ते, 'तम्' तादृशं कामम् 'अपस्यया' क्रियया हविःस्तुत्यादिलक्षणया तव प्रसादात् 'अविदत्' अलभतेत्यर्थः। किञ्च, 'य उ स्वयं वहते' त्वां प्रति आदरवान् प्रापयति स्तुतिः, 'सः' एव 'अरं करत्' पर्य्याप्तमात्मनोऽभिप्रेतमर्थं करोति॥ एवमत्र शब्दसारूप्यात् 'यादृश्मिन्'—इत्यस्य "यादृशे"—इत्येवं विपरिणाम उपपद्यते॥

"जारयायि (६२)"—इति, अनवगतम्। "अजायि"—इत्यवगमः। "स॒ास्माके॑भि॒रे॒तरी॒ न शू॒षैर॒ग्निष्ट॑वे॒ दम॒ आ जा॒तवे॑दाः। द्रुन्नो॑ व॒न्वन्क्रत्वा॒नार्वो॒स्रः पि॒तेव॑ जार॒यायि॑ य॒ज्ञैः॥"—इति (ऋ० सं० ४, ५, १४, ४)। भरद्वाजस्यार्षम्। आग्नेयी। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। "सास्माकेभिः"—इति छान्दसमात्वम्। 'सः अग्निः' 'अस्माकेभिः' 'शूषैः' सुखैः स्तोत्रैः 'स्तवे' स्तूयते। 'एतरी न' अतिथिरिव। 'दमे' यज्ञगृहे यज्ञे 'आ' आभिमुख्येनावास्थितैः स्तूयते 'जातवेदाः' जातविद्यो वा जातधनो वा 'द्रुन्नः' द्रुमान्नः 'वन्वन्क्रत्वा' वननीयकर्मा वननीयप्रज्ञानो वा। 'अनार्वा' अनर्वा, अनाश्रितः कञ्चिदन्यम्। 'उस्रः'

पिता इव' साण्ड इव "गोपिता" गवां पिता 'जारयायि' "अजायि"। यथा साण्डः पुत्रपौत्रादिभिरनेकधा प्रजायते एवं यज्ञेषु विह्रियमाणः अनेकधा जायतेऽग्निः ॥ एवमत्र 'जारजायि' —इत्यस्य "अजायि"—इत्यर्थप्रतीतिः ॥ ६ (१५) ॥

प्र वोऽच्छा जुजुषाणासो अस्थुरभूत विश्वे अग्रियोत वाजाः ॥ प्रास्थुर्वो जोषयमाणा अभवत सर्वेऽग्रगमनेनेति वाग्रगरणेनेति वाग्रसम्पादिन इति वापि वाग्रमित्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत। अद्धीदिन्द्र प्रस्थितेमा हवींषि चनो दधिष्व पचतोत सोमम्। अद्धीन्द्र प्रस्थितानीमानि हवींषि चनोदधिष्व चन इत्यन्ननाम पचतिर्नामीभूतः। तं मेदस्तः प्रति पचताग्रभीष्टामित्यपि निगमो भवत्यपि वा मेदसश्च पशोश्च सात्त्वं द्विवचनं स्याद्यत्र ह्येकवचनार्थः प्रसिद्धं तद्भवति। पुरोला अग्ने पचत इति यथा। शुरुध आपो भवन्ति शुचं सरुन्धन्ति। ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीरित्यपि निगमो भवत्यमिनोऽमितमात्रो महान् भवत्यभ्यमितो वा। अमिनः सहोभिरित्यपि निगमो भवति। जज्झतीरापो भवन्ति शब्दकारिण्यः प्रदिवो जज्झतीरिवेत्यपि निगमो भवत्यप्रतिष्कुतोऽप्रतिस्कृतोऽप्रतिस्ख-

लितो वा। अस्मभ्यमप्रतिष्कुत इत्यपि निगमो भवति। शाशदानः शाशाद्यमानः। प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदान इत्यपि निगमो भवति ॥ ७ (१६) ॥

इति षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ६, ३ ॥

"अग्रिया (६३)"—इति, अनवगतम्। "अग्रगमनेन" अग्रियाः। अग्रमेव अग्रियाः, अनर्थक एवाग्रशब्दे 'या'कार उपबन्ध उपात्तः —"अपि वाग्रमित्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत"—इत्युक्तं भाष्यकारेण। "अयं वो यज्ञ ऋभवोऽकारि यमा मनुष्वत् प्रदिवो दधिध्वे। प्रवोऽच्छा जुजुषाणासो अस्थुरभूत विश्वे अग्रियोत वाजाः ॥"—इति (ऋ० सं० ३, ७, ३, ३)। वामदेवस्यार्षम्। आर्भवे त्रिष्टुप्। व्यूढस्य दशरात्रस्य पञ्चमेऽहनि तृतीये सवने वैश्वदेवे शस्यते। हे 'ऋभवः!' युष्माकम् 'अयं' 'यज्ञः' 'यम्' अहमाकर्षम्। तमागत्य 'मनुष्वत्' मनुष्यवत्, 'प्रदिवः' प्रकर्षेण द्योतमानाः सन्तः, 'आदधिध्वे' धारयध्वे। एतत् 'वः' प्रब्रवीमि। किञ्च, "प्रवोऽच्छा जजुषाणासो अस्थुः" प्रस्थितानि यान्येतानि हवींषि, तानि यूयं "जोषयमाणाः" देवैः सेव्यमाना वा आत्मना 'अग्रिया' 'अभूत' "अभवत"। 'उत वाजाः' अपि च हे वाजाः! यूयमप्येवमेव भवत। एवम् "अग्रगामिनः अग्रसम्पादिनो वा अग्रमेव वा = अग्रिया" तथार्थोपपत्तेः शब्दसारूप्याच्च ॥

"चनः (६४)—इति, अन्ननाम" "पचता (६५)" इति, "पचतिः नामीभूतः"—इति भाष्यकारो ब्रवीति। "अद्धीदिन्द्र

प्रस्थितेमा हुवींषि चनो दधिष्व पचतोत सोमम्। प्रयस्वन्तः प्रति हर्य्यामसि त्वा सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥"—इति (ऋ० सं० ८, ६, २१, ३)। इयमग्नियुतस्य वाग्नियूपस्य वार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। 'अद्धि' भक्षय। हे 'इन्द्र!' 'प्रस्थिता' "प्रस्थितानि" 'इमा' "इमानि" "हवींषि" 'चनः' अन्नम्, एतत् हविर्लक्षणम् 'दधिष्व' प्रक्षिप जठरे। 'पचता' पक्वानि इमानि हवींषि, अतएव ब्रवीमि दधिष्वेति। 'उत सोमम्' अपि च सोमं दधिष्व। 'प्रयस्वन्तः' अन्नवन्तो वयं हवींषि कामयमानं 'त्वा' त्वां 'प्रति हर्य्यामसि' प्रतिहर्य्यामः, कामयामहे। "सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः" —इत्यभिप्रायेण। 'हवींषि'—इत्यनेन सम्बन्धात् 'पचता'—इत्येतदन्नविषयं बहुवचनमुपपद्यते ॥ "पचतिर्नामीभूतः"—इति धातुनिर्देशः ॥

द्वितीयमुदाहरणं ब्रवीति, अर्थविशेषदर्शनादस्येति,—"तं मेदस्तः प्रति पचताग्रभीष्टाम्"—इति। 'तं' पशुं 'मेदस्तः' यतस्तस्य मेदो वपासहयोगि, ततः, तेन प्रदेशेन 'प्रत्यग्रभीष्टाम्' इन्द्राग्नी 'पचता' पक्वमित्यर्थः ॥ एवमेतदेकवचनं भवति ॥

"अपि वा" "मेदसश्च" वपासहयोगिनः "पशोः" पश्ववदानस्य चाभिधायकमेतत्, "सात्त्वं" सत्त्वविषयं "द्विवचनं स्यात्"। सन्ति ह्येवंरूपाणि द्विवचनान्यपि। तद्यथा,—'दैव्या होतारा भिषजा"

किं कारणमुच्यते "द्विवचनम्" एतत् "स्यात्"—इति? अतः,—यस्मात् "यत्र हि एकवचनार्थः प्रसिद्धम्" एव, निःसन्देह-

मेव "तद् भवति,--'पुरोला अग्ने पचतः'—इति यथा"। "पुरोला अग्ने पचतस्तुभ्यं वा घा परिष्कृतः। तं जुषस्व यविष्ठ्य॥"—इति (ऋ० सं० ३, १, ३१, २)। विश्वामित्रस्यार्षम्। गायत्री। आग्नेयी। आश्विनस्य द्विकपालस्य अतिरात्रे यदि स्विष्टकृद् भवति, तस्येयं पुरोऽनुवाक्या भवति। 'पुरोडाः' पुरोडाशः 'पचतः' पक्व इत्यर्थः। 'तुभ्यं' त्वदर्थम्! भगवन् 'अग्ने!' 'व'-'घ'—इति अनर्थकौ। न केवलं पक्वः, किन्तर्हि? 'परिष्कृतः' सुसंस्कृत इत्यर्थः। तं 'जुषस्व' सेवस्व हे 'यविष्ठ्य' युवतम! अथवा मिश्रयितम!॥ एवमत्र'परिष्कृतः'—इत्येतस्मादेकवचनसम्बन्धात् 'पचतः'—इत्येकवचनमेव सिध्यति॥

"शुरुधः (६६)"—इति, अनवगतम्। "आपो भवन्ति"—इति अभिधेयवचनम्। "शुचं संरुन्धन्ति"—इति निर्वचनम्। "शुग्रुधः"—इति न्याय्यम्। "ऋतस्य हि शुरुधः॥"—इति ऋ० सं० ३, ६, १०, ३)। दैवते शेषः॥

"अमिनः (६७)"—इति, अनवगतम्। "अमितमात्रः"—इत्यवगमः, न यस्य मात्राणां मानमस्ति, सोऽमिन इत्युच्यते। "अभ्यमितो वा" अनभिहिंसितो यः केनचिदसौ अमिनः। "महाँ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिः। अस्मद्र्यग् वावृधे वीर्य्यायोरुः पृथुः सुकृतः कर्त्तृभिर्भूत्॥"—इति (ऋ० सं० ४, ६, ७, १)। भरद्वाजस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। दशरात्रस्याद्येऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते, माहेन्द्रश्च ग्रहोऽनयैव गृह्यते। 'महान्' प्रभावतः, 'नृवत्' मनुष्यवत्, 'आचर्षणिप्राः' आपूरयिता

'चर्षणीनाम्' मनुष्याणां कामैः, यथा हि मनुष्य ईश्वरः परितुष्टः कामैरवश्यं भृत्यमापूरयति, एवमिन्द्रोऽपि स्तोतारम्। उत द्विबर्हाः' अपि च द्वयोः स्थानयोः मध्यमोत्तमयोः परिवृढः 'अमिनः' च अमितमात्रः, अथवा अनभिहिंसितः केनचित्। केन पुनरमिनः? इति, उच्यते,—'सहोभिः' बलैरित्यर्थः, न हीन्द्रस्य बलमात्राः केनचिन्मितपूर्वा इत्यर्थः, अनभिहिंसितपूर्वो वा केनचिदिन्द्रः। 'अस्मत्' अस्मदनुग्रहाय अस्मद्दर्शनाय 'वावृधे' वर्द्धते। 'वीर्य्याय' वीरकर्मणे वर्षार्थम्' 'उरुः' महान् परिमाणतः, 'पृथुश्च' विस्तीर्णो यः, सोऽस्माकं प्रत्यभिमुखो दानायाभिप्रेतानामर्थानां 'सुकृतः' स्तुतिभिः एतैः 'कर्त्तृभिः' ऋत्विग्भिः 'भूत' भूयादित्यर्थः॥ एवमत्र 'अमिन'शब्देन "अमितमात्रः" अनभिहिंसितमात्रो वा—इत्युच्यते शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च॥

"जञ्झतीः (६८)"—इति, अनवगतम्। शब्दानुकरणात् "आपः"—इति प्रतीयन्ते। "आ रुक्मैरायुधा नर ऋष्वा ऋष्टीरसृक्षतः। अन्वेनाँ अह विद्युतो मरुतो जञ्झतीरिव भानुरर्त्त त्मना दिवः॥"—इति (ऋ० सं० ४, ३, ६, ६)! श्यावाश्वस्यार्षम्। मारुती। पङ्क्तिः। 'आ' आभिमुख्येन 'शत्रून्' शातयितव्यान् मेघान् प्रति 'आयुधा' एतान्यायुधानि 'रुक्मैः' विकृतानि, एताश्च 'ऋष्टीः' शक्तीः 'असृक्षत' असृजन्त हे 'नरः' मरुतः! किञ्च, 'अन्वेनान्' प्रहारान् 'विद्युतः' 'भानुः' आदित्यः 'इव' 'त्मना' आत्मना 'दिवः' द्युलोकात् 'अर्त्त' अपगच्छन्तु। मेघेभ्यो हन्यमानेभ्यः तदन्वेव चापोऽपि 'अर्त्त' आगच्छन्तु। कथम्? इति,—

'जञ्झतीः इव' "शब्दकारिण्यः" इव स्रोतस्याः "आपः" 'ऋष्व' प्रभूता इत्यर्थः ॥ एवमत्र शब्दानुकरणात् "आप = जञ्झतीः" इत्युपपद्यते ॥

"अप्रतिष्कुतः (६९)"—इति, अनवगतम्। "अप्रतिष्कृतः, अप्रतिस्खलितः वा"—इति शब्दसमाधी। "स नो वृषन्नमुं चरुं सत्रादावन्नपावृधि। अस्मभ्यमप्रतिष्कुतः ॥"—इति (ऋ० सं० १, १, १४, १)। मधुच्छन्दस आर्षम्। गायत्री। ऐन्द्री। पृष्ठ्याभिप्लवयोः प्रातः सवनिके आवापे विनियुक्ता ब्राह्मणाच्छंशिनः शस्त्रे शस्यते। हे 'वृषन्' इन्द्र! वर्षितः! यः त्वम् अनुग्रहीता 'नः' अस्माकम्, 'सः' त्वं शृणु यत् कुरुष्व। 'अमुंचरुम्' अमुमन्तरिक्षचरणशीलं मेघम्। हे सत्रादावन्' सततदान! 'अपावृधि' अपावृणु, उदकदानार्थमस्मभ्यम्। 'अप्रतिष्कुतः' न हीन्द्रः "प्रतिष्कृतः" परान् प्रति पराङ्मुखः कृतपूर्वः केनचित्, अथवा "अप्रतिस्खलितः" संग्रामेषु ॥ एवमत्र 'अप्रतिष्कुत' शब्दः "अप्रतिष्कृत" वाची अथवा "अप्रतिस्खलित" वाची, तथार्थाविरोधः ॥

"शाशदानः (७०)"—इति, अनवगतम्। "शाशाद्यमानः" —इत्यवगमः। "अभि सिध्मो अजिगादस्य शत्रून् वि तिग्मेन वृषभेणा पुरोऽभेत्। सं वज्रेणासृजद् वृत्रमिन्द्रः प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदानः ॥"—इति (ऋ० सं १, ३, २, ३)। हिरण्यस्तूपस्यार्षम्। गोसवविवधयोर्निष्केवल्ये शस्यते। 'अभि अजिगात्' अभ्यगच्छत्। 'अस्य' इन्द्रस्य स्वभूतः, 'तिग्मः' उत्साहवान्

वज्रः 'शत्रून्' प्रति 'सिध्मः' साधयिता शत्रूणाम्। 'वितिग्मेन' तीक्ष्णेन 'वृषभेण' वर्षप्रवर्त्तकेन। 'पुरः' मेघपुरः असुरपुरो वा 'अभेत्'। किञ्च, समसृजत् वज्रेण वृत्रमिन्द्रः'। स च भिद्यमानः 'प्रातिरत् स्वां मतिं' "न दातव्यमुदकमेषाम्"—इत्येतां मतिं स्वां 'प्रातिरत्' प्राजहादित्यर्थः। 'शाशदानः' पुनः पुनः "शाशाद्यमानः" इन्द्रेण॥ एवमत्र "शाशदानः = शाशाद्यमानः"—इत्युपपद्यते, शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्चेति॥ ७ (१६)॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशस्याध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)
तृतीयः पादः॥ ६, ३॥

चतुर्थः पादः।

सृप्रः सर्पणादिदमपीतरत् सृप्रमेतस्मादेव सर्पिर्वा तैलं वा। सृप्रकरस्नमूतय इत्यपि निगमो भवति। करस्नौ बाहू कर्मणां प्रस्नातारौ सुशिप्रमेतेन व्याख्यातम्। वज्रे सुशिप्रगोमतीत्यपि निगमो भवति शिप्रेहनू नासिके वा हनुर्हन्तेर्नासिका नसतेः। विष्यस्व शिप्रे विसृजस्व धेने इत्यपि निगमो भवति। धेना दधातेरंसु रमणात्। स चित्रेण चिकितेरंसु भासेत्यपि निगमो भवति। द्विबर्हा

द्वयोः स्थानयोः परिवृढो मध्यमे च स्थान उत्तमे च। उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिरित्यपि निगमो भवत्यक्र आक्रमणात्। अक्रो न बभ्रिः समिथे महीनामित्यपि निगमो भवत्युराण उरु कुर्वाणः। दूत ईयसे प्रदिव उराण इत्यपि निगमो भवति ॥ १ ॥

"सृप्र (७१)" इति, अनवगतम्। 'सर्पः'—इत्यवगमः। "सर्पणात्"—इति निर्वचनम्। "इदम् अपि इतरत् सृप्रम्" "एतस्मादेव" स्यात्, यदेतत् "सर्पिर्वा तैलं वा" तदपि हि सर्पति। "सृप्रकरस्नमतये"—इति (ऋ० सं ६, ३, २, ५)॥ निगमः। वृबदुक्थं हवामहे"—इति व्याख्यातः शेषः॥ "करस्नौ बाहू, कर्मणां प्रस्नातारौ" निर्वर्त्तयितारावित्यर्थः॥

"सुशिप्रः (७२)"—इति, अनवगतम्। तत् पुनः "एतेन" एव सृप्रशब्देन "व्याख्यातम्" सर्पतेरेवैतदपि, "शिप्रे=हनू, नासिके वा" ते यस्य शस्ते, स सुशिप्रः। "वाजे सुशिप्र गोमति"—इति (ऋ० सं० ६, २, २, ३)। निगमः "विद्मा सखित्वम्"—इति व्याख्यातः। नास्मिन् मन्त्रे नासिकयोर्हन्वोर्वा शिप्रशब्दवाच्यत्वे विशेषलिङ्गमस्तीति, अतः "शिप्रे हन नासिके वा"—इत्युक्त्वा विशिष्टतल्लिङ्गमन्यदुदाहरणं ब्रवीति,—"विष्यस्व शिप्रे"—इति। "मादयस्व हरिभिर्ये त इन्द्र विष्यस्व शिप्रे विसृजस्व धेने। आ त्वा सुशिप्र हरयो वहन्तशन् हव्यानि प्रति नो जुषस्व ॥"—इति

(ऋ० सं० १, ७, १३, ४)। कुत्सस्येथमार्षम्। ऐन्द्री। जगती। दशरात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते। 'मादयस्व' हर्षयस्व 'स्वम्' आत्मानम् हे 'इन्द्र!' 'हरिभिः' अश्वैः, 'ते' तव स्वभूताः, तैः सह। कथं च पुनर्मादयस्व? इति,—'विष्यस्व' विमुञ्चस्व 'शिप्रे' सृप्रे, दीर्घे हनू हविर्भक्षणाय, नासिके वा गन्धाघ्राणाय, एवं मादयस्वात्मानमिति। 'विसृजस्व धेने' आधस्त्ये दंष्ट्रे वा, 'जिह्वोपजिह्विके वा'—इत्येके, तयोर्हि अन्नं धीयते। किञ्च, 'आ त्वा वहन्तु हरयः' हृष्टाः सन्त आवहन्तु त्वां हरयः अस्मान् प्रति। हे 'सुशिप्र!' 'उशन्' कामयमानः 'हव्यानि' हवींषि एतानि अस्मत्प्रत्तानि। स्तुतिभिरस्माभिरासेवितः 'प्रतिजुषस्व नः' प्रतिसंसेवस्व नः कामैरित्यभिप्रायः॥ एवमत्र मेदनसम्बन्धात्, हविःसम्प्रदानसम्बन्धाच्च "शिप्रे=हनू नासिके वा"—इत्यु पपद्यते॥

यत्तदुक्तम्,—"शिप्रे इत्यु परिष्टाद् व्याख्यास्याम"—इति, एतद् व्याख्यातम्,—"शिप्रे=हनू नासिके वा"—इति॥

"हनुः, हन्तेः (अदा० प०)" धातोः। "नासिका, नसतेः" "नसतिराप्नोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा"—इति हि वक्ष्यति॥

"रंसु (७३)"—इति, अनवगतम्। 'रमणीयेषु'—इत्यवगमः। "रमणात्"—इति निर्वचनम्। "आयन्मे अभ्वं वनदः पनन्तोशिग्भ्यो नामिमीत वर्णम्। स चित्रेण चिकिते रंसु भासा जुजुर्वान् यो मुहुरा युवाभूत्॥"—इति (ऋ० सं० २, ५, २४, ५)। सोमाहुतेर्भार्गवस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। आग्नेयी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः

शस्यते। 'आ पनन्त' आभिमुख्येन पनन्त, अस्तुवत। 'मे' मम स्वभूतेकर्मणि। 'अभ्वं' महान्तम् अग्निम्, 'वनद:' वननीयस्य हविषो दातारः ऋत्विजः यं 'वर्णः' वरं वृण्वन्ति अस्मदर्थम्, तेभ्यः 'उशिग्भ्यः' मेधाविभ्यः। तमसौ वरणं प्रार्थनां 'न अमिमीत' न हिनस्ति। किन्तर्हि? यथाप्रार्थितमेव समर्द्धयतीत्यर्थः। किञ्च, 'सः' अग्निः 'चित्रेण' चायनीयेन भासा युक्तः 'रंसु' रमणीयेषु स्थानेषु द्युलोकादिषु अग्निहोत्रेषु वा 'चिकिते'। किंलक्षणः 'यः' अग्निः? इति,—'जुजुर्वान्' पुनः पुनः जरावान् अपि भूत्वा, 'मुहुरा युवा भूत्', इन्धनक्षयात् पुनरिन्धनं प्राप्य तस्योपरि दीप्यमानो मुहुर्मुहुः युवैव भवति॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च 'रंसु'—इत्यस्य 'रमणीयेषु'—इति विपरिणाम उपपद्यते॥

"द्विबर्हाः (७४)"—इति, अनवगतम्। 'द्विपरिवृढः'—इति न्याय्यम्। मध्यमे च स्थाने वैद्युतात्मना, उत्तमे च सूर्य्यात्मना। "उत द्विबर्हाः"—इति (ऋ० सं० ४, ६, ७, १)। निगमः। "महाँ इन्द्रः"—इति व्याख्यातः शेषः॥,

"अक्रः (७५)"—इति, अनवगतम्। 'आक्रमणः,—इति न्याय्यम्। "आक्रमणात्"—इति निर्वचनम्। प्राकारोऽभिधेयः। "अक्रो न बभ्रिः समिथे महीनां दिदृक्षेयः सूनवे भाऋजीकः। उदुस्रिया जनिता यो जजानापां गर्भो नृतमो यह्वो अग्निः"—इति (ऋ० सं० २, ८, १'१, २)। विश्वामित्रस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। आग्नेयी प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'अक्रो न' अक्र इव, प्राकार इव।

'बभ्रिः' भर्त्ता, धारयिता क ? 'समिथे' संग्रामे। कस्य ? 'महीनां' महतीनां शत्रुसेनानाम्। एवंलक्षणो योऽग्निः। किञ्च, 'दिदृक्षेयः' दृश्यते यः। सूनवे' सोमाभिषवकर्त्त्रे यजमानाय नित्यकालमेव। 'भ्राऋजीकः' प्रसिद्धभाः' प्रसिद्धदीप्तिः' नित्यो ज्वलित इत्यर्थः। किञ्च, सर्वस्य लोकस्य 'जनिता' जनयिता। 'उस्रिया उज्जजान' उस्रिया आहुतिः आत्मनि प्रक्षिप्ताः सतीः देवतातृप्तिसमर्थेन रूपेण ऊर्ध्वाः 'यः' जनयति। अथवा गाव एव घोस्रियाः स्युः, ता अपि ह्यसौ पशुकामकर्मणि अङ्गभावं गच्छन् जनयति। यश्च 'अपां गर्भः' यश्च 'नृतमः' मनुष्यतमः' यश्च 'यह्वः' महान्, 'अग्निः' स इदं नामास्माकं करोत्विति॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "अक्कः = प्राकारः"—इत्युपपद्यते, असौ हि आक्रम्यते जनैः॥

"उराणः (७६)"—इति, अनवगतम्। "उरु कुर्वाणः"—इत्यवगमः। "वेरध्वरस्य दूत्यानि विद्वानुभे अन्ता रोदसी सञ्चिकित्वान्। दूत ईयसे प्रदिव उराणो विदुष्टरो दिव आरोधनानि॥"—इति (ऋ० सं० ३, ५, ७, ३)। वामदेवस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। आग्नेयी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे भगवन्नग्ने! 'वेः' त्वं जानीषे। किम्? 'अध्वरस्य' यज्ञस्य 'दूत्यानि' दूतकर्माणि, यानि दूतेन कर्त्तव्यानि। किञ्च, 'उभे अन्ता' उभावप्यन्तौ 'रोदसी' रोदस्योः 'विद्वान्' असि विजानिषे। किञ्च, समस्तमप्येतज्जगत् 'चिकित्वान्' असि, न ते विज्ञानप्रतीघातोऽस्ति कृत्स्नेऽपि जगति, विजानीषे सर्वाणि देवतास्थानानि।

'प्रदिवः' एव असि 'दूतः' चिरन्तनः सर्वेषां यजमानानाम्। यतोऽस्मामिस्त्वमेतस्मिन् कर्मणि 'दूतः' दूतत्वेन 'ईयसे' याच्यसे, स त्वम् 'उराणः' अल्पमपि हुतं हविः देवतातृप्तिसमर्थं बहु कुर्वाणः। 'विदुष्टरः' विद्वत्तरः, मनुष्यहोतुः सकाशात्। 'दिव आरोधनानि' आरोढव्यानि देवतास्थानानि प्रति वह एतानि हवींषीत्यभिप्रायः॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च 'उराणः'—इत्यस्य "उरु कुर्वाणः"—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥ १ ॥

स्तिया आपो भवन्ति स्त्यायनात्। वृषा सिन्धूनां वृषभ स्तियानामित्यपि निगमो भवति। स्तिपा स्तियापालन उपस्थितान् पालयतीति वा। स न स्तिपा उत भवा तनूपा इत्यपि निगमो भवति ॥ जवारु जवमानरोहि जरमाणरोहि गरमाणरोहीति वा। अग्रे रुप आरुपितं जवारित्यपिं निगमो भवति। जरूथं गरूथं गृणातेः जरूथं हन्यक्षिराये पुरन्धिमित्यपि निगमो भवति। कुलिश इति वज्रनाम कूलशातनो भवति। स्कन्धांसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक् पृथिव्याः। स्कन्धो वृक्षस्य समास्कन्नो भवत्ययमपीतरस्कन्ध एतस्मादेवास्कन्नं कायेऽहिः शयत उपपर्चनः पृथिव्यास्तुञ्जस्तुञ्जतेर्दानकर्मणः ॥२ (१७)॥

"स्तियाः (७७)"—इति, अनवगतम्। 'स्त्यायजाः' - इति न्याय्यम्। "आपो भवन्ति"—इत्यभिधेयवचनम्। "स्त्यायनात्" संहननात् इत्यर्थः, आप एव हि पार्थिवानामवयवानां संहनने हेतुभूता भवन्ति, अथवा हिमप्रभावेण च ता आत्मनैव संहता भवन्ति। "वृषासि दिवो वृषभः पृथिव्या वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम्। वृष्णे त इन्दुर्वृषभः पीपाय स्वादू रसो मधुपेयो वराय॥"—इति (ऋ० सं० ४, ७, २०, १)। शंयोर्बार्हस्पत्येयमार्षम्। ऐन्द्री। हे इन्द्र! 'वृषा असि' वर्षितासि 'दिवः' 'पृथिव्याः' च वर्षिता। 'सिन्धूनां' स्यन्दमानाम् अपाञ्च वर्षिता। 'स्तियानां' संहन्त्रीणाम् अपाम्, अथवा संहतानामात्मनैव हिमप्रभावेण। यावत् किञ्चित् सेचकर्म, तत् सर्वं त्वदधीनमित्यभिप्रायः। तस्मै ते एवंगुणविशिष्टाय'वृष्णे' वर्षित्रे 'ते' तुभ्यम्। एषः 'इन्दुः' सोमः, हे 'वृषभ' वर्षितः! 'पीपाय' पुनः पुनः आप्यायते, अथवा पानाय संस्कृतः, 'स्वादू रसः' स्वादुरससंयुक्तः, 'मधुपेयः' मधुरपेयः, 'वराय' तुभ्यं श्रेष्ठायेत्यर्थः॥ एवमत्र 'स्तिया'शब्देन 'संहन्त्र्यः, संहता वा आपः' उच्यन्ते, शब्दसारूप्यात् "स्त्यै शब्दसङ्घातयोः (भू० प०)"—इत्यस्य॥

"स्तिपाः (७८)"—इति, अनवगतम्। "स्तियापालनः"—इत्यवगमः। 'कूपः' अभिधेयः, स हि "उपस्थितान्" पातृन् "पालयति"। "यं त्वा पूर्वमीडितो वध्र्यश्वः समीधे अग्ने स इदं जुषस्व। स नः स्तिपा उत भवा तनूपा दात्रं रक्षस्व यदिदं ते अस्मे॥"—इति (ऋ० सं० ८, २, १६, ४)। वाध्र्यश्वस्य सुमित्र-

स्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। आग्नेयी। 'हे अग्ने!' 'यं त्वां' वध्र्यश्वः 'ईडितः' अपि सर्वैर्महर्षिभिः; 'पूर्वं' 'समीधे' समेधितवान्, उपचीर्णवान्, तं त्वामहमपि संमिन्धे, को हि नाम त्वां न समिन्ध्यात्। 'सः' त्वमिध्यमानः अस्माभिः 'इदं' हविः 'जुषस्व' संसेवस्व। किञ्च, य एवमस्माभिः ईड्यसे त्वम्, 'सः' 'नः' 'स्तिपाः' कूप इव 'तनूपाः' भव, कूपो हि तृष्णयार्त्तान् पातॄन् पात्युदकसम्प्रदानेन। किञ्च, 'दात्रम्' दानम् 'रक्षस्व'। कतमत्? 'यदिदं ते' 'अस्मे' अस्मासु वर्त्तते इत्यर्थः॥ एवमत्राविरोधाच्छब्दसारूप्याच्च "स्तिपाः = कूपः"—इत्युपपद्यते॥

"जवारु (७६)—इति, अनवगतम्। "जवमानरोहि"—इत्येवमाद्याः शब्दसमाश्रयः। "त मिन् न्वे ३ व समाना समानमभिक्रत्वा पुनती धीतिरश्याः। ससस्य चर्मन्नधि चारु पृश्नेरग्रे रुपः आरूपितं जवारु॥" इति–(ऋ० सं० ३, ५, २, २)। वामदेवस्यार्षम्। "वैश्वानराय मीव्ळ्हुषे सजोषाः"—इत्येतस्मिन् वैश्वानरीये सूक्ते। 'तम्' एव हे यजमान! त्वम् 'अभ्यश्याः' प्राप्नुयाः वैश्वानरं सूर्य्यम्'। 'समाना' समानयैव, तदनुरूपैव अस्तुत्या 'समानम्'। केन पुनरभ्यश्याः? 'क्रत्वा पुनती' स्वात्मपवनसमर्थेन कर्मणा प्रज्ञानेन वा। किंलक्षणः पुनर्यो वैश्वानरः तमभ्यश्याः? 'ससस्य पृश्नेः' स्वपनस्य द्युलोकस्य 'पृश्ने' प्राष्टवर्णस्य 'अधि' उपरि, स्वपन्तीव हि द्युलोको निश्चलत्वात्। 'चर्मन्' चरणार्थम्। कथं नाम सौर्य्येण प्रकाशेन जनाश्चरेयुरित्यनेनाभिप्रायेण। 'चारु' दीप्तिमत्। 'अग्रे' पूर्वसर्गादौ 'रुपः

आरुपितम्' 'रिपः'—इति विपरिणामः, भूम्या इत्यर्थः, 'आरुपितम्' आरोपितं देवैः, 'जबारु' मण्डलं यस्य। तं त्वमस्यश्याः। इह वा आदित्य आसीत्, तमाभ्यां परिगृह्योपरिष्टात् नासां प्रजानां न्यदधुरिति विज्ञायते॥ एवमत्र "जबारु = आदित्यमण्डलम्" उच्यते, तद्धि जवमानं गच्छन् नभसो मध्यमारोहति, जायते वा उदेतीत्यर्थः, जवमानमेव हि तत्र तत्रोदेति। "जरमाणरोहि" वा स्यात्, तद्धि जरमाणं सर्वभूतानि रोहति। "गरमाणरोहि वा" तद्धि गरमाणं रसानारोहति॥

"जरूथम् (८०)"—इति, अनवगतम्। "गरूथम्"—इत्यवगमः। "गृणातेः (क्र्या० प०)"—इति धातुनिर्देशः। "त्वामग्ने समिधानो वसिष्ठो जरूथं हन् यक्षि राये पुरन्धिम्। पुरुणीथा जातवेदो जरस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः॥"—इति (ऋ० सं० ५, २, १२, ६)। वसिष्ठस्यार्षम्। आग्नेयी। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे भगवन् 'अग्ने!' 'वसिष्ठः' 'त्वां' 'समिधानः' सन्दीपयन् 'जरूथं' स्तोत्रं 'हन्' गमयन् त्वां प्रति; "हन्ति, सेधति"—इति गतिकर्मसु पठितम्। 'यक्षि' यजति। 'राये' धनप्राप्त्यर्थम्। 'पुरन्धिम्' बहुकर्मतमं धनसम्बन्धाद्वा बहुदातृतममिति स्यात्। यस्त्वं वसिष्ठेन एवमिज्यसे, तं त्वां वयमपि यजाम एव। सत्वं 'पुरुणीथा' बहुस्तुत! 'जातवेदः' अस्माभिरिज्यमानः 'जरस्व' जुषस्वैतद्धविः अस्मत्प्रत्तम्। किञ्च, 'यूयम्' अस्मान् 'पात' रक्षत। एकस्यैव पूजनार्थे बहुवचनम्। 'स्वस्तिभिः' स्वस्त्ययनैः, आशीःप्रयोगैः पात 'नः'। 'सदा'

नित्यमेवेत्यर्थः। एवमत्र जरतेः स्तुत्यर्थस्य शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "जरूथम्=स्तोत्रम्" उपपद्यते॥

"कुलिशम् (८१)"—इति, अनवगतम्। "वज्रनाम"—इत्यभिधेयवचनम्। "कूलशातनः" इति शब्दसमाधिः। "अहन् वृत्रं वृत्रतरं व्यंसमिन्द्रो वज्रेण महता वधेन। स्कन्धांसीव०—० पृथिव्याः॥"—इति (ऋ० सं० १, २, ३६, ५)। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। हिरण्यस्तूपस्यार्षम्। अग्निष्टोमे निष्केवल्ये शस्यते। 'अहन्' हतवान्, हन्ति वा इन्द्रः 'वृत्रं' मेघम्। 'वृत्रतरम्'—इति तस्यैव वा विशेषणम्, अन्यो वा वृत्रतरो यः तमपि हन्ति। कथं पुनर्हन्ति? इति,—'व्यंसम्' विच्छिन्नसन्धिबन्धनं कृत्वा। केन पुनर्हन्ति? इति,—'वज्रेण महता' प्रहारेण। किञ्च, स्कन्धांसि इव' वृक्षशाखा इव, कुलिशेन' "कूलशातनेन वज्रेण" 'विवृक्णा' विवृक्णानि। स एवम् 'अहिः' अगमनो मेघः, छिद्यमानोऽस्याः पृथिव्याः 'उपपृक्' "उपपर्चनः" सम्पर्कस्य कर्त्ता भूत्वोदकभावेन, अस्यामेव पृथिव्याम् 'अहिः' 'शयते' अगमयत्। अवस्थानमात्रमेव स्वप्नोऽभिमतः॥ एवमत्र वधसम्बन्धात् "कुलिशः=वज्रः"—इत्युपपद्यते॥

"तुञ्जे (८२)"—इति, अनवगतम्। "तुञ्जतेः" दानार्थस्येति निर्वचनम्। 'तुञ्जनम्'—इति स्यात्॥ २ (१७)॥

तुञ्जे तुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः। न विन्धे अस्य सुष्टुतिम्॥ दाने दाने य उत्तरे स्तोमा

इन्द्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विन्दामि समाप्ति स्तुतेर्बर्हणा परिबर्हणा ।, बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणा कृत इत्यपि निगमो भवति ॥ ३ (१८) ॥

"तुञ्जे तुञ्जे०—०सुष्टुतिम्"—इति (ऋ० सं० १, १, १४, २)। मधुच्छन्दस आर्षम् । ऐन्द्री । गायत्री । प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः आवापे विनियुक्ता । 'तुञ्जे तुञ्जे' "दाने दाने" 'ये' 'उत्तरे' उत्तरोत्तरे दानपरितुष्टेन मया 'स्तोभाः' 'इन्द्रस्य वज्रिणः' चिन्त्यन्ते,—एतैः स्तोमैरसौ योग्यः स्तोतुमिति । किं तेषाम् ? 'न 'विन्धे' न 'अस्य' सर्वैरपि "तैर्विन्दामि" "सुष्टुतिं समाप्ति स्तुतेः" इत्यर्थः । यावत्य एव स्तुतय उपादीयन्ते' ताः सर्वा एवेन्द्रं प्राप्य न्यूया भवन्तीत्यभिप्रायः ॥ एवमत्र स्तोमसम्बन्धात् 'तुञ्ज' शब्दो दानपर्य्यायवचनः' तुञ्जतेश्च दानार्थस्य दर्शनात् ॥

"बर्हणा (८३)"—इति अनवगतम् । "परिबर्हणा"—इत्युपसर्गाध्याहारेणार्थप्रतीतिः । परिबर्हणा = परिवृद्धिः, परिहिंसा वा । "अर्चा दिवे बृहते शुष्यं १ वचः स्वक्षत्रं यस्य धृषतो धृषन्मनः । बृहच्छ्र वा असु रो बर्हणा कृतः पुरो हरिभ्यां वृषभो रथो हि षः॥"—इति (ऋ० सं० १, ४, १७, ३) । सव्यत्वमापन्नस्यास्येन्द्रस्यार्षम् । जगती । ऐन्द्री । चतुर्थे पादे 'रथः' हि, सः"—इति पदानि । हे स्तोतः ! 'अर्च' प्रोच्चारय इन्द्राय 'दिवे' द्योतनवते 'बृहते' च महते, 'शुष्यं' धनसंयुक्तं बलकृतिसंयुक्त वा

बचः। किंलक्षणायेन्द्राय अर्च ? इति,—'स्वक्षत्रं यस्य' स्वमेव क्षत्रं धनं बलं वा यस्यः, न कदाचिदपि यः परकीयमाकाङ्क्षतीत्यभिप्रायः। किञ्च, यस्य 'धृषतः' धर्षयतः' शत्रून् 'धृषत्' एव धृष्टं 'मनः' भवति, तदर्थमर्चेति। किञ्च, येनेन्द्रेण 'बृहच्छ्रवाः' बृहद्घोषः' 'असुरः' मेघो वा। 'वर्हणा' परिवृद्धया परिवृद्धेन वधेन परिहिंसया वा 'पुरः' अर्वाक् 'हरिभ्यां' प्राप्तेनैव तावदश्वौ हरी रथे युक्तौ तमसुरं प्राप्नुतः। अथेन्द्रेण शीघ्रास्त्रत्वाद्दूरपातित्वाच्च 'वृषभः' वर्षिता 'कृतः'। अथच तावत् 'रथोहि सः' रंहणो हि शीघ्रः स मेघः। तथाहि,—येनेन्द्रेण पुरैव हरिभ्यां प्राप्तेः प्रहारैर्जर्जरीकृत्य वर्षिता कृतो मेघः, तमभ्यर्च॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादसुरसम्बन्धाच्च "वर्हणा = परिवर्हणा"—इत्युपपद्यते॥ ३ (१८)॥

यो अस्मै घ्रंस उत वा य ऊधनि सोमं सुनोति भवति द्युमाँ अह। अपाप शक्रस्ततनुष्टि मूहति तनूशुभ्रं मघवा यः कवासखः॥ घ्रंस इत्यहर्नाम ग्रस्यन्तेऽस्मिन्नसा गोरूध उद्धततरं भवत्युपोन्नद्धमिति वा स्नेहानुप्रदानसामान्याद्रात्रिरप्यूध उच्यते स योऽस्मा अहन्यपि वा रात्रौ सोमं सुनोति भवति भवति ह द्योतनवानपोहत्यपोहति शक्रस्तितनिषुं धर्मसन्तानादपेतमलङ्करिष्णुमयज्वानं तनूशुभ्रं तनूशोभयितारं मघवा यः कवासखो

यस्य कपूयाः सखायः। न्याविध्यदिलीबिशस्य दृढा विशृङ्गिणमभिनच्छुष्णमिन्द्रः। निरविध्यदिलाबिलशयस्य दृढानि व्यभिनच्छृङ्गिणं शुष्णमिन्द्रः ॥ ४ (१६) ॥

"ततनुष्टिः (८४)"—इति, अनवगतम्। "तितनिषुः"—अयं स्यात्। "यो अस्मै घ्रंस०—०कवासखः"—इति (ऋ० सं० ४, २, ३, ३)। प्राजापत्यस्य संवरणस्यार्षम्। ऐन्द्री। जगती। 'यः' 'अस्मै' इन्द्राय 'घ्रंसे' "अहनि" 'उत वा' "अपि वा" 'यः' 'ऊधनि' "रात्रौ" 'सोमं' 'सुनोति' अभिषुणोति' नित्यकालमेव यः सोमाभिषवे प्रयतते इत्यर्थः। तस्य किम्? इति,—स एव निश्चयेन 'द्युमान्' "द्योतनवान्" 'भवति'। अथ पुनः इतो यो विपरीतो भवति, पूर्वैश्च पूर्वतनैश्च "धर्मसन्तानात्" अनुष्ठितात् "अपेतम्" तमलं कर्मभिरित्येवंवादिनम् "अलङ्करिष्णुम्" "अयज्वानम्" अयजनशीलम्, आत्ममण्डनपरं वा, विषयोपभोगपरतया स्वचित्तं "तितनिषुम्" अनेकैः प्रकारैः यो वित्तानि तनितुमिच्छति, तम्, अश्रद्दधानम् धर्मे। 'शक्रः' शक्तः इन्द्रः, "अप ऊहति—अप ऊहति"—उपसर्गाभ्यासदर्शनात् ऊहतेरप्यभ्यास आदरार्थं कृतः, पुनः पुनरपोहति नाशयतीत्यर्थः। 'तनूशुभ्रम्' "शरीरशोभयितारम्" ततनुष्टेरेवैतद्द्विशेषणम्। यश्च अन्योऽपि 'कवासखः' कपूयसखो भवति, तमप्यपोहति। 'मघवा' धनस्वामी इन्द्रः, अवश्यम्भावी तस्य हि विनाश इत्यभिप्रायः॥ केचित्तु 'कवा-

सख' शब्दं 'तनूशुभ्रं' विशेषणमेव वर्णयन्ति॥ इतरो विषय-प्रधानोऽपि भूत्वा साधुसम्पर्कात् कदाचित् प्रपद्येत, इतरस्त्व-साधुसम्पर्कादत्यन्तनष्ट एवेत्यनेनाभिप्रायेण॥ एवमत्र 'ततनुष्टि' शब्देन 'विषयोपभोगप्रधानः' उच्यते, शब्दार्थाविरोधादित्यु-पपत्तिः॥

"घ्रंसः—इति अहर्नाम" "ग्रसन्तेऽस्मिन् रसाः" सूर्य्येण। "गोः 'ऊधः' उद्धततरम्"—इति शब्दसारूप्यप्रसक्तम्, तद्धि अन्येभ्योऽङ्गेभ्य उद्धततरं "भवति" "उपोन्नद्धम्—इति वा" तद्धि विजायते केनचिदुपश्लिष्य गोरुदरे नद्धमिति। "स्नेहा-नुप्रदानसामान्यात् राभिरप्यूध उच्यते" सावि ह्यवश्यायानो-षधिवनस्पतिस्नेहकान् दधाति॥

"इलीविशस्य (८५)"—इति, एतदेकपदमनवगतम्। "इला-विलशयस्य"—इत्यवगमः। 'मेघः' अभिधेयः, स हि इलाहेतो-रुदकस्य आत्मीयानी निर्गमनविलानि संरुध्य शेते, तस्यैव वा विलेषु इलाहेतुरुदकं शेते इति इलीविशः। "न्याविध्य०—०मिन्द्रः। यावत्तरो मघवन् यावदोजो वज्रेण शत्रु मवधीः पृतन्युम्॥"—इति (ऋ० सं० १, ३, ३, २)। हिरण्यस्तूपस्यार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। गोसवविवधयोर्निष्केवल्ये शस्यते। 'न्यावि-ध्यत्' "निरविध्यत्" निरताडयत्, इलीविशस्य' "इलाविल-शयस्य" मेघस्य 'द्रूढा' "द्रूढानि" दुर्भेद्यानि उदकसंरोधक्षमाणि स्थानानि। न च केवलमेतावदेव; किन्तर्हि ? 'विश्टङ्गिणम् अभि-नत्' श्टङ्गिणं शिखरवन्तं दीप्तिमन्तं वा विद्युद्भिः, 'शूष्णं' बलवन्तं

मेघम्, 'इन्द्रः' एवं स्तूयमानः प्रत्यक्षीभूतः। प्रत्यक्षकृतः उत्तरोऽर्द्धर्चः। हे 'मघवन्! 'यावत्तरः' यावद्बलमेतस्मिन् मेघेऽस्ति तावदेनं जहि। 'यावत्' च तव व्यथनसमर्थम् 'ओजः' बलमस्ति, या ते शक्तिः, तयैनं 'वज्रेण' 'शत्रुं' शातयितव्यम् 'अवधीः' जहीत्यर्थः। 'पृतन्युम्' पृतनामिच्छन्तम्॥ एवमत्र "इलीविशः=मेघः" शब्दसारुप्यादर्थाविरोधाच्च॥ ४ (१६)॥

अस्मा इदु प्रभरा तूतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः। गोर्न पर्व वि रदा तिरश्चेष्यन्नर्णांस्यपां चरध्यै॥ अस्मै प्रहर तूर्णं त्वरमाणो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः कियद्धा इति वा क्रममाणधा इति वा गोरिव पर्वाणि विरद मेघस्येष्यन्नर्णांस्यपां चरणाय भृमिर्भ्राम्यतेः। भृमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानामित्यपि निगमो भवति। विष्पितो विप्राप्तः। पारन्नो अस्य विष्पितस्य पर्षन्नित्यपि निगमो भवति॥ ५ (२०)॥

"कियेधाः (८६)"—इति, अनवगतम्। "कियद्धाः" "क्रममाणधा वा"—इत्यवगमः। कियदप्युदकमपरिमाणं धारयतीति कियद्धा मेघः। क्रममाणो वा धारयतीति क्रममाणधा मेघ एव॥ "अस्मा इदु प्रभरा ०—० चरध्यै"—इति (ऋ० सं० १, ४, २६, २)। नोधा नाम गौतमः, तस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। आहीनिकेष्वहःसु अहीनसूक्ते विनि-

युक्ता। हे इन्द्र! एष वृत्रः, 'कियेधाः' "कियद्धाः" कियदप्युदकमपरिमाणं धारयति, क्रममाणो वा धारयति। 'अस्मै' त्वं 'तूतुजानः' "त्वरमाणः" 'वज्र' 'प्रभर'। 'ईशानः' ईश्वरो यस्मात् त्वमस्माकं तस्मादेवमुच्यते। किञ्च, प्रहृत्य वज्रं वज्रप्रहारसम्मूढस्यास्य मेघस्य 'गोर्न पर्व' गोरिव पर्वाणि 'विरद' विदारय, यथा गोविकर्त्ता गोः पर्वाणि 'विरदेत्' विच्छिन्द्यात्। एवं त्वमप्येतं मेघमवयवशः 'विरद' विच्छिन्धि। कथञ्च पुनर्विरद? इति,—'तिरश्चा' वज्रेण तिर्यग्गामिना। केन पुनरर्थेन विरद? इति—'इष्यन् अर्णांसि' उदकानीच्छन्। 'चरध्यै' "चरणाय" 'अपाम्' प्रजाभ्यो दातुम्। एवमस्माद् द्विशकलीकृतादापो निश्चरिष्यन्तीत्यनेनार्थेन विरद॥ एवमत्र "कियेधाः=मेघः" शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च॥

"कियेधाः=इन्द्रः"—इत्येवमेके मन्यन्ते, स हि यदपि न ज्ञायते कियत्परिमाणमेतद् बलमिति, तदपि धारयति, क्रममाणो वा शत्रुबलं धारयतीति कियेधाः। एवं सति इयं योजना,—यस्मादीशानस्त्वं कियेधाश्च, तस्मात् प्रहर वज्रमिति॥

"भृमिः (८७)—इति, अनवगतम्। 'भ्रमणम्' - इत्यवगमः। "भ्राम्यतेः"—इति निर्वचनम्। 'अग्निः'—अभिधेयः॥ "इमामग्ने शरणिं मीमृषो न इममध्वानं यमगाम दूरात्। आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भृमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानाम्॥"—इति (ऋ० सं० १, २, ३५, १)। हिरण्यस्तूपस्यार्षम्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे भगवन्! 'अग्ने!' 'इमां शरणिं' मरणलक्षणां हिंसाम्,

इमां संसृतिं वा 'मीमृषः नः' मार्जयस्व नाशयस्व नः ॥ कतमां शरणिम् ? 'इमम् अध्वानम्' 'यम्' एतं संसाराध्वानम् 'अगाम' गतवन्तो वयम्, अमुष्माल्लोकादिमं लोकम् । अस्माकु एतां संसारहिंसाम्, एतां वा संसारसृतिम्, एनम् आर्जवं जवीभवन्तमस्माकं मार्जय त्वम् । कस्मात् पुनरेवमुच्यसे ? इतः,—यस्मात् 'आपिः' त्वमस्माकं प्राप्तः, अथवा व्यापयिता कृत्स्नस्य जगतो महिम्ना । 'पिता' च रक्षिता, 'सोम्यानाम्' सोमसम्पादिनां मनुष्याणाम् । 'प्रमतिः' च प्रकृष्टमतिः । 'भृमिः' च, त्वमेव संसारे भ्रामयिता पञ्चाग्निविद्योक्तेन प्रक्रमेण, त्वदधीन एव संसारो मोक्षश्च । 'ऋषिकृत्' च, दर्शनकर्त्तासि त्वम्, त्वदधीनमेव दर्शनं 'मर्त्यानां' मनुष्याणाम् । सर्वविज्ञानप्रकाशेनानुगृह्यास्मान् मोचयस्वास्मात् संसारादित्यभिप्रायः । देवयानेनैव पथा गमय, मा पितृयानेनेति ॥ एवमत्र "भृमिः=अग्निः" अर्थाविरोधात् विशेष्यते ॥

"विष्पितः (८८)"—इति, अनवगम् । "विप्राप्तः"—इत्यवगमः । विस्तीर्णं इतश्चेतश्च, सर्वतो यः प्राप्तः, स विष्पितः । "इमे दिवो अनिमिषा पृथिव्याश्चिकित्वांसो अचेतसं नयन्ति । प्रव्राजे चिन्नद्यो गाधमस्ति पारं नो अस्य विष्पितस्य पर्षन् ॥"—इति (ऋ० सं० ५, ५, २, १) । "यदद्य सूर्य्य ब्रवोऽनगाः"—इत्येतस्मिन् सूक्ते, अस्य पुनः सूक्तस्य प्रथमा सौरीति प्रतिजज्ञे शौनकः,—अन्याः सर्वा मैत्रावरुण्य इति । 'इमे'—इति द्वयोरेव मित्रावरुणयोः पूजार्थे बहुवचनम् । अर्य्यमा वा तृतीयः स्यात्, असावपि हि अस्मिन् सूक्ते श्रूयते । शौनकाभिप्रायस्त्वेवं सति

परीक्ष्यः । 'इमे' मित्रावरुणार्य्यमाणः 'दिवः' एत्य 'अनिमिषाः' आदरवन्तः 'पृथिव्याः' पृथिवीलोकादित्यर्थं । 'चिकित्वांसः' सुकृतदुष्कृतानि कर्माणि प्राणिनां जानन्तः, 'अचेतसम्' अचेतयमानं प्राणिनं कर्मानुरूपेण अमुं लोकं 'नयन्ति' । यत एवमतस्तानहं ब्रवीमि,—'प्रव्राजे' प्रकृष्टे एतस्मिन् व्रजने मरणाख्ये मृत्युकाले उपस्थिते, यदि 'गाधं' संसारगाहनसमर्थं कर्म, विज्ञानं वा 'अस्ति नः' अस्त्यस्माकम्, इतः 'अस्य' 'विष्पितस्य' "विप्राप्तस्य" संसाराध्वनो नद्या इव 'पारं पर्षन्' पारं यन्त्वित्यर्थः ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "विष्पितः = विप्राप्तः" संसाराध्वा—इत्युपपद्यते ॥ ५ (२०) ॥

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरुवारं पुरुत्मना । त्वष्टा पोषाय विष्यतु राये नाभानो अस्मयुः ॥ तन्नस्तूर्णापि महत्सम्भृतमात्मना त्वष्टा धनस्य पोषाय विष्यत्वित्यस्मयुरस्मान् कामयमानो राध्नो रास्पी रपतेर्वा रसतेर्वा रास्पिनस्यायोरित्यपि निगमो भवत्यृञ्जतिः प्रसाधनकर्मा आ व ऋञ्जसे ऊर्जां व्युष्टिष्वित्यपि निगमो भवति ऋजुरित्यप्यस्य भवति । ऋजुनीती नो वरुण इत्यपि निगमो भवति । प्रतद्वसू प्रासवसू । हरी इन्द्र प्रतद्वसू अभि स्वरेत्यपि निगमो भवति ॥ ६ (२१) ॥

"तुरीपम् (८६)"—इति, अनवगतम्। "तूर्णापि"—इत्यवगमः। 'उदकम्'—अभिधेयम्, तद्धि तूर्णमाप्नोति। "तन्नस्तुरीप०—० नाभानो अस्मयुः॥"—इति (ऋ० सं० २, २, ११, ४)। दीर्घतमस आर्षम्। त्वाष्ट्री। अनुष्टुप्। आप्रीसूक्ते। 'तत् नः तुरीपम्' तदस्माकं तुरीपमुदकम्' 'अद्भुतं' च "महत्" इत्यर्थः। "अद्भुतः, वर्हिष्ठः"—इति महन्नामसु पठितम्। 'पुरुवारं' च बहुदेशान्तरमावृणोत्युदकम्' पुरुत्मना बह्वात्मना। यदेवंलक्षणमुदकम्, तत् 'नः' अस्माकं 'नाभा' नाभौ मध्ये 'त्वष्टा' 'विष्यतु' विमुञ्चतु वर्षभावेन। 'अस्मयु' अस्मान् अनुगृहीतुं "कामयमानः" 'राये पोषाय' "धनस्य पोषाय" इत्यर्थः, वर्षे हि सति पशवः पुष्यन्ति। अथवा 'नाभानः'—इति त्वष्टुरेव विशेषणं स्यात्, 'नाभानः' न अदीप्यमानः, किन्तर्हि? दीप्यमान एव विष्यतु॥ एवमत्र माध्यमिकस्त्वष्टेति विष्यत्वित्यनेन सम्बन्धात्, "तुरीपम्= उदकम्"—इत्युपपद्यते॥

"रास्पिनः (९०)"—इति, अनवगतम्। 'रापी'—इति वा स्यात्, 'रासी'—इति वा, "रपतेः वा" शब्दार्थस्य, "रसतेः वा" शब्दार्थस्यैव। रपणशीलो वा रसनशीलो यः, सः 'राप्सी'। "उत त्या मे यशसा श्वेतनायै व्यन्ता पान्तौशिजो हुवध्यै। प्र वो नपातमपां कृणुध्वं प्रमातरा रास्पिनस्यायाः॥"—इति (ऋ० सं० २, १, १, ४)। कक्षीवत आर्षम्। त्रिष्टुप्। वैश्वदेवे सूक्ते। 'उत त्यौ' अपि तौ, अश्विनौ। 'मे' मम 'यशसा' हविर्लक्षणेन धनेन तर्प्यमाणौ, 'श्वेतनायै' उषसः काले प्राप्त 'व्यन्ता पान्ता'

वीताम् भक्षयेतां पुरोडाशम्, पिवेतां सोमम्। यतो ब्रवीमि,—हे 'औशिजः' मेधाविनः! ऋत्विजः! 'हुवध्यै' आह्वयध्वं तावश्विनौ। किञ्च, 'प्र' ब्रवीमि 'वः'—'कृणुध्वम्' 'अपां नपातम्' अपि, एतस्मिन् कर्मणि भागिनम्। किञ्च, 'प्रमातरौ' द्यावापृथिव्यावपि सर्वभूतनिर्मात्र्यौ कृणुतैव, एतस्मिन् कर्मणि भागिन्याविति एतच्च वो ब्रवीमि। कं च पुनरर्थं पुरस्कृत्य एतत् कुरुध्वम्? इति,— 'रास्पिनस्य आयोः' रपणशीलस्य वा रसनशीलस्य वा शब्दकारिणो वर्णभूतस्योदकस्य प्राप्त्यर्थम्, अथवा स्तोतुः पुत्रस्य प्राप्त्यर्थम्। "आयवः"—इति मनुष्यनाम॥ एवमत्र 'रास्पिन'-शब्देन उदकं स्तोता वाभिधीयते, शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च॥

"ऋञ्जतिः(६१)" "प्रसाधनकर्मा"। "भाऋजीकः"—इत्यनेन गतार्थतामस्य मन्यमानो भाष्यकारो निगमं नाधीते॥

केचित्त्वत्र एतं शेषमधीयते। "दूतं वो विश्ववेदसं हव्यवाहममर्त्यम्। यजिष्ठमृञ्जसे गिरा॥"—इति (ऋ० सं० ३, ५, ८, १)। वामदेवस्यार्षम्। गायत्री। आग्नेयी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'वः'—इत्येतस्य 'त्वम्'—इति विपरिणामः। हे यजमान! त्वं 'दूतम्' 'विश्ववेदसम्' सर्वप्रज्ञानम्, 'हव्यवाहम्' हविषां वोढारम्, 'अमर्त्यम्' अमरणधर्माणम्, 'यजिष्ठम्' यष्टृतमम्, 'ऋञ्जसे' प्रसाधयसि 'गिरा' स्तुत्येत्यर्थः॥ एवमत्र "ऋञ्जतिः' प्रसाधनकर्मा" दूतसम्बन्धात्॥

"ऋजुः(६२)"—"इत्यपि" "अस्य" एव ऋञ्जतेः "भवति"। "ऋजुनीती नो वरुणो मित्रो नयतु विद्वान्। अर्यमा देवैः

सजोषाः ॥"—इति (ऋ० सं० १, ६, १७, १)। गोतमस्यार्षम्। वैश्वदेवसूक्ते। गायत्री। गवामयनस्य द्वितीयेऽहनि शस्यते मैत्रावरुणस्य शस्त्रे। 'ऋजुनीती' ऋजुनयनः, ऋजुप्रज्ञो वा 'वरुणः' 'नः' अस्मान् इतो लोकादमुं लोकं कर्मफलप्राप्त्यर्थं 'नयतु'। 'मित्रः' च 'विद्वान्' नयतु। 'अर्य्यमा' 'देवैः' 'सजोषाः' सहप्रीयमाणः नयतु॥ एवमत्र 'ऋजु'-शब्देन प्रसिद्धं नयनम्, प्रसिद्धा वा मतिरुच्यते॥

"प्रतद्वसू (६३)"—इति, अनवगतम्। "प्राप्तवसू"—इत्यवगमः। 'अश्वौ' अभिधेयौ। "इह त्या सधमाद्या युजानः सोमपीतये। हरी इन्द्र प्रतद्वसू अभिस्वर॥"—इति (ऋ० सं० ६, १, १२, २)। नारदस्येयमार्षम्। उष्णिक्। महाव्रते औष्णिही तृचाशीतिः, तस्यां शस्यते। हे 'इन्द्र!' 'इह' कर्मणि 'त्या हरो' तावश्वौ 'प्रतद्वसू' "प्राप्तवसू" प्राप्तधनौ, तयोर्हि ऋजीषं धानाश्च धनम्, स हि ताभ्यां यज्ञे भागः प्राप्तः। 'सधमाद्या' सहमदनौ 'युजानः' युक्त्वा रथे, ततः 'सोमपीतये' सोमपानार्थम् 'अभिस्वर' अस्मान् प्रत्यागच्छ॥ एवमत्र "हरी"-इत्येनेन सम्बन्धात् "प्रतद्वसू=प्राप्तवसू" अश्वौ—इत्युपपद्यते॥ ६ (२१)॥

हिनोता नो अध्वरं देवयज्या हिनोत ब्रह्म सनये धनानाम्। ऋतस्य योगे विष्यध्वमूधः श्रुष्टीवरीभूतनास्मभ्यमापः॥ प्रहिणुत नोऽध्वरं देवयज्यायै प्रहिणुत ब्रह्म धनस्य सननाय ऋतस्य योगे यज्ञस्य योगे याज्ञे शकट

इति वा शकटंशकृदितं भवति शनकैस्तकतीति वा शब्देन तकतीति वा। श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमापः। सुखवत्यो भवतास्मभ्यमापः चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम्। ददिन्द्र बहु वननीयम्। एधमानद्विलुभयस्य राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान्॥ व्युदस्यत्येधमानानसुन्वतः सुन्वतोऽभ्यादधात्युभयस्य राजा दिव्यस्य च पार्थिवस्य च चोष्कूयमाण इति चोष्कूयतेश्चर्करीतवृत्तं सुमत्स्वयमित्यर्थः। उप प्रागात्सुमन्मेधायि मन्म। उपप्रैतु मां स्वयं यन्मेमनोऽध्यायि यज्ञ नेत्याश्वमेधिको मन्त्रो दिविष्टिषु दिव एषणेषु॥ ७॥

"हिनोत (१४)" – इति, अनवगतम्। "प्रहिणुत"—इत्यवगमः "हिनोता नो०—०भूतनास्मभ्य मापः॥"—इति (ऋ० सं० सं ७, ७, २६, १)। कवषस्येयमार्षम्। अपोनप्त्रीयास्वृक्षु शस्यते। "हे ऋत्विजः! 'हिनोत' "प्रहिणुत" प्रगमयत, प्रोत्सर्पयत। एतम् 'अध्वरं' यज्ञम् 'देवयज्या' देवयज्यायै" देवयजनार्थम्। किञ्च, प्रहिणुत 'ब्रह्म' स्तुत्याख्यं यथाशास्त्रदृष्टक्रमेण। 'सनये' लब्धये 'नः' अस्माकं धनानाम्। किञ्च, 'ऋतस्य' "यज्ञस्य" 'योगे' संयोगे यदेतत् 'ऊधः' इव सोमपूर्णम् अधिषवणचर्म वर्त्तते, अथवा योगसम्बन्धाच्छकटं योगः, तद्धि तत्र युज्यते, तेनाधिषवणचर्मषः ऊधसोऽधस्तादवस्थितेनेति मन्यमानो भाष्यकारो ब्रवीति,—"याज्ञे शकटे—इति वा" यदेतद् यज्ञशकट-

स्याधस्तादुपरि वाधिषवणचर्म, एतत् 'विष्यध्वम्' विमुञ्चध्वम् ग्रहचमस स्थाल्यादिषु यो निषेकः सोमस्य, एतद् विमोचनम् अधिषवणचर्मोधसः, तद्धि सोमउत्सिच्यमाने श्लथीभवति, यथेतरद्गोरूधो दुह्यमानायां गवि। एवमृत्विज उक्त्वा अधुना ता एव सोमसम्मिश्रा अपो ब्रवीति,—यूयमपि हे 'आपः!' एभिः ऋत्विग्भिः उत्सिच्यमानाः 'श्रुष्टीवरीः' "सुखवत्यः" 'भूतन' "भवत" 'अस्मभ्यम्'॥ एवमत्र 'प्र'शब्देनार्थस्य सुतरां प्रकटता भवतीति भाष्यकारेण 'प्र'ब्देशोऽध्याहृतः, 'अध्वरम्'—इत्यनेन सम्बन्धाद्धिनोतेर्गत्यर्थत्वमुपपद्यते॥"

"प्रहिणुत"—इति 'आपः' उच्यन्त इति केचित्।

"शकटम्" "शकृदितं भवति"। यदा अनड्वान् युक्तः, शकृत् मुञ्चति, तेनेतमिति। "शनकैस्तकतीति वा" तद्धि भाराक्रान्तं शनकैर्गच्छति "शब्देन तकतीति वा" तद्धिशब्देन गच्छति॥

"चोष्कूयमाणः (६५)" "चोष्कूयते (६६)"—इति, एते अनवगते। धातुरेवायमप्रतीतः। एते सुवन्ततिङन्ते, तदनयोः पूर्वं 'सुवन्तम्' उत्तरं तिङन्तम्। दानार्थे वर्त्तमानस्य "चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम्"—इति (ऋ० सं० १, ३, १, ३)। निगममुक्त्वा "ददिन्द्र"—इति हि पूर्वस्य निर्वचनं चकार भाष्यकारः॥ व्युदसने वर्त्तमानस्योत्तरस्य "चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान्" —इति (ऋ० सं० ४, ७, ३३, १)। निगममुक्त्वा 'चोष्कूयते' —इत्यस्य शब्दस्य "व्युदस्यति"—इति निर्वचनामाह भाष्यकारः॥ उभयत्रापि तु चोष्कूयतिशब्दश्चर्करीतवृत्तेन द्रष्टव्यः॥

"चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम्"—इत्यस्य शेषः,—"नि सर्व-सेन इषुधींरसक्त समर्य्यो गा अजति यस्य वष्टि। चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामं मा पणिर्भूरस्मदधि प्रवृद्ध ॥"—इति (ऋ० सं० १, ३, १, ३)। हिरण्यस्तूपस्यार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। उद्भिद्वलभिदोर्निष्केवल्ये शस्यते। 'न्यसक्त' न्यबध्नात् 'इषुधीन्' तूणान्, पृष्ठे रथस्य, 'सर्वसेनः' समग्रसेनः इन्द्रः। एवं तूणान् सनह्य बद्ध्वा, गोधाङ्गुलित्रवान् भूत्वा "समर्य्यो गा अजति" इषुभिर्मेघान् छिन्दन् 'सम् अजति' समस्ताः क्षिपति' 'गाः' अपः, 'अर्य्यः' ईश्वरः इन्द्रः। कस्मै समजति ? यस्य वष्टि। यस्य राज्ञो देशे कुटुम्बिनो वा क्षेत्रे कामयते, क्षेप्तुम्, तस्यैव क्षिपति, वर्षं प्रवर्त्तयत इत्यर्थः। एवं स्तूयमानः स इन्द्रः प्रत्यक्षीभूतः, यतः प्रत्यक्षकृत उत्तरोऽर्द्धर्चः। हे इन्द्र! चोष्कूयमाणस्त्वं ददत् उदकं जनेभ्यः 'भूरि' "बहु" 'वामं' "वननीयं" शस्यसम्पत्करम्, शृणु यत् कुरुष्व। 'मा पणिः भूः' मा बणिक्शीलोऽस्मान् प्रति मन्दोदकदाता कृपणो भूः। किन्तर्हि ? प्रवृद्धोदकः उन्नतचित्तः, अस्मान् प्रति बहूदकदाता भव॥ एवमत्र 'मा पणिर्भूर्भूरि वामम्'—इत्येभिः पदैः सम्बन्धात् 'चोष्कूयमाणः'—इत्यस्य "ददत्"—इत्येवमर्थ उपपद्यते॥

एवमत्र दानार्थः 'चोष्कूयति' "एधमानद्विलुभयस्य"—इत्यत्र व्युदसनार्थः। अस्य शेषः,—"शृण्वे वीर उग्रमग्रं दमायन्नन्यमन्यमतिनेनीयमानः। एधमानद्विलुभयस्य राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान्॥"—इति (ऋ० सं० ४, ७, ३३,

१)। गर्गस्य बार्हस्पत्यस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। 'दमायन्'--इत्येकं पदम्। 'शृण्वे वीरः' अश्रौषमहं वीरमिन्द्रम, 'उग्रम्' उद्गूर्णवज्रम्। आदरार्थो द्विरभ्यासः आदरं चार्थभूयस्त्वम्, "अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते"—इति हि वक्ष्यति। अथवा "उग्र" शत्रुं प्रति उद्गूर्णवज्रम्। 'दमायन्' दमयितारं शत्रूणाम्। कथं पुनरश्रौषम्? इति,—'अन्यमन्यम्' देवताविशेषम्, 'अतिनेनीयमानः' अतिशयेन स्वाभीष्टेन कामेन तुष्टूषया 'अमुष्मात् सुतात् कामान् प्राप्स्यथ'—इत्येवं पुनः पुनः नयमानः। किम्पुनर्लक्षणं वीरमश्रौषम्? इति,—'एधमानद्विट्' "एधमानान्" दीप्यमानानपि "द्वेष्टि" "असुन्वतः" सोमाभिषवमकुर्वाणान् अयज्वन इत्यर्थः। अत एवं वैपरीत्येन "सुन्वतोऽभ्यादधाति"—इत्यध्याजहार भाष्यकारः। क्व पुनरादधाति? 'सुकृतस्य लोके'—इति सामर्थ्याद् गम्यते। ये हि सुन्वते, त इष्टा इन्द्रस्य, ये न सुन्वन्ति, ते द्वेष्याः, इत्यभिप्रायः। 'उभयस्य राजा' "दिव्यस्य च" धनस्येश्वरः "पार्थिवस्य च" मानुषस्य च। किञ्च, 'चोष्कूयते' व्युदस्यति,—यो 'विशः' एधमानानसुन्वत इतरांश्च सुन्वतः 'मनुष्यान्' अभ्यादधाति सुकृतस्य लोके इति॥ एवमत्र 'एधमानद्विट्'—इत्यनेन सम्बन्धात् "चोष्कूयतिः, व्युदसनार्थः"—इति उपपद्यते॥

"सुमत् (६७)"—इति, अनवगतम्। "स्वयम्"—इत्यवगमः। "उपप्रागात् सुमन्मे ऽधायि मन्म देवानामाशा उप वीतपृष्ठः अन्वनं विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चकृमा सुबन्धुम्॥"—

इति (ऋ० सं० २, ३, ८, २)। दीर्घतमस आर्षम्। त्रिष्टुप्। अश्वदेवताका। अश्वमेधेऽश्वतोमीयेन षोडशाहुतयो हूयन्ते, तत्रेयं विनियुक्ता। 'उपप्रागात्' "उपप्रैतु" "मां" प्रकर्षेण एतु। 'सुमत्' "स्वयम्" एव। 'यत्' यदनेन "यज्ञेन" प्राप्नुयाम् "इति"। 'मे' मम 'मनः' अपि "अध्यायि" अनेकविधान् सङ्कल्पविकल्पान् चकार, तत्तदहमेव, अहं मनसा ध्यातवानित्यर्थः। किम्पुनस्तत्? 'मन्म' मननीयमर्थजातम्। किञ्च, अयमपि 'वीतपृष्ठः' कान्तपृष्ठोऽश्वः 'उपप्रागात्' उपगच्छतु। 'देवानाम्' 'आशाः' यम् एतं वयं देवानां 'पुष्टे' पोषणाय 'चकृम' कृतवन्तः। 'सुबन्धुम्' शोभनयूपबन्धनम्। तमेतमुपगच्छन्तम् 'अनुमदन्ति' अनुमन्यन्ताम् 'विप्राः ऋषयः' मेधाविनः॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च 'सुमत्'—इत्यस्य "स्वयम्"—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते॥

"आश्वमेधिकोऽयं मन्त्रः"—इति प्रकरणोपप्रदर्शनार्थमाह, मन्त्रार्थं निब्रुवता प्रकरणमप्युपेक्षितव्यमिति, एतदनेन प्रदर्शितं भवति॥

"दिविष्टिषु (१८)"—इति, अनवगतम्। "दिव एषणेषु" —इत्यवगमः। याभिः क्रियाभिर्दिवमिच्छन्ति गन्तुं ता दिविष्टयः॥ ७॥

स्यूरं राधः शताश्वं कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु। स्थूरः समाश्रितमात्रो महान् भवत्यणुरनु स्थवीयांसमुपसर्गो

लुप्तनामकरणो यथा सम्प्रति कुरुङ्गो राजा बभूव कुरुगमनाद्वा कुलगमनाद्वा कुरुः कृन्ततेः क्रूरमित्यप्यस्य भवति कुलं कुष्णातेर्विकुषितं भवति दूतो व्याख्यातो जिन्वतिः प्रीतिकर्मा। भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नय इत्यपि निगमो भवति ॥ ८ (२२) ॥

इति षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पदः ॥ ६, ४ ॥

"स्थूरं०—०दिविष्टिषु। राज्ञस्त्वेषस्य सुभगस्य रातिषु तुर्वशे ष्वमन्महि ॥"—इति (ऋ० सं० ५, ७, ३३, ४)। मेधातिथेरार्षम्। बृहती। दानमनया प्रशस्यते। 'स्थूरं' स्थूलंमहत, 'राधः' धनम्, 'शताश्वं' बह्वश्वसंयुक्तम्। 'कुरुङ्गस्य' 'राज्ञः' 'त्वेषस्य' महतः, 'सुभगस्य' शोभनस्य 'दिविष्टिषु' क्रियासु दक्षिणाभूतं सर्वेष्वपि 'तुर्वशेषु' मनुष्येषु याः रातयः दत्तयः, तासु च, एतदेव स्थूलमित्येवं वयम् 'अमन्महि' मन्यामह इत्यर्थः ॥ एवमत्र 'दिविष्टि' शब्देन 'क्रिया' उच्यते, ताभिर्हि द्युलोकमिष्यते गन्तुम् ॥

"स्थूरः, समाश्रितमात्रो महान् भवति" समस्ता हि तत्र मात्रा आश्रिता भवन्ति। स्थूलप्रसङ्गेनैव अणुशब्दो निरुच्यते,—"स्थवीयांसमनु" यो वर्त्तते, सः "अणुः"—इत्युच्यते। अन्वित्ययम् "उपसर्गः" "लुप्तनामकरणः" येन प्रत्ययेन न्याय्यमेतन्नाम स्यात्, सोऽत्र लुप्तो न श्रूयत इत्यर्थः। कथं लुप्तः ? इति,—

"यथा सम्प्रति"—इति। अस्मिन्नामकरणलोपेन प्रयोगसिद्धिः, साम्प्रतम् – इति हि न्याय्यम्, तथापि सम्प्रतीत्येवमपि वर्त्तमान-कालविषयप्रयोगः प्रसिद्धः, एवमिहाप्यनुशब्दे। कुरुङ्गो नाम राजा बभूव"। "कुरुगमनाद्वा" कुरुङ्गः, स हि कुरून् प्रति पुत्र-त्वेन गतो जेतुं वा। "कुलगमनाद्वा" शत्रुकुलानि हि स नित्य-मेव याति विजेतुम्। "कुरुः कृन्ततेः" स हि शत्रून् कृन्तति। "क्रूरम्"--"इति" एतत् "अपि" "अस्य" एव कृन्ततेः "भवति"। "कुलं कुष्णातेः (क्र्या० प०)" तद्धि "विकुषितम्" इव "भवति" विस्तीर्णत्वात् ॥

"दूतः (९९)"--इति, अनवगतम्। "जूतः"--इति न्याय्यम्। "जवतेर्वा द्रवतेर्वा"—इति व्याख्यातम् ॥

"जिन्वतिः (१००)" "प्रीतिकर्मा"--इति अर्थवचनम्, अप्रतीतार्थत्वात्। "समानमेतत्"--इत्यत्र उपरिष्टाद् व्याख्या-स्यामो द्वादशेऽध्याये ॥ ८.२३) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य) चतुर्थः पादः ॥ ६, ४ ॥

पञ्चमः पादः ॥

अमत्रोऽमात्रो महान् भवत्यभ्यमितो वा। महान् अमत्रो वृजने विरप्शीत्यपि निगमो भवति। स्तवे वज्यृचीषमः। स्तूयते वज्यृचा समोऽनर्शरातिमनश्लीलदानमश्लीलं पापकमश्रिमद्विषमम्। अनर्शरातिं वसुदामुपस्तुहीत्यपि निगमो भवत्यनर्वाप्रत्यृतोऽन्यस्मिन्। अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्द्धया नव्यमर्कैः। अनर्वमन्यस्मिन् वृषभं मन्द्रजिह्वं मन्दनजिह्वं मोदनजिह्वमिति वा बृहस्पतिं वर्द्धय नव्यमर्कैरर्चनीयैः स्तोमैरसामि सामिप्रतिषिद्धं सामि स्यतेः। असाम्योजो बिभृथा सुदानवः। असुसमाप्तं बलं बिभृत कल्याणदानाः ॥ १ (२३) ॥

"अमत्रः (१०१)"—इति, अनवगतम्। "अमात्रः"—इति शब्दसमाधिः। "महान् भवति"—इत्यर्थवचनम्, यो हि महान् भवति, न तस्य मात्राः प्रमातुं शक्यन्ते, अतोऽसावमत्र इत्युच्यते। "अभ्यमितो वा" स्यात्, अनभिहिंसितः केनचित्। "महाँ अमत्रो वृजने विरप्श्यु १ ग्रं शवः पत्यते धृषण्वोजः। नाह विव्याच पृथिवी च नैनं यत् सोमासो हर्यश्वममन्दन् ॥"—इति (ऋ० सं० ३, २, ११, ४)। विश्वामित्रस्यार्षम्। त्रिष्टुप्।

ऐन्द्री। पृष्ठ्यस्य चतुर्थपञ्चमयोरन्होर्माध्यन्दिने सवने अच्छावाकस्य शास्त्रे सम्पातं नाम सूक्तम्, तत्रेयं विनियुक्ता। 'महान्' प्रभावतः। 'अमत्रः' च अपरिमाणमात्रः' 'इन्द्रः' 'वृजने' संग्रामे 'विरप्शी' विरावणशीलः' 'उग्रम्' उद्गूर्णम् अभ्युद्यतम्, 'शवः' शत्रुबलम् 'पत्यते' पातयते। 'धृषण्वोजः' धर्षयितृ यस्य ओजः, बलम्, तत् 'पत्यते'। किञ्च, 'नाह विव्याच' 'नैनं' व्याप्नोति 'पृथिवी' नापि द्यौः, उपमानत्वेन। कदा पुनरेवं भवति? 'यत्' यदा 'सोमासः' सोमाः 'हर्य्यश्वम्' इन्द्रम् 'अमन्दन्' अतर्पयन्नित्यर्थः॥ एवमत्र 'शवः' 'पत्यते' 'वृजने'—इत्यनेन सम्बन्धात् "अमात्रः=महान्"—इत्युपपद्यते॥

"ऋचीषमः (१०२)"—इति, अनवगतम्। ईकारोऽत्रानवगतः। "ऋचा समः"—इत्यवगमः। "इह श्रुत इन्द्रो अस्मे अद्य स्तवे वज्र्यृचीषमः। मित्रो न यो जनेष्वा यशश्चक्रे असाम्या॥"—इति (ऋ० सं० ७, ७, ६, २)। विमदस्यार्षम्। आस्तारपङ्क्तिः। ऐन्द्री। स पुनरैन्द्रो वा प्राजापत्यो वा वासुक्रस्य वा वसुक्रतः। पृष्ठ्यस्य चतुर्थेऽहनि निष्केवल्ये शस्यते। 'श्रुतः' विख्यातः सर्वासु दिक्षु, 'इह' एतस्मिन् कर्मणि, 'अद्य' 'स्तवे' विजेतुं स्तूयतेऽस्माभिः 'वज्री'। किंलक्षणः? 'ऋचीषमः' "ऋचा समः" यावतैवार्थेन युक्तोच्चार्य्यते ऋक् स्तुत्यभिप्रायेण, तावानेवासौ भवत्यैश्वर्य्ययोगात्। किञ्च, 'मित्रो न' मित्र इव, यथा हि कश्चिदाप्तो मित्रो जनेषु यशः कुर्य्यात्, एवं य इन्द्रः 'यशः' 'आचक्रे' आभिमुख्येन सर्वासु दिक्षु करोति। किंलक्षणं

पुनर्यशः करोति ? 'असामि' असमाप्तमनन्तमित्यर्थः । य एवङ्गुणयुक्त इन्द्रः, सोऽस्माभिरिह स्तूयते ॥ एवमत्र स्तुतिसम्बन्धात् शब्दसारूप्याच्च "ऋचीषमः = ऋचा समः"—इत्युपपद्यते ॥

"अनर्शरातिम् (१०३)"—इति, अनवगतम् । "अनश्लीलदानम्"—इत्यवगमः । विग्रहप्रसक्तस्याश्लीलशब्दस्यार्थमाह, "अश्लीलं पापकम्"—इति । न यस्याश्लीला रातिर्दानम्, सोऽनर्शरातिः । शब्दसारूप्यप्रसक्तमाह,—"अश्लीलम् = अश्रिमद् विषमम्" तत्सारूप्योपपत्तितोऽश्लीलमित्युच्यते । "अनर्शरातिं वसुदामुपस्तुहि भद्रा इन्द्रस्य रातयः । सो अस्य कामं विधतो न रोषति मनो दानाय चोदयन् ॥"—इति (ऋ० सं० ६, ७, ३, ४) । "श्रायन्त इव सूर्य्यम्"—इत्यस्या अनन्तरैव । नेमस्यार्षम् । ऐन्द्री । सतो वृहती । हे स्तोतः ! 'अनर्शरातिम्' अपापदानम्, एनम् इन्द्रम् 'वसुदां' वसुदातारम्, 'उप' उपगम्योपगम्य चेतसा 'स्तुहि' । किङ्कारणम् ? यस्मात् 'भद्राः' भन्दनीयाः 'इन्द्रस्य' 'रातयः' दत्तयः । किञ्च, 'सः' 'अस्य' 'कामम्' अभिप्रायं 'विधतः' दधतः, कामिनां कामान् 'न रोषति' न पीड़यति । 'मनः' च 'इन्द्रस्य' आत्मनः 'दानाय' 'चोदयन्' भवति, य एवं स्तुत्वा याचते ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "अनर्शरातिम् = अनश्लीलदानम्"—इत्युपपद्यते ॥

"अनर्वा (१०४)"—इति, अनवगतम् । "अप्रत्यृतः"—इत्यवगमः । यः "अन्यस्मिन्" न आश्रितो भवति, स्वप्रधान एव सः 'अनर्वा'—इत्युच्यते । "अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं वृहस्पतिं

वर्धया नव्यमर्कैः। गाथान्यः सुरुचो यस्य देवा आश्रृण्वन्ति नवमानस्य मर्त्ताः॥"—इति (ऋ० सं० २, ५, १२, १)। अगस्त्यस्यार्षम्। बार्हस्पत्या। त्रिष्टुप्। हे स्तोतः! 'अनर्वाणं' स्वेन महिम्ना युक्तम्, अप्रतिगतं कञ्चिदन्यं प्रत्यधीनत्वेन, 'वृषभं' वर्षितारम्, 'मन्द्रजिह्वम्' "मन्दनजिह्वम्" हर्षकरो हि तस्य जनानां स्तनयित्नु, घोषः, "जिह्वा, घोषः"—इति हि वाङ्नामसु पठितम्। 'वृहस्पतिं' 'वर्द्धय'। 'नव्यं' स्तुत्यम्, 'अर्कैः' मन्त्रैः। किंलक्षणं वृहस्पतिम्? इति,—'गाथान्यः' स्तुतिप्रापणार्हाः 'देवाः' 'सुरुचः' सुदीप्तिमन्तः, 'यस्यं' शुष्मम् 'आ' आभिमुख्येन स्थित्वा 'शृण्वन्ति' आदरेण, 'मर्त्ताः' च। 'नवमानस्य' नवो हि मानः तस्य, अहन्यहनि अनया स्तुत्या स्तुत्यस्य भवति, तेनासौ नवमानः, तस्य, अथवा 'नवमानस्य' प्रशासतः इत्यर्थः। अथवायमन्यो मन्त्रार्थः स्यात्, ऐतिहासिकपक्षेण,—'मन्द्रजिह्वः' हर्षकरी हि जिह्वा, तस्य स्तुतिः। 'गाथानीः' स एव पौरहित्येन गाथाः स्तुतीर्नयति प्रापयति देवान् प्रति। स एव च 'सुरोचनः'। तस्यैव च 'नवमानस्य' स्तुवतः 'देवा आश्रृण्वन्ति' 'मर्त्ताः' च। "वृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहितः"—इति ह विज्ञायते। तस्मादेवमप्युपपद्यते। एवं, मन्त्रार्थाविरोधात् "अनर्वा=अप्रत्यृतः"—इत्युपपद्यते॥

"असामि (१०५)"—इति, अनवगतम्। सामीति समाप्तमुच्यते, तस्य प्रतिषेधः असामि!! "असाम्योजो विभृथा सुदानवोऽसामिधूतयः शवः। ऋषिद्विषे मरुतः परिमन्यव इषुं न सृजत द्विषम्॥"—इति (ऋ० सं० १, ३, १६, ५)। कण्वस्या-

र्षम्। सतो बृहती। मारुती। हे 'सुदानवः' "कल्याणदानाः" मरुतः! यूयम् 'असामि' अपरिसमाप्तम् अनन्तम्, 'ओजः' "बलम्" 'शवः' अभिवृद्धिरूपञ्च बलम् 'बिभृथ' धारयथ। 'असामिधूतयः' असमाप्तगतयः। धवनं धूतिः, "ध्रवति, धावति"—इति गतिकर्मसु पठितम्। एतत् कुरुध्वम्। य एषः 'ऋषिद्विष्टा' स्तोतृद्वेष्टा, तस्मै हे मरुतः! 'परिमन्यवे' प्रकृष्टक्रोधाय 'इषुं न' इषुम् इव 'द्विषं' सर्वलोकद्वेष्यतां 'सृजत' क्षिपत॥ एवमत्र "असामि=असुसमाप्तम्"—इत्युपपद्यते, अर्थाविरोधात्॥ १ (२३)॥

मा त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचन्नहङ्गिरा। भूर्णिं मृगं न सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिषत्॥ मा चुक्रुधं त्वां सोमस्य गालनेन सदा याचन्नहं गिरा गीत्या स्तुत्या भूर्णिमिव मृगं न सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिष्यत इति गल्दा धमनयो भवन्ति गलनमासु धीयते। आ त्वा विशन्त्विन्दव आ गल्दा धमनी नाम्। नानाविभक्तीत्येते भवत आगलना धमनीनामित्यत्रार्थः॥ २ (२४)॥

"गल्दया (१०६)—इति, अनवगतम्। 'गलितधानी स्यात्' गलितं हि तस्यां धीयते। "धमनिर्भवति"—इत्यभिधेयवचनम्, नाड़ीत्यर्थः। "मा त्वा सोमस्य०—०न याचिषत्॥"—इति

(ऋ० सं० ५, ७, १३, ५)। मेधातिथेरार्षम्। ऐन्द्री। बृहती। महाव्रते बृहतीसहस्रे विनियुक्ता। हे इन्द्र! 'मा चुक्रुधं त्वा' मा क्रोधयेयम् 'अहं' 'सोमस्य' 'गल्दया' "गालनेन" धमनेन, पूरणेन सोमस्य 'सदा' नित्यकालमपि 'याचन्' 'गिरा' गीत्वा स्तुत्या च 'सवनेषु' यज्ञेषु। कथञ्च पुनर्मा चुक्रुधम्? इति। 'भूर्णि न' 'मृगम्' इव। भ्रमणशीलो भूर्णिः। कः पुनरसौ? व्याघ्रो वा सिंहो वा, स हि भ्रमणशीलो बिभर्त्ति च शृगालादीन्। तेनेन्द्र उपमीयते। यथा शृगालादयो लाङ्गूलल्लालनादिनोपचारेणोपसर्पमाणः तं न क्रोधयन्त्येवमहं सोमसम्प्रदानपूर्विकया स्तुत्योपसर्पमाणो मा चुक्रुधं भवन्तमिति। अथ मतम्,—यदि मम क्रोधात् बिभेषि, मास्मान् याचेथा इति। "क ईशानं न याचिषत्" को हि नाम सोऽस्ति लोके, य ईशानमीश्वरं न "याचिष्यते"? न ह्ययाचतां वृत्तिः सिध्यति॥ एवमत्रेन्द्रस्य या 'गलना' धमनिः, यया सोम आगल्यते सा, तेनैव आगलनेन उपलक्ष्यमाणा "गल्दा"—इत्युच्यते, न ह्येवमर्थविरोधोऽस्ति।

"गल्दा धमनिर्भवति"—इत्यस्य भाष्यकारवाक्यस्य मन्त्रे नात्र धमनिलिङ्गं विशिष्टमस्तीत्यतो विशिष्टलिङ्गमन्यदुदाहरणं ब्रवीति,—"आ त्वा विशन्त्विन्दवः"—इति। हे इन्द्र! 'आविशन्तु' 'त्वा' त्वाम् 'इन्दवः' सोमाः। कथञ्च पुनराविशन्तु त्वामिन्दवः? 'आगल्दाः धमनीनाम्' याः "आगलनाः" धमनयः, याभिरनुप्रविष्टाः सन्तो नवं मदमुत्पादयन्ति, अधोवाहिन्यो याः, ताभिराविशन्तु। शेषो मृग्यः॥ एवमिह

'धमनी'शब्दसहयोगी 'गल्दा'शब्द इति कृत्वा "आगल्दा=धमनिः" —इति उपपद्यते ॥

"नानाविभक्तीत्येते" पदे "भवतः"—'गल्दया' 'गल्दा'—इति, न तु नानार्थे। आह,—कोऽभिप्रायः ? इति, उच्यते,– पूर्वस्मिन् मन्त्रे यद्यपि धमनिशब्दो नास्ति, तथापि निगमे 'गल्दा'-शब्देन धमनिरेवोच्यते। तत्र "गल्दा धमनीनाम्"—इत्येतदेव ज्ञापकमित्यभिप्रायः। 'गल्दया'—इति तृतीयान्तम्, 'गल्दाः'—इति प्रथमाबहुवचनान्तम्। एतद्नयोर्नानाविभक्तित्वम् ॥ २ (२४)॥

न पापासो मनामहे नारायासो न जल्हवः। न पापा मन्यामहे नाधना न ज्वलनेन हीना अस्त्यस्मासु ब्रह्मचर्य्यमध्ययनं तपो दानकर्मेत्यृषिरवोचद् बक्कुरो भास्करो भयङ्करो भासमानो द्रवतीति वा ॥ २ (२५) ॥

"जल्हवः (१०७)"—इति, अनवगम्। "ज्वलनहीनाः" —इत्यवगमः। "न पापासो मनामहे नारायासो न जल्हवः। यदिन्न्विन्द्रं वृषणं सचा सुते सखायं कृणवामहै ॥"—इति (ऋ० सं० ६, ४, ३७, ६)। भर्गो नाम प्रगाथपुत्रः, तस्येयमार्षम्। ऐन्द्री। बृहती। तस्यामेव तृचाशीत्यां विनियुक्ता। 'न' वयं 'पापासः' "पापाः"इत्येवं 'मनामहे' "मन्यामहे"। किङ्कारणम् ? अस्त्यस्मास्वपापत्वे हेतुः,—'ब्रह्मचर्य्यम्, अध्ययनम्, तपः, दान-कर्म' च। अथ मतम्,—एतैरपि युक्तो यो निर्धनः, स पाप

एवेति ? तच्च न। किङ्कारणम् ? 'न अरायासः' न वयमधनाः। अथापि स्याद्धनवत्त्वेऽपि सति अनाहिताग्नित्वात् ज्वलनहीनत्वेन पापवत्त्वमिति ? तदपि न। किङ्कारणम् ? 'न जल्हवः' न वयं "ज्वलनहीनाः" किन्तर्हि ? आहिताग्नयो वयम्। तदेतदध्ययनाद्यपापत्वहेतुभूतं सर्वमस्मास्वस्ति। किञ्च, 'यदिन्न्विन्द्रं' यस्माद् वयम् इन्द्रं 'वृषणं' वर्षितारम्, एतस्मिन् यज्ञकर्मणि 'सखायं' सहभूतस्य सोमपानस्य ख्यापयितारम्, अमीभिः सह मया सोमः पीत इत्येवं चक्कारं 'कृणवामहै'। तस्मात् न वयं पापाः, नापि वयमरायासः, नापि जल्हवः,—इत्येवमात्मानं मन्यामहे, न हि पापानामधनानामनाहिताग्नीनां च इन्द्रः सखा भवतीत्यभिप्रायः॥ एवमत्र "जल्हवः=ज्वलनहीनाः" शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च॥

"बकुरः (१०८)"—इति, अनवगतम्। "भास्करः, भयङ्करः, भास्वद्द्रवणो वा"—इति शब्दसमाधयः॥ २ (२५)॥

यवं वृके॑णाश्विना॒ वप॒न्तेषं॑ दु॒हन्ता॒ मनु॑षाय दस्रा।
अ॒भि दस्युं॒ बकु॑रेणा॒ धम॑न्तो॒रु ज्योति॑श्चक्रथु॒रार्या॑य॥

यवमिव वृकेणाश्विनौ निवपन्तौ वृको लाङ्गलं भवति विकर्त्तनाल्लाङ्गलं लङ्गतेर्लाङ्गूलवद्वा लाङ्गूलं लगतेर्लङ्गतेर्लम्बतेर्वान्नं दुहन्तौ मनुष्याय दर्शनीयावभिधमन्तौ दस्युं बकुरेण ज्योतिषा वोदकेन वार्य्य ईश्वरपुत्रो बेकनाटाः खलु कुसीदिनो भवन्ति द्विगुणकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा

द्विगुणं कामयन्त इति वा। इन्द्रो विश्वान् बेकनाटाँ अहर्दृश उत क्रत्वा पणीँरभि। इन्द्रो यः सर्वान् बेकटनाटान हर्दृशः सूर्यदृशो य इमान्यहानि पश्यन्ति न पराणीति वाभिभवति कर्मणा पणींश्च वजिजः॥ ३ (२६)॥

"यवं वृकेणाश्विना०—०रार्याय॥"—इति (ऋ० सं० १, ८, १७, १)। कक्षीवत आर्षम्। आश्विनी। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'यवं' यवादि धान्यं 'वृकेण' लाङ्गलेन। 'वपन्ता' "वपन्तौ" युवाम् 'अश्विना' हे "अश्विनौ!" तत्कृतौ, यत्कृते महानुग्रहे सति वर्षादौ लाङ्गलकर्मणः फलसम्पद् भवतीत्यतः तावेवाश्विनौ वपन्तावित्युच्यते। 'इषम्' "अन्नम्" 'दुहन्ता' "दुहन्तौ" प्रपूरयन्तौ 'मनुषाय' "मनुष्याय"। 'दस्रौ' शत्रूणां दासयितारौ दंसयितारौ वा, कर्मणां कृष्यादीनां कारयितारौ वा वर्षाद्यनुग्रहेण, एतावेवंविधं कर्म कारयन्तौ कुर्वाणौ वा। 'अभिदस्युम्' दासयितारमनाकालं दुर्भिक्षं 'धमन्ता' धमन्तौ विनाशयन्तौ, कृत्स्नं जगदभिपुष्यन्तौ युवाम्। केन पुनरभिधमन्तौ? इति,—'बकुरेण' जलसमूहेन ज्योतिःसमूहेन, च, मध्यस्थानो ह्युदकसमूहेन, द्युस्थानो ज्योतिषा, शस्यमनुगृह्णाति, ततो दुर्भिक्षं ध्वस्यते जगच्च पुष्यति। किञ्च, युवामेव 'उरुज्योतिः चक्रथुः' विस्तीर्णमविकलं चक्षुः चक्रथुः। 'आर्याय' "ईश्वरपुत्राय" ऋज्राश्वाय, स हि युवाभ्या' मन्धोभूतः चक्षुष्मान् कृत इत्यभि-

प्रायः ॥ एवमत्र ज्योतिःसमूह उदकसमूहश्च 'वकुर'शब्देनोच्यते, शब्दार्थाविरोधात्। "ज्योतिषा वोदकेन वा"—इति भाष्यपाठः ॥

"बेकनाटान् (१०६)"—इति, अनवगतम्। "द्विगुणकारिणो वा" "द्विगुणदायिनो वा" 'द्विगुणकामिनो वा'—इति शब्दसमाश्रयः। इन्द्रो॑ विश्वा॑न् बेक॒नाटाँ॑। अह॒र्दृश॑ उ॒त क्रत्वा॑ प॒णीँर॒भि। कदू॑ म॒हीर॒धृ॑ष्टा अ॒स्य तवि॑षी॒: कदु॑ वृत्र॒घ्नो अस्तृ॑तम् ॥"—इति (ऋ० सं० ६, ४, ४६, ५)। प्रागाथः कलिर्नाम, तस्यार्षम्। ऐन्द्री। बृहती। महाव्रते बार्हस्पत्यां तृचाशीत्यां विनियुक्ता। 'इन्द्रः' 'विश्वान्' "सर्वान्" 'बेकनाटान्' "कुसीदिनः" वृद्धिजीवनान्, 'अहर्दृशः' यैरिहैव जन्मनि सूर्यो दृष्टो न पुनर्द्रक्ष्यन्तीत्यर्थः। अथवा "ये इमानि" एव "अहानि पश्यन्ति" विषयभोगप्रधानाः, नास्तिकतया, "न" पारलौकिकेष्वहःसु,—अस्य दुष्कृतस्य कर्मणः कोऽपि फलपरिणामो भविष्यतीत्येवं भावि न पश्यन्ति, तानभिभवति। 'क्रत्वा' स्वेन "कर्मणा"। 'उत पणीन्' अपि पणीन्। "पणिर्वणिग् भवति" न हि विशुद्धेन कर्मणा व्यवहरन्ति। याभिरेतत् कर्म करोति, याभिः पुनरेवमादीन् दुष्कृतकारिणो विभवति, 'कत् उ महीः' क ता महत्यः सेनाः? 'अस्य' इन्द्रस्य 'अधृष्टाः' अनाधर्षितपूर्वाः परैः, 'तविषीः' याश्च महत्यः। 'कत् ऊ वृत्रघ्नः' क च वृत्रघ्नः इन्द्रः? यस्य 'अस्तृतम्' अनुपहतं बलम्, येनैतान् हन्तीति ॥ एवमत्र "बेकनाटाः=कुसीदिनः" अर्थाविरोधादित्युपपद्यते ॥ ३ (२६)॥

जीवान्नो अभिधेतनादित्यासः पुरा हथात् । कद्ध स्थ हवनश्रुतः ॥ जीवतो नोऽभिधावतादित्याः पुरा हननात् क नु स्थ ह्वानश्रुत इति मत्स्यानां जालमापन्नानामेतदार्षं वेदयन्ते मत्स्या मधा उदके स्यन्दन्ते माद्यन्तेऽन्योन्यं भक्षणायेति वा जालं जलचरं भवति जलेभवं वा जलेशयं वांहुरोऽहस्वानंहूरणमित्यप्यस्य भवति । कृण्वन्नंहूरणादुर्वित्यपि निगमो भवति । सप्त मर्य्यादाः कवयस्ततक्षुस्तासामेकामिदभ्यंहुरो गात् । सप्त मर्य्यादाः कवयश्चक्रुस्तासामेकामप्यधिगच्छन्नंहस्वान् भवति स्तेयं तल्पारोहणं ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां सुरापानं दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः पुनः सेवां पातके नृतोद्यमिति बत इति निपातः खेदानुकम्पयोः ॥ ४ (२७) ॥

"अभिधेतन (११०)"—इति, अनवगतम् । "अभिधावत"—इत्यवगमः । "जीवान्नो ०—०हवनश्रुतः ॥"—इति (ऋ० सं० ६, ४, ५१, ५) । उक्तमार्षं भाष्यकारेणैवात्रोपप्रदर्शनार्थम्, एवं सर्वत्र परिज्ञेयमार्षमिति । गायत्री । आदितेयी । 'आदित्यासः' हे "आदित्याः !" 'जीवात् नः' "जीवतः" अस्मान् 'अभिधेतन' "अभिधावत" यूयम् 'पुरा हथात्' "पुरा हननात्" अहतान् अस्मान् सम्भावयतेत्यभिप्रायः । 'कत् ह स्थ' "क नु स्थ" यूयम् ?

येन न शृणुत क्षिप्तं नाभिधावत हे 'हवनश्रुतः !' ते ह्यार्त्तानामाह्वानं शृण्वन्ति॥ एवमत्र 'पुरा हथात्'—इत्यनेन सम्बन्धात् "अभिधेतन=अभिधावत"—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते॥

ऋषेर्वा मत्स्यबधकारुण्यभिभूतस्यैतदार्षम्, मत्स्यानां वा केचिन्मन्यन्ते। "मत्स्याः, मधौ उदके स्यन्दन्ते" मधु इत्युदकनाम, तत्र हि ते स्यन्दन्ते गच्छन्ति। "स्यन्दति, कसति"—इति गतिकर्मसु पठितम्। "माद्यन्ते" हृष्यन्ति "अन्योन्यं भक्षणाय—इति वा" मत्स्या हि इतरेतरभक्षजीविनः। "जालम्, जलचरं भवति" तद्धि जले चरति। "जले भवं वा" जले वा भवति। "जलेशयं वा" जले वा शेते इति जालम्॥

"अंहुरः (१११)"—इति, अनवगतम्। "अंहस्वान्"—इत्यवगमः। रो मत्वर्थे। "अंहूरणम्—इत्यप्यस्य भवति"—इति प्रासङ्गिकम्, एवमपि हि प्रयोगो भवतीति। "त्रितः कूपेऽवहितो देवान् हवत ऊ॒तये। तच्छुश्राव॒ बृह॒स्पतिः कृण्वन्नंहूर॒णादुरु वि॒त्तं मे अ॒स्य रोदसी॥" इति (ऋ० सं० १, ७, २३, २)। "सप्त मर्य्यादा"—इत्येते त्रितस्यैव कूपे पतितस्यार्षे। एतयोः पूर्वा कुत्स्यस्य वा। वैश्वदेवी। पङ्क्तिः। प्रातरनुवाकाश्विनयोर्विनियुक्ता। 'त्रितः' 'कूपे' 'अवहितः' पतितः, 'देवान्' 'हवते' आह्वयते, 'ऊतये' रक्षणायात्मनः। तस्य आह्वानं 'बृहस्पतिः शुश्राव'। "वि॒त्तं मे अ॒स्य रोदसी"—इत्येतत् पुनःपुनरुच्यमानं द्यावापृथिव्यौ शुश्रुवतुः। किमित्येतदसौ श्रावयाञ्चकार? इति,—'कृण्वन्' 'अंहूरणात्' अंहस्वतः कूपात् आत्मनः। 'उरु' विस्तीर्णं

त्राणं कुर्वन् ॥ एवमत्र "अन्धकूपः = अंहुरणः"—इत्युपपद्यते, प्रकरणाविरोधात् ॥

"सप्त मर्य्यादाः०—०गात्। आयोर्ह स्कम्भ उपमस्य नीडे पथां विसर्गे धरुणेषु तस्थौ ॥"—इति (ऋ० सं० ७, ५, ३३, ६)। 'सप्तमर्य्यादाः' सप्त स्थितीः 'कवयः' मेधाविनः, हिरण्यगर्भमनुप्रभृतयः 'ततक्षुः' कृतवन्तः। नित्या एव हि ताः, तैस्तु तत्प्रख्यापकोऽनुस्मरणार्थो ग्रन्थसन्दर्भोऽभिव्यञ्जितः, एतदेव करणमित्युपचर्य्यते। "तासामेकामिदभ्यंहुरो गात्"। 'इत्'—इत्यनर्थकः, अप्यर्थे वा। 'तासां' मर्य्यादानाम् 'एकाम्' "अभिगच्छन्" अभिक्रामन् "अंहस्वान् भवति"। 'गात्'—इत्येतत्, अभेः समीपमाकृष्य "एकामप्यभिगच्छन्"—इति। कतमाः पुनस्ता मर्य्यादाः? इति,—"स्तेयम्" "तल्पारोहणम्"—इत्येवमाद्याः। यः पुनरेतानभिगच्छति, तस्य किम्? इति,—सः 'आयोः' अयनस्य सूर्य्यस्य 'स्कम्भे' स्तम्भने मण्डले 'उपमस्य' सर्वभूतोपनिर्मातुरादित्यान्तरपुरुषस्य 'नीडे' निलयने स्थाने, यानि धरुणानि धारयितॄणि स्थानानि 'अप्रध्वंसीनि' आभूतसंप्लवस्थायीनि, तेषु 'तस्थौ' तिष्ठति। आह,—कस्मिन् काले इति? उच्यते,—'पथां विसर्गे' विषयानुप्रवेशमार्गभूतानामिन्द्रियाणां 'विसर्गे' विसर्जनकाले प्राप्ते, मृत्युकाल इत्यर्थः ॥ मर्य्यादासम्बन्धात् स्पष्टतर एष निगम इत्यतो द्वितीय उपात्तः, स्मृतिसमाचारश्चानेन प्रतिविशिष्ट उपदर्शितो भविष्यतीत्येवं मन्त्रे एवोपश्रुत्य सर्व एव समाचारः विशिष्टैः स्मृतिकारैः सन्दृष्टो न स्वतन्त्र इति ॥

"वत—इति निपातः, खेदानुकम्पयोः"। "वत (११२)" —इति, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च। "निपातः"—इति पदजात्यवधारणम्। "खेदानुकम्पयोः"—इत्यर्थवचनम् ॥ ४ (२७) ॥

वतो व तासि यम नैव ते मनो हृदयञ्चाविदाम। अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परिष्वजाते लिबुजेव वृक्षम्। वतो बलातीतो भवति दुर्बलो वतासि यम नैव ते मनो हृदयञ्च विजनीमोऽन्या किल त्वां परिष्वङ्क्ष्यते-कक्ष्येव युक्तं लिबुजेव वृक्षं लिबुजा व्रततिर्भवति लीयते विभजन्तीति व्रततिर्वरणाच्च शयनाच्च ततनाच्च वाताप्यमुदकं भवति वात एतदाप्याययति। पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्रमित्यपि निगमो भवति। वने न वायो न्य धायि चाकन्। वन इव वायो वेः पुत्रश्चायन्निति वा कामयमान इति वा वेति च य इति च चकार शाकल्य उदात्तं त्वेवमाख्यातमभविष्यदसुसमाप्तश्चार्थो रथर्यतीति सिद्धस्तत् प्रेप्सू रथङ्कामयत इति वा। एष देवो रथर्यतीत्यपि निगमो भवति (२८)। धेनुं न इषं पिन्वतमसक्राम्। असंक्रमणीम् ॥ ५ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ६, ५ ॥

"बतो बतासि०—०वृक्षम्"—इति (ऋ० सं० ७, ६, ८, ३)। यमी, यमं ब्रवीति,—"दुर्बलः 'बत' दुर्बलहृदयः त्वम्, अधर्मभीरुर्मोहमयस्त्वम्। एवमसकृन्मया प्रार्थ्यमानः खेदमुपयासि,—नेच्छसि मया सम्भोक्तुं स त्वं सर्वथा ह्यनुकम्प्यः, शोच्य इत्यर्थः। अथवा 'नैव' 'ते' तव 'मनः' सङ्कल्पम्, 'हृदयं' हृद्गतमध्यवसायञ्च 'विजानीमः'। अथवा लब्धस्ते मयाभिप्रायः,—'अन्या किल त्वां' मत्तो विशिष्टतरा योषित्, 'परिष्वजाते' "परिष्वङ्क्ष्यते" ततः 'किल' त्वं मां तयापहृतचेतस्त्वात् नेच्छसि परिष्वक्तुम्। कथञ्च पुनरन्या त्वां परिष्वङ्क्ष्यते ? 'कक्ष्येव युक्तम्' 'लिबुजेव वृक्षम्'। 'कक्ष्या' कक्षजाता 'इव' सुवृद्धा, 'लिबुजा' वल्ली, यथा 'युक्तम्' आत्मना संयुक्तम् समीपजं परिष्वजेत् परिवेष्टयेत्, एवं किल त्वामन्या परिष्वङ्क्ष्यते इति॥ एवमत्र प्रकरणाविरोधात् 'बत'—इत्येष निपातः खेदानुकम्पयोः॥ अत्र 'कक्ष्येव युक्तम्'—'लिबुजेव वृक्षम्'—इत्येकः 'इव'-शब्दोऽनर्थकः, अथ वोपमानद्वयमेव स्यात्,—कक्ष्येव च, लिबुजेव च,—यथा कक्ष्या च लिबुजा च परिष्वजनीयौ अश्वत्थवृक्षौ परिष्वजेते, एवं परिष्वङ्क्ष्यते इति॥

"वाताप्यम् (११३)"—इति, अनवगतम्। "उदकं भवति" इत्यभिधेयवचनम्। "वातः" हि "एतत्" उदकम् "आप्याययति" शीतं करोति। अथवा आप्यायतिर्वृद्ध्यर्थः स्यात्, पुरो वातेन हि वृष्टिभूतमुदकं संवर्द्धते। "नू नो रयिमुपमास्व नृवन्तं पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्रम्। प्र वन्दितुरिन्दो तार्य्यायुः

प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥"—इति (ऋ० सं० ७, ४, ३, ५)। नोधसो गौतमस्यार्षम्। पावमानी सौमी। हे सोम! 'नू नः' क्षिप्रमस्माकम् 'रयिम्' धनम् 'उपमास्व' उपनिर्मिणुहि। 'नृवन्तं' पुत्रपौत्रैः सहितम्। 'पुनानः' पूयमानः। 'वाताप्यम्' उदकं प्राप्य द्रवीभूतः। 'चन्द्रं' चायनीयमुदकम्। 'विश्वः' च सर्वः पूयमानः। किञ्च,—'प्रतारि' प्रतीर्णं दीर्घं कुरु—हे 'इन्दो' सोम! 'वन्दितुः' स्तोतुः 'आयुः'। किञ्च, तथा उपमास्व, यथा 'प्रातः' नित्यमेव 'धियावसुः' कर्मवसुः। इन्द्रः त्वां पातुमस्माकम् 'आजगम्यात्' आगच्छेदित्यर्थः॥ एवमत्र "वाताप्यम्=उदकम्" अर्थाविरोधाच्छन्दोपपत्तेश्च॥

"चाकन् (११४)"—इति अनवगतम्। "चायन्"—इति, "कामयमानः"—इति शब्दसमाधी॥ "वने न वायो न्यधायि चाकञ्छुचिर्वां स्तोमो भुरण्यावजीगः। यस्येदिन्द्रः पुरुदिनेषु होता नृणां नर्यो नृतमः क्षपावान्॥—इति (ऋ० सं० ७, ७, २२, १)। वसुक्रस्येयमार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। 'वने न' "वने इव" वृक्षे इव। शकुनिः, स्वे नीडे वायमात्मीयं पुत्रं 'न्यधायि' निदधाति 'शिशुकम्' अजातपक्षम्। स यथा तत्र निहितः 'चाकन्' "चायन्" पश्यन्, भयाद् दिशो निरीक्षमाणः आसीत्, अथवा "कामयमानः" तदुत्सुकमना आसीत्॥ एवमयमस्मासु वृक्षस्य नीडभूतेषु शकुनिपुत्रभूतः, 'शुचिः' व्यपगतसर्वदोषः युवयोः स्वभूतः, 'स्तोमः'। हे 'भुरण्यौ' भर्त्तारौ अश्विनौ! शीघ्रौ वा, भुरण्युरिति क्षिप्रनामेति। किञ्च, यस्य स्तोमस्य 'पुरुदिनेषु'

बहुष्वहःसु 'इन्द्रो होता' इन्द्रोऽप्याह्वाता भवति,—ममायं स्तोमः स्यादिति। किंलक्षणः पुनरिन्द्र आह्वाता? यः 'नृणां नृतमः' मनुष्याणामपि मनुष्यतमः, शूराणामपि मध्ये शूरतम इत्यर्थः। 'नर्य्यः' च नृभ्यो हितः, यः 'क्षपावान्' च रात्रिपर्य्यायेषु सोम भागी। एवङ्गुणयुक्तेन यः स्तोम इन्द्रेणापि प्रार्थ्यते, अस्मासु वर्त्तमानः, स युवां प्रति 'अजीगः' नित्यकालमेव गच्छतीत्यर्थः॥

एवन्तावदेतामृचमाश्विनीमिति कृत्वा व्याचक्षते, तदसाधु, ऐन्द्रे हि सूक्ते प्रथमैवेयमृग् भवति। तच्च पुनः पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि स्तोमे वर्द्धमाने माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंशिनः शस्त्रे विनियुज्यते। हे 'भुरण्यौ' भर्त्तारौ, देवतानां पती! य एषः स्तोमोऽस्मासु निहितः, 'शुचिः' व्यपगतदोषः, शकुनिपुत्र इव, 'वने' वनावयते वृक्षे, 'चाकन्' पश्यन्निव कामयमान इव वा इन्द्रम् आस्ते यः स्तोमः, तस्य किम्? इति,—यस्येन्द्रः पुरुदिनेषु बहुष्वहःसु आह्वाता अभूत्, अपि नाम मामनेन स्तोमेन स्तुयुरिति। किंलक्षणः पुनराह्वाता यस्येन्द्रः? इति,—नृणां नृतमः नर्य्यश्च क्षपावांश्च। समानमेतत् पूर्वेणैवार्थेन। यमेवमिन्द्रः प्रार्थयते, स एषः स्तोमः, तं प्रत्यजीगः, गच्छतीत्यर्थः। अथवा स एषः स्तोमोऽस्माभिरुदीर्य्यमाणः, तस्येन्द्रस्य गुणान् गृह्णातीति स्यात्, "जिगर्त्तिः०—०गृह्णातिकर्मा वा"—इति ह्युक्तम्॥ एवमत्र 'चाकन्'—इत्यस्य "चायन्"—इति, "कामयमानः—इति वा"—इत्येतौ विपरिणामावुपपद्येते, शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च॥

एतस्मिन्निगमे पदविभागतः कश्चिद् विचारोऽस्ति, तमाह भाष्यकारः,—"वा—इति च, यः—इति च, चकार शाकल्यः" —इति। शाकल्यः पदकारः। तदेतत् विचार्य्यमाणं न साधु भवति, किङ्कारणम्? "उदात्तं त्वेवमाख्यातमभविष्यत्"। 'एवम्' एतस्मिन् पदद्वये सति, यदेतत् 'आख्यात' न्यधायीति, एतत् 'उदात्तम् अभविष्यत्' यद्वृत्तात् परस्य नित्यमाख्यातस्य निघातो न भवतीति लक्षणविदो मन्यन्ते, न चेदमुदात्तम्, तस्मात् 'यः'—इति नेदं यद्वृत्तम्। किन्तर्हि? 'वायः'—इति एकं पदम्। किञ्च, "असुसमाप्तश्चार्थः" अपुष्कलः, एवमेतस्मिन् पदद्वये सति मन्त्रस्यार्थोऽसुसमाप्तो भवति। कथम्? द्विपदत्वे हि सति 'वा' शब्दस्यार्थेन केनचित् भवितव्यम्, न चेह विकल्पः समुच्चयो वा कश्चिदर्थोऽस्ति। तस्मादाख्यातस्यानुदात्तत्वादर्थासम्भवाच्च द्विपदत्वे, 'वायः'—इत्येतदेकपदमेव, "शकुनिपुत्रः" एव चास्याभिधेयः उपपद्यते॥

"रथर्य्यति (११५)"—इति, अनवगतम्। 'रथं हर्य्यति' —इत्यवगमः, हर्य्यतिशब्दो हि प्रेप्सायाम्, "रथं" हि यः "कामयते" स रथर्य्यति। एष देवो रथर्य्यति पवमानो दशस्यति। आविष्कृणोति वग्वनुम्॥"—इति (ऋ० सं० ६, ७, २०, ५)। शुनःशेपस्यार्षम्। पावमानी सौमी। गायत्री। ग्रावस्तुत आवापे। 'एषः' सोमः 'देवः' 'रथर्य्यति' रंहणमात्मनो गमनमिच्छति। 'पवमानः' 'दशस्यति' दानमात्मन इच्छति, कथं नाम मां देवेभ्यो दद्युरिति। किञ्च, 'आविष्कृणोति' प्रकाशी-

करोति 'वग्वनुम्' वचो वननीयम्, दत्त मां देवेभ्य इति ॥ एवमत्र "रथर्य्यति=रथप्रेप्सुः" शब्दसारूप्यादेतदुपपद्यते ॥

"असक्राम् (११६)"—इति, अनवगतम्। "असंक्रमणीम्"—इति शब्दसमाधिः। "पुरु हि वां पुरुभुजा देष्णं धेनुं न इषं पिन्वतमसक्राम्। स्तुतश्च वां माध्वी सुष्टुतिश्च रसाश्च ये वामनु रातिमग्मन्॥"—इति (ऋ० सं० ५, १, ४, ३)। भरद्वाजस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। आश्विनी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'पुरु' बहु 'देष्णं' दानं 'वां' युवाभ्यां यज्ञे यस्मात् हे 'पुरुभुजौ' बहुभोजिनौ! अश्विनौ! तस्मात् युवां ब्रूमः,—'धेनुं नः' तर्पयित्रीमस्मभ्यम् 'इषम्' अन्नलक्षणम् 'पिन्वतम्' प्रक्षारयन्तम् 'असक्राम्' असंक्रमणशीलाम् अनपायिनीम् अस्मत्तः, अथवा असंक्रमणशीलां द्याम्, 'इषम्' इड्हेतूदकमस्मदर्थं प्रक्षारयतमिति स्यात्। किम्पुनः तद् युवयोर्बहुदानम्? इति,—'स्तुतश्च' स्तुतशस्त्रवांश्च सोमो युवयोरन्नम्। हे 'माध्वी' मधुपौ! 'सुष्टुतिश्च' शोभनाभिः स्तुतिभिः सुष्ठु स्तुतः, 'रसाश्च' आज्यादयः, य एते 'राति' पुरोडाशस्यानुगच्छति, सर्व एते युवयोरेव। तस्माद् ब्रवीमि,—पिन्वतमिति ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च 'असक्रम्'—इत्यस्य शब्दस्य "असंक्रमणीम्"—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते। इडभिधेया, द्यौर्वा ॥ ५ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य) पञ्चमः पादः ॥ ६, ५ ॥

षष्ठः पादः ॥

आधवं आधवनात्। मतीनां च साधनं विप्राणां चाधवमित्यपि निगमो भवत्यनवब्रवोऽनवक्षिप्तवचनः। विजेषकृदिन्द्र इवानवब्रव इत्यपि निगमो भवति ॥ १ (२६) ॥

"आधवः (११७)"—इति, अनवगतम्। "आधवनात्"—इत्यवगमः, आकम्पनादित्यर्थः। "मंसीमहि त्वा वयमस्माकं देव पूषन्। मतीनां च साधनं विप्राणां चाधवम् ॥"—इति (ऋ० सं० ७, ७, १३, ४)। ऐन्द्रस्य विमदस्यार्षम्। अनुष्टुप्। पौष्णी। 'मंसीमहि' त्वां हे 'पूषन्'! 'देव!' 'मतीनां' च प्रज्ञानामस्माकं साधयितारम्, आदित्येन हि प्राणिनां प्रज्ञा अभिव्यज्यन्ते। किञ्च, ये चान्ये 'विप्राः' प्राप्तप्रज्ञाः मेधाविनः, तेषाम् 'आधवम्' आकम्पयितारं स्वयमेव। तथा त्वमात्मनो गुणवत्तां दर्शयसि, यथा प्रोत्कम्पमानहृदयास्ते त्वां स्तुवते ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "आधवः=आकम्पयिता"—इत्युपपद्यते ॥

"अनवब्रवः (११८)—इति, अनवगतम्। "अनवक्षिप्त-वचनः"—इति अवगमः। "विजेषकृदिन्द्र इवानवब्रवोऽस्माकं मन्यो अधिपा भव। प्रियं ते नाम सहुरे गृणीमसि विद्मा तमुत्सं यत आबभूथ ॥—इति (ऋ० सं० ८, ३, १६, ५)। मन्योरार्षम्।

त्रिष्टुप्। मान्यवे सूक्ते। श्येनादिषु निष्केवल्ये शस्यते। 'विजेषकृत्' विजयकृत्, 'इन्द्रः इव अनवब्रवः' इन्द्र इवानवक्षिप्तवचनः, न हीन्द्रस्य केनचिदाक्षिप्यते वचः। हे 'मन्यो!' यस्त्वम् अनवक्षिप्तवचनः इन्द्र इव, स त्वमस्माकम् 'अधिपाः' अधिष्ठाय पाता 'भव'। किञ्च, हे 'सहुरे' शत्रूणां सहनशील! 'प्रियं ते' यत् 'नाम' तेन त्वां 'गृणीमसि' नित्यमेव स्तुम इत्यर्थः। किञ्च 'विद्म' जानीमो वयम् 'तम्' 'उत्सम्' उत्स्यन्दनम्, 'यतः' त्वम् 'आबभूथ'॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "अनवब्रवः = अनवक्षिप्तवचनः"—इत्युपपद्यते ॥ १ (२६)॥

अरायि काणे विकटे गिरिं गच्छ सदान्वे। शिरिम्बिठस्य सत्वभिस्तेभिष्ट्वा चातयामसि ॥ अदायिनि काणे विकटे काणोऽविक्रान्तदर्शन इत्यौपमन्यवः कणतेर्वा स्यादणूभावकर्मणः कणतिः शब्दाणूभावे भाष्यतेऽनुकणतीति मात्राणूभावात्कणो दर्शनाणूभावात्काणो विकटो विक्रान्तगतिरित्यौपमन्यवः कुटतेर्वा स्याद् विपरीतस्य विकुटितो भवति गिरिं गच्छ सदानोनुवे शब्द कारिके। शिरिम्बिठस्य सत्वभिः। शिरिम्बिठो मेघः शीर्यते बिठे बिठमन्तरिक्षं बिठं वीरिटेन व्याख्यातं तस्य सत्वैरुदकैरिति स्यत्तैष्टवा चातयामोऽपि वा शिरिम्बिठो भार-

द्वाजः कालकर्णोपेतोऽलक्ष्मीर्निर्णाशयाञ्चकार तस्य सत्त्वैः कर्मभिरिति स्यात्तैष्ट्वा चातयामश्चातयतिर्नाशने पराशरः पराशीर्णस्य वसिष्ठस्य स्थविरस्य जज्ञे। पराशरः शतयातुर्वसिष्ठ इत्यपि निगमो भवतीन्द्रोऽपि पराशर उच्यते परा शातयिता यातूनाम्। इन्द्रो यातूनामभवत्पराशर इत्यपि निगमो भवति। क्रिविर्दती विकर्त्तनदन्ती। यत्रा वो दिद्यु द्रदति क्रिविर्दतीत्यपि निगमो भवति। करूलती कृत्तदती अपि घा देवं कश्चित् कृत्तदन्तं दृष्ट्वैवमवक्ष्यत् ॥ २ (३०) ॥

"सदान्वे (११६)"—इति, अनवगतम्। "सदान्नोनुवे"—इति शब्दसमाधिः। "अरायि काणे०—०चातयामसि ॥"—इति (ऋ० सं० ८, ८. १३, १)। शिरिम्बिठस्य भारद्वाजस्य आर्षम्। अनुष्टुप्। दुर्भिक्षाधिदेवतोच्यते, कालकर्णा वा अलक्ष्मीः। हे 'अरायि' "अदायिनि !" दुर्भिक्षाधिदेवते ! अथवा हे अलक्ष्मि ! दुर्भिक्षेण पीड़ितानां न दाने मतिः प्रभवति, नाप्यलक्ष्म्याभिभूतानाम्। 'काणे' दुर्भिक्षेण ह्यभिभूतानां मान्द्यं चक्षुषोर्भवति, अन्नाभावात्, अलक्ष्मीपक्षेऽपि तद्रूपा अलक्ष्मीरिति प्रतीयते, लोकेऽपि च या विरूपा भवति, अलक्ष्मीरिति सोच्यते। 'विकटे' दुर्भिक्षे दुर्बलत्वात् विकटेव प्राणिनां गतिर्भवति, अलक्ष्मीरपि तद्रूपा। 'गिरं गच्छ' मात्रावस्थानं कार्षीः। 'सदान्वे' "सदा-

नोनुवे शब्दकारिके" दुर्भिक्षे हि क्षुत्पीड़िताः प्राणिनो निःश्वसन्तः सदैव शब्दं कुर्वन्ति, अलक्ष्मीरपि तद्रूपा,—पिशाचादीनि नित्यमव्यक्तं शब्दं कुर्वन्ति,—पिशाचाद्या हि शृणु नसुनायन्तस्थेति लोके वक्तारो भवन्ति, एतत् प्रसिद्धम्। 'शिरिम्बिठस्य' मेघस्य स्वभूतैः 'सत्वभिः' "उदकैः" "सत्त्वम्"—इति ह्युदकनामसु पठितम्। "अपि वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः" "तस्य सत्त्वैः नामभिः" तेन यानि दृष्टानि नामानि, सम्भवनसमर्थानि, स्तुतिसंयुक्तानि, तैर्वयं त्वां नाशयामः॥ एवमत्र शब्दार्थाविरोधात् "सदान्वे" —इत्यस्य "सदानोनुवे"—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते॥

निगमप्रसक्तान्यधुनोच्यन्ते,—"राति, रासति"—इति दानकर्मसु पठितः, तस्य प्रतिषेधपूर्वस्य 'अरायि'—इति भवति। "कणतिः, शब्दाणूभावे भाष्यते,—अनुकरणतीति" "मात्राणभावात्" "कणः" श्यामाकादिः, तत्सामान्यात् "दर्शनाणूभावात्" "काणः"। अथवा "काणः= विक्रान्तदर्शनः"— "इत्यौपमन्यवः" विक्रान्तं हि तस्य दर्शनं भवति, एकीभूतत्वात्। "काणः= अविक्रान्तदर्शनः"—इति वा, मन्दचक्षुष्ट्वात्। "विकटः= विक्रान्तगतिः" विकृतगतिरित्यर्थः। अथ "वा" "कुटते" धातोः "स्यात्" असौ हि "विकुटितो भवति" कुत्सीभूत इत्यर्थः। "विठम्"—इत्यपठितमन्तरिक्षनामसु, तत् पुनरेतत् "बीरिटेन व्याख्यातम्" अत्र ह्युक्तम्,—"बीरिटमन्तरिक्षम्, भियो वा भासो वा ततिः"। तस्मिन् "बिठे" यः "शीर्य्यते" सः "शिरिम्बिठः (१२०) मेघः"। "अपि वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः" सो-

ऽनेन सूक्तेन "अलक्ष्मीः निर्नाशयाञ्चकार"—इति निदानमन्वाख्यातम्। अद्यापि योऽलक्ष्म्याभिभूतो भवति, स आस्यदघ्ने उदकेऽवतीर्य्य सूक्तमेतज्जपति, तस्यालक्ष्मीर्निर्नश्यति ॥

"पराशरः (१२१)"—इति, अनवगतमनेकार्थञ्च। "पराशीर्णः" —इत्यवगमः। "प्र ये गृहादममदुस्त्वाया पराशरः शतयातुर्वसिष्ठः। न ते भोजस्य सख्यं मृषन्ताधा सूरिभ्यः सुदिना व्युच्छान् ॥"—इति (ऋ० सं० ५, २, २८, १)। वसिष्ठस्यार्षम्। ऐन्द्रे सूक्ते। त्रिष्टुप्। प्रकर्षेण 'ये' 'अममदुः' तृप्तवन्तः सोमेन, हृष्टवन्तो वा यज्ञेषु। हे इन्द्र! 'त्वाया' त्वया सह 'पराशरः' च 'शतयातुः' बहूनां रक्षसां यातयिता, तेन हि रक्षोघ्नं सत्रमाहृतमासीदिति भारते श्रूयते। 'वसिष्ठः' च इत्येवमादयः। किं तेषाम्? इति,—'न' 'ते भोजस्य' भोगिनः तव 'सख्यं सखिभावं 'तृषन्त' मार्जयन्ते नाशयन्तीत्यर्थः। 'अधा' अथैवङ्गुणयुक्तेभ्यस्तेभ्यः 'सूरिभ्यः' 'सुदिना' शोभनानि दिनानि 'व्युच्छान्' विभान्तीत्यर्थः। तेषामेव सुप्रभाता रात्रयः इत्यभिप्रायः। एवमत्र "ऋषिः = पराशरः" वसिष्ठसम्बन्धात् ॥

"इन्द्रोऽपि पराशर उच्यते" स हि "परा" परितः "शातयिता" "यातूनां" यातयितव्यानाम्, असुरादीनामिति। "इन्द्रो यातूनामभवत् पराशरः ॥"—इति (ऋ० सं० ५, ७, ६, १)। व्याख्यातः शेषः ॥

"क्रिविर्दती (१२२)"—इति, अनवगतम्। "विकर्त्तनदन्ती" —इत्यवगमः। "यूयं न उग्रा मरुतः सुचेतुनारिष्टग्रामाः सुमतिं

पिपर्त्तन। यत्रा वो दिद्युद्रदति क्रिविर्दती रिणाति पश्वः सुधितेव बर्हणा ॥"--इति (ऋ० सं० २, ४, २, १)। अगस्त्यस्यार्षम्। जगती। हे 'मरुतः! 'उग्राः' 'उद्गूर्णाः, 'अरिष्टग्रामाः' अनुपहिंसितसङ्घाताः यूयम्, अस्माकं 'सुचेतुना' शोभनेन प्रज्ञानेन, एतां 'सुमतिं' शोभनां मतिम् 'पिपर्त्तन' पूरयत पालयत वा। केन पुनः पूरयत? कुतो वा पूरयत? इति--"यत्रा वो दिद्युत्"। 'यत्र' यस्मिन् मेघे 'दिद्युत्' आयुधं क्षिप्तं युष्माभिः, तमेव मेघं 'रदति' विलिखति, विदारयति वर्षार्थम्। किंलक्षणा पुनर्दिद्युत्? इति,--'क्रिविर्दती' विकर्त्तनसमर्थैः दन्तैः या रदति। कथम्पुनर्या रदति? "रिणाति पश्वः सुधितेव" इति। यथा 'पश्वः' पशोः अङ्गानि 'रिणाति' पृथक् करोति, 'सुधिता' स्वधित्या, 'बर्हणा' परिवृद्धया हिंसया, एवमस्मिन् मेघे दिद्युतः ता रदन्ति। ततः प्रभ्रष्टेनोदकेन सुमतिमस्माकं पिपर्त्तन॥ एवमत्रार्थाविरोधादायुधं 'क्रिविर्दती' शब्देनोच्यत इत्युपपद्यते॥

"करूलती (१२३)"--इति, अनवगतम्। "कृत्तदती"--इत्यवगमः॥ २ (३०)॥

वामं वामं त आदुरे देवो ददात्वर्य्यमा। वामं पूषा वामं भगो वामं देवः करूलती॥ वामं वननीयं भवत्यादुरिरादरणात्तत्कः करूलती भगः पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकं पूषेत्यपरं सोऽदन्तकोऽदन्तकः पूषेति च

ब्राह्मणम् । दनो विश इन्द्र मृध्रवाचः दानमनसो नो मनुष्यानिन्द्र मृदुवाचः कुरु । अवीरामिव मामयं शरारु रभिमन्यते । अबलामिव मामयं बालोऽभिमन्यते संशिरिषुरिदंयुरिदं कामयमानोऽथापि तद्वदर्थे भाष्यते । वसूयुरिन्द्रो वसुमानित्यत्रार्थः । अश्वयुर्गव्यूरथयुर्वसूयुरित्यपि निगमो भवति ॥ ३ (३१) ॥

"वामं वामं त०—०देवः करूलती ॥"—इति (ऋ० सं ३, ६, २३, ४)। वामदेवस्यार्षम्। ऐन्द्रे सूक्ते। अनुष्टुप्। रात्रिपर्य्याये प्रशास्तुः शस्त्रे विनियुक्ता। 'वामं वामम्'—इति भूयस्त्वार्थोऽभ्यासः, "अभ्यासः, "अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते"—इति हि वक्ष्यति। यद्यत् सुष्ठु "वननीयम्" इष्टम्, 'ते' तव धनम्, तत्तत् हे 'आदुरे' आदरवन्! यजमान! स हि यागं प्रति नित्यम् आदृतो भवतीत्यत एवं सम्बोध्यते—हे आदुरे!। 'वामं ददात्वर्य्यमा'। यदर्य्यमूणो 'वामं"वननीयम्" इष्टम्, आत्मनो धनम्, तत् असौ तुभ्यं 'ददातु'। किञ्च, 'वामं पूषा' ददातु। 'वामं भगः' ददातु। 'वामं देवः करूलती' ददात्वित्येतदेवानुवर्त्तते। 'करूलती'—इत्येतद् गुणपदत्वात् सन्दिह्यते, "तत्" एतत् विचार्य्यते—"कः करूलती?"—इति। "भगः पुरस्तात्" 'करूलती' शब्दस्य। "तस्य" एवायम् "अन्वादेशः" सन्निधान-

सामर्थ्यात्।—"इत्येकम्" आचार्य्यमतम्। "पूषा—इति अपरम्"। किङ्कारणम्? "सः" हि पूषा "अदन्तकः"। आह,—कुत एतत् इति, उच्यते,—"अदन्तकः पूषा—इति च ब्राह्मणम्"। प्राशित्रभागब्राह्मणे हि श्रूयते,—"तत् पूष्णे पर्य्याजह्नुः, तत् पूषा प्राश्नात्, तस्य दतो निर्जघान, तस्मादाहुः,—अदन्तकः पूषा"—इति। यत् पुनरैतदुक्तं सन्निधिसामर्थ्यात् भगः करूलती स्यादिति। अकारणमेतत्,—"यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थमपि तस्य तत्। अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्य्यमकारणम्"—इति न्यायविदः पठन्ति॥ तस्मात् पूषैव 'करूलती'—इत्युच्यते, शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्चेति॥

"दनः (१२४)—इति अनवगतम्। "दानमनसः—इत्यवगमः। "द॒नो॑ वि॒श इ॑न्द्र मृ॒ध्रवा॑चः स॒प्त यत् पुरः॒ शर्म॒ शार॑दी॒र्दर्त्। ऋ॒णो॑र॒पो अ॑नव॒द्यार्णा॒ यूने॑ वृ॒त्रं पु॑रु॒कुत्सा॑य रन्धीः॥"—इति (ऋ० सं० २, ४, ६, २)। अगस्त्यस्यार्षम्। हे 'इन्द्र!' 'दनः' "दानमनसः" एव एतान् अस्मभ्यं 'विशः' "मनुष्यान्" "कुरु" 'मृध्रवाचः' "मृदुवाचः"। कस्मात् पुनरेवमुच्यते? इतः,—'यत्' यस्मात् त्वम् 'सप्त' सृप्ताः, 'पुरः' मेघपुरः, 'शारदीः' शरत्कालोत्थाः संवत्सरोत्था वा, संवत्सरोऽपि हि शरदित्युच्यते,—"स जीव शरदः शतम्"-इति लिङ्गात्। 'शर्म' सुखमिच्छन् जनानां 'दर्त्' दारयसि। किञ्च, 'अनवद्यार्णाः' अनवद्योदकाः, ताः पुरः 'ऋणोः' अपगमितवानसि इमं लोकं प्रति 'अपः'। स्वभाव एवैष तव लोकानुगृहीतुमित्यभिप्रायः। किञ्च, "यूने वृत्रम्"। यौतिः स्तुत्यर्थः।

स्तोत्रे यजमानाय 'पुरुकुत्साय' बहुस्तुतिकर्त्रे 'वृत्रं' धनं 'रन्धीः' सम्पादितवानसीत्यर्थः। यत एवमुपकारे प्रवृत्तो भवान् स्तोतॄणामेषाञ्च जनानाम्, तस्मात् ब्रूमोऽस्माकमपि एतान् मृदुवाचः कुरु मनुष्यानिति ॥ एवमत्र 'दनः'—इत्यस्मिन् पदे दकारे "दानमनसः" —इति एतान्यक्षराण्यध्याहृतानि भाष्यकारेण, 'न'कारश्चास्मद्योगे विभज्योदाहृतः, तथार्थोपपत्तिदर्शनात्। "कुरु"—इत्येतच्चार्थपरिसमाप्त्यर्थमध्याहृतम्। उत्तरास्त्रयः पादा हेतुभावेन, 'सप्त यत् पुरः'—इत्येतस्मात् सर्वनामसम्बन्धात् ॥

"शरारुः (१२५)"—इति, अनवगतम्। "संशिशरिषुः"—इत्यवगमः। "अवीरामिव मामयं शरारुरभि मन्यते। उ ताहमस्मि वीरिणीन्द्रपत्नी मरुत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥"—इति (ऋ० सं० ८, ४, २, ४)। पङ्क्तिः। ऐन्द्री। इन्द्रपत्नी एवं ब्रवीति—'अवीरामिव' "अबलामिव" अपरिग्रहामिव। 'माम् अयं' 'शरारुः' "बालः"मूर्खः "संशिशरिषुः" संशर्त्तुमिच्छन् शरीरं तित्यक्षुरित्यर्थः। 'अभिमन्यते' अभिभविष्याम्येतामित्येव मन्यते, क्षुद्रया बुद्ध्या। नहुषोऽन्यो वा कश्चित्, "नहुषेण हीन्द्राण्यभिभवितुमारब्धासीत्" - इत्याख्यानं श्रूयते। "उताहमस्मि वीरिणी" अथ च तावदस्मि वीरिण्येव। केन च पुनर्वीरेण वीरिणी? 'इन्द्रपत्नी' इन्द्रस्याहं पत्नी,—मरुत्सखा' यः 'इन्द्रः'? 'विश्वस्मात्' सर्वस्माद् यश्च 'उत्तरः' 'जगतः' उद्यततरः प्रभावेण, स मे वीरः, तदयं बालो न मन्यते, तेन मामभिभवितुमिच्छतीत्यभिप्रायः ॥ एवमत्र "शरारुः=संशिशरिषुः" शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च ॥

"इदंयुः (१२६)"—इति, अनवगतमनेकार्थञ्च। इदमिति यत् किञ्चिदभिप्रेतं निर्दिश्यते, तद्यः कामयते, स इदंयुरित्युच्यते। 'युः'—इत्येषः शब्दोऽप्रसिद्धः कामयतेऽर्थे, तेनानवगतमेतत् स्यात्। "नानाधियो वसूयवः"—इत्यनेन गतार्थं मन्यमानो भाष्यकारो निगमं न ब्रवीति। वार्त्तिककारेणाप्युक्तम्,—"निगमवशादुत्कर्ष्यं भवति पदम्" तद्धितः, तथा धातुः, उपसर्गगुणः, निपाताश्च मन्त्रगताः सर्वथा लक्ष्याः॥

"अथापि" 'युः'—इत्येषः, "तद्वदर्थे भाष्यते"। आह,—किमुदाहरणम्? "वसूयुरिन्द्रः"—इति, वसुमानित्यर्थः। "इन्द्रो अश्रायि सुध्यो निरेके पज्रेषु स्तोमो दुर्यो न यूपः। अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसूयुरिन्द्र इद्रायः क्षयति प्रयन्ता॥"—इति (ऋ० सं० १, ४, ११, ४)। सख्यत्वमापन्नस्येन्द्रस्येयमार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि मरूत्वतीये शस्यते। यः 'इन्द्र' 'अश्रायि' शृणाति, हिनस्तीत्यर्थः। 'शुद्धः' शुद्धविक्रमः, अजिह्मयोधी, अथवा शोधयिता योधानां प्रहारैः, सुधीर्वा स्यात्। क्व पुनः शृणाति? 'निरेके' संग्रामे यत्रैकोऽप्यन्यः सहायो नास्ति, तत्र एक एव शत्रून् हन्ति। 'पज्रेषु' प्राजितायुधेष्वपि पदेषु संग्रामेषु। किञ्च, 'स्तोमो न' स्तोम इव। यः प्रधानः त्रिवृत् स्तोमः, पञ्चदश इति हि व्यपदेशः, सोमे प्रभवति स्तोमेन तस्य प्राधान्यात्। किञ्च, यः इन्द्रः 'दुर्यो न' दुर्यं इव 'यूपः' यः प्रधानः। तस्य किम्? इति,—स इन्द्रः 'अश्वयुः' अश्वैस्तद्वान्। 'गव्युः गोभिः तद्वान्। 'वसूयुः' अन्नैर्वसुभिः तद्वान्। एवङ्गु-

णविशिष्टः 'यः इन्द्रः' सः 'रायेषु' धनेषु जनानां दातव्येषु 'क्षयति' इष्टे। 'प्रयन्ता' प्रकर्षेण दात्येर्थः॥ एवमत्र 'वसूयुः'—इत्ययं युशब्दः "तद्वदर्थे"। किङ्कारणम्? न हीन्द्रो वसु कामयते, सुपूर्णत्वात्, परिशेषात् अयं "तद्वदर्थे भाष्यते"—इत्युपपद्यते ॥ ३ (३१)॥

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुह्रे न तपन्ति घर्मम्। आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदो नैचाशाखं मघवन्रन्धया नः। किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः कीकटा नाम देशोऽनार्य्यनिवासः कीकटाः किं कृताः किं क्रियाभिरिति प्रेप्सा वा नैव चाशिरं दुह्रे न तपन्ति घर्मं हर्म्यमाहर नः प्रमगन्दस्य धनानि मगन्दः कुसीदी माङ्गदो मामागमिष्यतीति च ददादि तदपत्यं प्रमगन्दोऽत्यन्तकुसीदिकुलीनः प्रमदको वा योऽयमेवास्ति लोको न पर इति प्रेप्सुःपण्डको वा पण्डकः पण्डगः प्रार्दको वा प्रार्दयत्याण्डावाण्डावाणी इव व्रीडयति तस्तम्भे नैचाशाखं नीचाशाखो नीचैःशाखः शाखाः शक्नोतेराणिररणात्तन्नो मघवन्रन्धयेति रध्यतिर्वशगमने बुन्द इषुर्भवति बुन्दो वा भिन्दो वा भयदो वा भासमानो द्रवतीति वा॥ ४ (३२)॥

"कीकटेषु (१२७)"—इति, अनवगतम्। "किङ्कृताः"—इति शब्दसमाधिः, "किं क्रियाभिः—इति" "वा"। "किं ते कृण्वन्ति०—०नन्धया नः॥"—इति (ऋ० सं० ३, ३, २१, ४) विश्वामित्रस्यार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। इन्द्र! याः 'कीकटेषु' अनार्य्यदेशनिवासिषु मनुष्येषु 'गावः' ताः 'ते' तव 'किम्' कमुपकारं कुर्वन्ति? न कञ्चिदपीत्यभिप्रायः। "नाशिरं दुह्रे, न तपन्ति घर्मम्" नाप्याशिरार्थं दुह्यन्ते, नापि घर्मे तप्यमानेऽङ्गभावं गच्छन्ति, नाप्यग्निहोत्रादिषु कर्मसु अन्यास्वपि क्रियास्वित्यभिप्रायः। यत एवमतो ब्रूमः,—"आ हर नः" ताः गाः, वयं 'तव' ताभिराशिरादिविनियोगेनोपकारं करिष्याम इत्यभिप्रायः। किञ्च, यदप्येतत् 'प्रमगन्दस्य' वृद्धिजीविनो धनम्, एतच्च तथा अस्मभ्य-माहर, तदपि न क्रियासु "ततुस्थं" विनियुज्यते, वयं तद् विनियोक्ष्याम इत्यभिप्रायः। "प्रमदको वा" नित्यप्रमुदितो विषय-परः प्रमगन्दः स्यात्। "पण्डको वा" नपुंसकः प्रमगन्दः स्यात्। तयोर्वा धनानि क्रियासु न विनियुज्यन्ते, शब्दसारूप्यञ्च प्रमगन्दशब्दे उभयोरस्ति, तस्मात् तावप्युपपद्येते। "नैचाशाखं मघवन्नन्धया नः"। यदेतेषामन्यतमस्य नीचशाखाप्रसूतस्य नीच-वंशप्रसूतस्य दीनतुल्यस्य धनम्, तत्। हे 'मघवन्!' शीघ्रं 'रन्धय' संसाध अस्मद्वशं कुर्वित्यर्थः॥

एवमत्र 'कीकटाः' "किं कृताः" किं ते कृताः? इत्येवमभि-व्याहारमर्हन्ति, न तैः कश्चिदर्थोऽस्ति, न ते देवपितृमनुष्याणामु-पकारं कुर्वन्तीत्यर्थः। अथ "वा" किं क्रियाभिः?"—"इति"

—वं "प्रेप्साः" ते नास्तिका एवमभिप्राया इत्यर्थः। एतस्माच्छब्द-
तारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "कीकटाः=अनार्य्यदेशनिवासिनः"—इत्यु-
) च्यते ॥

षु "मगन्दः=कुसीदी"—इत्युच्यते, स हि "माम्"—इयात्
पद्यतनोऽर्थः, अयञ्च "आगमिष्यति"—इत्येवमनुचिन्त्य, परेभ्यो
नानि "ददाति"। "तदपत्यं प्रमगन्दः, अत्यन्तकुसीदिकुलीनः"
वंद्धितार्थे प्रः, प्रमगन्दः, 'प्रस्कण्वस्य'—इति यथा। "प्रमदकः"
मादशीलः,—"अयमेवैको लोकोऽस्ति, न परः"—"इति" एवं
"प्रेप्सुः" नास्तिकः। "पण्डकः"। तृतीया प्रकृतिः, स हि
पण्डगः" पण्डं गच्छति, स्त्रीरूपत्वात्। "प्रार्दकः"—इति "वा"
-प्रात्, "प्र" प्रकर्षेण ह्यसौ "अर्दयति" अज्ञानैः सह स्त्रीत्वेन
-गच्छति "आण्डौ" कस्मात् तौ "आण्डौ"? "आणी इव व्रीड-
-यति" तौ ह्यसौ पण्डको मुखे पुनर्मैथुने कर्मणि वर्द्धमानः "आणी
इव व्रीडयति" सम्भ्रमतीत्यर्थः ॥

बुन्दः (१२८)"—इति, अनवगतम्। "इषुर्भवति"—इत्यभि-
धेयवचनम्। "भिन्दो वा भयदो वा भासमानो द्रवतीति वा"
—इति शब्दसमाधयः ॥ २ (३२) ॥

तुविक्षं ते सुकृतं सूमयं धनुः साधुर्बुन्दो हिरण्ययः ॥
उभा ते बाहू रण्या सुसंस्कृत ऋदूपे चिदृदूवृधा ॥ तुविक्षं-
बहुविक्षेपं महाविक्षेपं वा ते सुकृतं सूमयं सुसुखं धनुः
साधयिता ते बुन्दो हिरण्यय उभौ ते बाहू रण्यौ रमणीयौ

सांग्राम्यौ वदुपे अर्दनपातिनौ गमनपातिनौ शब्दपातिनौ दूरपातिनौ वा मर्मण्यर्दनवेधिनौ गमनवेधिनौ शब्दवेधिनौ दूरवेधिनौ वा ॥ ५ (३३) ॥

"तुविक्षं ते०—०द्रूदूवृधा ॥"—इति (ऋ० सं० ५, ६, ३०, १) "निराविध्य०—०स्वाततम् ॥"—इति (ऋ० सं० ६, ५, ३०, १) च कुरुस्तुतेरार्षमेतदृग्द्वयम्। ऐन्द्री। सतो बृहती पूर्वा, गायत्र्युत्तरा। हे इन्द्र! 'तुविक्षं' "बहुविक्षेपम्" बहूनां विक्षेपाणां 'सुकृतं' शोभनानि हि येन कर्माणि क्रियन्ते तम्, अथवा शोभनकृतम्, 'सूमयं' च सुखकरं सुहृदाम्। किम्पुनस्तत्? 'धनुः', किञ्च, "साधुर्बुन्दो हिरण्ययः" 'साधयिता' स्तोमानां शत्रुसङ्घातानां वा 'बुन्दः' इषुः "हिरण्ययः" हिरण्यविकृत इत्यर्थः। किञ्च 'उभा ते बाहू' उभावपि ते बाहू, 'रण्या' "रमणीयौ" स्वायतौ पीनौ च, अथवा "सांग्राम्यौ" रणयोग्यौ, 'सुसंस्कृतौ' समलङ्कृतौ 'ऋदूपे' "अर्दनपातिनौ" अर्दनेन हि गमनेन क्षेपणेन तौ शत्रून् पातयतः। 'ऋदूवृधा' ऋद्विति मर्मोच्यते, तत्र यौ विध्येते तौ ऋदूवृधौ मर्मवेधिनावित्यर्थः। भाष्यमत्र न सम्यगिव लक्ष्यते। तस्य सम्यक् पाठोऽन्वेष्यः, ततो योज्यम्। एवमत्र धनुःसम्बन्धात् "बुन्द=इषुः" ॥ ५ (३३) ॥

निराविध्यद्गिरिभ्य आधारयत्पक्वमोदनम्। इन्द्रो बुन्दं स्वाततम् ॥ निरविध्यद्गिरिभ्य आधारयत्पक्वमोदनमुदकदानं ते

मेघम् । इन्द्रो बुन्दं स्वातं वृन्दं बुन्देन व्याख्यातं वृन्दारकश्च ॥ ६ (३४) ॥

"निराविध्य०—०स्वाततम् ॥" इति (ऋ० सं० ६, ५, ३०,) । 'पक्कम्' बहूनां मेघानां मध्ये यः पक्को मेघः, उदकदाने समर्थः, [, 'इन्द्रः' 'निरविध्यत्' । विद्ध्वा च तावत् 'आधारयत्' ।वन्निरुदकः संवर्त्त इति । कथं निरविध्यत्? इति,— बुन्दं ातततम्' स्वाकृष्टमाकर्णीकृत्वा ॥ एवमत्राकर्षणसम्बन्धात् 'इषुः =बुन्दः"—इत्युपपद्यते ॥

"वृन्दम् (१२६)"—इति, एतत् पदम् "बुन्देन" एव "व्याख्यातम्" स्यापि हि ता एव व्युत्पत्तयो या बुन्दशब्दे ॥

"वृन्दारकश्च" 'बुन्देन' एव "व्याख्यातः" । हस्ती वृन्दारकः ।करणवशाद्वान्यः कश्चित् ॥६ (३४) ॥

अयं यो होता किरु स यमस्य कमप्यूहे यत्समञ्जन्ति देवाः । अहरहर्जायते मासि मास्यथा देवा दधिरे हव्यवाहम् ॥ अयं यो होता कर्त्ता स यमस्य कमप्यन्नमभिवहति यत्समश्नुवन्ति देवा अहरहर्जायते मासे मासेऽर्द्धमासेऽर्द्धमासे वाथ देवा निदधिरे हव्यवाहमुल्बमूर्णोतेर्वृणोतेर्वा । महत्तदुल्बं स्थविरं तदासीदित्यपि निगमो भवत्यृ-

वीसमपगतभासमपहृतभासमन्तर्हितभासं गतभासं वा ॥ ७
(३५) ॥

"किः (१३०)"—इति, अनवगतम्। "कर्त्ता"—इत्यवगमः। "अयं यो होता०—०हव्यवाहम् ॥"—इति (ऋ० सं० ८, १, १२, ३)। ऋचीकस्याग्नेर्विश्वेषां देवानां संवादसूक्तम्, तत्रेयं विश्वेदेवानामार्षम्। आग्नेय्यौ। 'यः अयम्' अग्निः, 'होता' आह्वाता देवानां पृथिवीस्थानः। किं तस्य ? इति—'किः उ सः' 'यमस्य' भगवत आदित्यस्य, अग्नेर्हि सकाशात् प्रातरादित्यः प्रसूयते। तदुक्तम्,—"एष प्रातः प्रसुवति, तस्मात् प्रातर्वोपतिष्ठन्त इति। "यस्मिन् वृक्षे सु पलाशे (ऋ० सं० ८, ७, २३, १)"—इत्यस्यामृचि यमत्वमादित्यस्य वक्ष्यति। किञ्च, 'कम् अपि ऊहे' "कमप्यन्नम् अभिवहति"। "कम्"—इत्यन्ननाम, अन्नमपि चायमेवाभिवहति। कतमत् ? 'यत्' एतत् हविर्लक्षणं 'समञ्जन्ति' "समश्नुवन्ति" 'देवाः'। अञ्जतिरत्र प्रकरणवशाद् भोजनार्थः। किञ्च, अयमेव 'अहरहः' अहन्यहनि अग्निहोत्रिणां गृहेषु उद्बोध्यमानो महान् 'जायते'। 'मासि मासि' जायते पितृयज्ञेषु. "अर्द्धमासेऽर्द्धमासे" च दर्शपूर्णमासेषु च। यस्मादेवङ्गुणविशिष्टोऽयमग्निः, 'अथ' एतस्मात् कारणात् एतमग्निं सर्वे 'देवाः' 'दधिरे' "निदधिरे" 'हव्यवाहम्' हविषां वोढारमित्यर्थः। एवमत्र शब्दसारूप्यात् 'यमस्य'—इत्येतस्माच्च षष्ठीयोगात् 'किः'—इत्यस्य "कर्त्ता"—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

"उल्बम् (१३१)"—इति, अनवगतम्। 'जरायु'—इत्यवगमः। "ऊर्णोतेः"—इति धातुनिर्देशः। 'ऊर्णम्'—इति स्यात्। "वृणोतेर्वा" स्यात्, तेन हि गर्भ आवृतो भवति। "महत्तदुल्बं स्थविरं तदासीद्येनाविष्टितः प्रविवेशिथापः। विश्वा अपश्यद्बहुधा ते अग्ने जातवेदस्तन्वो देव एकः॥"—इति (ऋ० सं० ८, १, १०, १)। 'महत्' परिमाणतः, 'तत्' 'उल्बं' जरायु 'आसीत्' 'स्थविरं' चिरन्तनञ्च तदासीत्। येन त्वम् 'आवेष्टितः' आवृतः, हे भगवन्! अग्ने! 'प्रविवेशिथ' प्रविष्टवानसि 'पूर्वम्' आदिसर्गे 'अपः'। किञ्च, 'विश्वाः' सर्वा 'तन्वः' तव, हे 'जातवेदः!' 'बहुधा' अनेकेषु अभिधानेषु वर्त्तमानाः 'अपश्यत्' 'एकः देवः' प्रजापतिः, कोऽन्यस्ततः तव तनूनामन्तं वेत्तुमर्हतीत्यभिप्रायः॥ एवमत्र 'जरायु' 'उल्ब' शब्देनोच्यते, आवेष्टनसम्बन्धादित्युपपद्यते॥

"ऋबीसम् (१३२)"—इति अनवगतम्। "अपगतभासम्"—इत्येवमाद्याः शब्दसमाधयः। 'पृथिवी'—अभिधेया, सा हि कृष्णच्छाया। तस्मादपगतभासमित्येवमाद्याः शब्दसमाधय उपपद्यन्ते॥ ७ (३५)॥

हिमेनाग्निं घ्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम्। ऋबीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति॥ हिमेनोदकेन ग्रीष्मान्तेऽग्निं घ्रंसमहरवारयेथा—

मन्नवतीं चास्मा ऊर्जमधत्तमग्नये योऽयमृबीसे पृथिव्या-
मग्निरन्तरोषधिवनस्पतिष्वप्सु तमुन्निन्यथुः सर्वगणं सर्वना-
मानं गणो गणनाद्गुणश्च यद्वृष्ट ओषधय उद्यन्ति प्राणि-
नश्च पृथिव्यां तदश्विनो रूपं तेनैतौ स्तौति स्तौति
॥ ८ (३६) ॥

इति षष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ६, ६ ॥

"हिमेनाग्निं०—०सर्वगणं स्वस्ति ॥"—इति (ऋ० सं० १, ८, ६, ३)। कक्षीवत आर्षम्। त्रिष्टुप्। आश्विनी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे अश्विनौ! 'हिमेन' "उदकेन" अतिप्रवृद्धं ग्रीष्मान्ते" 'अग्निम्' 'घ्रंसम्' "अहः"लक्षणम्, इमान् लोकान् दिधक्षन्तमिव, युवाम् 'अवारयेथाम्'। वारयित्वा च 'पितुमतीम्, "अन्नवतीम्" पुरोडाशाद्यन्नसहिताम् 'ऊर्जम्, आज्यलक्षणम्, युवाम् 'अधत्तम्' 'अस्मै' अग्नये हविर्भाजे, वर्षानुग्रहपूर्विकया ओषधिनिष्पत्त्या। किञ्च, "ऋबीसे अत्रिमश्विनावनीतम्" युवामेव हे 'अश्विनौ!' "योऽयम्" 'ऋबीसे' "पृथिव्याम्" अग्निरनुप्रविष्टोऽन्तः, येनेमानि पृथिवीगर्भेषु उपनिहितानि तिन्दुकादीनि पच्यन्ते, यमवेक्ष्योक्तम्,—"ऋबीसपक्वं नाश्नीयात्" इति। 'तम् उत् निन्यथुः' युवाम्, ओषध्याद्यन्तर्वर्त्तिनमोषध्यादिरूपेणैव। 'सर्वगणं' "सर्वनामानम्" अग्निरेव ह्ययमनेनौषध्यादिरूपेणावस्थितः, सर्वैर्नामभिः अभिधीयते, अग्नेः सर्वोत्पत्तिदर्शनात्। कम्पुनरर्थं

पुरोधाय उन्निन्यथुः ? इति,—'स्वस्ति' स्वस्त्ययनायास्य जगतः, ओषध्याद्यभावेन हि सर्वमेव जगद्‌भङ्‌क्ष्यत ॥ एवमत्र 'ऋबीस'-शब्देन "पृथिवी"—इत्युच्यते ॥

"गणः, गणनात्" स हि गण्यते बहुसंयोगात् "गुणश्च" गुणोऽपि गणनादेव, असावपि हि गण्यत एव,—द्विगुणः, त्रिगुण इति । निगमप्रसक्तमेतदुक्तम् ॥

अधुनास्य मन्त्रस्य भाष्यकारः समस्तार्थमाह,—"यद्‌ वृष्ट ओषधयः उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्याम् तदश्विनो रूपम्" सोऽश्वि-नोरधिकारः, तदश्विनोर्माहाभाग्यम् । "तेन" माहाभाग्यलक्षणेन रूपेण "एतौ" अश्विनौ मन्त्रदृक् "स्तौति" ॥८ (३६) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

षष्ठः पादः ॥ ६, ६ ॥

इति श्रीजम्बूमार्गाश्रमवासिनः आचार्य्यभगवद्दुर्गस्य कृतौ

ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ

एकादशोऽध्यायः (षष्ठोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ६ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

(त्वमग्ने ऽलातृणउद्‌वृहाऽऽजासउपलप्रक्षिणीकारुरहम-

८ ९ १० ११ १२ १३ १४

स्मेतेश्रायन्तइन्द्राश्रवंहिसोमानमिन्द्रासोमाकृणुष्वतांअध्वरेऽ—

१५ १६ १७ १८ १९ २० २१

स्तिहिवोऽसूक्तैंप्रवोच्छासृप्रस्तुञ्ज तुञ्ज योअस्माअस्माइदुतन्न-

२२ २३ २४ २५ २६ २७ २८
स्तुरीपंहिनोतामत्रोमात्वानपापासोयवं वृकेणजीवान्नोबतो
२९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५
धेनुं नोऽरायिकाणेवामंवामंकिन्तेतुविक्षन्तेर्निराविध्यद्बंयो-
३६
हिमेनाग्निं षट्त्रिंशत् ॥)

इति निरुक्ते पूर्वषट्के षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

यावन्तो मन्त्राः सर्वशाखासु, तेषु यानि, गुणपदानि लक्षणोद्देशतः, तानि सर्वाण्येव व्याख्यातानि ॥

(नैगमं काण्डं समाप्तम्)

इति नैरुक्तपूर्वार्द्धः समाप्तः ॥

